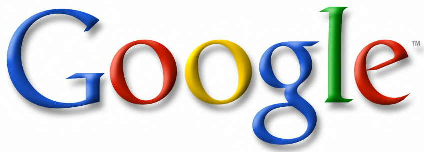
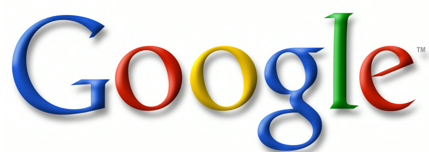
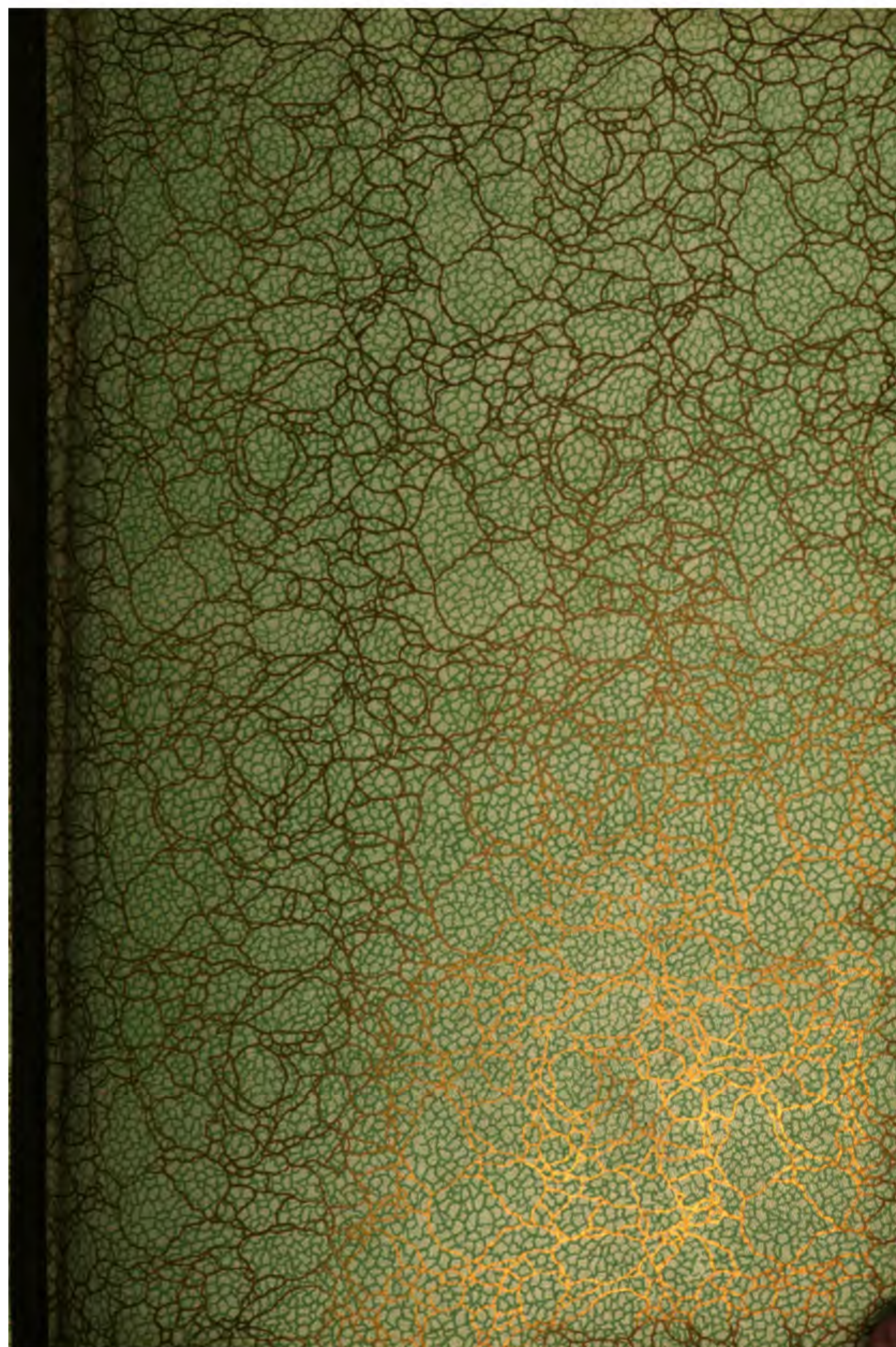
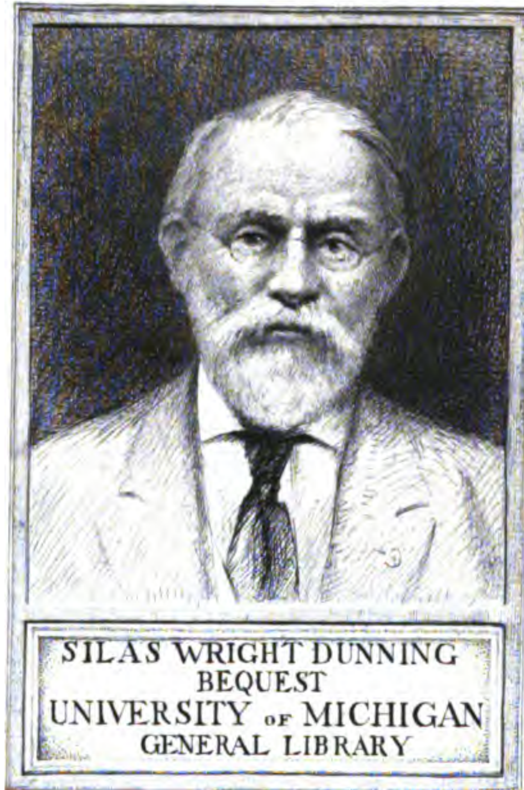

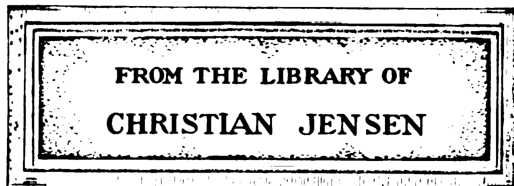

B 444410

EX LIBRIS
C·J·A·O·JENSEN

A. D. JØRGENSEN
HISTORISKE AFHANDLINGER

DET NORDISKE FORLAG
BOGFORLAGET ERNST BOJESEN

IV. Bind.

HISTORISKE AFHANDLINGER

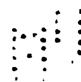
AF

A. D. JØRGENSEN.

FJERDE BIND.

KØBENHAVN.
DET NORDISKE FORLAG
BOGFORLAGET: ERNST BOJESEN.
1899.

KØBENHAVN. — GRÆBES BOGTRYKKERI.

AFHANDLINGER

VEDRØRENDE

DANMARKS NYESTE HISTORIE OG NUTIDSFORHOLD.

DANMARKS GRÆNSE[1].

(1880.)

[Dansk Folkeblad 1. Januar og 15. Febr. 1880, Nr. 7, S. 29–30 og Nr. 10, S. 43–44.]

[I.]

Ingen dansk fædrelandsven vil uden vemodig glæde have kunnet læse det af Fredrik Barfod til forrige nr. af dette blad indsendte stykke. Det må vistnok glæde at se en mand så „rent, skarpt og klart“ at fastholde sin ungdoms kæreste forestilling, især i vor tid, da troskab mod fortiden bliver så sælsynt og forvirringen i de nationale begreber synes at voxe for hver dag, der går; da selv mænd, som man hidtil har været vant til at betragte som bannerførere, sænker deres våben og taler modfaldne ord. Men denne glæde er dog stærkt blandet med vemod; thi det kan ikke negtes, at hin tale må lyde til os som fra en fortid, da alt står os fjernt; fra troskab mod fortiden er der et langt spring til det „intet at lære og intet at glemme“, vi må tværtimod holde på, at „man skal lære, så længe man lever“.

Hvad vil det nemlig sige, når Fr. B. påstår, at Danmarks grænse er ved Ejderen? Han siger: Danmark er for mig den del af jorden, som Vorherre, før historien gryede, gav Danerne,

[1] [De to Stykker bære ikke Forfatternavn, men ere undertegnede: „En Nordslesviger“.]

at de på den — på intet mere og intet mindre — skulde udvikle sig efter de dem iboende evner. Danmark er Danernes land og vedbliver at være det, at være ét og det samme, trods alle politiske ureder, trods alle de spindelvæve, som døgnpolitiken og døgnbegivenheder kalder „grænse". Fr. Barfod er alt for rettænkende en mand og alt for god en kristen til at ville negte andre lige ret og skel med os, efter ordene: „du skal elske din næste som dig selv", og „hvad I vil, at menneskene skal gøre imod eder, det samme gøre I og mod dem"! Men kan denne tanke om en oprindelig udskiftning af verdens, eller lad os blot holde os til Evropas, lande fastholdes? Hvilket tidspunkt er det rette? — „Før historien gryede"? Men dette er en forskellig alder for de forskellige folk; en opgørelse efter denne vil i alle tilfælde blive nødt til at gøre folkevandringen om igen, det vil sige kuldkaste hele den dannede verden. Og vælger vi et senere år, hvor skal da skellet sættes mellem Frankrig og Tyskland, mellem dette og Slaverne, — hvad skal da blive af Holland, Belgien og Svejts? hvilke ofre vil da ikke kræves af frihed og selvbestemmelse, før dette krav kan ske fyldest!

Men vil vi nu opgive tanken om, at der skal ydes alle folk samme retfærdighed som os, og kun fastholde Vorherres gave til Danerne, hvad skal der da gøres ved Skåne? Fr. B. vil vel dertil svare, at Skåne ikke er tabt; at intet kan tabes indenfor Nordens fælles grænser; thi han vil sikkert ikke påstå, at Skåne endnu er dansk, og at Danmark altså har tre konger. Vist er det i alle tilfælde, at Skåningerne ikke stod på Danevirke i 1864, skønt en del af den endnu den dag i dag kaldes „Skåningernes skifte", og at de savnedes hårdt, vil vel ingen negte. Lad os ikke i den henseende påberåbe os en folkelig enhed; thi vi må langt, langt tilbage i tiden for nogenledes at nå den, og går vi så kun endnu et skridt tilbage, så får vi den lige fra Finnernes verden ned til Alperne. Hermed skal ingenlunde være gjort noget angreb på eller underkendelse af den nordiske enhedstanke, tværtimod, ingen

kan mere end nærværende forfatter være overbevist om, at i den hviler vor fremtid, i og ved den vil Danmarks og Nordens skæbne finde sin afgørelse, men det skal kun fremhæves, at en ensidig holden på „Danernes“ arv er en historisk umulighed.

Ejderen er med rette bleven fastholdt som det danske riges statsretlige grænse længe efter, århundreder efter, at den var ophørt blot nogenlunde at svare til den folkelige; strængt taget har den aldrig svaret til den; thi Friserne har boet nord for den, så langt vore minder række tilbage, og Friserne er en tysk folkegren. Da landet op imod Danevirke efterhånden opdyrkedes, var det en saxisk befolkning, som gjorde det; den blev modtagen uden indsigelse, og den levede uden indsigelse under danske love og dansk højhed. Jydernes grænse vedblev at være ved det gamle grænseværn og mod sydvest en vanskelig bestemmelig og i tidens løb foranderlig linje ud imod Friserne. Først i en nyere tid flyttedes, som bekendt, sproggrænsen først til Slien og derpå ud over den mod nord, det er vanskeligt at sige hvor langt. Sproggrænsen er imidlertid endnu ikke nogen folkegrænse, og „Angelboen“ må vel have ret i, at overgangen til fuldstændig at tilhøre et andet folk ikke er tilendebragt med tilegnelsen af et andet sprog og viljen til at vælge en anden statshøjhed og delagtighed i et andet folkeliv. Hvor grænsen i så tilfælde skal drages, vil selvfølgelig komme til at bero på forhold og tilskikkelser, som umuligt kan bringes ind under en almindelig regel.

Men kan det til sine tider være vanskeligt at bestemme folkegrænsen, selv om man véd, hvor „sproggrænsen“ og „afstemningsgrænsen“ er, så er det let nok at sige, hvor det statsretlige skel er; det kan sættes på de urimeligste steder, og det kan blive der i århundreder uden derfor at være mindre virkeligt eller mindre retsligt.

Når talen altså er om „Danmarks grænse“, så må vi vel indrømme, at den for øjeblikket på lovformelig måde er sat ved og i nærheden af Skodborgå, ligesom den forhen i over

et tusendår var ved Ejderen. Det danske folks grænse har derimod aldrig helt faldet sammen med rigets skel, den nåede ikke det gamle, og den går langt ud over det ny. Det er nødvendigt at holde sig dette klart for øje, når man ikke vil hildes, både overfor historien og nutiden.

Sagen har dog sin største betydning for *fremtiden*. Skal vi tænke på en gang igen ved forsynets hjælp at få flyttet rigets skel, da må det vel være af vigtighed for os at komme til klarhed over, hvorhen vi må *ønske* at få det flyttet, hvad vi i så henseende skal betragte som vort fremtidsmål. Der kan da vel neppe være delte meninger om, at vi må ønske *rigets* skel sat der, hvor *folket* har sin grænse. Ethvert folk beholder ligesom hvert enkelt menneske som en umistelig ret sin fri selvbestemmelse, enhver anden ret og adkomst kan tabes. Den ret, vi forhen havde til Ejdergrænsen, var juridisk, det var vor statsretlige grænse, den kunde altså tabes ad statsretlig vej, ved en bindende lovgyldig overenskomst. Lad os give sandheden æren og indrømme, at der var et øjeblik, da vi foretrak en fred med dette og et langt større offer for en fortsat kamp, om end dette øjeblik er den nærværende slægts skam. Havde alle dengang haft en klarere opfattelse af, hvad det egenlig gjaldt om, var det vel neppe gået så forsmædeligt.

Thi sagen har også en anden side, og den kan ses i et lys, som tvinger den til at kaste en dybere skygge. Når der forhen blev sagt, at ingen let kunde læse Fr. Barfods udtalelse uden vemodig glæde, så må der tilføjes, at heller ingen, i det mindste ingen Nordslesviger, vil kunne læse den uden dyb og bitter forargelse.

Altså, man vil modtage os tilbage, men kun på afdrag; omsat i virkelighedens sprog vil det sige: man vil ikke betænke sig på igen at kaste dette afdrag på spillebordet og spille „dobbelt“ eller „tabt“. Vi Nordslesvigere udfylder jo kun det halve land mellem Skodborgå og Ejderen, den anden halvdel optages af Danmarks argeste fjender; men det er landet, det

gælder om; det er grænsen, Danmark vil have, vi andre følger med i købet, men der skal spilles om det hele, indtil det er vundet! Imidlertid har Danmark (til Ejderen) to konger, det er det hele; den ene fører en hensynsløs udryddelseskrig mod alt, hvad der er dansk, han aner end ikke, at han er konge i Danmark; vi og vore børn går i løbet — men resten af det danske folk (på enkelte „skiftinge" nær) har den bevidsthed, at „Danmarks grænse *er* ved Ejderen"! Da den tyrkiske sultan for nogle år siden vilde gæste Paris, men fandt den lov for sig, at ingen sultan må gå udenfor sit riges grænser, faldt hans råd på den fornuftige udvej at indlemme Frankrig i Tyrkiet, hvilket så også skete. Men hverken Franskmændene eller den øvrige verden lagde videre mærke til det, og nu er det nok udskilt igen. Det vilde tilvisse være stor uret at ende disse bemærkninger på en sådan måde, at det for en eller anden kunde synes tvivlsomt, om Fredrik Barfods tanke ikke i dette tilfælde havde vildledt hans hjerte og stillet ham i række med Nordslesvigs fjender. Ingen, som kender det mindste til ham, vil noget øjeblik falde på denne tanke. Ingen mand på Guds grønne jord vilde glæde sig inderligere over de fraskilte brødres tilbagekomst end denne ubestikkelige fædrelandsven, og dersom det i så tilfælde viste sig, at et overvældende flertal af det danske folk hyldede den tro, som han tilskriver enkelte skiftinge, at vi nu, da vor historiske grænse en gang er lovformelig opgiven, ikke ønsker den tilbage, fordi den vilde krænke et andet folks ret, og fordi den nødvendigvis måtte skaffe os ny kampe, som vi vilde gå imøde uden fortrøstning til vor sags retfærdighed, — dersom dette skulde vise sig, da vilde også Fredrik Barfod give sin stemme til en „Danmarks grænse", som faldt sammen med og betryggede „det danske folks grænse".

[II.]

Ikke for at sige noget nyt eller noget mere om denne sag, men kun for at minde om, hvad der er sagt, udbeder

undertegnede sig endnu en gang ordet i anledning af Angelboens sidste stykke.

Med urette bebrejdes det mig at have taget ordet for et bestemt eller et hvilket somhelst opgør; jeg taler helt igennem kun om den politiske tilstand, som er hidført ved freden 1864, der har sat vor statsretlige grænse ved Skodborgå, og jeg mener tydeligt nok at have givet til kende, at ved den og dens følger er alle forhold forandrede; ved at have været preussiske undersåtter i en halv menneskealder, har Sydslesvigerne fået en ret, som vi ikke ustraffet vil kunne krænke.

Jeg har ingenlunde sagt, at det vilde være Nordslesvigerne en forargelse at modtage Sydslesvigerne tilbage, dersom de skulde komme. Men det, som forarger Nordslesvigerne, er den tale, at man i kongeriget kun vil modtage dem som et „afdrag“ uden at opgive at gøre fordring også på Sydslesvig, og for altså ved lejlighed at lade det komme an på at vinde det. Det er dette, jeg kalder „igen at kaste dette afdrag på spillebordet og spille dobbelt eller tabt“.

Om jeg har ret eller uret i disse betragtninger, skal jeg ikke komme tilbage til, da debatten er afsluttet; men læserne vilde neppe kunne danne sig en selvstændig dom om de forskellige meninger i denne sag, dersom de skulde se mine gennem en Angelbos briller.

PETER KRISTIAN KOCH.

(1880.)

[Dansk Folkeblad 1. Decbr. 1880, Nr. 29, S. 125—30.]

Søndagen den 7. November jordfæstedes fra Frederiksberg kirke „Danevirkes“ grundlægger og mangeårige udgiver, P. K. Koch, en af de atten, hvis navne findes på stenstøtten på Skamlingsbanke. Der blev sagt ved hans kiste, at han var den sidste af sin slægt, den slægt af danske Sønderjyder, som for henved et halvt hundred år siden rejste kampen for at bevare modersmålet og deres hjemlands forbindelse med fædrelandet.

Det var en talrig kreds af unge og gamle, som denne sørgehøjtid havde samlet på den mørke og våde efterårsdag. Mindet om hans ungdoms bedrift havde overlevet en lang årrækkes ensomhed, og de mænd, som stod ved hans grav, vidste, at tusender omkring i landet havde modtaget budskabet om hans hedengang med vemod. Han var den sidste af sin slægt, men den har efterladt sig en taknemlig efterslægt.

Koch var en mærkelig mand, og man kunde ikke vexle mange ord med ham uden at få indtryk af, at noget ualmindeligt boede i ham. Det snehvide hår, de stærkt markerede og let bevægelige træk, det barnlig strålende øje, den bratte overgang fra det tungeste alvor til glad skæmt, måtte fængsle en-

hvers opmærksomhed, selv om den kun hændelsesvis blev henledet på ham. Han levede kun som tilskuer overfor det offenlige liv, men som en opmærksom tilskuer, og hans meninger var altid selvstændige, som de var selvdannede og fordomsfri. Men en længere samtale med ham var vanskelig og blev mere og mere pinlig; hundrede tanker krydsede uafbrudt i hans hoved, den ene tog den anden, når først han kom på gled, de alvorligste overvejelser ledsagedes af øjeblikkelige lunefulde indfald, og det var i reglen trættende, ofte umuligt, at følge hans tankespring. Selv var han optagen af de mangfoldigste sysler, altid flittig og altid på færde. Han skrev vers og satte dem i musik, han tegnede og malede, og frem for alt læste han; han studerede de mest forskellige videnskaber og fulgte udviklingen på de mest uensartede områder. Det nationale livs fremtoninger var måske, mærkeligt nok, det, som mindst fængslede ham; han syntes tværtimod ofte at undvige en samtale derom, særlig forholdene i Sønderjylland; her havde han fået det smertefulde sår, som han aldrig forvandt, og som han selv intet håb havde om at få lægt.

Hans virksomhed som redaktør havde bragt ham til at søge mangehånde kundskaber i historie, politik og statshusholdning; hans senere næringsvej som fotograf gav ham anledning til at sysle med tekniske spørgsmål og naturvidenskaberne — han udgav i en del år et nordisk tidsskrift for fotografi, som han kaldte „Alfen“ —, ligesom hans tilbøjelighed drog ham ind på de besynderligste undersøgelser. Således opfandt han et særlig nordisk system for hurtigskrift (stenografi), idet han påstod, at det her i landet brugte efter sin tyske oprindelse gjorde vold på vort sprogs simpleste love. En tid lagde han sig efter engelsk, da han som fotograf var kommen i forbindelse med engelske kaldsfæller; han øvede sig da i at oversætte hele bøger fra det ene sprog til det andet, medens han holdt engelske, eller rettere amerikanske aviser; han syntes da at gå så aldeles op i de mærkelige

samfundsforhold der ovre, at han ikke havde sans for andet. Også i musikken, der var ham særlig kær, mente han at have gjort nye opdagelser, ligesom han daglig syslede med at danne nye melodier. Hans sidste literære arbejde var et forsøg på at sætte tone til en stor samling af ordsprog, som han på denne måde vilde give et nyt liv.

Det var dog uden al tvivl de religiøse spørgsmål, som hele hans liv igennem og da særlig i hans oldingealder sysselsatte ham dybest. Det var dem, der først havde vakt hans personlige liv, de kan spores gennem hele hans virksomhed som redaktør, og de drev ham til det sidste til stadig at være om sig i literaturen og menighedslivet for at finde næring for sin sjæl. Hvor stærkt han var påvirket af Grundtvig, fremgik noksom af hans sprog og udtryksmåde; men ikke mindre var han til sin tid en modig forsvarer af Søren Kierkegaard, den eneste vistnok i den samtidige bladliteratur, som vovede at slutte sig til ham i hans angreb på det offenlige kirkevæsen. Men Koch kunde efter sin natur aldrig binde sig til et enkelt parti eller slå sig til ro med en enkelt opfattelse. I København var der neppe den retning i det religiøse liv, som han ikke havde sluttet sig til som iagttager og tilhører, for at se om muligvis sandheden her skulde træde ham imøde i en renere skikkelse end han forhen havde kendt den. Hans skarpe blik for det tilløjede og indholdsløse fjernede ham snart igen fra meget af, hvad han således blev vidne til eller vel endog en tid optoges af, han rystede det da af sig med en kort latter og kunde give kostelige prøver på, hvad man i de forskellige retninger kunde byde folk. Men han fængsledes dog altid igen af hvad nyt der frembød sig, især når det gik ud på at trænge ind i skabelsens løndomme eller i den skjulte åndeverden, til spådomme og forkyndelser, og han granskede da også selv i Skriften for at finde tilknytningspunkter for sine urolige tanker.

Forfatteren af disse mindeord over den hedengangne stridsmand lærte ham at kende, da vi og vore nærmeste landsmænd

her i København i foråret 1866 grundlagde et „sønderjydsk samfund“. Dengang var Koch endnu fuld af håb, han sad i en ikke ubetydelig forretning, og han havde Flor at støtte sig til. Han deltog i vore forhandlinger, om end ofte til den største fortvivlelse for alle andre, da hans indfald var mangfoldige som stjernerne på himlen; kun Flor kunde holde ham i tømme. Men han holdt også foredrag; første gang var det om „skønskrivning, hurtigskrivning og retskrivning“, og da han vilde tilendebringe det på en aften, havde han nær taget livet af os. Senere fik vi ham til at fortælle om den danske sags første fremgang i Sønderjylland; det deltes til to aftener, og Flor var tilstede for at give sine bidrag og holde styr på Kochs tankespring. Hvad nyt der her fremkom, var jeg ikke sen til at få bragt på papiret.

I sine sidste leveår fik Flor ham til selv at nedskrive sine erindringer, men det gik småt, og han nåede neppe langt. Da de første hefter var renskrevne, lod han mig få dem til gennemlæsning; men han havde begyndt med Angler og Saxer og var ikke nået længere end til sin egen tidligste ungdom. Efter Flors død fortsatte han det vistnok neppe. Men af disse forskellige bidrag, i forening med hvad der alt hist og her er trykt, lader der sig fremstille et ret tydeligt billed af de første spæde rørelser blandt Nordslesvigs danske befolkning, denne befolkning af bønder og småborgere, som rejste modersmålets og fædrelandskærlighedens banner syd for Kongeåen, længe før deres standsfæller i kongeriget fik nogen anelse om den skæbnesvangre kamp, der en gang skulde true dets tilværelse.

Peter Kristian Koch var født den 19. Februar 1807 i Tiset (Tysved, Tyrs skov) under Gram gods. Hans fader var smeden Kristian Jørgen Koch, moderen Ulrikke Antonette Kjærgaard, datter af ridefogden på Asp i Nørrejylland. Hans farfader var kromand og smed Jørgen Koch, der var kommen til Tiset fra Tønderegnen. Om denne mand fortælles der i Mallings „Store og gode handlinger“, dér hvor talen er om landboforholdenes udvikling, følgende: „Således har selvejeren

Jørgen Koch i Tiset by i Haderslev amt vist megen nidkærhed i at befordre fællesskabets ophævelse i bemeldte by i året 1774, har afdelt sine jorder i kåbler, indhegnet kåblerne med grøfter og beplantet grøfterne med hessel og havetorn".

Denne mand havde fra sit tidligere hjem ved Tønder medbragt noget af den religiøse opvækkelse, som fandtes her på pietismens tid og gennem H. A. Brorson, den senere biskop, havde fået sin ejendommelig danske form. Brorsons salmesang er det første og mest ejendommelige gennembrud af Sønderjyllands danskhed; i Løgumkloster, i Randrup og Tønder havde den unge præst digtet disse uforlignelige sange, der med en forhen ukendt inderlighed lod modersmålet frembære menneskehjertets længsler og anfægtelser, dets frygt og bæven og dets salige forvisning om frelsen. Koch var ad overleveringens vej kommen til det samme resultat som jeg ad den historiske slutnings, at den af Brorson vakte åndelige bevægelse gennem en række mellemled var moder til den nyere tids nationale genfødelse i Nordslesvig.

Med sin ældre broder, kniplingshandleren Jørgen Koch, deltog Peter Kristian alt som dreng i de religiøse sammenkomster, som af troende præster og lægmænd holdtes snart hist og snart her til gensidig opbyggelse og opmuntring. Modsætningen til den almindelige vantro og ligegyldighed bragte de forskellige retninger af kirkelig opvækkelse i nær forbindelse med hverandre; når en stormand i et af partierne gæstede landet eller en særlig anledning samlede det til et større møde, indfandt også mange af de andre retninger sig for at dele den påvirkning, som her kunde gøre sig gældende. Nogle sluttede sig således særlig til den grundtvigske retning, andre til Hernhutterne i Kristiansfeldt, atter andre var „Brorsonianere"; mange holdt sig til Harms i Kiel og hans tysk-folkelige opvækkelse. Nogen national modsætning var der ikke tale om, bevægelsen var udelukkende kristelig. En søster af Koch „tog huen" i Kristiansfeldt og blev herfra gift med præsten Peter

Kragh i Gerlev ved Randers, forhen missionær i Grønland, senere præst i Øsby ved Haderslév.

Imidlertid var Peter Kristian kommen i handelslære i Haderslev; han var dengang kun 13 år og havde slet intet lært, først nu begyndte hans rastløse arbejde for at indhente det forsømte. Han tilbragte 16 år hos én og samme købmand, halvdelen som læredreng og den anden halvdel som svend, og i disse år var det, han lagde grunden til sine mangehånde kundskaber, ligesom han erhvervede sig færdighed i at skrive dansk og tysk. I Sommeren 1836 nedsatte han sig selv som købmand i Gammel-Haderslev og begyndte sin forretning med den ham ejendommelige iver. Men hans foretagelsesånd, der nu var sat i bevægelse, skød samtidig ud i andre baner.

Der udkom i Haderslev et ugeblad under navnet „Lyna“; det var skrevet på tysk ligesom alle de andre blade og tidsskrifter i Sønderjylland; ingen havde endnu tænkt på at skaffe den danske almue en passende læsning. „Lyna“ blev redigeret af to lærde mænd, Dr. Brauneiser og præsten Lautrup; de havde store bogsamlinger, og hele konsten bestod i at skrive et og andet ud af dem til brug for ugebladet, der iøvrigt væsenligt indeholdt kundgørelser. Koch boede ved siden af Senebergs trykkeri, fra hvilket „Lyna“ udgik, og han gjorde snart bekendtskab med svenden, som havde dette arbejde. Det var en mand ved navn Sørensen; han var født i kongeriget, forestod udsalget af trykkefrihedsselskabets skrifter og var i det hele et menneske med megen sans for læsning. Han besøgte ofte Koch om aftenen, og talen faldt da på „Lyna“; Koch mente, at sådant et blad kunde han også udgive, det var da ingen herrefærd. Tanken om at gøre alvor af dette indfald blev mere og mere levende hos ham; hans broder Jørgen, der jævnlig rejste i kongeriget, bestyrkede ham i den, medens derimod Sørensen slog den hen som urimelig. Det var selvfølgelig hans mening at lade bladet udgå på dansk, men en politisk eller national retning tænkte han slet ikke på

at give det. Indholdet skulde være belærende og underholdende; det fejler ikke, at Koch med sin vidførle tanke har haft hundrede emner på rede hånd, og han brændte af begærlighed efter at få pennen i hånd til deres meddelelse og drøftelse. Han havde endnu ikke modtaget sit særlige kald.

Dette skulde dog snart melde sig. Bekendtskabet med bogtrykkersvenden førte til et andet med en bogbindersvend Nils Kristian Nissen, der forestod sin faders værksted; han opsøgte Koch, da han hørte, at denne tænkte på at udgive et blad. Nissen var i modsætning til Koch kommen ind på den politiske og nationale sag ved at læse Kristian Paulsens fortrinlige skrift „Om hertugdømmet Slesvigs folkelighed og statsret", og han lagde ham stærkt på sinde, at han burde optage den som hovedformål for sin virksomhed, dersom han skulde komme så vidt at få oprettet et dansk blad.

Det var i sammenkomsterne mellem disse tvende unge mænd, at tanken om at rejse danskhedens fane blandt selve den sønderjydske almue først opstod. Nissen henvendte sig samme efterår i et hjerteligt og velskrevet brev til Paulsen, hvem han skyldte sin oplysning om landets stilling og ret, og således var det bånd knyttet mellem lærdom og folkelighed, mellem mænd af den højeste dannelse og almuesmænd, der så smukt har slynget sig gennem Sønderjydernes kampe, dengang og senere indtil vor tid.

Kristian Paulsen var født i Flensborg og opdraget i Tyskland, men hans ægte danske natur gjorde det umuligt for ham at gå op i den tyske dannelse; med en inderlig kærlighed til alt dansk forenede han en glødende begejstring for rettens håndhævelse i store og små forhold, og det var da intet under, at han, skarpsynet og med store evner som han var, kom til at opdage sit hjemlands danskhed.

At Sønderjylland var et dansk land, dansk i sin statsret og for største delen dansk af nationalitet, var i virkeligheden en opdagelse. Det var vel nok bekendt, at almuemålet var dansk i store strækninger af hertugdømmet, men så ind-

trængende som Paulsen havde dog ingen fremstillet det for almenheden, og ingen havde bragt det i forbindelse med landets statsretlige stilling som uopløselig forenet med kongeriget i modsætning til det tyske forbundsland Holsten. Paulsen fremkom med sit navnkundige skrift et års tid efter Uwe Lornsens lille flyveskrift om de to hertugdømmers ret til en fælles skattebevilgende landdag. Der var fremkommen en hel lille literatur om dette emne, alle var gåede ud fra hertugdømmernes ret til at danne en højere enhed i modsætning til kongeriget. Også kongen havde talt; han lovede indførelsen af stænderforsamlinger, og skønt disse skulde være særskilte for Slesvig og for Holsten, så blev denne forholdsregel dog gjort tvetydig derved, at også Nørrejylland og øerne fik hver sin forsamling.

Under disse forhold udkom Paulsens skrift som den første utvetydige og fyldige tilkendegivelse af, at der i Sønderjylland fandtes danske mænd, som ikke vilde være andet end danske. Fortalen, der er skreven juleaften 1831, begynder med de ord af en ældre tysktalende digter fra Flensborg: „O Danmark, hvad er det som ved dit navn gennemgløder min barm og min kind? — Det er danestolthed! Det er kærligheden til dig, mit fædreland!“

Paulsen var lærer i lovkyndighed ved hertugdømmernes universitet i Kiel; han vandt snart en forbundsfælle i sin kaldsfælle, professor i dansk sprog og literatur Kristian Flor fra København, en søn af norske forældre. De to mænd kunde i mange henseender ypperligt udfylde hinanden; Paulsen var den lovkyndige, fortrolig med sit hjemlands historie og ejendommelige politiske udvikling; han skrev udmærket, klart, overbevisende og med en varme og en fyndig kraft, som gjorde hans skrifter tilgængelige for alle. Flor derimod var en ordets mand, livlig, stadig på færde, rig på ideer og planer. Hans styrke lå i at sammenknytte og tilknytte; han havde adgang til de store, særlig tronfølgeren prins Kristian (VIII), ligesom han stod i nært forhold til den grundtvigske kreds og var

stærkt påvirket af digterens syn på den nordiske folkelighed. Det vil være vanskeligt at afgøre, hvem af de to mænd der kom til at spille den mest fremtrædende rolle i kampen for danskhedens ret; de får da dele æren lige, som jo også tilvisse deres vilje var lige god.

På den første slesvigske stænderforsamling fremsatte Nis Lorenzen fra Lilholt sit bekendte forslag om at indføre dansk rets- og regeringssprog overalt hvor det var kirke- og skolesprog.

Forslaget fandt en forholdsvis venlig modtagelse, men nåede kun til udvalg. Det var den første frugt af Paulsens virksomhed, og den efterfulgtes snart af andre; han modtog besøg og breve af folk fra Nordslesvig, som på forskellig måde tilkendegav ham deres samstemning. „Men intet“, skriver han et par år efter, „overbeviste mig mere levende om, at jeg arbejdede i folkets ånd, end et i December samme år modtaget brev fra den mig dengang ganske ubekendte Nissen. Dette gav først stødet til en nøjere forbindelse imellem flere af den danske sprogsags venner og til en ny virksomhed for dem.“

Paulsen blev af mange anset for en stolt mand, og det var han tilvisse, men i ordets ædleste forstand; smålig forfængelighed kendte han ikke til. Trænger dette til bevis, da findes det her. Nissen døde et par år efter, som bogbinder i Haderslev, andet blev han ikke. Men Kristian Paulsen, der var professor i Kiel, betænkte sig ikke på, offenlig og under navn, at kalde ham sin ven og broder. Han meddelte ved denne lejlighed det brev, Nissen først havde skrevet til ham, og han knyttede hjertelige mindeord til det. „Vel levede vi fjernt fra hinanden“, skriver han, „i meget forskellige forhold, i forskellig livsstilling; — men i den korte tid, vi kendte hinanden på jorden, forbandt os ét anliggende så nøje, som om vi i mange år havde været venner. Et åndeligt broderskab fandt sted mellem os; vi hang jo også med lige kærlighed ved én fælles moder, vort fødeland Slesvig. Derfor føler jeg trang til her at sætte dig et minde, for at dit navn kan nævnes,

når den danske sags og dens redskab „Danevirkes“ historie engang skrives.“

Nissen bragte i sin senere brevvexling med Paulsen det påtænkte blad på tale, medens han på den anden side stadig opmuntrede Koch til at fastholde sin plan, og omsider førte han de tvende mænd sammen. Mødet fandt sted hos Nis Lorenzen i Lilholt, den 31. Juli 1837, og både Paulsen og Flor var her tilstede. Flor fik et mindre fordelagtigt indtryk af Koch og turde ikke betro ham udgivelsen; han så sig om efter en anden redaktør. Men Koch indgav da kort efter på egen hånd et andragende til regeringen på Gottorp om at få tilladelse til at udgive et ugeblad på dansk.

Det var ved denne tid, at ligesom alle spirerne til de følgende års bevægelser blev nedlagte. I København henledede den 26-årige juridiske kandidat Orla Lehmann ved trykkefrihedsselskabets årsmøde den 4. November 1836 opmærksomheden på danskhedens fortrykte stilling i Sønderjylland, og hans veltalende foredrag fandt så stærk genklang trindt omkring i kongeriget, at man senere troede at kunne henføre alt, hvad der i de følgende år blev gjort i denne sag, til dette første indlæg for den. Paulsen skrev strax efter på selskabets opfordring en bog om „Det danske sprog i hertugdømmet Slesvig“, der spredtes over Danmark i tusender — selskabets medlemsantal steg efter Orla Lehmanns tale fra 3 til 5000! — den unge, begavede herredsfoged Wimpfen i Flensborg, søskendebarn af Paulsens hustru, gav sig i lag med at skrive en Sønderjyllands historie, og Koch tegnede et sprogkort over hertugdømmet. Begge disse sidste udkom 1839 og bidrog såre meget til at styrke den vågnende nationalfølelse; Wimpfens bog var tysk og vistnok særlig beregnet på at modvirke den slesvig-holstenske påvirkning i den sydlige halvdel af hertugdømmet, Kochs kort havde den dobbelte fortjeneste at give et anskueligt billed af det danske sprogs udbredelse og forurettelse såvel som at opfriske de oprindelige danske bynavne, der hidtil havde været udelukkede fra al literatur, så-

vel den danske som den tyske. Man skrev dengang i bøger og på kort: Hadersleben, Apenrade, Gravensten o. s. v., indtil Koch lod sit danske kort udkomme i Flensborg og for første gang lod Sønderjylland fremtræde som det, det i virkeligheden var: et dansk land. Hvad derimod angivelserne om sproggrænsen angår, da fremgik det på en sørgelig måde af dette kort, i hvor høj grad det danske sprog var forurettet af en dansk konge i et dansk land: kun en tredjedel af dets indbyggere havde rent dansk kirke- og skolesprog, en tiendedel havde dansk folkesprog, men enten blandet tysk og dansk eller udelukkende tysk kirkesprog, og en syvendedel blandet folkesprog, men ligeledes udelukkende tysk kirkesprog. Som rets- og regeringssprog brugtes tysk overalt!

Slesvig-Holstenerne skyndte sig med at komme Koch i forkøbet, såsnart det rygtedes, at han arbejdede på et sprogkort; allerede 1838 udkom der et hastværksarbejde af Geerz, selvfølgelig tysk i alle sine bynavne og andre angivelser. Men fordelingen af folkesprogene fremtrådte også her på en måde, som stod i skærende modstrid med det, som brugtes i kirke og skole, og ingen rettænkende Tysker kunde tage det i sin hånd uden at indrømme, at der skete befolkningen i Mellemslesvig en stor uret, ved at man berøvede den sit modersmål i kirken og i skolen ikke mindre end for retten og i alle andre offenlige forhold.

Imidlertid havde Koch indgivet sit andragende til regeringen på Gottorp; det blev afslået. Han søgte igen og tog selv derned, men fik det venskabelige råd, at passe sin butik og lade det andet skøtte sig selv; ansøgningen kom senere tilbage med afslag. Den tredje ansøgning var rettet til kongen og skreven den 22. December 1837. Flor tog til København i julen og leverede den til prins Kristian, der skrev en anbefaling på den og leverede den til kongen. Den 23. Januar sendtes den derpå til det tyske kancelli med et kongeligt reskript, i hvilket dette opfordredes til at tage sagen under overvejelse. Sagen var nu i gode hænder; thi den daværende

kancellipræsident (d. v. s. justits- og kultusminister for hertugdømmernes sager) Otto Moltke havde en levende følelse for Sønderjyllands danskhed. Der blev skrevet til regeringen, og man fik den oplysning, at Kochs tidligere ansøgninger var bleven afslåede, fordi amthuset og magistraten (byrådet) i Haderslev ikke tilstrækkelig havde anbefalet ham; nu derimod var der ingen ting i vejen. Amtmanden indrømmede, at man i Nordslesvig kunde trænge til god dansk folkelæsning; det vilde være til nytte og underholdning for almuen og kunne hæve det danske talesprog. Angående Koch tilføjede han, „at ansøgeren er ham bekendt som en sat og velsindet mand, der aldeles ikke bryder sig om politiske anliggender, som ikke vedkommer ham“.

På disse forudsætninger fik han da ved kongelig resolution af 13. Marts 1838 tilladelse til at udgive et dansk ugeblad, dog uden deri at optage enten politiske efterretninger eller almindelige kundgørelser. Neppe rygtedes det blandt Tyskerne, før man alt begyndte felttoget imod den frygtede modstander. „Lyna“, der ikke forhen havde blandet sig i de politiske eller nationale stridigheder, tog pludselig til orde imod den adresse til stænderforsamlingen, som var fremlagt i Kochs hus og gik ud på at støtte Nis Lorenzens forslag om indførelsen af dansk retssprog. Pastor Lautrup (præst i Haderslev, født i Tyrstrup ved Kolding!) optrådte med de voldsomste beskyldninger imod ophavsmændene til denne adresse, idet han påstod, at det var alle og enhver bekendt, at det danske sprog aldeles ingen overlast led. Koch svarede i det næste nummer på dansk, og 14 dage efter tog også Paulsen, der imidlertid havde gæstet Haderslev, til genmæle imod de vrange påstande, som var bleven fremsatte i senere indlæg. Det var i begyndelsen af Maj måned; samtidig skrev Slesvig-Holstenernes første mand i Haderslev, den stænderdeputerede Peter Hjort Lorenzen, en spydig artikel til et blad i Hamborg, i hvilken han søgte at gøre det hele danske foretagende latterligt; der fortaltes om Paulsens og Flors møje med at finde en redaktør,

Koch blev fremstillet som aldeles uduelig, adressen var usandfærdig o. s. v. Udkastet til dette stykke lod forfatteren gå omkring til de mest fremragende meningsfæller, der ikke var ganske tilfredse med det. Hjort Lorenzen havde alt for tydeligt ladet det skinne igennem, hvor fortrydelig man var over det skete, og at man i det hele tillagde det en umiskendelig betydning; han var for ærlig en natur til at lægge skjul på sine tanker. Pastor Lautrup vilde derimod have det slået hen som aldeles betydningsløst: „Man gør Koch alt for megen ære ved at nævne hans navn så ofte; det vil være ham en fornøjelse, at man overhoved tillægger hans blad nogen betydning. — De må i det hele bruge mere hånlige, overlegent foragtelige ord, især med hensyn til Koch.“ — „Koch vil gøre sig vigtig“, skrev en anden, „netop derfor må han behandles med fortjent ringeagt.“

Så kom da endelig selve bladet, et lille halvark, „et ugeblad for hertugdømmet Slesvig“; men det bar den stolte påskrift: „*Danevirke*“. Et lille digt gjorde rede for navnets betydning: det skulde være et virke for de danske, et værn „mod vold og overmod“, ikke af muld og stene, men „rejst i *åndens* rige“. Det endte således:

„Genrejste Danevirke,
bliv danske hjerters tolk,
før åndens sværd med ære
for Danmarks land og folk:
I lovens ly og skygge,
ved broder-enighed
vi „*Danevirke*“ bygge
for sandhed, ret og fred.“

Det første nummer udkom den 15. Juni (1838) og indeholdt derfor et lille stykke med overskrift: „Den 15. Juni, en dansk mindedag“, i hvilket der fortaltes om Arkonas indtagelse og Danebroges himmelfald på denne dag. Endvidere fandtes der en beretning om de første møder i stænderforsamlingen, der var trådt sammen kort tid i forvejen; en „erklæring“ om,

at man ikke vilde arbejde for egenlig politiske formål eller begå overgreb overfor den tyske nationalitet i hertugdømmet, og endelig en redegørelse og hilsen af redaktøren. Koch beklagede sig heri over, at man i sine domme havde foregrebet bladet og tillagt det en betydning, som han ikke kunde vedkende sig. „Snart har man kaldt mig en urostifter og oprørsmand, fordi jeg for mig og mine landsmænd forlanger den *ret*, som alle andre skikkelige folk her i verden har, nemlig at vore embedsmænd skal tale til os i landets sprog, enten de så mundtlig eller skriftlig har med os at gøre. Snart har man kaldt mig servil og absolutist (tilhænger af enevælden), fordi jeg trak mig tilbage fra de liberale. Men dels kan disses foretagender meget godt undvære min understøttelse, dels kan man vel ikke fortænke mig i, at jeg ikke har stor lyst til at blande mig med dem, der behandler mig som en landsforræder, fordi jeg taler mine forkuede landsmænds sag.“ Han ender denne redegørelse på følgende måde: „Dog ikke alene god og retfærdig, men *hellig* er den sag, til hvilken jeg indvier mit „Danevirke“: *modersmålets forsvar og folkets oplysning*; derfor stoler jeg rolig på hans bistand, der kan vise sig mægtig i den svage, og idet jeg tænker på, hvor ofte han har givet en ringe begyndelse herlig fremgang, hilser jeg i dag for første gang „Danevirkes“ læsere med et glad hjerte og et frejdigt mod.“

Den samme stemning fik sit levende udtryk i det billed, som først et par uger efter blev færdigt fra skriftstøberens hånd, men fra den tid af prydede bladet; det forestiller solen, som kaster sine første stråler over Danevirkes kæmpemur: over den lukkede gennemkørsel knejser et højt tårn, fra hvis tinde Danebroge udfolder sin dug; på en runesten i forgrunden læses ordet: Danmark.

Allerede i det andet nummer skrev professor Paulsen under navn en „Hilsen til Danevirke“. „Langt over hundrede tusende, skriver han, taler endnu dansk (i Sønderjylland), uagtet dette er blevet behandlet af det tyske som en fattig

usel tjenestekvinde af et højfornemt herskab. Den undertrykte er endelig kommen til bevidsthed og vil nu bryde fordommens og forældede indretningers lænker; denne sag er retfærdig, derfor vil Gud stå den bi. Det er *ham*, der i manges hjerter har bevaret den dybe kærlighed til fædrenesproget, har ladet *dem* finde hverandre hist og her i landet, som er besjælede af samme begejstrede følelse, der gør stærk til at overvinde alle vanskeligheder og bortrydde de hindringer, som lægges os i vejen; og ligesom hine gamle danske med fælles forenede kræfter opførte Danevirket af jord og sten, således skal nu med broderhånd grundvolden lægges til et nyt åndeligt Danevirke. Gid mange bygmestre måtte forene sig med de første, for at rejse det fastere og fastere! På dets tinder er ordet vort sværd."

Fristelsen ligger nær at følge „Danevirke" fra blad til blad; det er som at følge en skare af unge stridsmænd, der drager syngende i kampen, eller som at vandre i en skov i den tidlige morgenstund, når fuglene vågner én efter én, og ingen menneskelig magt er i stand til at få dem til at tie, fordi deres time er kommen. Man kan læse disse blade side op og side ned uden at trættes, hvis man da ellers har øre for det rigeste og det bedste, der kan times et folk: at vågne op efter mange slægtaldres søvn og dvale og genfinde sig selv, sin fortids tanker og sin fremtids mål. Hvor meget vilde vor tid ikke kunne lære af hin tids mænd, af den inderlighed, hvormed de hengav sig til deres kald, den åbenhed, hvormed de vedkendte sig det, og det ridderlige mod, hvormed de fastholdt deres tanke, ubekymret om mange eller få fulgte dem, om sejren var nær forhånden eller fjern. Der blev sagt om Kristian Paulsen, at aldrig havde en renere sag haft en renere forkæmper, og i det hele og store kan disse ord anvendes på hele den kreds af mænd, som samledes om „Danevirke". Det skulde også snart vise sig, at de dannede en magt, som ingen modstand kunde bryde.

Det varede ikke længe, før det kom til en åben krig

mellem Koch og det tyske toneangivende samfund i Haderslev. Efterat der var udkommen 7 numre hos Seneberg, erklærede denne, at han ikke mere havde tid til at trykke det danske blad, og Koch måtte nu henvende sig til den dansksindede bogtrykker Kastrup i Flensborg for at få fortsættelsen ud. Dette voldte selvfølgelig megen tidsspilde og vilde have afstedkommet endnu større ulempe, dersom ikke herredsfoged Wimpfen i Flensborg, der hørte til bladets navngivne medarbejdere, havde påtaget sig den egenlige redaktion. Imidlertid skrev Koch en ansøgning til kongen om at få tilladelse til selv at trykke sit blad, og ved majestætens personlige mellemkomst tilstodes det ham ved resolution af 2. April 1839. Derimod negtedes der ham tilladelse til at optage kundgørelser, idet Seneberg skyndsomst havde lovet at lade sit blad udgå både med et dansk og et tysk nummer hver uge. Byrådet i Haderslev benyttede lejligheden til at klage over, at Koch ikke efter løfte havde brugt sit blad til oplysende læsning, men til „unyttige og forargelige stridigheder“; dets gode råd om at foreholde ham dette brugte kancelliet dog ikke.

Men vi må gå hen over de første års kampe og nøjes med at nævne de to store sejre, den danske sag vandt, så at sige i sit første tilløb. Den første var indførelsen af dansk i alle offenlige forhold, så langt som det var kirke- og skolesprog; det skete ved reskript af kong Kristian VIII, udstedt den 14. Maj 1840. Den anden var Hjort Lorenzens overgang til det nationale parti og den derved dannede forbindelse med de såkaldte „liberale“, dem der særlig lagde vægt på at kæmpe for friere statsformer. Med Hjort Lorenzens tilslutning vandt den danske sag uberegneligt, og der er ingen tvivl om, at jo „Danevirke“ havde broderparten af æren for den. Hjort Lorenzen var en mand med et fyrigt, ofte lidenskabeligt sind, begejstret for den engelske parlamentsregering og den norske forfatning, en fjende af al slags aristokrati og al ufrihed. Han havde med stor iver sluttet sig til det slesvig-holstenske parti som det, der vilde tilbageføre hertugdømmernes tidligere for-

fatning, medens han frygtede en tilslutning til kongeriget, hvis stænder 1660 frivillig havde opgivet al deltagelse i lovgivningen. Hans harme over den danske bevægelse, der stadig pegede over mod kongeriget og holdt på kongens personlige magt som det eneste værn imod de tyske regeringsmænd, kom derfor stærkt til orde i den første tid; han var blandt dem, som med størst lidenskab søgte at bandlyse ordet „Sønderjylland“ og alt hvad dermed stod i forbindelse.

Men „Danevirkes“ fremkomst og den hjemlige tone, som her kom til orde, det simple og klare i dets fordringer, kunde ikke længe forfejle sit indtryk på en så rettænkende mand; han stemte alt 1838 for forslaget om dansk retssprog og kom derved i en endnu skarpere modsætning til hertugen af Avgustenborg, end han alt forhen havde været. Den brevvexling, hvori han stod med Orla Lehmann, blev altid livligere, han begyndte at øjne en mulighed for en fri forfatning i Danmark, til samme tid som udsigterne blev stadig ringere for Holstens vedkommende, der hindredes af sit forhold til det tyske forbund.

Hjort Lorenzen stod ikke alene, han var byens stænderdeputeret og mange var stærkt påvirkede af ham; hans kontor var samlingsplads også for omegnens politikere, blandt hvilke den unge bonde Lavrids Skau fra Sommersted uden sammenligning var den betydeligste. Omslaget i hans opfattelse af forholdene mærkedes derfor snart og havde vidtgående følger. Det blev sagt Koch, at han havde udtalt sig med stor bitterhed om de tyske partiførere, særlig hertugen, som var danskhedens værste fjende; han gik derfor en dag til ham og blev meget venlig modtagen, skønt de ikke hidtil havde hilst hinanden på gaden. Fra den tid af kom de jævnlig sammen, dels på deres spasereture, dels i Kochs hjem, og Hjort Lorenzen forberedte nu sit offenlige brud med de tidligere forbundsfæller. Dette foretoges den 14. Avgust 1840, idet han ved en offenlig erklæring nedlagde sit mandat som deputeret for Haderslev; året efter lykkedes det at få ham valgt i Sønderborg.

Omgangen med Hjort Lorenzen havde en såre heldig indflydelse på Koch, som aldrig havde haft den lykke daglig at kunne udtale sig for og modtage råd og oplysninger af en mand med hans ualmindelige dannelse; hans studerede venner syd på kunde i reglen kun ved breve holde forbindelsen med ham vedlige. Havde Koch med sit jævne folkelige sind og sin brændende nidkærhed påvirket den højt dannede mand i national retning, så åbnede Hjort Lorenzen hans øjne for nødvendigheden af at efterstræbe en anden regeringsform, hvis man vilde give det, man stræbte efter, nogen varighed og sikkerhed. Fra dette øjeblik af blev tonen i „Danevirke“ dristigere, polemiken mere almindelig også på det politiske område. De talrige bladartikler, som Hjort Lorenzen stadig havde følt trang til at skrive og som forhen var gåede til tyske blade, kom nu i „Danevirke“ og bidrog til at gøre det mere alsidigt; kredsen af dets læsere blev altid større, og altid flere begavede og indflydelsesrige mænd sluttede sig til førerne i Haderslev.

Den begyndte kamp havde imidlertid alt for dybe rødder i Sønderjyllands hele fortid til at den ikke skulde have ført til altid voldsommere sammenstød. Den 24. Marts 1842 vandt det tyske parti den sejr, som mere end noget andet muliggjorde oprøret på 6 årsdagen efter, idet kongen udnævnte prinsen af Avgustenborg (i reglen opnævnt efter sit gods Nør i Sydslesvig), hertugens yngre broder, til statholder i begge hertugdømmer og formand for regeringen på Gottorp såvel som til kommanderende general i begge hertugdømmer. De danske kunde nu ikke mere vente noget fra regeringen, thi kong Kristian VIII var alt for svag til at gøre sine personlige anskuelser gældende, og det tyske kancelli fik samtidig en ny slesvig-holstensk præsident. Men i den følgende trængselstid voksede deres mod og sammenhold i samme forhold som trykket ovenfra, og 4 år efter måtte kongen atter skifte system og slå ind på en dansk politik, som førte til et fuldstændigt brud med Avgustenborgerne.

Det er betegnende for den ånd, som herskede i Nord-

slesvig, at man ikke afventede de mægtige fjenders angreb, men selv gjorde det første udfald. Den 15. Oktober 1842 skrev Kristian Paulsen en alvorlig advarsel i „Danevirke“; han så på fædrelandets fremtid med et mørkt blik og fandt kun en trøst i den betragtning, at hvad der end blev af „kongeriget“ og „hertugdømmet“, så vilde dog det danske *folk* blive tilbage „som gren af den store skandinaviske stamme“, og „et folk, som vil leve og dø for sin folkelighed, lader Gud ikke synke“.

En måned efter, fredagen den 11. November, var det Peter Hjort Lorenzen talte dansk i stænderforsamlingen. Det var efter aftale med Koch, og det kom ved en tilfældig anledning; men hele den storm, som i den anledning rejstes mod ham, tørnede af på hans mandige ro og stolte selvbeherskelse. Der var bleven talt så meget om modersmålets sag og der var udstødt så mange trusler fra tysk side, medens der tillige var givet så mange forsikringer om, at ingen tænkte på at krænke det danske indenfor sine enemærker, at det var overordenlig velgørende således midt i den tyske fremgangs højvande at stilles overfor „kendsgerningens majestæt“. Her var ikke fremsat et andragende, der kunde afslås, men der var talt dansk; forsamlingen vilde ikke anerkende Lorenzens ret til det, men det var umuligt at komme til en offenlig forhandling med ham derom, thi „han vedblev at tale dansk“.

Strax efter dette brud var Koch på færde med en ny plan, der skulde forurolige modstanderne fra en anden side; han vilde danne en stor forening under navnet „Cimbria“ (Jylland), der under kongens eller kronprinsens beskyttelse skulde have til formål at værne om det danske sprog og fædrelandets dyrebareste anliggender. Opfordringen til at indtræde i denne forening lod han trykke i Berlings bogtrykkeri i København; men denne forsigtighed forfejlede sin hensigt, da den her faldt i hænderne på Reiersen og fra ham vandrede til det danske kancelli, derfra videre til det tyske, fremdeles til regeringen på Gottorp og til amtmanden og borgmesteren i Haderslev.

Selvfølgelig udkom opfordringen altså ikke, og den er nu kun bekendt af kancelliets akter. Men den er ikke uden historisk betydning, dels fordi den viser, at Koch er den første ophavsmand til den „slesvigske forening", hvis betydning blev så stor i den følgende tid, dels fordi den sætter denne i umiddelbar forbindelse med Hjort Lorenzens danske tale i stændersalen, medens begge vistnok har deres fælles grund i Paulsens tungsindige og indtrængende ord i „Danevirke". Kochs opfordring bærer aldeles præg af at være skreven af ham selv, den blander temmelig forskellige ting sammen og er vidtløftigere end det ved slige lejligheder er ønskeligt. Men der forekommer i den følgende udtalelse, som de senere tider på en forfærdelig måde har gjort til sandhed:

„Vort fædreland har mistet sit broderland Norge; at løsrive det andet broder- eller søsterland, hertugdømmerne, er den hensigt, som et parti hos os mere og mere lægger for dagen. Lykkes denne plan, da bortrives vi ad en strøm af fremmede forhold, under hvilke vi få danske vil være som solgte og givne til pris for den skæbne, der rammer ethvert af fremmede overvundet og undertrykt folk."

I julen blev Koch afhørt af borgmesteren og fik pålæg om at afholde sig fra slige foretagender; men tanken kom kort efter op igen. Tirsdagen den 21. Februar (1843) holdtes der i Sommersted kro et gilde for de danske stænderdeputerede, som nu havde tilendebragt deres felttog. Man havde ikke været istand til at opdrive et tilstrækkelig stort lokale i Haderslev, da embedsmændenes magt var stor nok til at forhindre de få, som ejede et, i at modtage de danske gæster; værten i Sommersted, et par mil fra staden, havde da nedbrudt skillevæggene i sit hus og således dannet en tilstrækkelig stor sal til den talrige forsamling. Det var det første politiske gilde blandt de danske Sønderjyder, stemningen var fortrinlig. Men da man så ud på natten vilde bryde op, viste det sig, at der var falden så høj sne, at det for de fleste vilde blive vanskeligt at nå hjem; de blev da sammen til

morgenstunden, således at flokken dog stadig blev mindre. Her var det, at tanken om at danne en forening atter fremsattes og fandt tilslutning, skønt man ikke overså de store vanskeligheder ved dens iværksættelse. En anden tilkendegivelse skulde da også gå forud for den, for ligesom at prøve stemningen, både blandt bønder og emhedsmænd, det var en folkefest på Skamlingsbanke til minde om „sprogreskriptet", afgørelsen af sprogsagen i 1840. Tanken herom skyldtes mølleren Staal fra Torning mølle; han meddelte en del af de tilstedeværende, der i nattens løb samlede sig i mindre kredse, at toppen af Skamlingsbanke, hvorfra der var en ualmindelig vid udsigt til alle sider, dybt ned i Sønderjylland, over Fyn og Nørrejylland med de omkringliggende farvande, var at få til købs, og han foreslog, at nogle mænd skulde forene sig om at købe den til afholdelse af folkefester. Tanken blev strax greben med stor iver, og de tilstedeværende tegnede sig for så store bidrag, at udførelsen var sikret.

Festen på Skamling holdtes den 18. Maj 1843 og blev af stor betydning for den danske sag; her samledes mænd fra kongeriget med Sønderjyderne for at slutte det fostbroderlag, der med Guds hjælp aldrig skal blive brudt. Den københavnske stænderdeputerede Drevsen overrakte her sin sønderjydske kaldsfælle Hjort Lorenzen det bekendte sølv-drikkehorn med den indholdsrige indskrift fra stændertidenden: „Han talte dansk og vedblev at tale dansk".

Godt tre uger efter, den 12. Juni, stiftedes derpå den „slesvigske forening"; således kaldte den sig for ikke i navnet at sige mere end højst nødvendigt. Den bestod efter aftale kun af bønder, 25 gårdmænd havde mod til at gøre begyndelsen. Til formand valgtes Hans Nissen i Hammelev, til sekretær Lavrids Skau i Sommersted, den sidste blev som bekendt dens egenlige leder. Da noget senere kancelliet lod forespørge hos amtmanden, om hvad der egenlig lå til grund for denne forenings dannelse, oplyste han som sin mening, at den var opstået af de møder, som forhen jævnlig holdtes i

huset hos Koch såvel som hos Hjort Lorenzen og hans svoger Schrøder. Han kunde ikke tænke sig, at de to bønder kunde være andet end skalkeskjul for de sande ledere, og han oplyser i den anledning, at professor Flor gentagne gange var optrådt ved foreningens møder for at holde taler til bønderne.

Dette forholdt sig ganske rigtigt. og det kan vistnok siges, at fra nu af var det Flor, som blev den mest fremtrædende bannerfører, ved siden af de nordslesvigske fædrelandsvenner. Man kunde måske i det hele sige, at det var Paulsen. som vakte borgerstanden, Flor, som påvirkede bønderne; Paulsen anførte sine landsmænd til at værne om deres ret, Flor viste dem vejen til at arbejde videre i tilegnelsen af modersmålet og det åndelige samliv med det danske folk. Man kommer til at tænke på de to store reformatorer, Morten Luther og Filip Melankton, om hvem det blev sagt, at den første ryddede vej og sti, nedslog hassel og tjørn på den store folkemark, men „mester Filip kommer sagtmodig bagefter og sår den gode sæd".

I den slesvigske forenings møde den 14. Avgust (hver af disse dage er jo en betydningsfuld mærkedag) fremsatte Flor tanken om at oprette en dansk folkehøjskole. Hans tale blev trykt i „Danevirke" og er et mesterstykke af jævn, indtrængende veltalenhed. Når engang højskolerne vil holde hundredårsfest, bør de vælge denne dag dertil. Han påviste, hvor fremtrædende den mangel på oplysning og færdighed i at udtrykke sine tanker, som bønderne led under, havde vist sig i stændersalen og ved de offenlige forhandlinger, de dannede kom her i virkeligheden til at afgøre alt hvad der havde nogen betydning, fordi det var umuligt at hamle op med dem. Men det vilde være forfejlet, om man deraf vilde drage den slutning, at hver bonde skulde se at tilegne sig så meget af den dannelse, der vandtes ad videnskabelig vej, som han kunde overkomme, han vilde derved kun blive en ubehagelig mellemting mellem almuesmanden og den studerede. Der måtte

tænkes på en særlig uddannelse af de evner, og en meddelelse af de kundskaber, der har betydning for livet, for bondens liv i sit hjem og i samfundet, i sin daglige gerning og i sit forhold til fædrelandet. Der skulde derfor på en folkehøjskole undervises i og samtales om de borgerlige forhold, historie og literatur, og hvad der af naturkundskaber havde værd for livet og sindet skulde ikke forsømmes. Men hvad alt det enkelte angik, da måtte erfaringen vise vej og selve skolen prøve og finde sig til rette. —

Vi har hermed angivet de veje, ad hvilke den folkelige bevægelse i Nordslesvig for fremtiden stræbte at nå sit mål; de hindringer, den mødte, og de kampe, den bestod, er det ikke her stedet at komme nærmere ind på. „Danevirke" voxede i omfang og udkom to, senere tre gange om ugen, medens det fik en forbundsfælle i Fischers ugeblad i Åbenrå og den på tysk skrevne tidende i Flensborg; den slesvigske forening fik hundreder af medlemmer og blev en magt i hertugdømmet; Skamlingsbanken blev skueplads for festligheder, til hvilke tusender fra kongeriget, deriblandt alle den folkelige sags stormænd, indfandt sig; højskolen rejstes i Rødding, og Flor nedlagde sit embed i Kiel for at forestå den. Uden den tilbørlige modstand fra regeringens og embedsmændenes side vilde det sikkert ikke være kommen så vidt i så kort en tid; denne modstand må derfor ikke anses for en ulykke og et tungt kors for hin tid, den blev i virkeligheden en mægtig drivfjeder til det gode; vi danske er ikke af naturen så virksomme og så udholdende, at vi kan undvære nogen tvang og trang, når det skal blive til noget rigtigt.

Men hermed har vi da tillige nået målet for disse mindeord. Vi har set, hvor betydningsfuldt et led P. K. Koch var i den kreds af mænd, som lagde ryg til i de første dage, ja fra den første dag striden begyndte „for sønden å i Jylland". At følge en redaktør på hans vej gennem åringers arbejde er uoverkommeligt, når man ikke samtidig vil skrive hele tidens historie. Det må være nok at tilføje, hvad vel de fleste véd

i forvejen, at han under oprøret måtte forlade sit hjem, hvorfra han dog medtog en del af trykkeriet, så han kunde fortsætte udgivelsen af „Danevirke“ udenfor Sønderjyllands grænser, og at han senere tog fat igen i Haderslev, såsnart det blev muligt for ham at vende tilbage dertil. „Lyna“ var alt før krigen kommen i hans hænder, da det ikke kunde holde sig oppe imod „Danevirke“; efter krigen ombyttede han det med „Budstikken“, som pastor Bojsen, der var bleven præst i Sønderjylland, kom til at redigere.

Men få år efter trak Koch sig tilbage fra hele sin virksomhed; som så mange andre af den danske sags forkæmpere følte han sig ikke helt tilfredsstillet ved den måde, hvorpå regeringen troede at burde stille sig overfor Sønderjyderne, medens han på den anden side anså det for uforsvarligt at rejse en opposition imod den, medens kampen var så hård længere sydpå. Han forlod derfor i året 1856 Haderslev og boede fra den tid af i København, indtil sin død den 2. November 1880.

Koch blev, som foran fremhævet, efterhånden en mand med mange kundskaber; han havde tiden til sin rådighed og han forstod at bruge den vel. Og dog lykkedes det ham aldrig at forvinde følgerne af en forsømt barndom og den fuldstændige mangel på vejledning i ungdommen. Han havde aldrig ved grundigt og sammenhængende arbejde gjort sig til fuldstændig herre på noget enkelt område, så han herfra kunde hente en målestok for bedømmelsen af alle andre tilsvarende områder. Deraf må vistnok det urolige og springende i hans foretagender for en stor del forklares. Han har selv engang i „Danevirke“ givet et smukt, man kunde kalde det rørende, forsvar for denne mangel i sin udvikling. Det var i året 1846 hændtes ham, at han i tyske blade fandt oversættelser af Andersens eventyr, uden at han anede at originalen var dansk, og de tiltalte ham i så høj grad, at han oversatte dem i sit blad. „Flyveposten“ i København fik fat i ham og

kaldte det „en grov prostitution“ (selvbeskæmmelse) for ham at være uvidende om Andersens forfattervirksomhed. Koch indrømmede åbent, at han aldrig havde læst noget af denne forfatter, men mente at hans angriber havde en ikke mindre sårlig hud. „Skal jeg kende den hele danske literatur, så skal „Flyvepostens“ redaktør vide nøje besked med de slesvigske, som oftest miserable (ynkelige) åndelige kår. Vi higer mod lyset, uden endnu at have kunnet nå dets rette regioner (egne); han svæver i dem; han sidder ved de forenede udspring af den danske literaturs kilde i København, hvor endog den indolente (ligegyldige) nødes til at nyde enhver literær nyhed, fordi den påtrænger sig ham som den luft, han lever i og indånder. Jeg fødtes, opdroges og lever i en udkant af landet, hvor man indtil for kort siden havde alt, kun ingen bøger, hvor midler og lejlighed kun sjelden tillader nogen at læse en bog. Det var vist ubilligt af hønen og katten i Andersens eventyr at forlange, at fordi den ene kunde lægge æg og den anden „spinde“, så skulde den stakkels ulykkelige ælling gøre det samme. Skønt man nu med vished kan antage, at „Flyvepostens“ redaktør har læst eventyret om ællingen, så er det dog vist, at han ikke har tilegnet sig sammes skønne moral, thi ellers havde han ikke begået samme synd som hønen og katten. — Vi (Slesvigere) fandt den, som fattige finder en frugt i skoven; men ikke ventede jeg, at nogen vilde spotte over vor fattigdom.“

Med Koch blev den sidste af de mænd lagt i graven, som for 42 år siden grundlagde det nye Danevirke „i åndens rige“. Han var, som der blev sagt ved hans kiste, den sidste mand af sin slægt. Den sidste mand af en adelig slægt — og hvo vilde negte, at denne slægt var adelig? — fik dens skjoldemærke med sig i graven. Det kan ikke ske her, „thi i skjoldet springer løver og hjerter står i brand“; det bæres alt forlængst af en ny slægt og det skal med Guds hjælp gå i arv fra mand til mand, også syd for åen, indtil dagenes

ende. Det skal gentages ved Kochs grav, hvad Paulsen skrev i „Danevirke“, da Wimpfen var død strax efter at have tilendebragt sin Sønderjyllands historie (1839): „Om end alle vi, der først have grebet til våben for den danske sag, skulde segne, så skal denne dog ikke hendø med os. Thi nye kæmpere, som vi allerede øjne, ville rykke ind i rækkerne!“

FREDRIK BARFOD,

født den 7. April 1811.

(1881.)

[Dansk Folkeblad 7. April 1881, Nr. 87, S. 161—63.]

Man hører ikke sjelden mænd i deres bedste år udbryde ved synet af deres egne eller venners halvvoxne børn, at man først ret føler, man bliver gammel, ved at se ungdommen voxe op og spredes for alle vinde. Vi yngre kunde omvendt fristes til at sige, at vi mærker, vi ikke mere kan være unge, når vi pludselig opdager, at de mænd, som i vor barndom stod i deres fulde kraft, nærmer sig oldingealderen. Således med den hædersmand, som netop i dag fylder „støvets år“.

At give en levnedstegning af Fredrik Barfod i hans egen ånd, det kan kun han selv gøre. Blot et blik i det danske forfatterlexikon er tilstrækkeligt til at sige enhver, at skal dette altsammen sættes i sit rette lys og denne mangfoldighed af boglige sysler, der som oftest er gået hånd i hånd med sysler og ombud i det borgerlige liv, bringes i sin rette sammenhæng, så må der en mand til at gøre det med Barfods hukommelse og tålmodighed, med hans kundskab til samtiden og hans uforandrede syn på dens formål, dens sejre og dens nederlag.

Det vilde blive en hel bog; men det er et spørgsmål,

om den nu vilde finde sine rette læsere. Vi er for nær på hin tid til ret at kunne dvæle ved dens enkeltheder uden stadig at forstyrres af nutiden og dens dels så forandrede. dels, som det i mange øjeblikke kan synes, så håbløst uforandrede præg. Vi må længere bort for at kunne se denne skov som skov; endnu ser vi bare træer.

Der er noget i Fredrik Barfods sidst udgivne skrifter, der ligesom fremkalder denne tanke hos læseren, fordi man føler, at den næres af forfatteren. Der er af og til en ejendommelig vemod i hans ord, som om han talte til en slægt, der ikke mere forstod ham, eller dog ikke mere vilde lytte til hans ord på samme måde, som en tidligere har gjort. Enhver, som kender forfatteren personlig, vil have fået dette indtryk stadfæstet.

Dette kan dog kun være et øjeblikkeligt mismod, der vel træffer enhver forfatter, som har havt sit hjerte og hele sin personlighed med i sin gerning. Vi véd jo alle, at slægten er som børnene, der ikke tænker på at takke for mad, uden de bliver mindede derom, og dog vilde blive højlig forbavsede, om nogen derfor vilde tiltro dem et utaknemligt sind.

Imidlertid, denne dag bør dog ikke gå forbi, uden at der sendes Barfod en hjertelig hilsen og tak fra den slægt, i hvis barndoms- og ungdomsminder han indtager en så smuk plads. Mangen anden kan i den henseende vistnok aflægge et fyldigere vidnesbyrd end netop jeg, der noget senere end vel nok de fleste lærte „Fortællingerne" at kende og i flere henseender stod på et andet stade end deres forfatter; men der ligger da også til gengæld i min fulde tilslutning til den tak, som ydes ham, et vidnesbyrd om, at det ikke er fra en enkelt kreds, men fra meget forskellige hold, at man er enig i at betragte hans virksomhed som betydningsfuld og frugtbringende.

Der er i Fredrik Barfods forfatterskab to værker, der for mig altid har stået som lige vigtige, lige betegnende for hans personlighed og væsenlig hørende sammen for at danne et pålideligt billed af manden; det ene af disse er selvfølgelig

„Fortællingerne“, det andet fjerdingårsskriftet „Brage og Idun“. Alle kender det første, medens vistnok kun få af den yngre slægt har læst det sidste, — det er jo tidsskrifternes sædvanlige skæbne.

„Brage og Idun“ og „Fortællingerne“ svarer til tiden fø og tiden efter 1848; der ligger to ting imellem dem: kampen med Tyskland for at hævde det danske folks uafhængighed. og rigsforfatningens omdannelse fra kongevælde til folkefrihed. Dette mellemliggende har sat dybe spor i „Fortællingerne“, som ikke kendes i tidsskriftet; om end Brage og Idun ingenlunde her er udstødte af mindernes Valhal, så bærer dog både harpen og æbleskålen Thors hammermærke.

„Brage og Idun“ tilhørte en fredelig alder; på titelbilledet ser man de blide guddomme hvilende på sletten i ly af runestene, Odin og hans vise ravne klæder kongesædet over dem; kun i randtegningen ses kampene med Midgårdsormen og den grådige ulv som fjerne fremtidsvarsler. Tidsskriftet har også et fredeligt indhold, det er rigdommens og frugtbarhedens Frodefred, som hviler over det.

Tanken om at udgive et fælles-nordisk tidsskrift lå dengang ligesom i luften; den udtaltes næsten samtidig af flere, men det var Barfod forbeholdt at føre den ud i livet. En række af de mest fremragende forfattere kom den unge ubekendte mand imøde. „De første, jeg spurgte til råds“, fortæller han i sin første fortale, „var Øhlenschlæger og Grundtvig, og hos begge fandt jeg en levende interesse for foretagendet. Grundtvig satte mig i forbindelse med Ingemann, og Øhlenschlæger med Hauch, og også disse to ædlinger kom mig imøde med hjertelig velvilje, Hauch med det begejstrede udbrud: Jeg vilde anse mig uværdig til navn af dansk digter. hvis jeg ikke efter evne bidrog til Deres plans fremme. Ved Ingemann bragtes jeg strax i forbindelse med Atterbom og Beskow, og derpå gennem Atterbom med Geijer —“.

Det var i sommeren 1836; først halvtredje år efter udgik det første hefte. godt to år efter kom det niende og sidste. Det

samlede sidetal løb neppe op til 3000: „et tidsskrift“, kaldte udgiveren det senere, „som strax fandt en stor mængde købere trindt i Norden, hvis antal desuden hurtig voxede, og som dog måtte standse midt i sit femte bind, fordi det blev mig økonomisk umuligt at fortsætte det.“

Et mærkeligt vidnesbyrd om det standpunkt, hvorpå den danske boghandel stod for kun 40 år tilbage i tiden! Det er vistnok et stort spørgsmål, om nogensinde før eller siden et nordisk tidsskrift har havt en lignende række forfattere at opvise som dette, og det er et ligeså stort spørgsmål, om noget andet tidspunkt i national henseende kan sættes ved siden af dette, da de første stærke frihedsrørelser gik gennem det danske folk, medens danskheden i Sønderjylland vågnede af århundreders dvale. Således som forholdene dengang var, blev „Brage og Idun“ kun et forsøg, en due udsendt fra arken over den store vandflod, som havde bedækket Nordens fælles fortidsminder med glemsel. Men det var en due, som vendte tilbage med oljebladet.

Det var ikke blot løfter, de store forfattere var villige til at give, de indfriede dem virkelig; og det var ikke ubetydelige småting, de lod falde af til tidsskriftet, som det så ofte er tilfældet, det var værdifulde bidrag, og mangt et berømt digt, mangen en mindeværdig afhandling så her lyset for første gang. Af danske digtere træffer vi Øhlenschlæger, Grundtvig, Heiberg, Hauch, Winther, Blicher, Ploug og Ingemann, foruden enkelte sange af andre mænd. Af Hauch finder vi de to ypperlige digte: „Sløret“ og „Gustav Adolf“; af Grundtvig: „Moders navn er en himmelsk lyd“, „Kongehånd og folkestemme“, „Er lyset for de lærde blot“; af Blicher: „Søren Kanne“; af Ploug: „Til Jylland“ og „Dronning Mathilde“; af Holst: „Når mit øje er lukt“; af Barfod: „I Dybet hamrede de travle dværge“, o. s. v. Af forfattere i ubunden stil optrådte H. K. Ørsted (en samtale af „Ånden i naturen“), Brøndsted, H. N. Clausen, P. K. Kierkegaard, Grundtvig, K.

Paludan-Müller, K. Flor, Fr. Barfod, Fr. Hammerich, Blicher („Digterbilled“), Prof. Paulsen („En Slesvigers røst“) o. s. v.

Vore nordiske frænder holdt sig heller ikke hjemme. Af Nordmænd optrådte digterne Welhaven, Wergeland og A. Munch, og den senere mangeårige statsminister Stang, der her optrådte for „statsrådernes deltagelse i stortingets forhandlinger“. Af Svenskere møder vi Atterbom („Fågel blå“), Strandberg, Adlersparre, Wieselgren, Agardh, Geijer og Cronholm. Lénstrøm gav en udsigt over „Finnernes poesi“ der først åbnede denne rige verden for danske læsere.

Det er dog langt fra, at tidsskriftet ved denne mangfoldighed af fremragende og vidt forskellige forfattere har fået præg af noget spredt og sammenbragt, tværtimod; udgiverens selvstændige personlighed træder stærkt frem, og den kreds, han nærmest tilhører, giver det i mange måder sit præg. Fr. Barfod stiftede samtidig med denne literære virksomhed det „Danske samfund“, som endnu består i København, og det er bekendt nok, hvor meget det i en række år bidrog til at samle Grundtvigs venner til en fast sluttet kreds. „Brage og Idun“ var i begyndelsen så at sige dette samfunds „organ“; Grundtvig, som var dets formand, meddelte her sine taler, der danner en række ypperlige indlæg for hans betragtning af samfundet, folkelivet og oplysningssagen, og det var her, han fremsatte sin bekendte afhandling om „Nordens videnskabelige forening“, som senere provsten Wieselgren fra svensk side besvarede. Barfod selv, og med ham især Fr. Hammerich, var den, som særlig i sine fortaler, afhandlinger og digte gav den fællesnordiske fædrelandsfølelse sit udtryk. Nordens folkelige enhed, uden hensyn til den politiske adskillelse, var hos Barfod genstand for et sandt sværmeri. Han taler om den med forelskelsens, stundom så at sige med lidenskabens heftighed. „Jeg tænkte tidlig og silde på Norden“, siger han i sin første fortale, „og de saligste timer, jeg levede, var dem, i hvilke det hele Norden stod for mig som en så lykkelig, yndig og herlig enhed, at enhver tanke, enhver følelse og stræben var

fælles fra Ejderen indtil Vardø, fra Nevastrømmen indtil Stat —". Og i våren 1840 skrev han den ypperlige sang: „I dybet hamrede de travle dværge", der bryder staven over Kalmarforeningen, til samme tid som den varsler Nordens enhed, også i politisk henseende, i de bekendte linjer:

„Tredelt er Nordens stamme,
men roden er kun én,
og kronens løvtag samler
igen hver stammens gren!" —

Kong Kristian den ottendes regeringstid, og endnu mere den tid som fulgte på, gjorde så at sige alle mennesker til politikere, og også Barfod blev politiker. Han var medlem af den grundlovgivende rigsforsamling — (dens venstre) — og han skrev kort efter sine „Fortællinger af fædrelandets historie".

Begge dele kan godt nævnes i samme åndedræt; thi de var bårne af samme ånd, „ånden fra 48". Man kan komme ind i politiken ad to forskellige veje. Enten kan man få øjet åbnet for det offenlige livs krav, for frihedens betydning i det enkelte og hele, eller man kan blive klar over fædrelandets stilling, de farer som truer det, den opgave der af forsynet er tildelt det. I første tilfælde vil forfatningen og lovgivningen blive hovedmålet for ens bestræbelser, og man vil være tilbøjelig til at arbejde sammen med frihedsmændene i andre lande, uden hensyn til hvad der ellers kan være folk imellem. I sidste tilfælde derimod vil folkets selvstændige udvikling og dets sammenhæng med sin historie være det alt overvejende hensyn, og det vil være lettere at mødes med „politiske" end med nationale modstandere.

Vi har havt og har ikke så få mænd af den første retning; Fredrik Barfod tilhører med hele sin personlighed den anden.

Og på samme måde forholder det sig med hans historieskrivning. Også til denne kan man komme ad to veje. Det er det videnskabelige emne, som kan fængsle en, den stille

syslen med overleveringen, hvis bearbejdelse kræver tålmod og skarpsindighed; — det er da mere tilfældigt, at det netop er historien, som er dens genstand, måske endnu mere tilfældigt, at det er fædrelandets historie; den ene videnskab rækker den anden hånden, det ene folk slutter sig til det andet. Men det kan også være følelsen for fædrelandets lyst og nød, som gør historikeren til det han er, erkendelsen af, at det folk, han tilhører, trænger til at se sig selv i spejl i sin fortid, trangen til selv at fordybe sig i dets historie for at lære det at kende, således som man ønsker at kende den, man elsker. Ad denne sidste vej blev Fr. Barfod dansk historieskriver.

„Fortællingerne“ opstod af en omarbejdelse af Ove Mallings „Store og gode handlinger“, der havde været to menneskealdres historiske læsebog. Barfod vilde også først og fremmest fremdrage alt „stort og godt“ af vor historie, alt hvad der kunde løfte sindet, højne vort blik på tilværelsen, øge vor kærlighed til fædrenes minde. Men han vilde langt mere; han vilde også pege på det forfejlede, det vrange, dårskaberne og de store folkesynder, og han vilde give det hele sin naturlige sammenhæng efter tidsfølgen. Ved dette store skridt ud over Malling kom han på højde med sin tids fordringer, og det lykkedes ham at skrive en bog, der nu i en menneskealder har hørt til de mest læste og de mest velsignelsesrige for vort folk og vor folkelighed.

Hvad Barfod skrev var ikke desmindre „Fortællinger af fædrelandets historie“, ikke nogen Danmarks historie. En sammenhængende rigs- eller folkehistorie må selvfølgelig være anlagt på en anden måde, ordnet efter begivenheder, inddelt i tidsrum med forskelligt særpræg, lige opmærksom på alt hvad der har havt betydning i folkets udvikling: indre og ydre tilskikkelser, verdensbegivenheder og tilfældige sammenstød af omstændigheder og forhold. „Fortællingerne“ derimod tager sigte på det enkelte, det personlige i historien; de udskiller det ene fra det andet for at lade hver enkelt komme til sin

ret; hvad det hele taber i sammenhæng og oversigt, vinder det enkelte i klarhed og styrke.

Denne slags historieskrivning svarede til Fredrik Barfods egen personlighed og var ingenlunde nogen tilfældig form. Ejendommelig og udpræget, som han var i tænkesæt, sprog og udtryksmåde, måtte han foretrække at lægge hovedvægten på det personlige forhold, i hvert øjeblik ligesom at stå overfor en enkelt tilsyneladelse i historien, uden at forstyrres af andre hensyn i fremstilling og bedømmelse af den. Skønt han tilvisse i høj grad gjorde brug af de videnskabelige hjælpemidler, var han dog ikke i snævrere forstand videnskabsmand, vilde ikke være det, eller gælde derfor. Historien var for ham først og fremmest de henfarne slægters *eftermæle*, historiefortællingen en taknemlig *ihukommelse* af det store og gode og en *dom* over det forkastelige. Og dette eftermæle lyder hos Barfod med en stærk klang. Han yder sin tak i varme og hjertelige ord, og han udtaler sin dom med myndighed. Det er „Fortællingernes“ styrke, som det er deres svaghed, at forfatteren står på sit faste stade, ser på det hele med sine egne øjne og dømmer en endelig dom. Det har sine misligheder således overalt at komme til en bestemt opfattelse, ofte på grundlag af højst mangelfulde og usikre efterretninger, altid under forudsætning af, at man selv opfatter folkets tarv og tidernes skiftende opgaver på den ene rette måde; men det giver på den anden side fremstillingen en ro og ensartethed, billedet en sluttet sikkerhed, sproget en fyndighed, som fængsler læseren og efterlader et dybt og varigt indtryk.

Barfods fortællinger er derved blevne hvad man kalder en „partisk“ fremstilling, de er utvivlsomt fremgåede af en ensidig opfattelse af vor historie og de hovedkræfter, som har dannet den, og denne ensidighed har efter sagens natur sat dybe spor i mangfoldige enkeltheder.

Bogen er et indlæg i vor udvikling, ikke en uvildig dom over den. Men netop derved er den selv bleven en historisk begivenhed, et led i vor udvikling, og det skal nok en gang

sandes, at har Fredrik Barfod taget et hårdt tag i de foregående slægtaldres blødagtige tyskeri, så har han bidraget mægtigt til at bryde dets åg. Det er jo så, at man kan stirre så fast på en ting, at billedet i nogen tid følger øjet, hvorhen det vender sig.

Historieskriveren kan være partisk (forud indtagen) i en dobbelt retning, i sin dom og i hvad han fremdrager. Har Barfod selv været for meget med i sin gerning til at kunne undgå det første, så skal det til hans store ros fremhæves, at han efter en udstrakt målestok har søgt at undgå det sidste. Læseren kan indanke forfatterens dom for sin egen; men, vel at mærke, kun da, når kendsgerningerne selv er fremdragne. I den henseende har Barfod vist en ofte næsten forbavsende alsidighed. Krigens og fredens idrætter, „de store følelser“ og de små af verden upåagtede dyder, det borgerlige livs, kirkens og statens, konstens og videnskabens (alle konstarters og alle videnskabers) fremragende mænd og kvinder, — alle har de fundet en ligelig, omhyggelig, varm, åben og sanddru tolk. I mængden af de medtagne fortællinger sporer man overalt den flittige samler, i udvalget og anordningen den samler, der ikke ser på mængden, men på de samlede enkeltheders værd. — Den tid vil komme, da dette arbejde skal gøres om igen af en anden slægt, thi ingen arbejder for evigheden i slige ting; men før nogen fortrøster sig til at tage fat derpå, være det sagt ham, at det er et arbejde, ingen skal tro at kunne gå til med „utoede hænder“. —

„Fortællingerne af fædrelandets historie“ er et modstykke til „Brage og Idum“, det er to sider af en og den samme personlighed. Tidsskriftet er forfatterens kærlighedserklæring, fortællingerne er hans fejdebrev. Da den danske folkeskude under sin svære kamp mod vind og vejr i midten af vort århundrede forandrede kurs og slog et stærkt slag mod nord, da var mange gode og ædle kræfter i bevægelse, thi ikke blot roret skulde lægges om, men også sejlene, de store med de mindste, skulde rettes derefter; i denne gerning har Fredrik

Barfod sin plads. Det skal da endnu mindes til hans ære, at først slog han til lyd for de nordiske toner og pegede på det ny, først derefter stødte han fra på det gamle, der skulde opgives og forsages. —

Og hermed være han hilset og takket på den dag, da han fylder „støvets år“!

DEN HISTORISKE UDVIKLING I DANMARK I HENSEENDE TIL „MAGTENS TYNGDEPUNKT“.

Efter et foredrag, holdt i Studenterforeningen
den 16. Februar 1884.

[Dagbladet 24. Febr. 1884.]

Når jeg til emne for det foredrag, som jeg skal have den ære at holde for Dem iaften, har valgt den politiske magtfordelings historiske udvikling i vort fædreland, så er det ikke, fordi jeg tænker på at meddele Dem en række nye kendsgerninger angående de forskellige omvæltninger, som i tidens løb har fundet sted herhjemme. De kender tværtimod allesammen ligeså godt som jeg de hovedtræk i vor historie, som det her drejer sig om. Det kan kun være min mening til selve tidsskifterne at knytte nogle bemærkninger og betragtninger, således som de jo efterhånden må påtrænge sig enhver, der i åringer sysler med historien, selv om hans vej ikke ligefrem fører ham til et detailstudium af de enkelte kriser. Efterhånden får man da et mere selvstændigt syn snart på det ene, snart på det andet punkt af disse tildragelser, indtil umærkelig historiens hele udviklingsgang kommer til at stå i en noget anden belysning end den, man oprindelig så den i. Hvad der heri er nyt, og hvad der er gammelt, kan ofte være vanskeligt at afgøre; men det kan altid have sin betydning, også for

opfattelsen af mangt et nutidsspørgsmål, om muligt at samle indtrykkene til en helhed.

Ved at se ud over de store forandringer, som i tidens løb har fundet sted på den politiske magtfordelings område. må det spørgsmål ganske naturlig frembyde sig: hvad er det for kræfter, som her har gjort sig gældende; ved hvilke midler er magten til de forskellige tider bleven vunden, og hvorledes er det gået til, at den igen er gleden magthaverne ud af hænderne?

De almindelige, tilsyneladende nærmest liggende forklaringer forklarer i virkeligheden intet. Krudtets opfindelse, de stående hære, bogtrykkerkonsten osv., som kaldes til hjælp i de historiske lærebøger, betyder kun noget for den mest overfladiske betragtning af de ydre fænomener. Da de selv kun er magtmidler, kan de selvfølgelig intet forklare om de kræfter, som tager dem i brug; det, som skulde forklares, er jo dette, hvorfor netop den eller den stand, den ene eller den anden faktor i staten eller samfundet forstår at bruge tidens bedste magtmiddel til at nå sit mål.

Ligeså lidt nytter det at påkalde udviklingen i udlandet som den formentlige grund til vore omvæltninger. Da vort land jo heldigvis altid har bevaret sin politiske selvstændighed, vilde der selvfølgelig kun kunne være tale om en påvirkning eller et exempel; men dette er dog ikke tilstrækkeligt til at forklare en helt forandret magtfordeling i samfundet. Selv om nye faktorer af udlandets exempel kunde opmuntres til at stræbe efter at gøre sig gældende, så vil dog de ældre, der sidder inde med magten, ikke af denne grund være villige til at afgive den. En anden sag er det, at udviklingen i hele vor verdensdel i mangt et tilfælde kan yderligere tydeliggøre den i vort fædreland; kun må det huskes, at man ved at jævnføre den gør opgaven større og mere indviklet, til samme tid som man gør den fyldigere. Til en løsning af den bidrager denne jævnførelse derimod ikke i mindste måde.

Når vi da henvender opmærksomheden på vor ældre historie.

så træffer vi som den første store omvæltning den, at den gamle høvdingevælde brydes af kirken. Det viser sig strax her, i hvor høj grad vor historiske udvikling hviler på et nationalt grundlag; thi skønt kirken repræsenterer det mest almene i hele den evropæiske kultur, så tilegnedes den dog i Norden og særlig i Danmark med fuld frihed og ud af en selvstændig tilegnelsesdrift. Den kommer som en ydmyg og tjenende lære, og dens bærere må i lange tider nøjes med meget beskedne vilkår. Så bliver den i løbet af et par hundrede år ikke blot en magt i samfundet, men en så afgørende faktor, at man vel kan sige, at magtens tyngdepunkt mere end én gang har ligget hos kirkens mænd.

Det er ingen uberettiget idealistisk opfattelse af historien at sige, at denne magtstilling er vunden udelukkende ved åndelige våben. Kirken havde hos os ikke skygge af bistand udefra; alle de verdslige midler, den fik ihænde, fik den af det samfund, i hvilket den kom til at indtage en så fremragende plads. Al den tale om misbrug af tidens overtro, fromme bedrag osv. er kun udtryk for en fad og åndløs betragtning af historien, som mangler øje for den sandhed, at virkningen aldrig er større end årsagen, selv om den kan være mange gange større end den nærmeste anledning.

Idet kirken arbejdede sig frem i folket, først til dets omvendelse, derpå til dets altid dybere påvirkning, stillede den sig og løste den en dobbelt opgave: at bringe den enkelte en ny kristelig livsanskuelse, ethisk og religiøs, vidt forskellig fra hedenskabet, og at bringe samfundet en højere kultur, en mægtig udvidelse i kundskab og en human opfattelse af de menneskelige vilkår, som stod i stærk modsætning til hedendommens barbari. Endvidere var det kirkens mænd, som først gav denne almene kultur sin nationale form og derved gav folket en selvstændig plads blandt de civiliserede nationer.

Det er ved dette store kulturarbejde, gejstligheden vinder sin magt i samfundet. Da den først er vunden, kæmpes der videre med tidens magtmidler for yderligere at befæste den.

Vor historie har endnu neppe ladet denne kamp, i hvilken så mange udmærkede mænd tog del, vederfares ret. Midlerne var ikke altid til at forsvare eller dog i høj grad tvetydige; således især interdiktet, den katholske kirkes visnepolitik, ved hvilken den for at nå sit mål opgav, hvad der var dens kald og dens adkomst til at bestå. På dette punkt stansede da også dens fremvæxt.

Imidlertid kommer der en ny adel op. Vi er ligesom vidne til dens fødsel i Saxos fortællinger om sin samtid og den nærmeste fortid. Hvad der kaldte den frem på skuepladsen, er fædrelandets trængsler udefra, den tilsyneladende håbløse stilling overfor Vendernes angreb. Almuen vilde og kunde ikke mere gøre samlet modstand, dens forsvarsevne var svækket, viljen til at underordne sig en samlet styrelse var brudt i de langvarige borgerkrige. Da kommer den kongelige tjenesteadel op; det lykkes ikke blot at redde rigets selvstændighed, men dets banner føres endog ud over grænserne til en række sejre og erobringer.

Fra dette øjeblik står de to privilegerede stænder ved siden af kongedømmet for snart at kappes med det om den højeste magt, snart i forening med det at udrette store ting. Den nordiske union er en frugt af et sådant samarbejde; kronens bærere såvel som den stridbare adel og kirkens mænd har del i denne bedrift, som i få menneskealdre udrettede så meget til en varig sammensmeltning af de tre folk, og hvis frugt i alle tilfælde blev en sammensmeltning af de to. Men i samme øjeblik begynder også tilbagegangen; i uenigheden med Erik af Pommern opgiver adelen Sønderjylland for at opnå retten til at vælge kongen, en overskridelse af magtens naturlige grænse og en opgivelse af de pligter, som påhvilede rigets væbnede arm, der, efterhånden som den atter og atter gentoges, skulde blive spiren til dens undergang.

Den nyere tid har efterhånden ved tre store omvæltninger enkeltvis brudt middelalderens magtfaktorer, først bispevælden,

derpå adelsvælden, tilsidst den kongelige enevælde. Der er flere interessante lighedspunkter mellem de tre revolutioner.

Bispemagtens fald 1536 var fremkaldt ved et langt synderegister. Begge de opgaver, kirken oprindelig havde stillet sig, var for en stor del gledne ud af dens hænder, det kristelige var forvansket og forsømt, og i kulturens store arbejde indtog de kirkelige stormænd en såre beskeden plads. Derimod var magtbegæret og herskesygen så stor som nogensinde tilforn; efter Fredrik I's død havde man gjort forsøg på at holde det gående uden konge, med et rigsråd af bisper og adelige bispefrænder. Forsøget mislykkedes; grevefejden hærgede land og rige uden at medføre noget eneste gode, som man ikke kunde have opnået uden den; dermed var bægeret bragt til at løbe over.

Det er i den nyeste tid blevet fremsat og med stor dygtighed forsvaret, at omvæltningen 1536 skulde have væsenlig samme betydning som den 1660, en direkte udvidelse af kongens magt. Dette kan jeg for mit vedkommende ikke gå ind på; de to omvæltninger stiller sig for mig som væsenlig forskellige, ligesom de hver for sig er forskellige fra den i 1848. Vistnok forholder det sig således, at kronen fra 1536 fik betydelig større indtægter, og at statsmagten i det hele udvidedes; men den politiske grundordning vedblev dog at være denne, at rigsrådet i forening med kongen var ihændehaver af denne statsmagt, ligesom det jo mislykkedes hos os, hvad der skete i Sverig, at indføre kronens arvelighed. Selve det officielle udtryk for statsmagten „kronen og riget“ betegner det, thi „kronen“ er kongen, men „riget“ er rådet. At bisperne var fjernede fra dette, kunde umulig andet end styrke adelen som stand.

Den periode, som nu følger, 1536—1660, har sin store interesse, forsåvidt som den viser os en protestantisk adel, der til sin egen nedarvede magt overtager en broderlod af prælaternes rettigheder og forpligtelser. Det skal heller ikke negtes, at vor adel i et par menneskealdre viste sig denne

stilling voxen. Medens den selv går i spidsen i tidens alvorlige religiøse og sædelige vækkelse, tager den sig tillige af de humane formål, oprettelsen af skoler og hospitaler, og den bringer rigelige ofre for videnskaben og den nationale kultur. Valpladserne i Sverig og i Skåne bærer vidne om dens mod; rigets anseelse og blomstrende forfatning ved det nye århundredes begyndelse er dens værk.

Men så kommer tilbagegangen. Talrige adelsslægter var ved den nye tids begyndelse sunkne ned til bondekår, eller de var gåede ind i præstegårde og købstadbuse; men i dette tidsrum dør ikke færre end 70 af de tilbageblevne slægter ud. Hvor blev de af? Nogle udsluktes på valpladserne i den blodige syvårskrig, men mange flere sygnede hen i vellevned; de unge mænd kom ikke tilbage fra den lange udenlandsrejse, de faldt i tvekamp eller bukkede under for udsvævelser, eller de døde længe før tiden som følge af et uvirksomt og overdådigt, åndsforladt liv.

Efterhånden mærkes det på alle forhold, at adelen ikke mere er sin opgave voxen. Der er i Kristian IV's tid en kendelig tilbagegang i alle retninger, selv krigene føres ikke med den tidligere bravur. Der gøres intet forsøg på ved optagelse af nye slægter at sikre standens fremtid. De frygtelige erfaringer, som Tyskland må gøre i trediveårskrigen, og Sverigs samtidige magtudfoldelse går sporløse hen over den. Så kommer katastrofen i krigen med Karl Gustav.

Enevældens indførelse 1660 er en ligeså mærkværdig omvæltning som den 1536. Ved denne brød man med en samfundsorden, som fra umindelige tider havde været anset for kulturens eneste mulige form, ved hin kuldkastede man århundreders bestræbelser for ved skriftlige forpligtelser at begrænse kongemagten.

Selve kongemagtens historie hører til vor nationale udviklings mærkeligste og interessanteste fænomener. Den oplever og overlever alle magtsvingninger; smidig som ingen anden faktor i samfundet bøjer den sig efter de skiftende forhold og

fører stadig pàny an i udviklingen. Kirkens sag fremmes af kongeslægten lige indtil det personlige martyrium: Valdemarerne går i spidsen i kampen mod Vender og Tyskere; Margrete grundlægger unionen, Kristian III gennemfører reformationen. Det er de konger, som har øje for tidens ideer, der mindes og hvis navne forherliges, selv om de ikke hører til de personlig fremragende. Fra den tidlige middelalder af har man derfor anset det for nødvendigt at sætte faste grænser for denne højeste samfundsmagt. Kongerne må strax ved tiltrædelsen indgå en håndfæstning, sigtende til at umuliggøre de misbrug af magten, som faktisk fandt sted. Ved at læse disse håndfæstninger får man et stærkt indtryk af magtens begrænsning; man lader så let ude af betragtning, at kongedømmet i sig selv, blot ved at bestå med tusindårig hævd, havde en avtoritet, som giver sig vidnesbyrd på hvert blad i vor historie. Først efterhånden var det lykkedes imod kronens bærere at opstille selvstændige organer for den ved håndfæstningen hjemlede delagtighed i regeringen.

Det er da en mærkelig omskiftelse, når dette kongedømme, hvis betydning forhen var førerskabet, pludselig skal blive enerådende; når det skal opgive sin gennem århundreder hævdede bevægelighed for at blive det faste punkt, hvorom alting drejer sig. Det bliver derved noget helt andet, end det hidtil har været, og det er ikke helt uden føje, når man ofte har fremsat det spørgsmål, om ikke enevældens indførelse er tegn på en stor national svækkelse og opløsning.

Hvis den betragtning, jeg har anlagt på de foregående magtskifter, er rigtig, må dette spørgsmål imidlertid besvares med et nej. Således som enevælden kommer til os, er den et naturligt udviklingsled og en historisk berettiget form. Der forelå nemlig dengang uafviselige fordringer, som intet lag i det daværende samfund kunde gøre fyldest. Adelen havde på alle punkter svigtet de opgaver, som de privilegerede stænder her og andetsteds havde påtaget sig som adkomst for deres privilegier, og ingen af de ufrie stænder var istand til ene

eller i fællesskab med andre at løse dem. Kongemagten havde derimod forberedt sig på det og lagt deres løsning tilrette. Deraf må Kristian IV's mærkelige popularitet forklares, at han for den almindelige bevidsthed stod som bærer for fædrelandets ære og regeringens avtoritet. Han var en tapper hærfører, en forsynlig husholder og en gavmild befordrer af de nærmest liggende humane og kulturfremmende foretagender Hans søn fortsatte på samme vej, med større kraft og klogskab. Hans personlige tapperhed og patriotisme stak af mod adelens ligegyldighed, tildels fejghed.

Må det således siges, at omvæltningen 1660 havde sin naturlige forudsætning og en forberedelse af samme art som de foregående, så må det tillige indrømmes, at den ligesom disse holdt sine løfter.

Først og fremmest skaffede den landet et tidssvarende værn. Adelen havde skammelig forsømt både hæren og fæstningerne, og det var kong Kristian IV's fortjeneste, at ikke flåden havde lidt samme skæbne. Da vi næste gang mødtes med de svenske, var vi dem igen voxne som i det foregående århundrede, og Danmarks stærkt medtagne våbenære hævede sig igen i løbet af de følgende menneskealdre. Det var ej heller hensigtsløse krige, som blev førte. Den opgave, som adelen havde svigtet i det 15. århundrede, Sønderjyllands generhvervelse, blev optagen påny og med store opofrelser ført til en løsning. Endvidere blev det skrigende misforhold i adelens samfundsstilling lidt efter lidt udjævnet; lighed for loven, lighed i byrder og lighed i adgang til statens embeder blev om ikke gennemført, så dog ført et afgørende skridt frem. Ligheden mellem kronens lande var også et af de formål, enevælden havde forud for adelsvælden. Norge var et yderst forsømt tilbehør til kronen; kun Kristian IV havde også i den henseende været banebrydende for en ny tid. Efter 1660 blev det anderledes, og dette tidspunkt er såvel for Norge som for Sønderjylland et glædeligt vendepunkt.

Det følgende århundrede fortsatte gradvis og langsomt

dette udjævnende arbejde i samfundet. Holbergs optræden og den derefter følgende nationale literaturudvikling gav samfundet et væsenlig demokratisk præg, og bondens frigørelse afsluttede foreløbig hele denne proces. Uden enevælden vilde den ikke kunne have havt denne fremgang.

Men var der således ved absolutismen opnået store resultater, så var de også dyrekøbte; hele det offenlige liv var ødelagt, folkets selvfølelse undergravet, ansvarsbevidstheden brudt. Det personlige regimentes skyggesider, skinsyge, smålighed og usikkerhed, var trådte klart for dagen; kongeslægten selv var bleven enerveret og ifærd med at dø ud. Dertil kom, at de opgaver, som engang var bleven løste efter tidens lejlighed, stadig påny krævede arbejde og udvikling, uden at statsformerne her mere kunde slå til. Lighedsbestræbelserne måtte strande på umuligheden af at nå til fuldt uafhængige domstole, upartiskhed i embeders besættelse, offenlighed i statshusholdningen. Norge var tabt ved en uklog politik, og Sønderjyllands tilknytning var sket, uden at der toges hensyn til landets befolkning og uden at den række begivenheder og forhandlinger, ved hvilke den var fuldbyrdet, var blevne offenlighedens ejendom. Da spørgsmålet igen blev rejst, savnede selve regeringen det fornødne kendskab til det.

Det er derfor neppe for meget sagt, når man har påstået, at enevælden i Marts 1848 var fuldstændig kørt fast. Den rådede hverken over de nødvendige midler eller over de evner og den energi, som forholdene udkrævede, og dette var ikke personernes, men institutionernes skyld. Det var da en lykke, at der stod en ny slægt rede til at overtage ansvaret for et nyt fuldstændigt brud i vor politiske udvikling. Det var den rige åndelige bevægelse fra århundredets begyndelse og længere tilbage fra forrige århundrede, som nu havde skabt en samfundsmagt, stærk nok til i det yderste øjeblik at vende den strøm, som ellers ufejlbarlig vilde have skyllet det selvstændige danske rige bort. Den slesvigholstenske bevægelse overraskedes ved her at møde en uventet modstand, netop som

den troede at være vis på sejren. Men denne modstand og de store ofre, som den krævede, flyttede atter magtens tyngdepunkt fra kongens person til forfatningen.

Der er ofte blevet doleret over, at de politiske omvæltninger hos os er komne så bratte og uforberedte, både 1536, 1660 og 1848; man er gået fra den ene yderlighed til den anden. Det må nu vistnok indrømmes, at der er noget nationalkarakteristisk i denne revolutionsmåde, når det har gentaget sig tre gange, at en fuldstændig omdannelse af hele den politiske magtstilling har fundet sted uden blodsudgydelse og uden påfølgende reaktion. Men om dette just vidner om en særlig resolut eller vel endog revolutionær karakter, er vistnok et stort spørgsmål. Man kunde snarere fristes til den forklaring, at vor folkekarakter er tilbøjelig til at lade det bestående i fred, sålænge det på nogen mulig måde kan gå an, og at det først er den absolute nødvendighed af at hidføre nye betingelser for staten og samfundet, som kan fremkalde en omvæltning. I den henseende er det jo også mærkeligt, at de tre revolutioner er foregåede i umiddelbar forbindelse med farlige og blodige krige, som blottede rigets store brøst.

Men før man fælder en endelig dom om grunden til de omtalte krisers pludselighed, var det dog vel værd at undersøge, om den er fuldt historisk. Jeg må sige, at jeg nærer en stærk tvivl derom. Bruddet 1536 var alt antydet i Kristian II's hele regering og forberedt af Fredrik I; det havde sit forbilled i hertugdømmernes udvikling, som i så mange måder i Oldenborgernes tid fik indflydelse på kongeriget. Hvad der skete 1660 havde alt tildels været påtænkt 1645, og hele Fredrik III's regering pegede i den retning. Og på samme måde gælder dette om magtskiftet 1848. Forfatningslivets udvikling er hos os ikke en måneds eller et års, men en hel menneskealders arbejde. Det begynder i virkeligheden med året 1831 og afsluttes først 1866. Først kom stændertiden med sine erfaringer, sine drøftelser og sine forsøg. Der udvikledes en presse, man prøvede foreningslivet, lovgivningen

blev genstand for officiel forhandling mellem regeringen og valgte repræsentanter, statshusholdningen blev fremdragen for offenligheden. Der dannede sig et politisk parti, hvis program var tilvejebringelsen af en forfatning, og dennes indhold drøftedes i åringer mellem mænd af høj begavelse og med nøje kendskab til andre landes erfaringer. Så kom de grundlovgivende forhandlinger, som varede over et år i pressen og rigsforsamlingen; to ministerier og alt, hvad landet kunde opbyde af politisk indsigt, arbejdede sammen. Men ikke nok hermed. Begivenhederne førte det med sig, at man kort efter måtte gentage forhandlingerne på et nyt grundlag. Man fik et rigsråd med kongevalg, derpå et andet med kongevalg, indirekte valg og valgcensus; endelig et tredje med to kamre, det ene med kongevalg og census, det andet med almindelig valgret. Først efterat alle disse erfaringer var gjorte, afsluttedes det hele med drøftelsen af et endeligt kompromis og vedtagelsen af vor nugældende forfatning.

Forholdet er altså så langt fra dette, at den nyere konstitutionelle statsform er et hastværksarbejde, at den tværtimod må siges at være frugten af en hel menneskealders forhandlinger og erfaringer. Alle faktorer i statslivet, som overhoved formåede at gøre sig gældende, droges efterhånden med ind i arbejdet og fik deres del i dets endelige form. Og da vi nu vel må indrømme, at denne menneskealder, hvilke mangler den end kan have havt, var i besiddelse af et højt mål af intelligens, en patriotisme, som eftertiden sikkert ikke har overgået, og en karakterstyrke, som gav sig vidnesbyrd i to krige, så er det dog vistnok alt for dristigt nu at bryde staven over dens arbejde. At der ovenpå den grundlovgivende er fulgt en grundlovfortolkende menneskealder, at denne må harve, hvad hin har pløjet, det er neppe synderlig foruroligende. Men besynderligt er det nu, så kort efter, at se de historiske kendsgerninger så ilde medhandlede, som det ofte er tilfældet, så det snart fuldstændig glemmes, i hvilken redningsløs tilstand kongedømmet var stedt 1848, snart lades

ude af betragtning, hvor dybe rødder det alligevel få år efter viste sig at have. Udviklingen har jo i virkeligheden været denne, at der ved oprørets udbrud intet andet valg var end at påkalde nationens frie tilslutning til forsvar for kronen, — i modsat tilfælde var enten den ene eller den anden af dem gået til grunde; men at kongedømmet derefter ved resolut at stille sig i spidsen for den nationale sag genvandt sin historiske prestige og med fuld selvstændighed kunde skabe et nyt udgangspunkt for forfatningssagen.

Når jeg må opfatte den historiske side af sagen således, så vil mine ærede tilhørere kunne forstå, at jeg ser temmelig optimistisk på vor politiske forfatning. Ved nemlig at sammenligne dens tilblivelse med vore tidligere magtskifter finder jeg, at den har de samme dybe forudsætninger, den samme berettigelse og en lignende naturlig udvikling. Den vil derfor forhåbenlig også, når dens kritiske ungdomsalder er vel overstået, kunne opfylde en lignende bestemmelse, nemlig den at lægge magtens tyngdepunkt der, hvor arbejdet for folkets opgaver som folk udføres. Dette skal efter forfatningen ikke være et enkelt samfundslag eller — hvad det moderne politiske liv sætter istedetfor — et enkelt parti; thi folkets opgaver er jo mangehånde, både materielle, nationale, humane og moralske. Det parti, der søger at forrykke denne forfatningens grundtanke ved kun at efterstræbe magten for at fremme sine særinteresser, vil aldrig kunne nå eller dog aldrig bevare den. Den, der vil danne sig en mening om, hvorhen magten varig vil flytte sit tyngdepunkt, ikke som et fast, urokkeligt tilbehør til et vist parti eller visse personer, men med den frie bevægelse og de svingninger, som er ejendommelige for enhver levende organisme, — han må nøje vogte på, i hvilke kredse det værdifuldeste arbejde for vort samfund udføres, hvor folkets sande interesser fremmes, hvor tidens ideer udformes i størst rigdom og til den fyldigste frugtbargørelse; thi dér forberedes også vor fremtid.

ET PAR ORD I STRIDEN MELLEM HR. H. OG HR. KLINT.

(1887.)

[Tidens Strøm 7. Januar 1887.]

Ved et af de bekendte Hippodrommøder i 1848 hændte det, at man i en pavse mellem to af de indholdsvægtige taler, som folkets ledere her fremførte, hørte en spæd røst fra forsamlingen, som sagde: „Må en mand af folket sige et par ord?“ Det var en bekendt lille boghandler, som ytrede dette beskedne ønske, men det blev neppe opfyldt, da mænd af langt større vægt troede at måtte lægge beslag på den offenlige opmærksomhed i disse historiske øjeblikke.

Når undertegnede tillader sig at minde Dem, hr. redaktør, om dette optrin, så er det, fordi jeg agter at gentage denne herres henstilling: „Må en mand af folket sige et par ord?“ — nemlig i striden mellem hr. H. og hr. Klint. Min berettigelse til i dette tilfælde at kalde mig „en mand af folket“ søger jeg deri, at jeg ikke vil kunne tale på noget partis vegne, at ingen anden end jeg selv vil føle sig bunden ved hvad jeg siger, og at alle, som véd besked om partiforholdene — og det véd sagtens alle politikere i denne tid —, vil kunne sige sig selv, at det ikke har hensyn til valgene. Jeg vover derfor heller ikke at smykke mig med et anonymt

mærke eller et psevdonymt navn; thi derved vilde det jo få udseende af, at jeg hørte til dem, som kan lade handling følge på ordet, som har indflydelse i en eller anden kreds eller dog taler på manges vegne, medens enhver, når han ser det virkelige navn, vil være på det rene med, at det kun er enkeltmands ord uden anden vægt end den, læseren i sin velvilje vil tillægge dem. Min adkomst til overhoved som mand af folket at „sige nogle ord" i denne sag er da også kun den, at diskussionen er kommen ind på det historisk-nationale område, et område, på hvilket jeg føler mig hjemme som den, der i det meste af en menneskealder, i dybt rodfæstet tillid til det danske folks og ikke mindst den danske bondes evne og vilje til vedblivende at leve sit eget liv, har syslet med vort folkelivs vilkår gennem tiderne og søgt „at se sandheden i øjnene" med hensyn til dets fremtidsudsigter. Men om denne min adkomst vil blive tagen for god, kan jeg ikke vide.

Jeg skal ikke fordybe mig i hr. H.'s løjerlige forestillinger om liberalismens vilkår i fyrrerne og sammenstillingen af akademikernes virksomhed dengang og nu, men i den anledning kun tillade mig at gentage, hvad jeg engang har ytret om et lignende forhold: „Der er noget mistrøstende og ydmygende i den tanke, at det synes uadskilleligt fra enhver vågnende trang til ny udvikling at undervurdere, ja helt at underkende den tidligeres berettigelse, at bryde staven over alt, hvad der har stået i forbindelse med den og fremmet dens tarv; det er som om den ene slægt ikke kunde, som man siger, stå på den andens skuldre uden tillige at træde på dens nakke og dens hjerte." Men jeg skal holde mig til, hvad hr. H. spottende kalder vor „militære opgave".

Denne „militære opgave" skal nemlig være skyld i al vor ulykke, idetmindste i dette århundrede. Lad os se, hvorledes hr. H. fører beviset.

Det var da først vor „militære opgave" at have en stor flåde, og denne flåde hidførte efter hans mening bombardementet i 1807 og krigen til 1814. Hvorledes forholder det

sig nu med denne store flåde? Man har hidtil antaget, at det var den, som skaffede os fred i det meste af et århundrede, så den vanskelig sammensatte dansk-norsk-holstenske stat oplevede og overlevede Polens delinger såvel som Sverigs og Østrigs landetab. Eller var det måske et „blomstrende nationallivs almindelige anerkendelse“ (i Fredrik V's tid), som førte til dette gavnlige resultat? Og dette tidsrum har da tillige ført beviset for, at besiddelsen af et betryggende værn ingenlunde indeholder en overvældende fristelse til at kaste sig ind i eventyrlige foretagender; danske statsmænd undlod viselig at misbruge Sverigs afmagt endog blot til at tage gammeldanske lande tilbage, fordi de vitterlig var nationalt tabte, og de brogede forhold i Nordtyskland førte ikke til de svageste forsøg på at forøge kronens ejendomme i det søndersplittede rige. Overalt berømmedes derfor den højsindede, mådeholdne og værdige politik, der stod bagved de ikke ringe stridskræfter, Danmark rådede over.

Så var det 1807. Det er mindst den 1807de gang, når hr. H. underkaster Fredrik VI's politik i dette år en skarp kritik. Det blev sagt samtidig, og det er gentaget atter og atter, både herhjemme og i udlandet, at det var en tåbelighed, som dengang blev begået, og at hele krigen med England kunde og burde være undgået. Men det gode råd fra nutiden, at vi fremdeles skulde have bevaret vor nevtralitet, kan ikke bruges; thi det blev som bekendt forsøgt og forkastet af dem, som kunde sige, hvorledes det skulde være, selve de krigsførende stormagter. Men, mener hr. H., vi burde ikke havt den store flåde; da krigen i Evropa antog så uhyre dimensioner, skulde vi altså have opgivet det værn, som havde været vor støtte i det foregående århundrede. Var det moralsk muligt efter slaget på Reden at opgive orlogsflåden? Og hvad vilde det have nyttet? Kan nogen i alvor tro, at et værgeløst, i krigen af stormagterne okkuperet land vilde være blevet genoprettet som selvstændigt rige på Wienerkongressen? Det vilde ufejlbarlig være bleven delt mellem Preussen og Bernadotte.

Hvad mener hr. H. så om 1848? Fik vi også dengang krig, fordi vi „slog på sværdet“, fordi vi troede at have en „militær opgave“? Alle véd, at lige det modsatte var tilfældet. Man tiltroede os ikke mod og evne til at forsvare vor ret, derfor væltede man sig over os. Vor modstand kom uventet, men det var den, som reddede os. Uden modstand dengang, uden krigen 1848—50, vilde vi nu have været et forsmædelig lemlæstet, tilsideskudt, helt eller delvis i Tyskland indlemmet folk, uden selvagtelse og uden fremtid. Man huske på, hvorledes påstanden om vor ynkelighed og om halvøens urgamle tyskhed dengang var i kurs; tror man i alvor, at den vilde være bleven taget tilbage uden vor håndgribelige protest? Den vilde selvfølgelig være skreden frem fra Jylland til øerne og videre nord på. Man må være blind for de virkelige forhold i historien, når man tror, at „et blomstrende nationallivs almindelige anerkendelse“ har noget at betyde, når en så væsenlig side af nationallivet som viljen og evnen til at forsvare sin ret og sin ære mangler.

Og endelig i 1864. Også her er kritiken af „vor politik“ hørt før; men hvorledes man end opfatter den, vil dog ingen kunne tro, at vi ved at vige tilbage for Preussens og Østrigs fordring på at tage Sønderjylland „i pant“ skulde have undgået dets tab. Nej, vi vilde have sparet mange menneskeliv og mange penge, men landet havde vi tabt alligevel og, vel at mærke, befolkningen med. Thi hr. H. må have meget uklare og meget urigtige forestillinger om de danske Sønderjyder, hvis han tror, at det i første linje er det blomstrende nationalliv, som knytter dem til Danmark. Nej, det er den personlige kærlighed til et personligt folk, som her er bindemidlet; det er blodet på vore valpladser, som har været og endnu bestandig for dem er fremfor alt andet det stærke vidnesbyrd om Danmarks ret; thi, som der står på de faldnes grave: „Ingen haver større kærlighed end den, som giver sit liv for sine brødre“. Måske er dette ulogisk og umoderne,

men det har været således fra folkenes ophav, og det vil vedblive at være så, indtil folkene ophører at være til.

Hvorledes hr. H. kan komme til at påberåbe sig historiens vidnesbyrd i Evropa for sin theori om „nationalitetens" evne til at trædc istedet for det personlige forsvar, er vanskeligt at fatte. Hvorledes vilde Evropa være kommen bort fra det „romerske rige", Napoleon dannede, uden væbnet modstand? Hvorledes er i vor tid Italien blevet og forblevet enigt og frit? Hvorfor blev Grækenland, Serbien og Bulgarien selvstændige? Hvorledes er det muligt, at Montenegro har hævdet sin frihed og sin religion gennem århundreder? Det er ved til rette tid „at slå på sværdet", efter at have overbevist al verden om, at det vil blive draget, når øjeblikket er der, at man hidtil i Evropa har kunnet leve sit liv i fred. Og når Irland engang bliver selvstændigt i sin forbindelse med England, er det desværre så lidt sit „blomstrende nationalliv", det skyldes — thi et sådant er slet ikke til —, at det tværtimod bliver en række blodige forbrydelser, hvis kilde man mistvivler om at kunne tilstoppe uden gennemgribende forandringer.

Hvert led i disse antydninger af historiske forhold kunde og burde selvfølgelig udvikles i stor udførlighed, hvis der kunde være tale om sligt på dette sted. For den kyndige læser vil det imidlertid være nok at have mindet om tilstrækkelig bekendte tildragelser og forhold. Mig er det om at gøre ikke at gøre den sag, som jeg ansér for et stort og vigtigt nationalanliggende, en bjørnetjeneste ved kun at fordybe mig i historiske undersøgelser, nu da jeg engang har troet at burde bede om ordet, og derved måske give det udseende af, at jeg ikke har gjort mig selv rede for betydningen af de andre betænkeligheder, som hr. H. fremfører imod vort fremtidige værn.

Her er det da især påfaldende at se den påstand fremsat og fremhævet, at „Danmark uden sammenligning er det land i Evropa, som er allerugunstigst stillet i militært forsvar". Det udføres videre ved en modsætning til Hollands oversvøm-

melser og andre landes bjerge og floder. Det synes virkelig at være forfatterens alvor; men hvorledes er det muligt, at det kan være det? Er det en dialektisk underfundighed, hvorved forsvaret af vort landområde forbyttes med forsvaret af vor tilværelse? Det er da en afgjort sag, at vi sjeldent har kunnet forsvare hele territoriet, medens det er ligeså vist, at vi er gået ud af svære kampe uden at miste en fodsbred jord. Andre små magter er stillede på samme måde; hverken Holland eller Belgien kan tænke på at hindre en fjende i at besætte det meste af landet, man må nøjes med at forsvare en del, stor eller lille, men stor og vigtig nok til, at denne del kan siges for en tid at være det hele. Og skulde da forsvaret af en sådan del være vanskeligere i Danmark end i de andre lande? Til at godtgøre dette skal der i virkeligheden langt mere end „et blik på kortet“, der må fremføres grunde, som har noget på sig; „et blik på kortet“ vil sige, at vi er særdeles heldig stillede, og tusind års uafhængighed er et vidnesbyrd for, at sådan forholder det sig, medens ingen „floder, bjerge eller oversvømmelser“ har kunnet hindre f. ex. Nederlandenes eller Italiens underkuelse og mishandling gennem slægtaldre.

I modsætning til de materielle våbens formentlige håbløshed udtaler hr. H. sin store tillid til de åndelige våbens sejrsæle kraft. Ingen vil bemægtige sig os, mener han, fordi vi vil blive en *ufordøjelig* del af et større statslegeme; vor indlemmelse vil volde *besvær og bekostninger*, ingen stormagt vil „spidse munden efter os“ „i en tid, hvor verden genlyder af de *genvordigheder*, England har med Irland, Tyskland med sine Polakker, Franskmænd og Danske“. Denne tale står virkeligheden ligeså fjern som de historiske tilbageblik. Vil en stormagt tilegne sig en mindre, uafhængig stat, så plejer det at være for at skaffe sig bedre grænser og deraf følgende større tryghed samt forøgede skatter og forøget mandskab. Hvilke genvordigheder har nu Tyskland i den henseende af de erobrede lande? Man hører aldrig om skattenægtelser eller

om vægring ved at slås, når man engang er i trøjen, ligesom Metz, Strassburg, Kiel og Posen er netop de våbenpladser, Preussen ønsker. „Genvordigheder“ og „besvær“ har enhver regering og det af så mange arter, at ingen statsmand i vor tid tager sig det videre nær, om der er lidt mere eller mindre. Man begynder først at regne med de størrelser, når det går til håndgribeligheder, som i Irland, altså netop der, hvor hr. H. ikke vil komme. Nej, lad os ikke prise de overvundnes lod; det hedder nu som i Romernes tid: „Ve de besejrede!“

Hvad skal nemlig henvisningen til Sønderjylland og dettes blomstrende danskhed? Ingen vil mistænke mig for at ville gå mine særlige landsmænd for nær, men ingen af disse vil heller forarges, når jeg siger, at deres modstand mod fortyskningen kun er mulig, fordi Danmark er et selvstændigt rige, på hvis fremtid de tror. Men deraf følger, at man ikke tør slutte fra, hvad der nu sker, til hvad der vil indtræde, om den forfærdelige ulykke traf os, at vor selvstændighed gik tabt. Når først vor fortrinlig beliggende hovedstad er bleven en våbenplads og en handelsplads af første rang i en stormagts hænder, når den kosmopolitiske del af vor dannelse har forsonet sig med de nye forhold og søger at skaffe dem indgang med de samme betragtninger, der har bragt så store strækninger i Sønderjylland til at glemme sin fortid, — da vil det komme an på, om de mænd, der nu vil lægge hele forsvaret over i den fredelige udvikling af vor nationalitet, er rede til at tage kampen op og i lange år og i trange kår at vise den „kærlighedens trods“, som da vil være vort eneste våben. Jeg frygter for, at mange da vil savnes i vore rækker, og at der vil blive tomt omkring den gamle fane, når dens tegn for hver den, som bærer det, bliver et trældomsmærke, der stænger ude fra vejen til ros og magt.

Hvorledes vort forsvar skal ordnes, derom skal jeg ikke udtale nogen mening; meget af hvad „de sagkyndige“ foreslår, forekommer mig slående rigtigt og overbevisende, andet kan jeg ikke billige; men i én henseende er der for mig ingen

tvivl, ja, jeg fatter end ikke andres tvivl herom: at vi bør indrette os på et virkeligt forsvar, på en kamp for vor selvstændighed — så virkningsfuld, så udholdende og så hensynsløs, som det på nogen måde er foreneligt med vore andre formål som folk og rige.

Jeg gentager, at jeg her kun taler som „en mand af folket", uden partiforbindelser og uden partiinteresser; men er det lykkedes mig, som man har sagt, som historisk forfatter at vinde indgang og tillid hos danske mænd og kvinder, da beder jeg alle disse venner vel betænke, at det i denne sag gælder vort dyrebareste anliggende, vor egen og vore børns fremtid. Det er vel så, at krig og kamp er en ond ting og en grim ting, og at vi intet bedre ønsker, end at den skulde ophøre; men som vi må tage sygdom og al anden sorg, når den gives os, således råder ikke vi, men stærkere magter for de vilkår, under hvilke folkenes liv skal føres. Og her er det da så, at den, der vil leve et selvstændigt og frit liv, må være rede til at forsvare det og hævde det med sit liv og blod. Ingen dansk mand bør derfor lytte til den tale, at det skal opsættes til „roligere tider" at drøfte vort forsvar, og at „det spørgsmål må forlanges uddebatteret til de mindste enkeltheder: kan vi overhoved forsvare vort land?" Hvis denne tale ikke er fremsat i øjeblikkets politiske ophidselse, men er udtryk for en fattet beslutning, da skal det siges, at den bryder staven over det danske folks fortid og opgiver dets fremtid.

Man har sagt, at den yngre slægt i Danmark i 1864 blev befriet for skæbnesvangre illusioner, deriblandt også den, at vi kan forsvare os, og at den er på det rene med, at Danmarks dage er talte, dersom vi vover igen at tage våben i hånd. Dette skal med Guds hjælp vise sig at være en grov vildfarelse. Vel har de store omvæltninger i og efter 1864 vist os, at meget af det, vi forhen anså for sikkert og urokkeligt, var bygget på sand; men vi har lært meget mere end det; vi har set, at ikke blot det fuldblodige håb har sine skuffende

drømme, men at også mistvivlens blodløshed har sine sygelige syner. Har de sidste 20 års historie lært os noget, da må det vel være dette, at ingen dødelig kan læse fremtidens skrift, og at ingen kan have en begrundet mening om, hvad der bliver det afgørende, når den dag kommer, da vort folk skal vejes og dets skæbne afgøres. Det er tilvisse muligt, at der forestår os tilskikkelser, så overvældende, at ingen anstrængelse fra vor side vil være istand til at redde vor selvstændighed; det er også tænkeligt, at alt vil forme sig så heldigt og let for os, at ingen overhængende fare truer; men det er dog, såvidt mennesker kan skønne, langt sandsynligere, at det vil gå i fremtiden som hidtil, at vi selv vil få en væsenlig del i afgørelsen, og at vor vilje til eller vor vægring ved at bringe de ofre, som udkræves, vil blive det lod, som bringer vægtskålen i verdensstyrelsens hånd til at synke.

OM „KORTFATTET SØNDERJYLLANDS HISTORIE TIL SKOLEBRUG“ AF H. JACOBSEN.

(1887.)

[Vort Forsvar Nr. 171, 10. Juli 1887.]

Til den anbefaling af lærer H. Jacobsens „Kortfattede Sønderjyllands historie“, der indeholdes i ovenstående indsendte stykke såvel som i hr. student Madsen-Hindsholms „forslag“ i forrige nummer af „Vort forsvar“, kan undertegnede i det væsenlige slutte sig. Det er glædeligt at se, at den tanke dog ikke endnu er helt uddød, at Sønderjyllands mærkelige og sørgelige historie har sin store betydning for os både nu og i fremtiden, og at der bør sørges for, at den opvoxende slægt gøres bekendt med den, ja får dens hovedtræk uudslettelig indprentede i bevidstheden. Den foreliggende bog vil i så henseende kunne gøre god nytte; som det er det ene rigtige, lægger den hovedvægten på den nyere tid og fremdrager, hvad der især egner sig til at gøre indtryk på de unge og vække sansen for de sidste slægters livsgerning.

Jeg tør dog ej heller lade uomtalt, hvad der har stødt mig i hr. Jacobsens fremstilling af den nationale kamps historie. Han slutter med den fremhævede „sandhed“, „at Slesvigholsteinismen i sin oprindelse, i sit væsen og i sin udvikling hverken er mer eller mindre end en eneste sammenhængende, kolossal

løgn“, og han citerer to gange (s. 10 og 21) den „træffende“ udtalelse, at universitetet i Kiel var „den esse, hvor alle oprørsplaner imod Danmark blev hærdede og smeddede, og hvor en tysksindet embedsstand, også af danskfødte Slesvigere, blev oplært til mened og troløshed“. Disse stærke ord kan have havt deres berettigelse, da de midt i kampens hede først blev udtalte af en varmblodet fædrelandsven; men de bør ikke gentages i det uendelige, som om de var historiens egen dom. Man må dog engang lære at skelne mellem det i 1848 udbrudte oprør og den historiske udvikling, som førte til tabet af en del af Sønderjylland i national henseende, eller den strid, som førtes om dette hertugdømmes statsretlige forhold. Oprøret var et led i en række begivenheder, som rystede hele Evropa, og fortjener tilvisse en hård dom, siden det ingen undskyldning havde i forudgående retskrænkelser; det har da også forlængst fået sin straf, både på valpladsen og ved de senere begivenheder. Hvad derimod Sønderjyllands udvikling i retning af Holsten og i fællesskab med Holsten angår, da er det meget nær ved at være en tåbelighed at ville stemple en 4—500 års historie — og det er jo den, som ligger bagved dette navn — som „en eneste sammenhængende, kolossal løgn“. Vi kan sige, at det er en udvikling, som ikke behager os, som er vor sorg og vor ulykke; men at den er en virkelighed og altså vel dog en sandhed, får vi vel lade stå.

Hvad universitetet i Kiel og hele kampen for den tyske opfattelse af vort statsretlige mellemværende angår, da nødes vi vel også til engang at tage reb i sejlene i de udtryk, vi bruger derom. Hvad oplever vi ikke nu selv hver dag i retning af statsretlige doktriner af stik modsat art? Og hvem tør i alvor negte, at de mest uforligelige opfattelser af vor grundlovs vigtigste bestemmelser har deres rod i fuldt hæderlige og begavede mænds overbevisning? Hvorfor skal da Kiel til sin tid have været straffet med en samling af samvittighedsløse og usandfærdige professorer? Mon de mænd, som så frejdig slår om sig med de hårdeste domme, har gjort sig

selv rede for de vanskeligheder, som er forbundne med fortolkningen af hertugdømmernes gamle statsret? Mening stod her mod mening, som oftest støttet til højst tarvelige beviser og hvilende på forudfattede anskuelser af det rette. Man måtte tilbage til halvt forglemte historiske afgørelser uden klar indsigt i deres rette forståelse, og det var derfor ikke så underligt, at man fra begge sider i fuld overbevisning beskyldte hinanden for underfundighed og løgn. Men hvorledes kan da vi, der hver dag ser vore nærmeste venner, mænd, om hvis retsindighed vi er fuldt overbeviste, og hvis evner vi kender fra andre områder, kæmpe som på liv og død om fortolkningen af en lov, der er skreven af den nulevende slægt, og hvis oprindelige mening kan sikkert konstateres, — hvorledes kan da vi være så hildede, at vi efter en menneskealders forløb endnu kun har én betegnelse for alle anderledestænkende fra hin tid: „kæltringer!"

Det er formentlig ikke uden betydning at have opmærksomheden henvendt herpå alt i børneskolen. Lad os mindst af alt efterligne Slesvigholstenerne deri, at det bliver den højeste udmærkelse at være „gesinnungstüchtig", d. v. s. hensynsløs i sin iver for en given sag, døv for alle modstanderens indvendinger, i sin selvgodhed hævet over enhver nærmere undersøgelse af ret og uret. Særlig at bruge Sønderjyllands historie hertil er at misbruge den. Lad den lære de unge, hvor trofast der i århundreder er bleven kæmpet for fædreland og modersmål, og hvor ofte det dog har glippet, når ofrene blev for tunge eller den rette forståelse af sagens betydning manglede. Lad det blive indprentet dem, hvor alvorsfuld en advarsel dette lands skæbne er for os alle, hvilke forpligtelser det pålægger os, og hvilken fortrøstning der ligger i de fraskilte landsmænds rørende troskab. Hvor dybt vilde det ikke påvirke den opvoxende slægt, om det ret levende gik op for hver enkelt i den, hvad det betyder, at der syd for Kongeåen lever en jævnaldrende slægt, vordende tyske statsborgere, som ikke fristes af udsigten til at tilegne sig et verdenssprog og

opnå del i et verdensriges mangehånde fortrin, men vil „vedblive at være dansk“. Vilde det ikke hos mange, som nu voxer op blandt daglige klager over alle vort samfunds brøst, kunne åbne øjet for, at det dog vel må være store og umistelige skatte, som kan have denne magt over sindet, så det, der ikke formåede at gøre sig gældende umiddelbart, fordi det var for dagligdags, ad denne omvej kom til at træde frem med hele sin styrke. En mægtig løftestang for fædrelandskærligheden og fællesfølelsen ligger her så godt som unyttet hen; lad den blive brugt med forstand overalt, hvor lærere eller de, som har indflydelse på skolen, både den højere og lavere, har sans for sagen og vil ofre noget arbejde og nogen ulejlighed på den. — Men lad det blive så lidt som muligt af had og fordømmelse; liv og lykke gror kun frem af det, som har gjort sindet lyst og rigt.

VOR FREMTID SOM NATION.

(1887.)

[Vort Forsvar Nr. 176, 18. Septbr. 1887.]

Hr. redaktør! De har anmodet mig om i korthed at referere de betragtninger over „vor fremtid som nation“, som jeg fremsatte på det almindelige studentermøde i lørdags i forskellige replikker til indlederen, hr. kandidat *Ottosen*, og jeg skal med fornøjelse efterkomme dette ønske, for derefter ganske at overlade det til Dem at afgøre, hvorvidt det kan have nogen interesse for „Vort forsvars“ læsere at blive gjorte bekendt med dem. At jeg ved nedskrivningen ikke vil lægge an på nøjagtig at gengive eller indskrænke mig til de mere tilfældig brugte udtryk, er en selvfølge, da jo i alle tilfælde kun tankegangen kan have nogen blivende interesse.

Det har ikke overrasket mig, at spørgsmålet om „vor fremtid som nation“ for den ærede indleder for en væsenlig del kom til at skjule et andet: *Har* vi overhoved som nation en fremtid? Jeg vilde endog være tilbøjelig til at stille det i spidsen for denne diskussion, ikke fordi jeg tvivler om, at det jo må besvares bekræftende, men fordi det netop der-

ved får en så overordenlig vægt for alle overvejelser med hensyn til vor nutid og fremtid.

Spørgsmålet står nemlig efter min fulde overbevisning slet ikke på dette, om vi skal vedblive at bestå som folk eller ej, det ligger ikke engang i vor vilje at ophøre dermed; spørgsmålet er, om vi som nation skal vedblive at føre en værdig tilværelse, jævnbyrdig med andre nationer, eller om vi skal synke ned til et lavere standpunkt, blandt de underkuede, forurettede og ufrie stammer. Jeg er ingenlunde blind for, at vor folkelighed i tidens løb har lidt store og smertelige tab, jeg har tværtimod selv for et årstid siden stærkt fremhævet det i et foredrag, hvorledes vi efterhånden ved Skånes, Norges og Sønderjyllands fraskillelse er bleven fattigere, idet en oprindelig mangfoldighed er gået op i en ofte trøstesløs ensartethed, og idet særlig ved Nordslesvigs tab forholdet til Tyskland har tabt sin gamle betydning. Denne forarmelse har, som det forekommer mig, sat sørgelige spor i vort offenlige liv; dette er blevet fattigere på interesser, talentløsere og snæverhjertet; det har ikke mere plads for de mænd, som står udenfor partierne. Denne nedgang i livsindhold, denne forarmelse kan nok vække betænkeligheder, men vi er så lykkelig stillede, at det står til os selv at råde bod på den ved at udvide blikket til de nordiske frændefolk og ved at vedligeholde det nationale samliv med det danske Sønderjylland. Vi har i vor ejendommelige kultur og alle dens gennem lange årrækker samlede frugter en grundvold at stå på, som sætter os istand til, hvad øjeblik vi selv vil, atter at gå frem i kappestrid med de andre nationer.

Men disse misligheder og farer ved vor nuværende udvikling vedkommer ikke vore udsigter til at bestå som nation. Lad os et øjeblik tænke os, at det værste skete, at vi mistede vor selvstændighed og blev genstand for et stærkt nationalt tryk. Det vil da ikke gå, som hr. kandidat Ottosen ved en altfor theoretisk betragtning af sagen tænkte sig, at denationaliseringen først vil gribe de højere stænder og de dannede

og snart stå ansigt til ansigt med almuen. Erfaringen fra andre steder taler afgjort derimod. Den nationale dannelse har i et så gammel-civiliseret folk som det danske sine uudtømmelige hjælpekilder, som altid vil flyde pány. Men forfærdelige lidelser vil blive forbeholdte de slægter, som skal opleve frihedens undergang. Hvad vil der nemlig ske, når andre herrer holder deres indtog iblandt os? Allerede dagen efter, om ikke dagen før, vil rotterne forlade det synkende skib; talrige individer af alle stænder, for hvem det er det højeste at have sit på det tørre, vil opgive fortiden og tjene det nye. Det er noget, vi gentagne gange har oplevet i Slesvig; det trådte frem i de mest kyniske former efter tilbagetoget fra Danevirke. Efter nogen tid bøjer så de trykkede existenser sig for forholdenes magt; følelserne tages til fange af nødvendigheden, den enkelte kan dog ikke sætte sig op imod ulykken; for sin families og sine borgerlige forpligtelsers skyld tier den ene efter den anden. Så kommer de jævnt forstandig anlagte naturer; de er rede til at tage kendsgerningerne, som de er, og for at berolige mulige tvivl lytter de gerne til den syndflod af bebrejdelser, som nu bryder frem fra alle sider over de besejredes fortid, deres forsømmelser og udygtighed. Så endelig alle de unge og gamle ærgerrigheder, som for enhver pris vil gøre karriere og have den fulde løn af deres evner og arbejde. Imod alt dette rejser nu den nationale ånd sig med en hidtil ukendt kraft; indignationen over undertrykkelsen, der kun er mulig på grund af den stærkeres ret, går hånd i hånd med den krænkede kærlighed til det tabte. Efter nogle års gæring og frugtesløse anstrængelser indtræder der så roligere tider; man vænner sig til det nye, der ikke synes at kunne forandres, og hvis fordele i enkelte retninger ikke kan bestrides. De mænd, der var unge, da friheden gik tabt, ældes tidlig; de bliver køligere og går på akkord med deres følelser; de håber på, at det skal blive lettere for den følgende slægt at finde sig tilrette, de søger at

påvirke den henimod dette mål. Hvem vil ikke gerne skærme sine børn mod de lidelser, som har kuet ens eget liv?

Men en dag falder det hele. Der rejser sig en af disse storme, som periodisk går gennem folkenes liv; hvorfra den kommer, er ikke let at sige: udefra, hvor de mange lidelsesfæller blandt nationerne begynder at røre sig; nede fra almuen, fra nye begavelser, som har nået deres modenhed og er blevne sig bevidste som danske; fra fortidens minder, som pludselig vågner? — Kort, stormen kommer, og den griber ungdommen med sin uimodståelige magt. De ældre advarer, de frygter for at se frugten af åringers selvovervindelse gå tabt i ørkesløse rivninger og kampe, som de mente var udkæmpede. Men de unge, der har samlet sig og ikke vil høre fornuft, men vil kæmpe fædrenes kampe om igen, svarer dem kort og skarpt, som jo ungdommen er vant til at dømme: „I! — I har jo forrådt jert folk!“ — Hvilke brydninger og hvilke sindslidelser vil der ikke gå hen over de slægter, der skal opleve dette, og som vil være dømte til gang efter gang at begynde forfra, uden at det står i deres magt at få ende på det.

Således er det gået andre steder, og således vil det gå hos os. Nutidens civilisation vil ikke tillade erobreren at gribe ind i privatlivet og nationens indre udvikling; han kan berøve den sine ydre holdepunkter, sine synlige minder i konst og historie og derved gøre vore kår fattige og ringe, vi kan blive nødte til at begynde på bar bund igen; men han kan ikke forhindre os i at begynde og skabe noget nyt. Man behøver kun at opholde sig et par dage i Prag for at få et indtryk af, hvorledes et folk kan stride sig frem efter århundreders fornedrelse. Musæer, theatre, literaturen — alt er nyt, neppe en menneskealder, tildels kun få år gammelt; men man må forbavses ved at se, hvorledes fortiden ligesom voxer frem af jorden og bortvejrer, hvad der har lagt sig over den. Hvad der kommer op, er det gamle, den berømmelige historie og det længe krænkede modersmål; men det kommer tillige op

med en hårdhed og en vild lyst til at øve gengæld mod undertrykkerne, som ikke kan have ligget i det bløde folks oprindelige karakter. Også dette er trældommens forbandelse: folkets sind bliver hårdt gennem lidelsen og taber også derved i rigdom og lykke.

Når jeg opfatter det, der venter os som undertvunget folk, på denne måde, vil De kunne forstå, at jeg i langt højere grad end den ærede indleder vil samle al vor opmærksomhed og alle vore anstrængelser på at undgå og derfor itide at forebygge en så skæbnesvanger katastrofe. Hvad kan vi da i den henseende udrette?

Jeg er aldeles enig med hr. kandidat Ottosen i den betragtning, at en kraftig udvikling af vor nationalitet og særlig et ihærdigt arbejde for almuens oplysning her er af den allerstørste betydning. Jo mere selvfølelsen styrkes, og jo mere der spredes kundskab blandt brede lag i befolkningen, des sikrere bliver ikke blot nationalitetens fodfæste, men des rigere vil den udfolde sig for os alle. Men jeg tør dog ikke indskrænke vore bestræbelser hertil. Det er ligeså nødvendigt, at nationalitetens højere ytringsformer trives, thi kun gennem dem kan folket i sandhed gå frem. Konst, literatur og videnskab må blomstre omkap med de materielle interesser, hvis vi vil gøre os håb om at vedblive at være en selvstændig stat blandt de andre stater, og vi må være let tilgængelige for alle fremmede strømninger med evne til at omsætte dem i vort eget sprog og give dem vort eget præg.

I alt dette er jeg enig med den ærede indleder — thi selv om han ikke kom ind på denne sidste side af nationalitetens nødvendige fremtidsarbejde, lå den dog i hele hans tankegang —; men jeg må kræve endnu en anden række foranstaltninger for at sikre vor fremtid. Vi må have en alvorlig vilje, ikke blot til at udvikle, men også til at *forsvare* os. Vi véd alle, hvorledes tanken herom i de senere år har bredt sig i altid videre kredse. Der er vågnet en levende bekymring for fremtiden, en frygt for, at vi alt har forsømt meget

ved at lade de mange år gå hen uden at gøre noget alvorligt for at møde den voxende fare, som truer os. Man har mødt denne bekymring med spot og ladet bestræbelserne for at lade handling følge på åringers tale gennemgå forhånelsens skærsild, som jo efter en gammel erfaring hver alvorlig sag i Danmark har at bestå. Nu har denne bevægelse voxet sig stor og stærk, og ingen forstandig mand kan mere ignorere den. Hvad mig angår, da står jeg helt udenfor dens sidste stadier, mod hvilke der hos mig rejser sig mange betænkeligheder; men jeg kan forstå, at sagens venner omsider har tabt tålmodigheden over ikke at kunne få ørelyd for deres ønsker og bønner, over år efter år at blive afviste med intetsigende politiske betragtninger, og, idet de dokumenterer deres vilje til at bringe personlige ofre, har taget sagen i deres egen hånd og har gjort, hvad der efter deres opfattelse ikke krænker den lovlige statsordning. Og jeg forstår det ikke blot, men jeg føler det som et savn ikke at kunne være med i denne frejdige bevægelse, der bunder i en så levende fædrelandskærlighed og en så naturlig harme over den umedgørlige modstand.

Der er efter min overbevisning ikke for tiden nogen mere demokratisk sag oppe i vort folk end forsvarssagen. Den er demokratisk i ordets bedste betydning; thi den omfatter hele folket og alle samfundslag. Ikke således, at den griber alle individer, kulde og lunkenhed findes både foroven og forneden. men den samler mænd og kvinder uden hensyn til kår og stand, alle, der kan frigøre sig fra andre hensyn og fæste tanken på, hvad det fremfor alt kommer an på. Hvilken indsamling kan opvise så rørende træk fra den fattige almues side som netop denne? Der er intet forhold i de opofrelser, der af mange er bleven gjorte for at være med, og den ringe betydning, de kan få, hvor det drejer sig om så store beløb; men de har deres varige betydning som vidnesbyrd om den stemning, som er oppe, den dybde, følelsen har nået. Det nytter da ikke at møde disse vidnesbyrd med spot eller med beviser for, at de er urimelige; thi i sådanne spørgsmål

kommer den gamle filosofs udbrud til sin ret: „Er da fornuften alene døbt, og er lidenskaberne hedninger?“ Når fædrelandskærligheden krænkes, eller når den foruroliges, da rejser den sig og bliver til en lidenskab, som for enhver pris vil fremme sin vilje.

Det vilde være en lykke for os, om vi kunde føre forsvarssagen tilbage til den rolige forhandlings stadium. Hvad er til hinder derfor? Blot nogle få venstremænd af indflydelse vilde tage den op til alvorlig drøftelse, vilde man kunne få den ind under en samlet militær, politisk og finansiel granskning og vistnok snart komme til et resultat. Den bør ikke løses fra et ensidig militært, men endnu mindre fra et ensidig finansielt standpunkt; dertil er den for stor og vigtig. Opgaven er ikke den at gøre os til forbundsfælle for en stormagt, men at beskytte os mod en pludselig overrumpling, at værne om vor ret til selv at tage bestemmelse om vor politik. Det må ikke være muligt selv for en stormagt at udslette os af staternes tal i de få dage, som vil medgå til den almindelige mobilisering, når Evropas hære engang skal sættes i bevægelse imod hinanden; få ugers heldige forsvar kan under sådanne forhold bringe afgørelsen for vor fremtid i menneskealdre.

Hvorfor skal det da være umuligt at komme til en forhandling og til en bestemmelse i denne sag? Er det kun højre, som har sans for den? Umuligt! Hvis det forholder sig, som jeg antager, at ingen anden sag i samme grad som denne udsletter al forskel, fordi alle har del i de samme minder, høje og lave har blødt ved hinandens side, og høje og lave sender deres børn ind i den samme uvisse fremtid, — da findes de samme tanker i venstre som i højre. Og de findes i højere grad, alt som kendskab til vor fortid og samlivet med det store i vort åndsliv er vakt; jeg er overbevist om, at man f. ex. i højskolekredse i virkeligheden brænder af begærlighed efter at være med i en bevægelse, som er udtryk for, hvad

der dér tænkes og læres. Det er kun den usalige politik, som er trådt imellem og lammer sindet.

Hvis vi da vil vende tilbage til vort udgangspunkt og spørge om „vor fremtid som nation“, må det altså stille sig således for mig, at to bestræbelser her altid må gå hånd i hånd: arbejdet for at holde vort folk på højdepunktet af den moderne kultur i en national form og at udbrede denne i altid dybere lag af samfundet — og ydelsen af de nødvendige ofre til vort forsvar. Det første er nødvendigt under alle forhold og for al fremtid, det andet skal ved siden af dette til det yderste søge at værge os mod den største ulykke, der kan træffe os som folk, at miste vor selvstændighed.

TO FOREDRAG OM SØNDERJYLLAND.

(1887.)

[Smaaskrifter tilegnede A. F. Krieger d. 4. Oktbr. 1887 af nord. Forfattere, S. 308—40.]

I.

Den danske regerings politik overfor Slesvig i kong Frederik VII's tid.

(Almindeligt studentermøde, 8. Maj 1883.)

Da studenterforeningens ledende senior for henved en halv snes dage siden henvendte sig til mig for at opfordre mig til her iaften at holde et foredrag om vor politik i den slesvigske sag, må jeg tilstå, at jeg kun følte meget ringe lyst til at efterkomme denne opfordring. Dels er det nemlig et emne, som for at behandles grundigt, end sige udtømmende, udkræver en langt omhyggeligere forberedelse, end jeg ved denne lejlighed kunde skænke det, dels er jeg personlig uvant og utilbøjelig til at blande mig i den offenlige diskussion. Imidlertid gjorde jeg intet forsøg på at unddrage mig, da det, man ønskede, udelukkende var en historisk redegørelse for det forbigangne, og jeg ikke kunde miskende, at netop jeg, både ved hvad jeg selv havde oplevet og ved mine historiske studier, kunde siges at have en forpligtelse til her at yde tjeneste.

Det er Dem selvfølgelig alle bekendt, at denne sag lejlighedsvis har været fremdragen på et tidligere møde, ligesom den derefter har givet rig anledning til meningsudvexlinger mellem studenterne indbyrdes, og det er vel især denne omstændighed, som har givet en af de ledende kredse lyst til at fremdrage den til fornyet drøftelse. På det nævnte møde var jeg imidlertid ikke tilstede, og da det tilmed kun meget ufuldstændig er bleven bekendt for offenligheden, foretrækker jeg helt at se bort fra hvad der dér blev udtalt og tage mit udgangspunkt i en fremstilling af selve de historiske kendsgerninger, til hvilke dog enhver bedømmelse af hin tids formål og fejl nødvendigvis må gå tilbage, hvis man vil ud over blotte talemåder og stikord. Hertil skal jeg da kun tillade mig at knytte nogle få betragtninger, som efter min mening naturligt fremgår af selve begivenhederne og kan bidrage til at stille dem i det rette lys.

Den statsretlige situation, som forelå ved kong Fredrik VII's tronbestigelse havde fornylig fået sit udtryk ved det såkaldte åbne brev om arvefølgen. Det var med hensyn til Slesvig heri udtalt, at dette hertugdømme var en uadskillelig del af den danske krones lande og at det uden hensyn til kongehusets slægtskabsforhold under alle omskiftelser vilde have samme arvefølge som kongeriget. Med hensyn til Holsten indrømmedes der derimod at være tvivl tilstede, som det ikke endnu var lykkedes at få opklarede. Det åbne brev burde vistnok have udtalt sig mere uforbeholdent om dette punkt; kongelovens kvindelige arvinger havde i virkeligheden ingen ret til det egenlige hertugdømme Holsten, og det var altså for så vidt Danmark uvedkommende, hvem det da skulde tilfalde. Men da sagen endnu var genstand for diplomatiske forhandlinger, kan det måske undskyldes, at den henstilledes i en vis ubestemthed. Hvad derimod Slesvigs uopløselige for-

bindelse med den danske krone angik, da var patentets påstand tilvisse aldeles uimodsigelig, om jeg end gerne vil indrømme, at den fra dansk side førte dokumentation, både i 1846 og senere, efter min mening har havt sine svagheder.

I politisk og administrativ henseende var situationen ved kongens tiltrædelse bestemt ved de 4 rådgivende stænderforsamlinger, to med dansk og to med tysk forretningssprog, regeringskollegierne i København, samt den såkaldte slesvigholstenske regering på Gottorp. Denne sidste var først oprettet af kong Fredrik VI i året 1834 og betegnede et skæbnesvangert fejlgreb i denne konges indenrigspolitik. Siden 1713 havde Slesvig havt sin egen overret på Gottorp, ligesom Holsten havde sit regeringskancelli i Glykstadt; begge disse institutioner forenede den øverste dømmende med en del af den administrerende myndighed, og idet de holdtes adskilte fra det øjeblik af, da Slesvig udskiltes fra sin politiske forbindelse med Holsten og knyttedes til den danske krones lande, gav de et korrekt udtryk for de to hertugdømmers indbyrdes forhold. Dette udslettedes nu af Fredrik VI netop i det øjeblik, da den politiske og nationale bevægelse begyndte; de to hertugdømmer fik en fælles administration på Gottorp og en fælles højesteret i Kiel, ligesom deres stænderforsamlinger organiseredes på selvsamme måde og fik et ligesindet flertal. Der var herved givet et udgangspunkt for den statsopløsende tendens, der fra nu af fremtrådte med bestandig voxende styrke, som ingen fjende af monarkiets fremtid kunde have valgt bedre. Det er i de senere år bleven anerkendt også fra tysk side, at det endnu dengang havde stået i kongens magt at knytte Slesvig nærmere til Danmark, samtidig med at Holsten og Lauenborg stilledes i et friere forhold og udvikledes henimod de krav, som det politiske liv i det tyske forbund mere og mere gjorde gældende. En sådan større adskillelse vilde dengang endnu ingen modstand have mødt hos befolkningen, da den kun vilde være fremtrådt som en tidssvarende yderligere udvikling af, hvad der lå i hertugdømmernes historie i

det sidste århundrede. Men man var dengang blind for den nationale bevægelses karakter i Tyskland og troede at kunne fortsætte en politik. som tilnød havde været forsvarlig i Bernstorffernes tid, men måtte blive fordærvelig overfor et Tyskland, som var bleven sig sin sørgelige nutid og sin store fortid bevidst.

Kong Fredrik VII's første politiske handling var som bekendt udstedelsen af den kongelige kundgørelse af 28. Januar 1848. Det lovedes i denne, at der skulde udarbejdes en forfatningslov for monarkiets fælles anliggender, således at en repræsentativ forsamling skulde have besluttende myndighed i alt hvad der vedkom disse. Af dens medlemmer skulde lige mange være valgte i kongeriget på den ene og de to hertugdømmer på den anden side. I denne kundgørelse har vi kongens første program, der ikke må lades ude af betragtning ved en bedømmelse af hans regeringstid. Han havde i de nærmeste dage efter sin tronbestigelse til de 4 ældre ministre (Stemann, Vilh. Moltke, Ørsted og Reventlov) optaget to nye i sit statsråd, nemlig Karl Moltke og Bardenfleth, ligesom han i forfatningsspørgsmålet rådførte sig med bankdirektør Bang. Det er altså uberettiget, når der spørges om, hvad kongen formentlig selv ønskede og anså for den heldigste form for statens ordning, at tage sit udgangspunkt i Martsprogrammet eller en senere tilkendegivelse; det første led i rækken må nødvendigvis tages med.

To måneder efter, d. 22. Marts, dannedes så det første konstitutionelle ministerium. Det var et koalitionsministerium; overfor de 4 mænd af den liberale opposition (Hvidt, Monrad, Tscherning og Lehmann), af hvilke kun de to havde portefeuille, stod de to ældre statsministre, Vilh. Moltke og Bardenfleth, og de to konservative embedsmænd Bluhme og Zahrtmann; amtmanden grev Knuth stod omtrent midt imellem begge grupperne.

Martsministeriets program var derfor et kompromis mellem de modsatte anskuelser; for Slesvigs vedkommende gik det ud

på at bevare og konstitutionelt at udvikle dets forbindelse med kongeriget, men samtidig at hævde dets historiske selvstændighed ved en egen landdag, særlig styrelse og særlige domstole. Holstens forhold overlod man det til fremtiden at ordne, man tænkte vel nærmest på en ren personalunion med Danmark-Slesvig.

Dette program, der fremtrådte for offenligheden i kongens svar til den slesvigholstenske deputation og i proklamationen til Slesvigerne efter oprørets udbrud, var i virkeligheden i god overensstemmelse med den bestående statsret og den historiske udvikling indtil 1834, og det blev ikke uden føje det faste punkt, til hvilket man i de nærmest følgende år jævnlig kom tilbage.

Imidlertid udviklede begivenhederne sig på halvøen; det revolutionære Tyskland sendte sine tropper over grænsen, vor hær blev kastet tilbage fra Danevirke, medens stormagterne begyndte diplomatiske forhandlinger og øvede en stærk pression på Danmark for at få sat en stopper for revolutionen nordpå. England fremsatte da som en praktisk udvej tanken om at dele Slesvig, således at den nordlige del indlemmedes i Jylland, den sydlige i Holsten, eller således at der oprettedes to hertugdømmer af det ene. Delingstanken var dengang alt oftere fremdragen fra slesvigholstensk side, således af hertugen af Avgustenborg i stænderforsamlingen; men han havde kun tænkt på en afståelse af Haderslev amt til Nørrejylland, og da man senere i Rensborg kom tilbage dertil, vilde man højst hertil lægge nogle få af de nærmeste distrikter. Martsministeriet var ikke uvilligt til at forhandle på grundlag af en deling, da det ikke troede at kunne opnå nogen bedre fredsbasis, men på dette punkt mødte det en bestemt modstand hos kongen og hans omgivelser såvel som i den offenlige mening. I Juni måned åbnedes derfor forhandlingerne i London med Slesvigs selvstændighed som program. Udenrigsministeren grev Knuth gjorde i sin instrux for de danske sendebud gældende, at en deling vilde være næsten umulig allerede af den grund,

at ingen passende national og militær grænse vilde være at finde; desuden vilde det være uforsvarligt at lægge en del af det danske hertugdømme til Holsten, hvis arvefølge var tvivlsom og efter al sandsynlighed vilde skille det fra den danske krone. Senere nødtes man dog til at komme tilbage til tanken, da det viste sig. at Evropas medvirkning til fredens genoprettelse vanskeligt vilde kunne vindes på et andet grundlag; men der kunde ikke opnås enighed i statsrådet, da modstanden mod delingen var så almindelig, og i November opløstes derfor ministeriet for at rekonstrueres på programmet af Slesvigs selvstændighed.

Den liberale opposition reduceredes i dette ministerium til to medlemmer, Madvig og Clausen, medens general Hansen og Bang. i forening med de ældre: Vilh. Moltke, Bardenfleth og Zahrtmann, gav det en afgjort konservativ karakter. I den instrux, som Novemberministeriet medgav de danske underhandlere i London, opstilledes igen Martsprogrammet som udgangspunkt. For så vidt Holsten skulde blive draget ind i forhandlingerne, skulde personalunionen med dette hertugdømme fastholdes, men som vederlag for den svækkelse, der herved vilde blive tilføjet monarkiet, måtte da Slesvigs uadskillelighed fra den danske krone kræves anerkendt og garanteret. Med hensyn til den grad af selvstændighed, som kunde indrømmes dette hertugdømme, vilde man strække sig så langt som muligt.

Det viste sig imidlertid snart, at der ingen fred var at opnå på dette grundlag. Preussens fordringer gik ud på en fuldstændig adskillelse mellem kongeriget og hertugdømmet, særlig styrelse og fri forfatning, særlig indfødsret osv.; derimod vilde man ikke garantere uadskilleligheden og den fælles arvefølge, ej heller vilde man tillade ophævelsen af visse med Holsten fælles institutioner. Imod en sådan fredsbasis var statsrådet enigt i at gøre bestemt modstand, da den vilde opløse monarkiet aldeles, og krigen udbrød derfor igen i foråret. Efter afslutningen af våbenstilstanden i Berlin af 10. Juli 1849,

ved hvilken alting holdtes svævende, fremkom derpå Clausen, Madvig og Sponneck med det forslag, at foretrække en deling af Slesvig med fyldestgørende garanti for den nordlige dels forbindelse med kongeriget fremfor en selvstændighed og uklarhed i de statsretlige forhold, som måtte anses for fordærvelig i sine følger. Det blev gjort gældende, at man vel kun nødtvungent burde vige fra det i de uklart opfattede fredspræliminarier givne grundlag, nemlig Slesvigs selvstændighed i politisk forbindelse med Danmark, men at indrømmelser, hvis de skulde vise sig uundgåelige, hellere måtte træffe området end forbindelsens inderlighed og varighed. Sponneck imødegik de indvendinger, som kunde rejses fra Slesvigernes egen side, med den bemærkning, at de ved selv at dele sig i den blodige kamp, som nu var ført, havde forbrudt enhver ret til vedblivende at udgøre et hele, aldeles bortset fra, at enhver stat er nødt til, for sin egen rednings skyld, at slutte en fred, således som den kan fås. Ja han fremhævede det som en uforsvarlig uret imod den tro befolkning i Nordslesvig ikke nu at redde den for at gå tilgrunde i en usalig politisk forbindelse med Holsten.

Den uenighed, som således opstod i statsrådet og kun med møje holdtes nede i den følgende tid, fandt først efterhånden sin afgørelse ved begivenhedernes egen udvikling. Underhandlingerne begyndte først i December måned og tog deres udgangspunkt i hvad der året før var påtænkt: et konstitutionelt fællesskab mellem de to landsdele i alle fællessager (udenrigspolitik, hær, flåde og finanser) med en særlig fri forfatning for hertugdømmet for alle andre anliggender. Men det var ikke Preussens vilje at komme til en endelig overenskomst på dette grundlag. Ved en snild benyttelse af sin dobbelte egenskab som stormagt og som den ene af de ledende magter i forbundet opnåede det at forhale enhver afgørelse og at bringe forhandlingerne stadig længere bort fra præliminariernes grundlag. Ligeledes forstod man i Berlin med stor dygtighed at sammenblande de særlige forhandlinger mellem kongen og

forbundsmagterne om Holsten såvel som de samtidige forhandlinger om arvefølgens ordning med dem om Slesvigs stilling til kongeriget. Resultatet af det hele blev den såkaldte „simple fred“ af 2. Juli 1850, hvorved krigstilstanden ophørte, medens Danmark i henhold til en hemmelig artikel i våbenstilstanden gjorde forsøg på med våbenmagt at sætte sig i besiddelse af Slesvig. Før hæren derefter rykkede ind i hertugdømmet, udstedtes efter aftale kundgørelsen af 14. Juli, i hvilken Slesvigs selvstændighed forkyndtes som kongens ufravigelige forsæt. Et sejrrigt felttog gjorde kort efter ende på oprørernes herredømme i Sydslesvig.

Samtidig trængte stormagterne på overfor Tyskland for at få ende på den revolutionære tilstand i Holsten. Det tyske forbund var ved at rekonstruere sig, men kunde ikke opnå Ruslands anerkendelse, sålænge dette hertugdømme stod i våben imod sin legitime landsherre. Forhandlingerne fik derved et helt nyt grundlag: monarkiets genoprettelse under en eller anden form i hele sit tidligere omfang, med en anerkendt fælles arvefølge. Det viste sig nu at være forholdsvis lettere at enes på dette end på det tidligere grundlag, og i foråret 1851 kunde kongen sammenkalde de „ansete mænd“, 9 fra Slesvig og 6 henholdsvis fra kongeriget og Holsten, for at gøre forslag til landsdelenes indbyrdes ordning. Flertallet af „notablerne“, nemlig de 6 fra kongeriget og 8 fra Slesvig, enedes om programmet fra November 1848: et selvstændigt Slesvig i konstitutionel forbindelse med kongeriget, begge i løsere forhold til Holsten, der skulde have sin særlige styrelse, egen hærafdeling osv. Herimod opstillede de 6 Holstenere fordringen på et Slesvig-Holsten, medens en enkelt Slesviger, etatsråd Prehn, gjorde udkast til en forfatning for „helstaten“, en fælles konstitutionel ordning af alle landsdelene. Den almindelige reaktion imod omvæltningerne fra 1848 var imidlertid voxet fra måned til måned og havde hos os en redebon støtte hos det konservative parti, der ikke havde øje for de fremtidige farer ved det uafgjorte forhold til Tyskland. Kongen selv

vilde højst ugerne opgive udsigten til at holde monarkiet samlet for al fremtid, og fra det militære synspunkt — særlig Kiels betydning overfor Als — kunde meget tale for at undgå en opgivelse af de heldige geografiske grænser. Det er derfor meget vanskeligt at angive, hvad det egenlig var, som gjorde udslaget i den vending, sagerne tog; både vort held og vore uheld, venner og fjender drev os henimod monarkiets oprettelse, vistnok ikke mindst Preussens tilbøjelighed til at gemme hele spørgsmålet til en belejligere tid, da en ny krisis måtte kunne forudses.

I sidste halvdel af året 1851 gled vi således umærkeligt hen imod et fuldstændigt brud med det program, på hvilket det danske folk havde ført en treårs krig. I Juli måned afløstes Clausen i ministeriet af Karl Moltke, i Oktober afløstes udenrigsminister Retz af Bluhme og i December udtrådte Madvig. Forgæves indbragtes der adresser i rigsdagen, forgæves vedtog begge tingene, imod et mindretal af kun 2 stemmer, en udtalelse om, at den i grundloven bebudede konstitutionelle forbindelse mellem Danmark og Slesvig ikke måtte opgives, hertugdømmernes institutioner fra før 1848 ikke genoplives, — „aftalerne fra 1851", som de senere kaldtes, blev trufne og tiltrådte af kongen. Der lovedes ved dem, at Slesvig ikke skulde bringes i nogen nærmere forbindelse med kongeriget end Holsten. — Et almindeligt ministerskifte og den påfølgende kundgørelse af 28. Januar 1852 lod den forandrede situation træde frem for offenligheden. Efter hele sin form og sit indhold må denne kundgørelse nærmest betegnes som et statskoup, i lighed med Napoleon Bonapartes 7 uger tilforn. Det var et åbent brud med den ved grundloven skabte ordning og en misligholdelse af de forudsætninger, under hvilke krigen var bleven ført og den konstitutionelle statsordning grundlagt. Men idet rigsdagen under de givne tidsforhold undlod at gøre ansvar gældende for rigsretten, gik denne statsakt ind i vor offenlige ret og har jo som bekendt her bevaret sin indflydelse gennem de senere forfatningsforandringer.

Januarministeriet opnåede strax den indrømmelse fra de tyske stormagters side, at Holsten blev rømmet og overgivet til den kongelige regering. Derefter opnåede det ligeledes en almindelig evropæisk anerkendelse af den påtænkte nye arvefølge for alle monarkiets lande, den såkaldte London-protokol. I forfatningsspørgsmålet vendte man, for de to hertugdømmers vedkommende, tilbage til stænderinstitutionen, kun med den forskel, at det danske sprog i Slesvig blev lige berettiget med det tyske. Da valgene imidlertid ufravigelig måtte give et tysk flertal, eftersom de store godsejere i Sydslesvig forlods besatte en femtedel af pladserne og forfatningen kunde forandres ved simpel stemmeflerhed, var der givet en nærliggende mulighed for en yderligere udvikling i tysk retning, dersom man engang fik en tysk minister, medens en omdannelse i dansk ånd var umuliggjort, idetmindste for en lang fremtid. Endelig sluttede der sig hertil en forordning om monarkiets fælles anliggender, ved hvilken der oprettedes et rigsråd, foreløbig bestående af 20 kongevalgte medlemmer, hvortil senere skulde komme 30 af de repræsentative forsamlinger valgte. Af disse 50 medlemmer skulde ialt 30 være hjemmehørende i kongeriget. Rigsrådet skulde kun have en rådgivende medvirkning ved lovgivningen, altså en ringere myndighed end den, som ved Januarkundgørelsen af 1848 var tiltænkt de fælles stænder.

Det er ikke vanskeligt at påpege manglerne ved denne ordning. Arvefølgen manglede den endelige stadfæstelse, som kun en anerkendelse fra det tyske forbunds side, eller i modsat tilfælde en bindende garanti fra stormagternes side vilde have kunnet skaffe den. De sidste års erfaring havde noksom vist, hvad der kunde bringes ud af Preussens dobbelte stilling. Endvidere var ved London-protokollen Danmarks utvivlsomme ret til Slesvig fuldstændig sammenblandet med den højst uklare retsstilling for Holstens vedkommende. Man glemte, at det kun er en stormagt, som forbedrer sin usikre ret ved at knytte

den til en sikker, medens den lille og svage magt derved gør dem begge usikre.

Hvad forfatningssagen angår, da betegnede den en så åbenbar reaktion imod hvad der forhen var vedtaget, at man umulig kunde tænke sig en mindelig overenskomst med rigsdagen om den nødvendige indskrænkning af grundloven på denne basis. Dertil kom, at ministeriet var uklogt nok til ved sin anvendelse af den bestående lovgivning at opægge den offenlige mening imod sig. Der blev anlagt pressesager i stort antal, fremragende mænd som Hall, Andræ og Monrad afskedigedes fra deres embeder på grund af deres politiske virksomhed, rigsdagen opløstes gentagne gange, kongen negtede at modtage de adresser, som udtalte mistillid til regeringen, og denne anvendte ubevilgede penge til formål, som rigsdagen misbilligede.

Det er dog et spørgsmål, som ingenlunde forekommer mig let at besvare, om det ikke var et politisk uheld, at ministeriet så hurtigt og så fuldstændigt bukkede under for oppositionen. Denne var i det hele så hidsig og så utålmodig, at den vistnok meget bidrog til at forstærke reaktionen og ængste de mere konservative statsmænd. Først førte den en tidsspildende og uklog kamp imod tronfølgeloven, der så meget mere måtte ægge regeringen, som den blev ført af en minoritet i henhold til de særlige bestemmelser om grundlovsforandringer; dernæst viste den sig så voldsom i sit sprog, især i pressen, at den i høj grad opirrede den ældre tids regeringsmænd imod hele den nye statsordning og forøgede deres mistillid til det konstitutionelle system på alle områder.

Af rent politiske grunde havde det vistnok været at foretrække, om det samme ministerium, der havde sluttet overenskomsten med Tyskland, var kommen til at føre den ud i livet. Da senere, i Febr. 1858, det tyske forbund nedlagde indsigelse mod den danske helstat for Holstens vedkommende, var også forordningen af 26. Juli 1854 blandt de foranstaltninger, som protesten ramte. Holsten og forbundet vilde sikkert aldrig

være gået ind på en repræsentation efter folketal, og selv Bluhme og Karl Moltke vilde dog neppe have kunnet fravige denne ordning. Dersom derfor disse mænd selv var blevne ved roret, indtil konflikten med Tyskland var indtrådt, vilde enigheden overfor dettes fordringer have været langt større, end den senere viste sig at være, og den liberale opposition vilde have havt langt friere hænder til fra sin side at søge andre løsninger for striden.

Det ministerium, som tiltrådte i December 1854, satte sig den vanskelige opgave at omdanne forordningen af Juli måned til en konstitutionel forfatning; det havde været oppositionens program, at dersom den konstitutionelle helstat var umulig, vilde selve helstaten være umulig. Forsøget lykkedes for så vidt som rigsdagen indskrænkede grundloven til kun at gælde for kongerigets særlige anliggender, medens der oprettedes et rigsråd med besluttende myndighed i fællessager og et forøget medlemsantal: 30 folkevalgte til de to tidligere grupper. Men ved denne forandring i situationen faldt Tysklands indsigelse med hele sin vægt på den nye ordning. De holstenske medlemmer nedlagde protest mod rådets lovlighed, da forfatningen ikke havde været forelagt stænderforsamlingerne, og da dette ikke frugtede, begyndte de tyske stormagters indblanding (Maj 1856).

De forhandlinger, som herefter førtes mellem Danmark og Tyskland under stormagternes deltagelse, førte til en formelig trusel om forbundsexekution i Holsten og en deraf følgende suspension af forfatningen for de tyske forbundslandes vedkommende (Nov. 58). Derefter fulgte forhandlinger med de holstenske stænder, som fremkom med det forslag at organisere monarkiet som en konføderation mellem fire lige berettigede lande: Danmark, Slesvig, Holsten og Lauenborg. Dette forslag blev fra dansk side uden videre tilbagevist som aldeles uskikket til at danne udgangspunkt for yderligere forhandlinger, medens fællesforfatningens rigsråd fra nu af bibeholdtes som repræsentation for kongeriget og Slesvig.

Hermed var der selvfølgelig indtrådt et afgørende vendepunkt i den langvarige strid. Jeg må tilstå, at jeg for mit vedkommende ikke er sikker på, hvorvidt den her valgte vej var den retteste. Helstaten var oprettet efter aftale med de tyske magter og det vilde derfor have været det naturligste igen at opgive den, når forudsætningerne for den svigtede. Når man under disse omstændigheder ikke vilde opgive den konstitutionelle forbindelse mellem de ikke-tyske landsdele, forekommer det mig at have været en doktrinær overvurdering af dennes betydning. En føderativ ordning af kronens lande med et i dansk ånd styret Slesvig vilde måske have været en heldigere overgangsform til den krisis, som man dog måtte forudse engang vilde indtræde. At forslaget, som det kom fra de holstenske stænder, var uantageligt, måtte vel alle indrømme, men det vilde dog have været umagen værd at prøve ved nærmere forhandling at komme til en føderativ ordning, som kunde sikre monarkiets nærmeste fremtid, eller i det mindste at konstatere umuligheden også af ad denne vej at nå til en almindelig overenskomst.

Når nu imidlertid regeringen under Halls ledelse foretrak at fortsætte fællesforfatningens statsordning for de ikke-tyske landes vedkommende, så måtte den selvfølgelig stille sig det klart for øje, at kongen derved havde gjort brug af sin suveræne ret til at prøve andre former for sine uafhængige landes ordning end dem, han under andre forhold og forudsætninger havde udtalt sig for under forhandlingerne med de tyske stormagter. Man måtte med andre ord berede sig til en ny krig eller i alle tilfælde være betænkt på at bringe ofre for at opnå nye kombinationer. At denne tanke må have været de ledende mænd fuldt nærværende, kan der vel ingen tvivl være om, og særlig må tabet af Holsten og eventuelt af en del af Slesvig alt dengang fornuftigvis have været forudsat som en mulighed, der vilde være at foretrække for en overvældende tysk indflydelse gennem andre helstatsformer.

Krigsfaren kom os meget nær i foråret 1861, men blev

uheldigvis afvendt ved en uvæsenlig finansiel indrømmelse. Det er ofte bleven fremhævet, at en afgørelse under de daværende forhold efter al menneskelig sandsynlighed vilde have givet et væsenlig andet resultat end det, som 3 år efter blev påtvunget os. Begivenhederne drev os imidlertid kort efter videre ad den engang betrådte vej, og i 1863 foretoges Holstens administrative udskillelse og forfatningsforandringen for Danmark-Slesvig. Netop i dette øjeblik døde så kong Fredrik VII og den længe forudsete krisis blev ved et sammenstød af ulykkelige omstændigheder til en sørgelig katastrofe. — Men jeg har ikke tænkt mig her at gå ud over den grænse, som sættes ved kongens død.

Til denne fremstilling af enkelthederne i den politiske historie skal jeg tillade mig at knytte et par almindelige betragtninger.

At den opgave, som stilledes de danske statsmænd i kong Fredrik VII's tid, var såre vanskelig, vil neppe nogen kunne negte. Der skulde gøres en overgang fra en absolutisme, som i de sidste menneskealdre havde været ude af stand til at magte sine opgaver, til en fri forfatnings former. Herved skulde der tages hensyn til to nationaliteter, af hvilke den ene var i flertal og den, som havde skabt monarkiet, den som hovedstaden og kongehuset tilhørte, medens den anden havde været vant til at herske i vide kredse ud over sit naturlige område og støttede sig til et stort og let bevægeligt nabofolk. Og dette skulde gøres samtidig med at kongehuset var ifærd med at dø ud og arvefølgespørgsmålet som følge af de sidste kongers blindhed var gjort tvivlsomt.

Hvad der endelig i høj grad vanskeliggjorde løsningen af denne opgave, var den omstændighed, at den skulde udføres under en stormagts øjne, hvis livsprincip i 200 år havde været stadige udvidelser på nabolandenes bekostning og som

netop dengang forfulgte det åbenbare mål ved våbenmagt og popularitet at grundlægge et nyt kejserdømme i Tyskland.

Man er nu vel nok villig til at indrømme, at det på valpladsen er en fordel at være en stormagt, men i almindelighed gør man sig det neppe klart, i hvor høj grad den samme fordel følger stormagten i de diplomatiske forhandlinger. Dette ligger ikke blot deri, at der jo bagved enhver sådan forhandling ligger et magtspørgsmål, men også deri, at en stormagt tilhører Evropas råd på en helt anden måde end de små stater. Den store politik drives jo frem af de store interesser; der dukker stadig nye spørgsmål frem for at gruppere magterne snart på en, snart på en anden måde, og den magt, der da i et givet øjeblik er herre over situationen, kan let komme til ved samme lejlighed at afgøre de mindre spørgsmål efter sit ønske. Vil vi med dette in mente gennemgå vort diplomatiske mellemværende med Preussen og Østrig, så vil vi snart lægge mærke til, i hvor høj grad disse stormagter, og særlig Preussen, har benyttet sig af deres fordele overfor os ved snart at trække forhandlingerne i langdrag, snart at fremskynde dem efter deres egen lejlighed, for omsider at fremkalde den endelige krisis i det for os ulykkeligste øjeblik.

Og dette misforhold strækker sig endnu videre. Det lille folk kan være lige så tappert og frembringe lige så begavede mænd, men hverken dets hærførere eller dets diplomater kan som regel have den uddannelse og øvelse, som den store stat kan give sine tjenere. Af vore 9 udenrigsministre i kong Fredrik VII's tid havde således kun én (Retz) tidligere været ansat i udenrigsministeriet, medens ingen af dem nogensinde havde været diplomatisk sendebud, og dog er det uimodsigeligt, at den diplomatiske konst som enhver anden må udvikles ved skole og øvelse.

Når jeg nævner vore 9 udenrigsministre i de 16 år, så har jeg hermed peget på en anden ulempe fra hin tid, de hyppige minister- og systemskifter. Den hænger sammen med det konstitutionelle livs barnealder og den store mangel på

politisk erfaring og politiske traditioner. Man manglede egenlige partier — thi bondevennerne deltog ikke selvstændig i behandlingen af de store spørgsmål —, og de enkelte fremragende mænd, som efterhånden havde den afgørende indflydelse, handlede derfor i meget væsenlige punkter på egen hånd, uden dybere kontinuitet med deres formænd, hvis foranstaltninger de dog udvortes måtte akceptere. Denne usikkerhed havde ulykkeligvis sit fyldigste udtryk i kongens person. Hans rent private skrøbeligheder er ofte nok bleven fremhævede, ligesom vi jo alle kender hans kongelige øjeblikke; men man gør sig det neppe ret klart, i hvilken grad han var meddelagtig i de bratte omslag og den usikkerhed, som så ofte kom igen i hans regeringstid. Han var ikke blot en uberegnelig, men tildels en upålidelig mand, og mere end én gang var det aldeles uvedkommende forhold, som fik indflydelse på hans beslutninger. — Det forekommer mig at være uimodsigeligt, at den opgave, som stilledes de danske statsmænd i Fredrik VII's tid, under disse forhold var ualmindelig vanskelig og at det derfor er meget betænkeligt at bryde staven over dem, fordi de ikke kunde løse den.

Jeg skal derefter gå over til at omtale den indre styrelse i Slesvig i Fredrik VII's tid. Denne har jo som bekendt været genstand for lige så mange angreb som den ydre, og hvis disse angreb da i sig selv skulde være beføjede, vilde de selvfølgelig være langt vægtigere, da kongens regering her i en række år var i uomtvistet udøvelse af sin myndighed.

Vi vil først omtale den egenlige administration, for derefter at komme ind på sprogsagen. Jeg må da tilstå, at jeg personlig såvel som vistnok de allerfleste af mine nærmeste landsmænd ofte har udtalt mig stærkt imod denne administration, begrundet i at jeg som dreng og ungt menneske var vidne til meget, som vakte min opposition, sårede min ret-

færdighedsfølelse og, jeg må tilføje, sårede min særfølelse som Sønderjyde. Der fandtes ikke blot unge uheldige embedsmænd, hvis optræden var i høj grad skadelig, men som oftest overså selv de bedste af dem den historisk nedarvede sociale forskel på befolkningen i hertugdømmet og kongeriget.

Når jeg nu imidlertid senere har villet gøre mig nærmere rede for, hvad regeringen kunde have gjort for at undgå denne ulempe, da har jeg måttet tilstå, at klagerne er vanskelige at motivere. At enkelte uheldige personer opnår embede og at man senere ømmer sig ved igen at afskedige dem, sålænge det på nogen måde kan undgås, er jo noget, som følger af hele vor måde at tage den sag på også her i kongeriget, det er jo examen og anciennitet det kommer an på. Forskellen var kun den, at de ildesindede i Slesvig fremdrog alt muligt for offenligheden, hver fejl blev drøftet og mange gange overdreven. Vanskelighederne var især store i de tysktalende egne. Hvorfra skulde man her få sine embedsmænd? Holstenere og Sydslesvigere, som var kompromitterede ved oprøret, kunde man dog fornuftigvis ikke forlange anvendte; mænd fra Tyskland vilde være lige så forudindtagne mod enhver dansk regering og uvillige til at tjene den. Der vilde kun have været den udvej at søge brugbare folk i Svejts og Østrig, men de kunde neppe forudsættes at have eller ville tilegne sig den særlige uddannelse. I virkeligheden var regeringen henvist til at søge sine embedsmænd blandt de lojale i hertugdømmerne og iøvrigt at ansætte folk fra kongeriget, overalt hvor det kunde lade sig gøre. At der i disse henseender var en stadig fremgang i årenes løb, og at man greb enhver lejlighed til at ansætte fødte Slesvigere, efterhånden som sådanne uddannedes, er bekendt nok; forholdet mellem befolkningen og embedsmændene var da også i stadig fremgang, og da krigen udbrød i 1864, var modsætningen på de fleste steder i Nordslesvig så godt som udslettet.

Et andet berettiget spørgsmål er dette, hvorledes den overordnede styrelse stillede sig til de lokale embedsmænd.

Jeg har for flere år siden, i anledning af vore arkivers udlevering til Preussen, havt lejlighed til at gennemgå en betydelig række af det daværende slesvigske ministeriums efterladte sager, og skønt jeg iøvrigt selvfølgelig i hvad jeg her har fremsat i aften ikke har gjort nogen somhelst brug af min viden som embedsmand, men udelukkende har omtalt hvad der privat tilhører mig, så tror jeg dog for dette forholds vedkommende at kunne gøre en undtagelse. Jeg kan da med sandhed sige, at de voteringer af ministre og departementschefer, som jeg i så stort tal har gjort mig bekendt med, gennemgående bærer præg af en stor retfærdigheds- og billighedsfølelse. Den humanitet, som vistes overfor embedsmændene, går vel efter min opfattelse nu og da vel vidt; der går en bureaukratisk ånd gennem det hele og der er en del smålighed i enkelthederne; men jeg tror ikke, at en kommission af uvildige mænd vilde fælde nogen stræng dom over denne styrelse i sin helhed. Det faktiske resultat var jo da også som bekendt dette, at der gennemgående herskede tilfredshed, selv i de sydligste egne, medens den regering, som afløste den danske, har drevet hundreder af de mest velstående familier i Ejdersted, Femern osv. over Atlanterhavet.

Vi skal derefter vende os til sprogsagen, der dengang og senere har vakt så megen forargelse og fremkaldt så bitre domme. Den mand, som fra først af havde rejst sprogsagen og i krigens tid var den avtoritet, som bar den, var Flensborgeren prof. Paulsen. Han var selv tysk dannet, men havde gjort den opdagelse, at dansk som modersmål lå bagved hans eget barndomssprog og bagved Slesvigs hele historie. Alt længe før 1848 havde han skrevet derom og med stor styrke fremhævet, hvor stor en ulykke det er for et folk at tabe sit sprog og derved sine fortidsminder.

Men det faldt dog aldrig Paulsen ind at ville tvinge det danske sprog tilbage til de egne, hvor det engang havde været talt, men nu var forstummet. Han holdt kun på, at det skulde indføres som undervisnings*genstand* i skolerne, overalt

hvor det endnu var folkesprog, og at det da måske senere også der kunde blive officielt undervisnings*sprog*. Da dette spørgsmål kom på tale i statsrådet, var Paulsens intime ven Clausen minister og han selv ansat i det slesv.-holst.-lauenborgske kancelli, og det var da også hans anskuelser, som blev de rådende. Både Clausen og Madvig holdt stærkt på, at begge sprog skulde have lige ret, og da der i Dec. 1849 gjordes udkast til en forfatningslov for Slesvig, fik dette et fyldigt udtryk i denne. Det bestemtes nemlig, at man med hensyn til det offenlige sprog skulde vende tilbage til tilstanden før Marts 1848 og kun efterhånden forandre denne efter menighedernes egen begæring, for så vidt som den blev vedtagen med $^2/_3$ af stemmerne. Med hensyn til alle andre spørgsmål, der vedrørte nationaliteten og sproget, skulde den slesvigske landdag deles i 4 sektioner efter geografiske grænser. Enhver lovbestemmelse, som havde til hensigt at forandre noget i disse forhold, skulde da først forelægges disse sektioner til prøvelse og måtte ikke komme til forhandling i landdagen, før 3 af dem havde givet deres samtykke dertil.

Men det blev ikke disse mænd, som kort efter kom til at ordne sprogforholdene i Slesvig, det var kongens kabinetssekretær, kammerherre Tillisch, der en tid styrede hertugdømmet med næsten suveræn myndighed, og det var Karl Moltke, som senere optog hans bestemmelser som dele af den slesvigske forfatning. Tillisch gik tilbage til det såkaldte sprogreskript, som kong Fredrik VI havde udstedt 1810 og hvorefter dansk skulde indføres i kirken, skolen og for retten overalt hvor det var „almenmands sprog". De skrivelser, ved hvilke det offenlige sprog nu forandredes af Tillisch, påberåbte sig derfor kun dette reskript og indberetninger fra stedets kirkevisitatorium, d. e. amtmand og provst, altså to for nylig ansatte embedsmænd. Således opstod det såkaldte blandede sprogbælte, med blandet kirke- og øvrigheds-, men ublandet dansk skolesprog, omfattende største delen af Angel og de tilsvarende vestlige egne.

At denne ordning var et overgreb mod befolkningen og en politisk uklogskab, tror jeg ikke der kan være nogen tvivl om. Det værste var endda ikke det, at der i enkelte sogne så godt som ingen dansk tale mere hørtes, at kun gamle folk forstod den, det vilde endda have kunnet rettes; men hele sprogtvangen var i sig selv forkastelig. Denne opfattelse anser jeg mig for berettiget til at fremsætte nu, da jeg har næret den fra min tidligste tid og under min ansættelse i Slesvig ofte har udtalt den. Hvad der især må gøres gældende imod den, er den omstændighed, som Paulsen havde fremhævet, men som nu blev aldeles overset, at en almue hænger ved det overleverede, især i kirkelige forhold; de tilvante salmer og bønner har noget opbyggeligt i den form, i hvilken de er tilegnede i barnealderen, og intet andet kan erstatte dette. Når dertil kommer, at det nye i virkeligheden er i høj grad fremmed, at det er et sprog, som man med ringeagt har udstødt fra sit eget hjem, så ligger der i tvangen noget uberegnelig æggende og sårende, som det altid er både uretfærdigt og uklogt at tillade sig. Det nationalliberale parti kan nu vel fuldstændig frikendes for at have indført denne tilstand, men det må dog siges, at det senere lod den uforandret, ja forsvarede og hævdede den med en lidenskabelighed, der ofte i pressen grænsede til fanatisme. Fra tysk side blev det som bekendt hovedpunktet i oppositionen, og således udviklede der sig her en strid, som vi efter min mening må se tilbage på med meget blandede følelser.

Men når man nu, som det er bleven fremstillet, vil se denne strid fra synspunktet af en fra vor side det tyske folk tilføjet fornærmelse, da er jeg overbevist om, at man i høj grad misforstår dens hele karakter. Hvad der skete ved sprogordningen var jo dog kun i store træk dette, at man søgte at fravriste tyskheden en endnu ikke tilendebragt erobring. Først i løbet af dette århundrede havde Angelboerne opgivet deres gamle modersmål og tildels først i 1848 havde de ved en terroristisk beslutning tvunget det helt ud af omgangen mellem

mand og mand. Endnu er det ikke anderledes end at sprogkyndige Tyskere erklærer almuesproget dernede for en stærkt daniseret dialekt. Når vi så mindes, hvad der er sket og daglig sker i sprog- og nationalitetsspørgsmålet i alle Tysklands grænse- og nabolande, så er det dog en alt for vidt dreven upartiskhed, at se en fornærmelse af det tyske folk og den tyske nationalitet deri, at vi efter et farligt oprør ikke forstod at træffe den retteste og mest humane grænse for vor berettigede kamp mod fremtidig overvældelse fra denne side. Vor fejl var her som på så mange punkter, at man ovenfra nærede en så dybt indgroet mistillid til, hvad der overfor almuen kan opnås ad frivillighedens vej, og overhoved til frihedens magt i samfundet. Forholdene i Flensborg, hvor tysk var det eneste officielle sprog, medens dansk alligevel i de 13 år banede sig vej i stort omfang, viser i den henseende tilstrækkeligt, hvad man vilde have kunnet opnå uden tvang.

Når vi nu ser tilbage på dette tidsrum og altså særlig på den danske regering i Slesvig i Fredrik VII's tid, så ligger det nær at opkaste det spørgsmål: hvad nåede man derved, hvad er nu det blivende udbytte af denne regering? Jeg skal i den henseende tillade mig først at tale af personlig erfaring. Jeg var født og opdragen nord for Flensborg fjord i en rent dansktalende egn, men vi havde ikke des mindre tysk skolesprog. Der var nok nogle enkelte i skolen, som kaldtes „de danske drenge“, fordi de ikke læste med os andre; de sad på en bænk for sig selv og blev i nederste klasse indtil deres konfirmation; den tyskdannede lærer henvendte sig nu og da til dem, når vi andre skrev eller regnede; så lærte de nødtørftigt at læse. Som følge af denne traditionelle og, dette fraregnet, særdeles gode skoleundervisning taltes der (før krigen) tysk med os i hjemmet. Senere uddannedes jeg ligeledes væsenlig på tysk i Flensborg; skolesproget var vel

„blandet“, det vil sige halv dansk og halv tysk, men det blev dog aldeles overvejende den tyske literatur, som tildrog sig min opmærksomhed, ligesom jeg indtil langt ind i den voxne alder væsenlig omgikkes tyskdannede og tysktalende venner. Jeg kan da også i sandhed sige, at hvor udpræget dansk end min politiske opfattelse var og hvor uudslettelige indtryk jeg end i mit hjem havde modtaget af den uophørlige nationalitetskamp, så har jeg aldrig hverken dengang eller senere næret en uvenlig tanke mod det tyske åndsliv. Men der var ved siden af dette lige fra først af noget, som drog mig uimodståeligt til det danske, skønt jeg anså det for i og for sig ubetydeligere; der var noget hos de danske forfattere, som lå mig nærmere, noget som jeg savnede hos de tyske, et blik på livet, en måde at udtrykke sig på, som var mig naturligere. Derfor nedskrev jeg strax fra først af bestandig mine egne tanker på dansk. Ligeså gik det med historien, der jo er nationalitetens andet kendemærke. Hvor meget end verdenshistorien og særlig også Tysklands havde tiltalt mig, så fandt jeg dog i Danmarks og Nordens fortid et så umiddelbart udtryk for, hvad der forekom mig at være det herligste i menneskelivet. at jeg ikke kan være i tvivl om, at det her var blodets røst som talte. Og som det gik mig er det gået alle mine særlige landsmænd fra de år; der er i Fredrik VII's regeringstid vakt en dansk nationalfølelse til live i Nordslesvig, som ikke let igen vil gå til grunde. Befolkningen har set, at der også gives en selvstændig dansk åndsdannelse med en rig literatur, og den har set, at der lever et dansk folk med en minderig historie, fra hvilken det ikke er vanslægtet. I den henseende har også de to krige, der indfatter hine år som en blodig ramme, deres overordenlige betydning. Medens de har hævet Danmarks anseelse, har de givet de danske Sønderjyder et håndgribeligt bevis for, at det var rede til at bringe store ofre for deres skyld. Dette vil først sent blive glemt. Danmarks historie kunde forhen forekomme Slesvigerne at være dem fremmed og uvedkommende; men ved disse be-

givenheder blev båndet igen knyttet og med stolthed ser de nu tilbage på gamle såvel som på de nye fælles minder. Var adskillelsen indtruffen uden kamp, i året 1848, da havde Slesvig nu været tabt for bestandig.

——— ——

Heri ligger efter min mening denne tids store betydning; hvis vi har en fremtid som folk, vil den nok engang blive anerkendt. Men det skal ikke derfor skjules, at den har havt sine brøst. Mig forekommer det, at disse kan sammenfattes i den generalnævner, at vi manglede politisk bøjelighed overfor den indviklede situation; vore statsmænd var mere eller mindre hildede i doktriner, som eftertiden ikke kan tillægge samme betydning som de. Mændene af den gamle skole kunde ikke tænke sig et levedygtigt dansk monarki uden med de gamle grænser og den gamle statsskik; de så ikke, at en virkelig ny tidsalder var oprunden og at helt nye kræfter kom frem til herredømmet, både herhjemme og hos vore naboer. Det nationalliberale partis mænd kunde derimod ikke tænke sig nogen delvis opgivelse af de engang opnåede konstitutionelle former; den nærmeste fortids vilkårlige politiregimente og talentløse administration var i alt for frisk minde; for den opposition, som omsider havde sejret over dette tryk, måtte ethvert sundt folkeliv nødvendigvis kræve visse konstitutionelle garantier. Og til denne berettigede fordring sluttede sig da den ingenlunde selvfølgelige påstand, at alle statsstyrelsens grene skulde bøjes ind under den samme form og at ethvert nationalt fællesskab måtte kræve en fælles forfatning. Ulykken var, at disse synspunkter blandedes ind i den store politiske strid med udlandet og mere end engang gav den en så bitter og forvirret karakter.

Men dersom det er så, at hin tid især har fejlet på dette punkt, da er det også her, vi er forpligtede til at lære af den. En stormagts politikere kan muligvis tillade sig at føre parti-

striden ind i udenrigspolitikken og hvad dermed står i forbindelse, men for et lille folk kan det let blive fordærveligt. Enhver kamp mellem partierne bør hos os holdes indenfor visse grænser, de stridende må, som det skete i oldtiden, gå i kreds med hinanden. Udenfor denne kampens kreds må alt det ligge, som vedrører vort nationale liv og vort åndelige arbejde, både det selvstændige og det, vi deler med de andre folk; udenfor den må også ligge alt hvad der vedkommer vor værdighed som folk, vor fælles vilje til at værne om vor frihed og selvstændighed. Det er ikke uden betydning, når man holder dom over fortiden, at drage sig til minde, at der også vil komme en tid, som føler trang til at dømme os. Vi kan være forvissede om, at den ikke vil dømme os mildt, dersom vi under så ulige lettere og simplere forhold, og tilstrækkelig advarede, skulde gøre os skyldige i vore fædres fejl.

II.

Sønderjyllands særegne plads i vor historiske udvikling.

(Studenterforeningen, 13. Nov. 1886.)

Det er en klage, som alt har lydt ved den nulevende slægts vugge, og som kun bliver mere og mere højrøstet, alt som årene går: hvor vi er bleven små og bestandig mindre, medens vore naboer voxer og breder sig! Vor historie i de sidste århundreder er en fortælling om tilbagegang i område og magt, en række delinger, som man mismodig har kaldt det: — hvorledes skal fremtiden blive?

Vi behøver ikke at tænke på middelalderens fantastiske statsdannelser i Knydlingernes, Valdemarernes eller Margretes tid; vi kan nøjes med at gå tilbage til Kristian IV's dage for at finde et rige, som med ære indtog sin plads i folkenes råd. Mod øst strakte det sig til Gulland og Øsel, mod nord til Is-

havet og mod syd til Hamborg og Lybek; dets flåde beherskede Nordens have og lagde skat på adgangen til dem, dets konge kunde ved sin hofholdning og sine byggeforetagender henlede samtidens opmærksomhed på sig.

Var der ikke andet i vejen, vilde de fleste af os dog uden vanskelighed kunnet finde en trøst for denne tilbagegang i magt og ydre glans i det rigere nationale liv, som samtidig har udfoldet sig. Vi kan jo i vor egen historie træffe exempler nok på, hvor stærk og udholdende den magt kan være, der findes i et forholdsvis lille samfund; vi har erfaret det hos vore farligste modstandere i middelalderen, Holstenerne og Hansestæderne, såvel som hos vore senere forbundsfæller, Hollænderne. Forsvarsevnen retter sig ikke altid efter tal og område, og den lykke, indflydelsen på de store verdensforhold yder, vejer neppe op imod det mindre samfunds mangfoldige fortrin på den indre udviklings område.

Men vi har ved tilbagegangen i land og folk tabt andet og mere end det, de snævre grænser angiver; hvert tab i område har gjort os fattigere, har berøvet vort folk noget i indhold og fylde —, det er som strænge der er brustne i et rigt instrument. Og nu trues vi af national forarmelse i sind og livssyn og af alle forarmelsens ulyksalige følgesvende.

Da de gammeldanske lande hinsides Øresund tilligemed Østersøens frugtbare øer lå under kronen, grupperedes de rige provinser ligeligt omkring hovedstaden; som øernes frugtbare og milde natur jævnt går over i Jyllands alvorligere og tildels vilde og barske vestkyst, således fortsattes den i øst gennem Skåne til Bleking, Øland og Gulland og i nord til Halland, for jævnt at gå over i de rige svenske bygder i Vestergøtland og de vidtstrakte Smålande. Den del af det danske folk, som boede her, havde et mere malmfuldt mål og var en mere hårdfør slægt end øboerne; Skåninger og Jyder lignede hinanden i mangt og meget og dannede i forening en stærk modvægt mod de mere blødagtige og letbevægelige Sællændere og Fynboere. Vor fælles historie skyldte Skåningerne mangt et

umisteligt bidrag; erkebispedømmet i Lund, reformationen i Malmø og den skånske adelsmand Tyge Brahe vil strax falde enhver i tanke.

Hvad har vi da ikke mistet ved at tabe disse lande! Hovedstaden kom til at ligge i en udkant af riget, så godt som udelukkende under indflydelse af øernes beboere; Jydernes selvstændige bidrag til dens udvikling blev så godt som brudt, idet treklangen i den gammeldanske folkekarakter afløstes af en ensidig modsætning. Hvad vi har tabt, kan endnu skønnes af hvad der er bevaret, det lille Bornholm. Hvem kan have gæstet denne ø eller gjort noget bekendtskab med dens befolkning uden at være bleven slået af den betydning, det vilde have havt, om vi havde ejet det ti- og tyvedobbelte af den, så den kunde have gjort sig gældende med en selvstændig styrke. Nu er det en smule dialekt og enkelte fremragende begavelser; som særligt element i vor udvikling er det uden betydning. — Her er der i sandhed brustet en stræng i vort sprog og vort folkeliv.

Tabet af Skåne vilde have truffet os endnu langt hårdere end det gjorde, hvis ikke Norge dengang havde været så nøje knyttet til Danmark. I dette rige havde vi et ejendommeligt nordisk element i den nøjeste forening med vor egen udvikling, om end ikke således knyttet til de andre danske lande, som Skåne havde været det. I Norge fandtes en gennemgående og velgørende modsætning til det særlig danske; naturen er jo så forskellig som vel muligt, folkets grundpræg ikke mindre. Alligevel muliggjorde den fælles nationalitet og begge landes ligeartede forhold til det fælles hav et samliv så nøje og så inderligt, som det neppe andensteds har kunnet forme sig under lignende forhold. Netop modsætningen fik en tillokkelse, som har bevaret sin ejendommelige magt ud over adskillelsen. Og hvad skylder vi ikke mænd som Holberg og hele den kreds af begavede forfattere, som efter hans tid optrådte i den fælles literatur. Hvorledes adskillelsen føltes af den dalevende slægt, ser vi af Øhlenschlægers bekendte ud-

brud i digtet „Hrolf Krake“, hvor han omtaler Bødvar Bjarkes besøg hos den danske bonde:

Så sadde de dér tilsammen, o hvilken salig lyst,
som skjalden endnu mindes med dybt bevæget bryst, —
når Norges ædle sønner til Sjølund stævned' fri
at knytte brodervenskab, — hvi er den tid forbi!

Også dette tab har vi et levende minde om i det stykke Norge, der forblev under kronen: øen Island. Som Bornholm kan det give os enkelte udmærkede mænd, det kan ved sin ejendommelighed og sin store fortid kaste en vis glans over den gamle krone, men det står for fjernt, for fattigt og for løsrevet til at gøre sig selvstændig gældende selv i vort lille samfund. Den rige vexelvirkning med et betydningsfuldt højnordisk element gik tabt med Norges krone.

Så er der tabet af Sønderjylland. Her var der ikke tale om en særlig natur eller et eget led i det gammeldanske rige med folkelige eller sproglige ejendommeligheder. Landet er snarere som et „Lille-Danmark“, halvt øernes, halvt Nørrejyllands natur, begge i mindre træk, og det samme gentager sig i befolkningens karakter og mundart. Dertil kommer, at det er så ringe i udstrækning, at dets tab i og for sig neppe kunde betyde meget til en tid, da rigets øde strækninger opdyrkes og folkemængden voxer i en hidtil ukendt grad.

Og dog er det et tab, som er gået den nulevende slægt så nær til hjerte, som noget tidligere kan være gået samtiden. Måske tildels fordi vi havde så lidt at tabe, dog vel især fordi i vore dage nationalitetstanken kom til og gav adskillelsen noget af folkedødens rædsler. Hin befolkning, som blev ladt i stikken, var vågnet til national bevidsthed samtidig med hele det nyere folkelivs udfoldelse i kongeriget; det ene havde støttet det andet og syntes uadskillig sammenvoxet dermed. Norge var gået bort til et frit selvstændigt liv; Sønderjylland gik hårde trængsler imøde.

Og dog er denne umiddelbare menneskelige og nationale

sorg over de fraskilte landsmænds skæbne og bitterheden over vor hensynsløst krænkede ret kun den ene side af sagen. Sønderjyllands tab var i virkeligheden noget andet og mere, den var som tabet af Skåne og Norge en stræng, som brast, en egen tone, som forstummede; vi er også herved bleven ikke blot mindre, men fattigere.

Jeg skal ikke komme nærmere ind på det store stridsspørgsmål, der ligger i stikordet „den slesvigske selvstændighed“: berettigelsen af denne befolknings særfølelse og af de ønsker, den fremkaldte, de forhåbninger om at bevare også fortyskede egne for den fælles udvikling, den knyttede sig til; det er jo bekendt nok, hvor skånselsløst de mænd, som førte ordet i den nationale kamp, har fordømt den. For mig står det således, at denne særfølelse vel var en vanskelighed — og, som det viste sig, en vanskelighed, som hin slægt, der stilledes overfor den, ikke kunde magte —, men at den i sig selv dog måske snarere var et gode end et onde. Ulykken var, at der alt dengang lå over os denne trøstesløse fattigdom, der i samfundet kun vil og kan få øje for én slags danskhed og én slags dannelse og én slags frihed, — således som enevælden, der havde sat sit præg på alt, kun havde kjendt én slags undersåtter. Overfor denne ensartethed måtte danskheden i Sønderjylland, der var så nøje sammenknyttet med mangfoldige ejendommeligheder, i mange måder vække forargelse. Omvendt skræmmedes hin befolkning tilbage ved pludselig at stilles ansigt til ansigt med sin egen oprindelige folkelighed, i en udvikling og en selvbevidst kraft, som med overvældende myndighed krævede tilslutning og syntes at måtte føre til selvopgivelse.

Hvad der dengang trådte frem i utallige personlige rivninger, i gensidig vrede og misnøje var dog uden al dybere betydning for det offenlige liv, som det dengang hurtig udviklede sig; det var som skummet og de talløse vandhvirvler, der dannes, hvor to floder mødes for at forene deres vande i

et fælles leje; neppe er samløbet vel begyndt, før hin uro er glemt og kræfterne fast sammensluttede.

Den slesvigske selvstændighed i sin væsenlige og varige betydning var ikke fremgået af et lune eller en enkelt slægts påfund, men var resultatet af århundreders historiske udvikling. Eller rettere, den lå forud for al historie; thi Sønderjylland havde ikke så meget i tidens løb fjernet sig fra de andre danske lande som snarere fortsat sit oprindelige ejendommelige liv, medens de andre landsdele mere og mere var smeltede sammen til en helhed og havde opgivet det væsenlige af deres ejendommeligheder.

Hvilken berigelse lå der altså i virkeligheden ikke i dette fornyede samliv; hvilken glæde for de danske Sønderjyder at gøres bekendte med den rigdom, deres længe forsømte folkelighed havde opnået i sin selvstændige nordiske udvikling, og hvilken mægtig tilskyndelse til at udvide blikket både for de historiske virkeligheder og fremtidens muligheder måtte ikke optagelsen af dette ejendommelige element kunne have øvet på den taktfaste og noget selvgode nationale dannelse.

At disse gode virkninger alt i mange måder kom til syne under det politiske samliv og ej heller helt er ophørte efter adskillelsen, véd enhver, som har havt opmærksomheden henvendt på vor nationale udvikling i den sidste menneskealder. Men ligeså vist er det, at Nordslesvig ved denne katastrofe for os og vort folkeliv er bleven en skygge af sig selv; imod hvad det vilde være bleven under et fortsat samliv, er det nu kun som et Bornholm imod Skåne, et Island imod hele Norges rige.

Sønderjylland havde sin særlige betydning ved at være Danmarks forpost overfor Tyskland og det tyske folk. Som Skåne jævnt førte det danske op imod det højnordiske og den malmfulde svenske folkelighed, og som Norge dannede en ejendommelig modvægt mod den danske natur, således som den efter Skånes tab var ensidig udpræget, således vender Sønderjylland ned imod vore stammefrænder i syd, hvis sprog strækker

sig til verdens ældste og rigeste kulturlande. I denne beliggenhed og dette forhold har landet og befolkningen sin tusindårige historie.

Forholdet var og måtte med nødvendighed blive et dobbelt, tiltrækkende og frastødende, optagende og afværgende; således har det været fra de ældste tider indtil vore dage.

Sønderjylland var det sted, hvor den fremmede kultur først omsattes i en nordisk form. Således alt ved kristendommens indførelse. I over hundrede år var Slesvig og Ribe udgangspunkter for kirkelærens forkyndelse, før den kunde slå rod længere nordpå; men i den tid måtte den antage nordiske former og vænne sig til den danske tunge. Ligeså i middelalderen. Her var det Knud Lavard optog den store verdens sæder, og herfra trådte Valdemar Sejr i berørelse med sin samtids store brydninger. Det samme kommer igen i reformationen, som først udformer sig i Haderslev, og det synes mere end en tilfældighed, at den første digter, som med selvstændighed optager den nyere tids poetiske former fra Tyskland, Andreas Arrebo, udgår fra hertugdømmets ejendommelige påvirkning. Så har vi det attende århundrede med den pietistiske retning i modsætning til Holberg og den vestevropæiske indflydelse: salmedigteren Brorson, og senere Evald, hvis barndom og første udvikling har præg af grænselandets særlige stilling.

Den sidste repræsentant for denne retning i vor literatur var biskop Martensen; man kunde i en vis forstand kalde ham „den sidste Slesviger". Med noget nøjere kendskab til Martensen vil man have følelsen af dette ejendommelige, den inderlige fortrolighed med det tyske åndsliv, trangen til stadig at fordybe sig i det og søge berigelse af det, men båren af en dyb og stærk dansk nationalfølelse. Hvilket stort folk vilde vel vrage en sådan nuance i sin egen karakter, en sådan berigelse af det mere typiske? Det er en bitter frugt af den åndelige fattigdom, at den som har lidet, ham skal endog det lidet fratages, medens den som har meget, altid får mere.

Lysten til at udstøde og vrage følger forarmelsen som en skygge.

Men Sønderjyllands særlige forhold til vore sydlige naboer er dermed ikke udtømt; var det ikke andet, da blev dette land kun en overgangsform mellem de to folk, således som man fra tysk side har påstået. Denne trang til forståelse af det fremmede, til at optage det og tilegne sig det, er kun den ene side af forholdet; den anden er et ældgammelt fjendskab, en sej modstand mod de fremmedes overgreb.

At denne side af forholdet har sine rødder tilbage i tiden, ligeså langt som den anden, står at læse på hvert blad i vor historie. Sønderjyllands tilblivelse er knyttet til Danevirkes anlæggelse og forsvar; kampen er ofte bragt til tavshed, ja tilsyneladende død hen og ophørt; men atter og atter er den blusset op igen, stadig med samme oprindelige kraft, lige til vore dage, da den efter slægtaldres forløb brød frem på ny og i et øjeblik vækkede et tusindårs minder til live. Mærkeligt er det, at alt sagnet lader også kvinder føre denne kamp, som kongedatteren Hervør og skjoldmøen Hede, ligesom det i den historiske tid er dronningerne Thyre og Margrete, som bygger på Danevirke omkap med Gudfred, Sven og Valdemar. Det er neppe for at smigre kvinden, men for at betegne denne kamp og dette værn som et særligt kald, der griber alle, kvinder som mænd, ja børn som kvinder. Og dette har jo også de skiftende tider stadfæstet.

Set fra dette synspunkt har da Sønderjylland ikke været en folkebro mellem nord og syd, men en mægtig dæmning imod det uhyre folkehav i syd. Udenfor den drager det afsted med sine urolige bølger, sine store strømninger og sin brusende brænding; skum og sand kastes langt ind over diget, og i århundredernes løb flyttes klitterne, det forhen frugtbare land bliver en sandørken og omsider selv til strand og hav. Således er det gået her som så mange andre steder, at mennesket må vige tilbage for elementerne. —

Disse erfaringer og denne kamp har sat sit præg på

Sønderjydens karakter; medens den af samlivet med det store fremmede folk har fået en vis sans for det eventyrlige, en urolig trang til at lære forskellige og modsatte forhold at kende, således har den også noget af kystboens tunghed og træghed, hans ædruelighed og noget tørre forstandighed, men tillige hans fribårne selvfølelse og et stort mod på at komme i kast med vanskeligheder og ikke at give efter for dem, før de er besejrede.

Hvorledes er det nu muligt at forene disse to modsætninger: kampen mod det tyske og trangen til at tilegne sig det og frugtbargøre det? Ja hvorledes forener strandboen de to: at kæmpe mod havet tidlig og silde, når det trænger på og hærger hans marker, og så dog at drages til det atter og atter som „livets rige kilde“? Hvad der for betragtningen synes at være modsætninger, ligger ofte uadskillelig sammenknyttet i det virkelige liv, ja man kan sige, at der på bunden af ethvert historisk forhold af stor og varig betydning både hos den enkelte og hos hele folk ligger en dialektisk dobbelthed, en tvetydig forudbestemmelse, som betinger udviklingens styrke. Og således har Sønderjyllands særlige plads i vor historie været denne, på én gang at være en formur mod tyskheden, en årvågen grænsevagt, og et organ for den mest umiddelbare påvirkning, den fyldigste forståelse af det fremmede. De to sider træder i tidens løb frem med højst forskellig styrke, snart er den ene, snart den anden fremherskende; men for den opmærksomme iagttager er den dog aldrig enerådende. For et par slægtaldre siden var det fredelige samliv aldeles overvejende, senere er fjendskabet trådt stærkere og stærkere frem. I den enkelte, som har gennemlevet forskellige perioder og har blik for de større forhold, vil begge strømninger løbe jævnsides; dér vil en klage som den, Øhlenschlæger lod komme til orde overfor Norge, i mangt et øjeblik trænge sig frem også overfor det brudte samliv med den fremmede nationalitet, medens samtidig enhver tone fra den tusindårige kamp vil sætte sindet i bevægelse.

Rent ideelt betragtet er dette vort største nationale tab ved den ulykke, som traf os 1864; vi er som folk bleven fattigere, det er en stræng som er brusten. Det danske Sønderjylland repræsenterede den naturlige uro overfor Tyskland, det tvetydig skiftende, men altid levende forhold til dette beslægtede og dog så forskellige folk; det var et selvstændigt organ for vor nationalitet. Efter adskillelsen er dette brudt, forholdet har tabt sin lidenskab, det er afløst af kold ligegyldighed. Og skal vi være ærlige, må vi tilstå, at denne ligegyldighed har bredt sig til forholdet nordpå; den nationale spændighed kan ikke slappes på et hovedpunkt uden at lammes til alle sider. At dette kun gælder forholdet i det hele og store, er en selvfølge; andre og stærke strømninger går under overfladen, men de har endnu ikke kunnet finde et nyt hjem, der som det gamle kunde give dem et sikkert løb, uafhængigt af skiftende stemninger.

Når vi da ser tilbage på de sidste 20 år, er der sikkert meget glædeligt at dvæle ved i udviklingen af vor nationalitet, i udskillelsen af det fremmede og i et ihærdigt arbejde i mange retninger; men enhver alvorlig iagttager vil dog sige sig selv, at indenfor disse baner har vi ingen fremtid. Vore kår er bleven for små, det der bevæger vort offenlige liv er bleven for fattigt. Jo simplere forholdene er bleven, des mindre tålsomhed vises der overfor livets og individernes forskellighed, des brutalere fremsættes det krav, at alle skal uniformeres i partier og grupper, des ringere bliver de fordringer, der stilles til mænd, som vil være nationens ordførere. Vi er bleven en rig slægt i fattige kår.

En rig slægt i fattige kår, — hvad det vil sige i rent borgerlige forhold, det véd enhver. Lykken kan være lige stor i små og i rige kår, når kun disse svarer til trang og vane; men som regel vil det være en tung tilskikkelse for den, der var vant til store forhold og rigelige kår, at indsnævres af fattigdom og savn. Og som det går den enkelte, går det med hele folk og samfund. Vi har det nær for øje i et stort

exempel af Nordens historie. Da Island byggedes, var det en højt begavet og rigt udstyret slægt, som nedsatte sig der, og livet deroppe fik et præg af storhed og kraft, som har vakt alle følgende tiders beundring. Samfundet ordnedes efter fint gennemtænkte og vel afvejede love, udviklingen fulgte den i de nær beslægtede kongeriger eller ilede stundum forud for den; storslåede karakterer og begavelser blandt mænd og kvinder førte et liv og bestod kampe, om hvilke mindet vedligeholdtes i århundreder, indtil det udformedes i den enestående sagaliteratur. Således gik det i adskillige slægtled; men så gjorde naturens fattigdom og den afsides beliggenhed sin frygtelige ret gældende. Forbindelsen med de store lande sygnede hen og den medfødte kraft vendte sig indad, til stadig voxende ufred og indre fejder. Altinget, det frie samfunds stolthed, blev en tumleplads for lovtrækkerier; øens kløgtigste hoveder studerede lovene, ikke for at kende dem og vejlede i deres rette forståelse, men for på snildeste måde at kunne omgå og bortfortolke dem. Det gælder om at møde med de fleste stemmer, hvordan de end skal skaffes tilveje; senere gælder det om at møde med de fleste bevæbnede. Denne situation var det som bekendt, der hidførte fristatens undergang; hvad der havde givet Island sin glans, tabte sig; tilbage blev alt det brutale, det troløse, den ustyrlige trang til for enhver pris at ydmyge sine modstandere. Så går partiførerne til udlandet. —

Også vort folk har denne medfødte rigdom i evner og fortid, som ikke lader sig fornegte og ikke kan glemmes; vi kan ikke i længden leve på åndelig og folkelig fattigdom. Enten må vi udvide vor synskreds og skaffe os større forhold som folk, eller også vil individerne før eller senere sprænge folket og med opgivelse af fortiden slå ind på nye og rigere baner. At blive et andet Island med århundreders drøm om en længst forgangen herlighed er umuligt på det sted, hvor vort land ligger, og under de materielle betingelser, som vi har. En tid lang vil folkets ypperste mænd nøjes med i stil-

hed at gentage Hamlets ord: Danmark er et fængsel; — derpå vil der komme en slægt, hvis trang til frihed og udvikling er større end trangen til at „vedblive at være danske".

Vi har i virkeligheden kun én udvej, kun ét fremtidshåb: vi må forøge vort bo og igen skaffe rigdom tilhuse, uden den kan vi ikke trives. For at nå dette mål er der et dobbelt arbejde at gøre: vi må søge bod for de lidte tab, og vi må arbejde vort folk op til selvforståelse og selvfølelse.

Hvorledes har det kunnet gå til, at årene er gået med en sønderslidende splid, med udfoldelsen af et overmål af kræfter for at ægge og ophidse danske imod danske, i sløv forglemmelse af alle vore fælles opgaver? Var det ikke på tide atter at samle, hvad der er spredt, og at ophjælpe, hvad der er forsømt, for at vi ved ihærdigt arbejde med de rige midler, som forsynet har betroet os, atter kan nå op ved siden af de fremmeligste folk og kappes med dem i oplysning, i arbejdet for tidens fælles opgaver og i en kraftig og forstandig hævdelse af vor nationalitet?

Men af hvor stor betydning det end vil være således at oparbejde folkets evner i dets nuværende omfang, så er det ikke nok; vi må søge oprejsning for de store tab, vi i tidens løb har lidt. Skåne og Norge kan vindes tilbage i et stadig inderligere samliv mellem de nordiske brødrefolk; men dette kommer ikke af sig selv, det må blive en bevidst folkesag at fremme det ad alle de veje, som måtte frembyde sig. Vi trænger til nye tilgange i vort åndsliv, vi trænger til modsætninger, til påvirkninger, til selv at påvirke andre. Og det samme er tilfældet i samfundet og i de materielle forhold, i sproget og i politikken. De nordiske folk rummer en rigdom af former og forskelligheder, så stor som nogen anden nation i verden; i samlivet mellem dem vil ingen længsler efter andre og nye rigdomskilder kunne finde plads.

Men også for tabet af Sønderjylland må vi søge oprejsning, den tråd, der her er brustet, må knyttes igen; thi kun derved kan den nordiske folkelighed komme i det rette har-

moniske forhold til sine stammefrænder. Hvorledes det kan ske, derom kan jo ingen have nogen mening, da det som enhver forhåbning er afhængigt af den hele ukendte fremtid. Men betingelserne derfor og vejene dertil er det ikke vanskeligt at forudsé, de ligger netop i det forhen fremhævede, udviklingen af vor egen evne. Jo rigere vi bliver, des større udsigt er der til at forøge vor rigdom; jo mere vi ofrer på at komme op i højde med vore naboer eller at overgå dem dér, hvor vi har vor særlige styrke, des nærmere kommer vi det mål, ved opgørelsen af fortidens tvistemål at komme til vor utvivlsomme og umistelige ret.

Når vi da dvæler ved vor fortid og dens omskiftelige historie og ofte kan fristes til at gå i rette med de tilskikkelser, som har gjort os til et lille folk mellem store og mægtige naboer, må vi vel tage os i vare for ikke at give klagen en fejlagtig og sygelig form. Det er ikke i og for sig så sørgeligt, at vore grænser er flyttede fra Gulland til Øresund og fra Nordkap til Skagen; men det vilde være sørgeligt, om vi ikke forstod at bøde på det tab, vor folkelighed derved har lidt, den forarmelse, som derved er overgået det særlig danske, ved at knytte rige og stærke forbindelser med de fraskilte lande og vore øvrige nordiske frænder. Og det er intet uopretteligt tab, at den danske magt ikke mere når ned til Hamborgs og Lybeks porte; men det er en tung tilskikkelse, at vi indtil videre er skilte fra de landsmænd, som bedre og fyldigere end vi kunde danne bindeledet og grænseskellet mod syd, og det vilde være en ulykke, om vi opgav samlivet med dem og den fælles kamp for vor fremtid.

En betragtning af den særegne plads, Sønderjylland indtil den nyeste tid har indtaget i vor historiske udvikling, indeholder derfor mægtige tilskyndelser til at fremme et enigt arbejde for alt hvad der skal sysselsætte os som folk: vor nationale kultur, vor materielle opkomst, den almindelige oplysning, det militære forsvar og samlivet med de nordiske frændefolk. Denne konklusion, vil De måske sige, er ikke ny, den

kunde vi være kommen til ad mange andre og kortere veje. Deri giver jeg Dem gerne ret; efter min mening må man komme til den ved enhver alvorlig betragtning af vore forhold, ligegyldigt hvor udgangspunktet tages. Men jeg vil ønske, at det måtte kunne være til nogen bestyrkelse for Dem i denne samme forståelse af vor nærmeste fremtidsopgave, når De ser, at også en redegørelse for de historiske forhold, jeg her har villet berøre, taler så højt og indtrængende for en afslutning af vor indre ufred og anspændelsen af alle vore evner til at skaffe betingelserne tilveje for en rigere og mere mangeartet udfoldelse af vort nationale liv, både indad- og udadtil, og da både mod nord og mod syd.

INDLEDNINGSFOREDRAG TIL EN FORHANDLING OM FORSVARSSAGENS STILLING FOR TIDEN[1].

(1887.)

[Tidens Strøm 11. Novbr. 1887.]

Når hr. Falkenstjerne har ønsket, at der på dette møde måtte blive rejst en diskussion om forsvarssagen, så har jeg forstået ham således, at han ansér netop det nærværende tidspunkt for særlig skikket til at komme til en forhandling om den. Men skal en sådan have udsigt til at bringe et virkeligt udbytte, kan det efter min mening ikke være andet, end at vi må sé bort fra, hvad der ligger bagved os; det kan ikke nytte nu at rette bebrejdelser til nogen af siderne, enten mod højre, for hvad det har gjort, eller mod venstre, for hvad det har undladt; vi må holde os til, hvad der nu og i fremtiden kan og bør gøres. Og at tidspunktet netop nu er forholdsvis heldigt til at optage en sådan drøftelse, forekommer mig uimodsigeligt at ligge deri, at der i år er forelagt folketinget en finanslov, som ikke indeholder udgifter til yderligere forsvars-

[1] Ved efterårsmødet på Københavns højskole den 6. Novbr. 1887.

foranstaltninger, medens særlige lovforslag vil give lejlighed til at optage forsvarssagen til behandling i hele sit omfang.

For henved en snes år siden opkastede Monrad det spørgsmål, om vi overhoved skulde eller kunde forsvare os, og selv gav han i sine „Drømmerier“ kun et tvetydigt svar derpå. Nu er der neppe nogen mere, som i alvor vil have dette bragt under forhandling; vi er på det rene med, at af alle ulykker vil det være den største for os at miste vor selvstændighed, og at det vilde være en uforsvarlig letsindighed ikke i tide at gøre hvad der kan gøres, for at undgå denne skæbne. Og lykkeligvis har jo da også alle de mænd, som bærer det nærmeste ansvar for vor fremtid, de forskellige regeringer såvel som rigsdagen, stadig i gerningen anerkendt denne tanke ved store ofre for at fuldkommengøre vort værn, skaffe de bedst mulige våben, forøge flåden osv. Striden drejer sig hos os med andre ord kun om dette, *hvor* og *hvorledes* vi med størst virkning skal forsvare os, ikke om hvorvidt et forsvar overhoved skal forsøges.

Men for at komme til klarhed over, hvorledes dette spørgsmål skal besvares netop nu i vor tid, må vi vel vogte os for tankeløst at overføre tidligere tiders forhold på nutiden. Det er en erfaring, som jævnlig gentager sig i krigshistorien, at store hærførere overrasker deres samtid med en ny krigsførelse; men denne består i sit væsen altid i ét og det samme: at føre et voldsomt og afgørende stød mod et enkelt punkt, uden hensyn til, hvorledes det samtidig går på alle andre punkter. Således overvinder alt Alexander den store Persien med sine uhyre stridskræfter; det er hemmeligheden i Romernes sejrvindinger; det gentager sig stadig i den nyere tid, hos Fredrik II af Preussen og Napoleon, og ikke mindre i den nyeste krigsførelse, som den er udviklet i vor tid. At samle alt på ét punkt og føre det frem imod et enkelt mål så hurtigt, så kraftigt og så hensynsløst overfor alle andre formål som muligt er bleven forudsætningen for alle fremtidsberegninger. Dette hænger desuden tildels sammen med andre fuldstændig

forandrede forhold. I tidligere tider var der utrolige vanskeligheder forbundne med at proviantere en hær i lange afstande; så snart man derfor havde overskredet fjendens grænser, søgte man at besætte så store strækninger af hans land som muligt, man måtte have et stort opland til at forsyne sig med det nødvendige; i forhold til de fåtallige hære, var der altid rigelige forråd at finde, når man kun havde tiden for sig, og den var der jo ingen mangel på i de årlange krige, i hvilke vinterkvartér og sommerfelttog skiftedes, ofte adskillige gange. Nu er alt dette forandret. Hærene tæller så store masser, at enhver tanke om at proviantere dem ved at fordele dem over fjendens land må opgives, man må gøre regning på at medføre det nødvendige, og de nye færdselsmidler gør det muligt at overkomme det. Deraf følger, at man nu kun besætter fjendens land i det omfang, som svarer til felttogets hensigt; udskrivninger af fødemidler, heste osv. besørges, når de foretages, af forholdsvis små afdelinger. Den egenlige hær, de store menneskemasser og de våbenarter, som afgør krigens udfald, kaster sig over en eneste opgave og forfølger den med tilsidesættelse af enhver bitanke. Forholdet imellem denne krigsførelse og mangt et hæderfuldt felttog i fortiden er som mellem en gammeldags tvekamp og en duel, i hvilken parterne kun tænker på at tilføje hinanden de flest mulige skrammer og flænger; i en alvorlig tvekamp er der kun ét stød, der har betydning, det er det som søger mod hjertet.

Hvis det for os gjaldt om at forsvare os mod en jævnbyrdig modstander, vilde det være både uklogt og uforsvarligt ikke at tage imod ham på rigets grænse og at fortsætte kampen overalt, hvor den blev budt os; men vi véd jo alle, at skal vi overhoved kaldes til forsvar, vil det blive mod en langt overlegen fjende. Vi må da spørge os selv, hvorledes han efter al rimelighed vil angribe os, hvor han vil søge at rette det dræbende stød imod os.

At en stormagt skulde kaste sig over os midt i den dybeste fred, uden i forvejen at være på det rene med, at der

deraf vilde opstå en almindelig krig, vil ingen forudsætte; vi kan kun vente et overfald midt under en verdenskrig eller som indledning til en sådan. Men den magt, som under sådanne forhold angriber os, gør det ufravigeligt for at bruge vort land eller vore hjælpekilder til selve krigens førelse; ingen stormagt vil have råd til under en stor krig at splitte sine kræfter uden en bestemt øjeblikkelig hensigt, et enkelt formål, som er et led i den samlede aktion mod fjenden. Men til den ende besætter man ikke Jylland og Fyn, eller Sælland og Låland, det vilde kun splitte kræfterne uden at bringe andre fordele end dem, der kommer af sig selv, når kampen er til ende og rigets stridsmagt knust, — man retter sit stød mod København, for på én gang at tilintetgøre al samlet modstand og for at få det eneste punkt i sin hånd, som kan få en afgørende betydning under en verdenskrig. Her har man en rummelig, let tilgængelig og sikker havn, her er indretninger til at forsyne og udbedre en flåde, her er der kul, jern og arbejdskraft til at skaffe alt det tilveje, som en hær og en orlogsflåde trænger til; her er endelig et sikkert tilbagetogspunkt efter et mislykket foretagende. Den, der først har København i værge, vil ikke opgive det igen, han vil befæste det sikrere og sikrere dag efter dag — vi vil selv komme til at udføre arbejdet og betale materiellet —, og når freden sluttes, vil vi være med iblandt den skillemønt, med hvilken de spillende betaler deres beter.

Denne betydning for København gør det også umuligt at tænke på at vælge et andet punkt her i landet til vor faste våbenplads for hær og flåde, f. ex. Agersøsund, Helsingør eller Kallundborg. Med en sådan fæstning vilde det upåtvivlelig gå os, som det 1860 gik kongen af Neapel med Gaeta. Garibaldi tog hele hans rige, først Sicilien, så fastlandet, hovedstaden hyldede en anden konge og alting lavedes om, landet indlemmedes i Sardinien osv. Og imedens sad kongen med sin hær i det uindtagelige Gaeta; de fleste havde alt glemt ham, da han mange tider efter opgav det og man hørte om hans

afrejse til udlandet. En dansk hær og flåde ved Store Bælt vilde blive en uvirksom tilskuer ved rigets undergang, efter en krig, i hvilken hovedstaden var bleven en fjendtlig våbenplads, selv om den fra først af havde været en åben by.

Omvendt er det jo åbenbart, at der på intet andet sted findes så gode betingelser for et forsvar som netop i København. Den fortrinlige havn, de store oplag af allehånde fornødenheder, som vilde få betydning for en fremmed magt, vil jo også have det for vort forsvar, og det samme er i endnu højere grad tilfældet med det store levende værn, som altid her vil være tilstede og som ikke kan skaffes noget andet steds her i landet. I sammentræffet af disse to hensyn: at hovedstaden fornuftigvis må være formålet for fjendens bestræbelser, og at den tillige er det sted, på hvilket den uden sammenligning virksomste modstand kan rejses, ligger der en afgørende grund for valget af vor fremtidige våbenplads.

Ingen kan imidlertid være blind for, at der er fremkommet alvorlige indvendinger imod dette valg, og man bør efter min mening ingenlunde gå let hen over dem; sagen fortjener tilvisse den omhyggeligste drøftelse, og under alle omstændigheder kan jeg jo ikke gå videre end til at fremdrage de forskellige synspunkter således, som de kan forstås af lægmænd, og iøvrigt tilskynde til, at de rette fagmænd kommer til en forhandling.

Man har da først fremsat den indvending, at vi formentlig skulde egne os bedre til den ligefremme „ærlige“ kamp i sluttet række, og at det måtte være opgaven at møde fjenden i åben mark. Denne opfattelse strider imidlertid i høj grad mod vore historiske erfaringer; vi har altid udmærket os i kampen om faste stillinger, sjeldent i større feltslag. Således var det i de sidste krige, på Dybbøl, ved Frederits og i Fredriksstad; således var det også i krigene med Sverige, om hvilke man jo endog har sagt, at vi ikke i dem frembragte nogen eneste hærfører; de få, der var, var Holstenere. Det kendes alt i ældre tider, som i det berømte forsvar af Reval

mod Russerne, på vikingetogene osv. Hvad denne betragtning angår, bør vi altså ikke foruroliges uden grund.

En helt anden indvending hentes fra den betragtning, at et befæstet København vilde blive en fare, for så vidt som det vilde kunne lokke os til at ville spille en rolle i den store krig, eller få andre til at friste os dertil, da vor deltagelse i så tilfælde kunde blive af betydning. Denne indvending må, så vidt jeg ser, have sin betydning, og den bør afholde os fra at ville skabe en fæstning af første rang, således som jo de militære ret naturligt ønsker den. På dette punkt tror jeg, at der er en modstrid mellem de politiske og de militære interesser. Spørger man krigskyndige mænd om, hvorledes de vil foreslå at ordne forsvaret, vil de ganske naturligt og efter deres pligt fremsætte den mest betryggende plan, uden at tage andre hensyn; men det kan jo godt hændes, at denne plan ikke blot bliver vanskelig at overkomme, men dens gennemførelse kan også medføre misligheder af politisk natur, som det er andre avtoriteters sag at gøre gældende. Det står derfor for mig, at mænd med politisk overblik bør stille opgaven, som de militære sagkyndige bør løse, og denne opgave vil da formentlig ikke være den at bygge en „uindtagelig“ fæstning, men at opføre sådanne forhindringer for en besættelse af byen, som efter menneskelig beregning kan betrygge os for en vis begrænset tid. Sådanne foranstaltninger vil umulig kunne give nogen stormagt påskud til at ville tilintetgøre os, og de vil ikke friste nogen dansk regering til at vove sig på eventyr. Vil nogen alligevel fastholde, at der dog bliver nogen risiko, så kan man ikke svare andet, end at det altid er en risiko at leve.

Så har man sagt, at anlæggelsen af forsvarsværker til lands og til søs vilde ødelægge København som handelsstad og berøve dens omegn sin ypperste skønhed: staden skal tværtimod gøres til frihavn og til hovedcentrum for det skønhed søgende evropæiske publikum. Hvad for det første handelen angår, da er det jo en aldeles løs påstand, at den skulde for-

drives af forterne i Øresund, end sige af dem på Sælland. Det kunde spille en rolle i de årlange kaperkrige, og dog var det jo dengang almindeligt, at søstæderne var befæstede; nu vil det ikke kunne få indflydelse, ligeså lidt som et muligt udbrud af en vulkan hindrer bebyggelsen af dens sider eller af sletterne ved dens fod. Hvad derimod omegnens skønhed, med andre ord Dyrehavens bevarelse, angår, da fortjener den vistnok en omhyggelig overvejelse, siden den har været udgangspunkt for en så levende og ihærdig agitation. Lad os derfor et øjeblik tænke denne tanke til ende og ikke blive stående ved det første indtryk på følelsen. Der vil vel ikke være grund til her at gå ind på en så snæverhjertet undersøgelse som den, om ejendomspriserne i Ordrup og omliggende byer vil synke eller stige, når der opføres skanser i de egne; sligt kommer ganske naturligt under debat, hvor der er strid om en jernbanes retning, men kan ikke gøres gældende, hvor et helt folk drøfter betingelserne for sin fremtidige tilværelse. Af større betydning vilde det være, om de mænd havde ret, som med megen varme har søgt at hævde Dyrehavens betydning for vor hele folkelige bevidsthed, som genstand for digternes sange og som et samlet udtryk for det skønneste i vort lands natur. Dette har tilvisse sin berettigelse; men lad os så alvorligt gøre os den tanke nærværende, at indsigtsfulde mænd, til hvis ord vi har tillid, kom til den slutning — som jeg ikke kan indsé, man kan undgå at komme til —, at den ene halvdel af Dyrehaven må ofres, hvis vi skal gøre os håb om at føre et virksomt forsvar mod den side. Hvem vil da tage det ansvar på sig at sige nej til en sådan fordring? Allermindst vistnok netop de mænd, som har sans for skovens skønhed og poesi. Thi hvis det nu skete, at denne skov en dag kom til at give læ for en fjende, som herfra blev herre over staden og riget, hvor vilde da denne skønhed og denne poesi blive af? Den vilde blive en forbandelse i vort folks historie, dens skønhed vilde blive et stik i hjertet for hver dansk mand og kvinde, vi vilde skamme os ved at vise den

frem til de fremmede, og vi vilde hade de digte, som fortæller om dens fred og hvile. Nej, kan skoven ikke blive, hvor den nu er, uden at udsætte os for fare, da må den vige pladsen jo før des bedre; vi får vel råd til at plante en anden skov ved Sundets bred. Lad være, at denne i lange tider vil blive lav og ringe imod den, vi mister; ingen dansk vil dog kunne se den uden at „blive hed", thi med den vil der gro minder op om et stort øjeblik i vort liv. Og den, der tror, at digterne kun vil mindes den gamle, stolte skov, og at de vil tænke på den med vemod, han kender ikke digterne; deres sange vil snart kaste poesiens guld over de unge toppe, og de vil danne et nyt sagn om den vandrende skov; hvad ingen holdt for muligt, vil de sige, det skete, da det danske folk havde sin besøgelse: skoven rev sig løs fra sine ældgamle rødder for ikke at blive et skjul for fjenden, og båren af væbnede mænd vandrede den bort til andre bakker og dale. — Tror De, at digteren kun ser på de mægtige stammer og mangler øre for de store tanker og den stærke vilje, der fødes af et folk? Fra den side skal man vel vogte sig for at ville træde tanken om vort forsvar i vejen.

Der er endnu en indvending, som jeg må imødegå, nemlig den, at vi ikke kan komme til en forhandling om forsvaret på grund af de politiske forhold. Jeg vil herimod opstille en anden påstand: når vi *ikke* går til at forhandle om forsvaret, kan de politiske forhold let tage en fordærvelig vending. Vort folks historie viser os, at de største samfundsomvæltninger har havt en væsenlig grund i stændernes stilling til landeværnet. Således ligger det klart for dagen, at det var bondens uvilje mod forsvaret, som i Valdemarernes tid bragte magten i adelens hænder, medens den atter i det 17. århundrede gik over til kongen, fordi adelen vægrede sig ved at bære de nødvendige byrder. Og i 1848 så vi de liberale partier, der tog magten, samtidig at virke for indførelsen af den almindelige værnepligt og derved frivillig påtage sig en byrde, som indtil da næsten betragtedes som et ufrihedsmærke. Omvendt har

vi kunnet udvikle os rigt i vanskelige tider og under fortrykte kår. Det er derfor, som det forekommer mig, et stort fejlsyn at ville sætte afslutningen af den politiske kamp som betingelse for en forhandling om vort forsvar. Vore offenlige forhold er ikke mere indviklede, end at de kan ordnes i få øjeblikke, måske ved en ubetydelig vending i den hele stilling; men derefter kan forsvaret ikke opsættes. Begge de politiske partier har efter min mening et stort ansvar i hvad der er forsømt; thi de har begge sat magtspørgsmålet over alt andet; men dette bør vi nu lade ligge og tænke på, hvad der nu kan gøres. Der må først og fremmest kunne forhandles om en så stor velfærdssag; men der må forhandles af politiske mænd, som kan sætte noget igennem og som vil gå til det med den bestemte vilje at komme til et resultat og da ufortøvet at lægge hånd på værket.

SVAR TIL HR. KAMMERHERRE BILLE.

(1893.)

[Nationaltidende 2. Febr. 1893. — Her med enkelte Rettelser af Forfatteren.]

Kammerherre Bille er i „en replik“ kommen tilbage til min udtalelse om „Dagbladets“ angreb på fru Heiberg, og han fastholder nødvendigheden af at sende mig den herom brugte betegnelse tilbage. Jeg nødes da meget mod mit ønske til at gå nærmere ind på sagens realitet og godtgøre berettigelsen af mine anker.

Kammerherren må fuldstændig have glemt, hvad det her drejer sig om, ellers vilde han have undgået en diskussion som denne. Han siger i sin tredje artikel[1]: „Det var imod ham, imod teaterdirektøren, at de „krænkende“ angreb vare rettede, *og ingenlunde mod fru Heiberg,* undtagen forsåvidt hun gjorde sig selv solidarisk med ham og led, rimeligvis langt mere end hin hærdede polemiker, under enhver rammende pil. Der er ikke den fjerneste modsigelse imellem „Dagbladets“ varme anerkendelse af skuespillerinden fru Heiberg . . . og dettes stærke polemik imod teaterdirektøren Heiberg. Kun fruentimmer-logik kan finde en sådan modsigelse . . .“

Jeg skal da anføre et par af de kritiker, om hvilke jeg

---

[1] [I „Nationaltidende“ 23.—25. Jan. 1893 om Fru Heibergs Erindringer.]

har udtalt, at de betegner et „hadefuldt felttog“ mod *fru H.*, den ene en hånende fremstilling af hendes spillemåde, den anden en almindelig dom om hendes plads på kunstens rangstige. Det hedder i „Dagbladet“ af 15. Januar 1855 om spillet i „Et eventyr i ørkenen“: „*At fremsige en replik på en naturlig, ukunstlet måde er efterhånden bleven en umulighed for fru Heiberg,* og den naive Beduinerinde forvandler sig derfor under denne kunstnerindes hænder til en blaseret og raffineret markise fra civilisationens centrum, i den grad bliver ethvert ord oversukret og smagt på, *inden det udfløjtes af de spidsede koralllæber,* i den grad gøres der bestandig stillinger og jages der efter effekt, som om man befandt sig i en evropæisk salon og ikke i en syrisk ørken.“ Den 23. Januar hedder det: . . . „Ved siden heraf har fru H. i en meget lang årrække været primadonna assoluta; hendes kunstneriske evne, hendes åndelige begavelse har været så stor, at enhver rival måtte knuses, som ikke var ganske særdeles udrustet, og skæbnen har villet, at der ikke i dette primadonna-fag har vist sig noget talent, der i betydning kunde nærme sig det, som i elskerfaget pludselig tog bindet fra publikums øjne og detroniserede dets gamle yndling.“ Efterat det derpå er udviklet, hvorledes hun begyndte mere og mere „at erstatte naturen ved kunstens hjælp“, indtil „hun efterhånden skridt for skridt har *bragt det til et punkt, hvor al natur er ophørt*“, vender forfatteren tilbage til sin første tanke. „Lad os tage et eksempel“, hedder det. „Publikum har nu i længere tid beundret hr. *Wiehes* talent som elsker, navnlig i det romantiske drama, og beundringen er så stor og selvforglemmende, at man næsten ikke kan forstå, hvorledes hr. *Holst* tidligere i de selvsamme roller har kunnet frembringe henrykkelse. Man synes rent at have glemt, at der gik flere år hen, inden Wiehes ejendommelige, naturlige, ukunstlede lyrik kunde trænge igennem og finde nogen anerkendelse; i den grad havde man vænnet sig til Holsts maner, at man næsten ikke længer erindrede, hvorledes den naturlige lidenskab så ud. *Det for-*

holder sig nu med fru Heibergs fremstilling som før med hr. Holsts, på det nær at hun ikke har fået nogen kvindelig Wiehe ved siden af sig, der på selve scenen praktisk konstaterer, *at hendes diktion er falsk, at hun ligeså vel er en kvindelig prædikant,* som hr. Holst er en mandlig." Endelig henpeges bl. a. til den parallele modsætning mellem Thorvaldsen og Canova.

Hermed må nu sammenlignes de ualmindelig veltalende ytringer af anerkendelse og beundring, som artiklen af 6. Marts 1858 helt igennem indeholder; her skal kun slutningen anføres: „Scenen og nationen have nu mistet denne kunstnerinde, og det er sørgeligt at måtte tilføje: ikke fordi hendes liv var endt, ikke fordi kræfterne manglede, ikke fordi stemmen svigtede, eller fordi ryggen bøjedes af år eller sygdom, men medens legemet endnu er frisk, medens hjertet endnu banker fyldig, medens ånden endnu er rede. Vi beklage dette tab, og vi tro, at Danmarks digtere og det hele folk beklage det med os. Når en konge kaldes bort, kan folket vel sørge, men det trøster sig med, at „kongen er død, leve kongen!" Men når et stort geni forlader den nation, i og for hvem det har levet og arbejdet, da opstår der en tomhed. som måske først efter årtier eller århundreder, måske aldrig atter udfyldes."

Når kammerherren kalder det „fruentimmerlogik" at finde en modsigelse heri og bebrejder mig. at jeg er „så bjergtagen af fru Heiberg", at jeg „går lige ind i fruentimmerlogikken", så kan jo nu enhver selv undersøge sagen.

Da jeg nu dog er kommen til at indlade mig på en prøvelse af et enkelt punkt i kammerherre Billes angreb, skal jeg også gå lidt nærmere ind på andre, hvor forfatteren i særlig grad har ladet det mangle på omtanke. At jeg herved holder mig til, hvad der også vedrører mig selv, og ikke indlader mig på hele den lange teaterstrid, som den ene læser fra venstre til højre, den anden fra højre til venstre, uden at

nogen hidtil har gjort et alvorligt forsøg på at bedømme den upartisk, er en selvfølge[1].

Imod min bemærkning, at *Hall* ikke kunde siges at have bragt teatret på fode, siden han påførte det et tab, som „Dagbladet“ omtalte som uerstatteligt, gør forfatteren gældende, at ministeren i 1857—58 havde „valget imellem et teater uden fru Heiberg og fru Heiberg uden et teater“. Denne opfattelse tror jeg ikke ret mange ville dele, som mindes, hvorledes Christensen fremdrev fru Heibergs afskedsansøgning i ministerens fraværelse; det må synes, at det vilde have været langt naturligere, om denne havde desavoueret sin kancellistdirektør og gjort, hvad Monrad gjorde året efter: afskedige Christensen; *da* stod valget ikke mellem et teater uden fru Heiberg osv., der var kun tale om en minister og et teater uden Christensen.

Et hovedpunkt i kammerherre Billes artikler måtte efter sagens natur blive *fru Heibergs skildring af gehejmeråd Hall*, denne hans ungdoms helt, som han gang efter gang har forherliget, og hvis minde han har vist en trofasthed, som må fremkalde den største sympati. Men denne beundring for den afdøde minister bringer ham rigtignok til at glemme ethvert hensyn til den forfatterinde, der har vovet at kritisere ham; udtryk som „fruentimmerhad“, „hadefuld og forvrængende skildring“ („hadefuld“ er efter „en replik“ „meget nær“ ved „skamløs“), „furie“, „lidenskabelig og fanatisk uretfærdighed“ osv. findes alle indenfor de „berettigede grænser“ af denne imødegåelse. Mig forekommer det, at forfatteren herved er gået langt ud over disse berettigede grænser og meget nær ind på fanatismens område.

Først omtales da hr. *sekretær O. Halls* „varme og fortræffelig skrevne *protest*“; hvad jeg havde at sige imod den, hedder det, „samlede sig egenlig i dette ene, at Oluf Halls

[1] Jeg forbigår således de mange lidenskabelige udfald mod fru Heiberg, som at Høedt „efter hendes dom om ham ikke var for god til nogen gemen behandling“, hendes „hysteriske apoteosering af Heiberg“ m. m. Ligeså lidt skal jeg opholde mig ved den mærkelighed, at Heibergs tak af 10. Juli 1856 anføres, uden at de af mig meddelte oplysninger om denne sag nævnes.

artikel viste, hvor vanskeligt det er for en søn at bedømme sin fader“ (det var: „skrive sin faders historie“). Det gøres dernæst gældende, „at dette argument ikke kommer med stor vægt fra en defensor, hvis klient har leveret en hustrus dom over en elsket, en tilbedt og i en lang enkestand apoteoseret ægtefælle“. Forskellen imellem de to tilfælde forekommer mig dog at være meget iøjnefaldende, og også kammerherren vilde have opdaget dette, hvis han ikke havde været forud indtagen imod mig. Fru H. stod jævnbyrdig ved siden af sin mand i selve kampens år og var efter sagens natur fuldt fortrolig med, hvad den drejede sig om; ingen vil vel påstå det samme om hr. Hall, medens han vistnok mindst kan måle sig med etatsrådinden i tilbedelse, apoteosering osv. Dernæst er det aldrig faldet mig ind at påstå, at fru H. har skrevet eller har kunnet skrive sin mands eller teatrets historie; hun har givet et værdifuldt indlæg, andet kunde det aldrig blive; jeg har ikke blot fremhævet dette for hende selv, men endog for hendes egen kunsts vedkommende åbent udtalt det ved udgivelsen (IV 428).

Hovedsagen i min replik var imidlertid ikke den indskudssætning, hvori kammerherren vil søge dens eneste indhold; den gik tværtimod ud på at hævde fru Heibergs berettigelse til at fastholde sin redegørelse for, hvad der var sket, til trods for forsoningen med Hall, eftersom det var hende bekendt, at sekretær Christensen havde fået Halls tilladelse til at tage afskrift af de officielle aktstykker i sagen for at benytte dem til et forsvar for sin teaterstyrelse, d. v. s. et angreb på Heibergs. Da det tilmed var bestemt, at dette først skulde fremkomme efter hendes død, var det dog vel tilladeligt, at hun fastholdt ogsaa sin og mandens ret. Hun måtte jo overhoved have opgivet at gøre rede for sin udviklingsgang og det mest afgørende vendepunkt i sit liv, om hun med sin opfattelse af Halls betydning for dette havde givet afkald på at fremstille den. Forfatteren dolerer over, at hun ikke, da så Christensens bog dog udkom før hendes død, underkastede

den et studium for at revidere sine egne optegnelser. Dette havde imidlertid sin meget naturlige grund i hendes daværende svaghedstilstand, og at hun var optagen af ganske andre bekymringer; hun nøjedes da med at bede en teaterkyndig ven gennemlæse bogen og var tilfreds med hans erklæring om, at den intet nyt indeholdt.

Kmh. Bille siger, at „den karakteristik, som hun giver af ham (Hall), er et vrængebillede, som kun fruemtimmer-had har kunnet præstere det, og karrikaturen bliver så meget bitrere, som den indeholder nogle træk, der ligne, men disse overdrives til det urimelige, og så forresten — på den personlige elskværdighed nær — forbigår de sjældne egenskaber, der gjorde Hall til den betydelige mand, som han var“. Men dette er i sandhed et „vrængebilled“ af fru Heibergs skildring. Alt i erindringernes første del, skrevet i kampens mest bevægede år, kommer hun ind på en omtale af Bakkegården (I 482), og der er her ikke den fjerneste antydning af den senere bitterhed. I anden del, hvor bekendtskabet bliver mere fortroligt, idet Heibergs kommer til at bo nogen tid på selve Bakkegården (1843), bliver omtalen fyldigere; Hall skildres ikke blot som elskværdig, men hans udmærkede dannelse, hans åndrighed og forståelse af kunsten fremhæves (II 14 fl.). Senere fortælles der venligt om deres sammentræf hos Suhrs, hvor hun foretrækker Hall for de fornemme bordkavallerer og taler om hans forlegenhed, som hun mener mere var en dyd end en lyde, mere kom af ydmyghed end af forfængelighed (II 89), om toget til Hveen (s. 205) og om hans glæde over „Abekatten“ (s. 307). Jeg antager, at ikke mange mænd vilde have været i stand til at skrive alt dette så harmløst, så frit for ethvert stænk af den senere stemning.

Så er der skildringen i tredje del. Også her tales der venligt og skånsomt om Hall i anledning af hans udnævnelse (s. 195 fl.), og det antydes, at den kommende konflikt vel tildels skyldtes hans svaghed overfor skuespillerne, men dog især overfor hans sekretær. Således genoptages sagen atter,

da forfatterinden kommer til sin karakteristik af Hall (s. 261 fl.). Hun begynder med en træffende skildring af forretningsgangen mellem ministeren og hans sekretær; ingen, som har kendt den i andre forhold, vil noget øjeblik være i tvivl om dens rigtighed, skønt den her kun fremsættes som en formodning, den er lige meget en undskyldning og en anklage mod ham.

Derefter følger så den karakteristik, der betegnes som „hadefuld“, „fanatisk“ o. l. Forfatterinden indleder sit angreb med at sænke kården for Halls „glimrende egenskaber som politisk personlighed“, „som hele nationen kender“, og skildrer ham derpå som „en ægte dansk type“: godmodig-vittig, magelig indtil flegma, uden lidenskabelighed i temperamentet osv. osv. som jo alle har læst det og lagt mærke til det. Denne skildring er tilvisse ensidig, tildels uretfærdig og langtfra udtømmende, men i sin ensidighed har den en slående sandhed, som nok vil stå sin prøve. Forfatterinden har jo i det foregående tilfulde godtgjort, at hun ikke miskendte, ikke havde glemt hans mange udmærkede egenskaber, hun nævner de „glimrende politiske egenskaber“ og „de omfattende literære interesser“, altså alt det, der gjorde „Hall til den betydelige mand, som han var“. Er det da ikke netop fanatisme at tale om et „vrængebilled“ og en „karrikatur“?

For mig står det således, at fru Heibergs skildring af Hall er af fremtrædende historisk betydning; vi trængte til engang at høre et djærvt, et uforbeholdent ord om denne statsmand, og det skader ikke, at det blev så skarpt, som det er blevet. Med al agtelse for kammerherre Billes lovtaler, der findes spredte i vore bøger og blade, må det dog siges, at således vil historien ikke tale om Hall. Vi, der er voksede op under følgerne af hans politik udad- og indadtil, der har fået vort liv præget af de ulykker, som hans statsmandskløgt ikke havde kunnet afværge, vi kan ikke bringes til tavshed for bestandig blot ved magtsprog fra den slægt, som beundrede denne ledende mand og bar ham frem. Jeg for mit vedkommende har syslet meget og længe med hin tids historie, og

jeg har set på den nationale eller nationalliberale politik med større sympati end de fleste af mine samtidige; men jo mere fortrolig jeg er bleven med den, jo mere jeg har fordybet mig i alle hin tids vilkår og bestræbelser, des mere må jeg forbavses, ja forfærdes over Halls og hans partis sorgløse færd hen over alle farer, hen imod alle de uoverstigelige vanskeligheder, uden at noget blev alvorlig forberedt, enten krigen, der måtte komme, eller den fred, som en gang burde efterstræbes. Det var „det dannede flertals politik", således omtrent lød senere forsvaret, en statsmands forsvar for ni års styrelse gennem en række af de mest indviklede, for udenforstående fuldstændig dunkle evolutioner.

Det har slået mig som noget mærkeligt, at en dame af den ældre slægt i et mangeårigt personligt forhold har fået samme dobbelte indtryk af Hall som det, den yngre slægt modtager af hans virksomhed i det store. Også her drages vi hen til denne mand med det danske sind, det varme hjerte og den frejdige fortrøstning; vi rives med af hans brede liberalitet, hans tro på det konstitutionelle livs uundværlighed i alle statens funktioner, hans dristige tillid til vore nordiske frænder og evropæiske forbindelser. Men tilbageslaget udebliver ej heller her, og vi kommer til at gå i rette med en mand, som påtog sig, hvad han ikke kunde magte, som opgav det retsgrundlag, hvorpå rigets fremtid var bygget, uden at have mod eller evne til at arbejde for et nyt, som var brugeligt, og påvise den vej, vi måtte gå for at nå det. Det være langt fra mig at påstå, at Hall savnede alvor eller den varmeste patriotisme, at han blev dreven frem af ærgerrighed eller nogen anden bevæggrund, som ikke fuldt ud var til ære for ham; men jeg tvivler ikke om, at historien vil frakende ham det moralske mod og den i alvor optugtede personlighed, som er nødvendig for statsmanden under så vanskelige forhold.

Det er min overbevisning, at teaterstriden har sin største almenhistoriske betydning ved den smalle, men intensive lysstrime, den kaster over Halls karakter som minister. Og jeg

tror endvidere, at fru Heibergs omtale af ham, hendes sympatetiske forståelse af hans gode sider og hendes skarpe angreb på hans fejl vil have sit varige værd.

Det må ikke forbavse kammerherre Bille, at jeg i denne sammenhæng kommer ind på så alvorlige betragtninger; han bør vide, at det ikke er nok bestandig at appellere til indignationen til fordel for Hall; den kan også gå ham imod. Men det er ikke stedet at drøfte denne sag nærmere i et dagblad, og gehejmeråd Halls virksomhed som statsmand kommer jeg nok tilbage til i en større sammenhæng.

Her har det kun været mig om at gøre at vise, at det ikke er en uberettiget uhøflighed, men en berettiget retorsion, når jeg har betegnet de udtryk, hvormed kammerherren karakteriserer fru Heibergs forfatterpersonlighed, som udslag af det åndshovmod, der så ofte har skæmmet hans parti.

HISTORIEUNDERVISNINGENS FORHOLD TIL DEN VIDENSKABELIGE GRANSKNING.

Foredrag holdt på Danmarks Lærerforenings 4. almind. Skolemøde i København 1893.

(1893.)

[Beretning om Danmarks Lærerforenings 4. almind. Skolemøde 1893 S. 199—210.]

Højtærede forsamling!

Det emne, som jeg skal have den ære at tale om for denne forsamling, er af ikke ringe interesse for lærerstanden i vore dage, ja det kan vel endog siges at have en vis betydning for opfattelsen af en ikke uvæsenlig side af vor nationale kultur. Historiegranskningen har jo i vor tid, særlig siden 1864, taget et betydeligt opsving, idet helt nye områder er dragne ind under den, et meget omfattende nyt stof er ført frem for dagens lys, og der er foretaget et stort kritisk gennemsyn af tidligere almindelige opfattelser, både af enkelte begivenheder og personer eller hele udviklingsrækker.

Det spørgsmål ligger da nær: hvilken indflydelse må nu dette få på ungdommens undervisning i fædrelandets historie? Kan denne blive ved at gå i de gamle baner? Kan læreren blive ved hele sin levetid at fortælle historien, således som han har hørt den ved sin egen undervisning? — og hvis man må sige nej hertil: hvorledes skal han da kunne følge med

alt det nye, der kommer frem, og hvorledes skal han ved dette nye kunne skelne mellem videnskabens modne frugter og dens vilde skud? — thi at også sådanne må komme frem, ikke mindst i en rigt sysselsat tid, er en nødvendig følge af vor menneskelige begrænsning.

Rent teoretisk. set udefra eller ovenfra, er det meget let at svare på disse spørgsmål: naturligvis skal skolen tilegne sig alle af videnskaben fremsatte og tilstrækkeligt prøvede resultater; de skal optages i lærebøgerne og derfra gå videre til lærerne og børnene. Således går det f. eks. med de geografiske opdagelser, med opgivelse af indbyggerantal m. m., med nye oplysninger til verdenshistorien, f. eks. ved udgravninger o. lign., i naturvidenskaberne og sprogene. Men slet så simpel er sagen ikke, når talen er om fædrelandshistorien. På dette område rejses der jo en modstand, som ikke kendes i de andre fag. og som viser, at vi her er inde på noget mere personligt, noget som vedrører os på en helt anden måde, end f. eks. de geografiske opdagelser. Det kan være os personlig fuldstændig ligegyldigt, hvor Nilens kilder skal søges, eller hvor mange indbyggere der for tiden findes i Moskov; men når der rejses tvivl om, hvorvidt Palnatoke er en historisk person eller en sagnfigur, begynder man at blive opmærksom, og når der røres ved Nils Ebbesen, Kristian IV eller Fredrik VII, bliver man part i sagen og giver videnskaben en god dag.

Der er her en nærliggende mulighed for gensidige misforståelser mellem historikeren og læreren. Denne kan let komme til at opfatte videnskaben som en fjendtlig magt og dens udøver som en hjerteløs mand, der måske endog har sin glæde i at berøve folk, hvad der har været dem kært og dyrebart fra barndommens dage; historikeren kan blive utålmodig over den uventede modstand, hans arbejde møder, og tilskrive den en ubevægelighed og ladhed, som blot skyder det nye fra sig for ikke at blive ulejliget med det. Begge dele vilde sikkert være uretfærdigt. Vi må gå ud fra, at det er den samme

kærlighed til fædrenes minde, som bevæger begge, kun at den giver sig det modsatte udslag: historikeren vil trænge dybere ind i forståelsen af det forbigangne; læreren og læseren holder uvilkårlig fast ved det overleverede og frygter for at slippe det hele ved at opgive en del. Man må derfor se at komme til en forståelse, at forklare sig gensidig, for i alle tilfælde at agte hinandens opfattelse, hvis den ikke kan forandres.

Det, som gør modstand mod granskningens resultater, er fremfor alt frygten for, at vor historie skal tabe sin glans, og at dens store navne skal fordunkles, at vi med ét ord skal miste glæden ved forfædrenes ihukommelse.

Dette er jo en meget alvorlig indvending imod videnskabens indflydelse på historieundervisningen; men den træffer i sine konsekvenser også selve granskningen. Thi den anvisning, man ofte giver, at lade de lærde og dem, der læser meget andet, beholde granskningen og dens frugter — de kan på andre områder få vederlag for, hvad de mister —, medens det jævne folk får lov til at beholde sine idealer, den kan ikke bruges. Vor historie er det, som trods alt knytter os sammen som folk, det, som knytter os til fortiden midt i en tid, der med al magt drager os ud i nye baner og åbner altid nye veje til andre nationer. Vor historie må ikke blive dobbelt, ligeså lidt som vort sprog, en for de lærde og oplyste og en anden for det menige folk; den må lyde i den ringeste skole, som den læres kongehusets børn. Hvis det derfor skulde være så, at vi måtte give de fremsatte indvendinger medhold, da måtte følgeslutningen blive, at selve den historiske granskning er forkastelig og bør sætte sig selv snævre grænser; den, som vil forsvare undervisningens uforanderlighed, må gå angrebsvis tilværks overfor selve videnskaben, nægte den sin ret eller i alle tilfælde opfatte den som et nødvendigt onde. Og det er jo da også det, som i reglen sker, hvor dette spørgsmål drøftes.

Det er en selvfølge, at når jeg her tager ordet i denne sag, jeg da vil søge at slå dette angreb tilbage, at jeg vil

forsvare granskningens ret, ja dens nødvendighed og ønskelighed.

Lad os da først og fremmest undersøge, om virkelig alle foregående tider har haft samme opfattelse af vor historie, så det først er os, som bryder med den samlede overlevering? Svaret herpå må blive: på ingen måde; tværtimod.

Hvorledes fremstiller vor histories første mand, Sakso, fortidens begivenheder? Han står på den katolske kirkes standpunkt, og han meddeler en lang række sagn som pålidelig historie. Over halvdelen af hans fortælling har senere tider måttet forkaste som upålidelig, resten er forlængst bleven rettet efter andre kilder eller set med andre øjne, skønt han i århundreder ansås for en usvigelig avtoritet.

På lignende måde er det gået Hvidtfeld, som fortsatte Saksos historie. Han var stræng protestant og miskendte den katolske kirkes store betydning for vort folk; han stod på adelens højhed og overmagt i samfundet og brød staven over alt, hvad der havde stået den imod, såvel som over middelalderens ejendommelige liv. Hans store krønike var i lange tider folkets bedste skat, endnu Grundtvig taler om det mægtige indtryk, han modtog af ham i sine drengeår.

Så kommer vi til Holberg og hans Danmarks historie. Her har alt fået en anden skikkelse: enevælden fremtræder som den ypperste statsform, medens fortidens håndfæstninger dadles som overgreb fra adelens side. Det jævne, borgerlige liv, uden politiske og religiøse kampe, opfattes som det lykkeligste, og meget, som man før havde fremhævet, bliver lastet eller gjort latterligt, medens andet nu bliver rost og fremdraget.

Henimod forrige århundredes slutning kom man atter til andre opfattelser: enevælden blev kritiseret, kongemagtens misbrug fremdragne, og bondestandens tilbagegang fra frihed til trældom skildret med stærke farver. Dette fortsattes af en række forfattere langt ind i vort århundrede, idet den gamle danske adel samtidig igen kom til ære og værdighed, medens

hele vort historiske forhold til Tyskland blev fremstillet i et stærkt fjendtligt, det til Sverige i et afdæmpet og muligst venskabeligt lys.

Men hvor bliver nu enheden af i denne mangfoldighed? Det er jo klart, at med synspunkterne er opfattelsen af en talløs række enkeltheder undergået jævnlige forandringer; hvad den ene roste, fandt den anden forkasteligt, og omvendt. Når man til trods herfor, og sikkert med rette, går ud fra, at alle de skiftende tider har følt sig knyttede til hinanden ved en *fælles* historie, så må det vel være, fordi det væsenlige i denne ligger dybere end i opfattelsen af dens gang og i fremstillingen af enkelthederne: det ligger i de skæbner, vort folk og land har fristet, og i de bedrifter, i krigens og fredens idrætter, som vore landsmænd har øvet, i alt det, som ingen granskning omstøder og ingen tvivl kan anfægte.

Det spørgsmål ligger nær: har da ikke også vor tids historiegranskning sin forudfattede opfattelse, som en efterfølgende tid vil underkende, og er der ikke noget mistrøstigt i at vide, at man således aldrig når til en uhildet dom om fortiden? Hertil må svares, at vi i vor tid ikke vedkender os dette, men opstiller den fordring, at enhver tid skal ses i sit lys, enhver personlighed opfattes ud af sin egen tid og sine egne forudsætninger. Om dette altid lykkes, er et andet spørgsmål, men at det opstilles som formål, og at det efterstræbes, er det, som giver vor tids videnskab sit præg. Vi søger altså at forstå den katolske kirke ud af dens egen lære og gerning, uden forudfattede fordomme for eller imod den; vi søger at vise adel og almue, enevældens og frihedens talsmænd samme retfærdighed og samme forståelse. Vi går ikke ud fra, at vore landsmænd altid har haft retten på deres side, eller at enhver indflydelse udefra har været fordærvelig for vort folk, og vi søger at bedømme de historiske personligheder uden hensyn til, om deres virksomhed behager os eller ej.

Men for at bane vej for en sådan historieskrivning er det

fremfor alt nødvendigt at klare det rent faktiske, at få en opgørelse af, hvad vi ved og ikke ved. Deraf denne rastløse iver efter at finde nye kilder, „nye oplysninger", som betegner vor historiske literatur; deraf den skarpe kritik, som fortidens overleveringer underkastes. Man søger fra alle sider at trænge ind til en klar forståelse af den historiske kendsgerning for at komme til en rigtig vurdering af dens betydning.

Der er en ubønhørlig nødvendigheds gang i dette. Udgangspunktet er det ligefremme: vi vilde gerne vide noget mere om denne begivenhed, denne person, dette historiske forhold. Vi går da til de rige kilder, som nu står til vor rådighed og ikke tidligere var kendte, arkiverne og de mange trykte bidrag fra indlandet og udlandet. Herved forøges da vor viden til det mangedobbelte; men det nye står ikke i overensstemmelse med det ældre, vi kommer ind på en nærmere undersøgelse, og umærkeligt forandres det billed, vi forhen havde dannet os.

Dersom man nu vilde tænke sig det utænkelige, at ingen her i landet vilde indlade sig herpå, at vi skød det fra os, fordi vi var tilfredse med vor historie, som den er overleveret os, hvad vilde der da ske? Vilde den da blive urørt? Ikke på nogen måde! Der granskes ikke blot her hos os, men i alle lande, hos alle vore naboer. Følgen vilde da kun blive, at vor historie blev skreven af vore fjender; thi i forholdet mellem nationerne er det jo især fjendskabet, som får fremtrædende historisk betydning. Vore krige med Sverige vilde blive skrevne af svenske, med Tyskland af tyske forfattere, og så fremdeles. Men krigenes historie kaster lys tilbage og fremad over fredens tider og fælder dom over folkenes kraft, evne og åndelige egenskaber: retfærdighedsfølelse, udholdenhed osv. Mange af vore mest udmærkede mænd har deres gerning i forhold, som andre må bedømme anderledes end vi selv. Det er en ulykke at få sin historie skrevet af fremmede; det store og udmærkede bliver miskendt af dem, vor ret fornægtet, vor

uret og vore fejl mangefold forøgede. Om der ingen anden grund var for os til at oplyse historien, måtte denne alene være fyldestgørende, at vi dog ikke vilde undgå det nye, men at det vilde komme fra de fremmede, uden den dybere forståelse, som kun den indfødte kan have, uden den sympati for fædrelandets sag, som uvilkårligt følger enhver forfatter.

Men om nu disse betragtninger end må overbevise enhver om den kritiske historiegransknings *nødvendighed*, vil man dog stadig kunne vente at se den betegnet som et nødvendigt *onde*, da det er en almindelig opfattelse, at den formindsker de store navnes glans uden at give os vederlag i noget andet og bedre. Men dette beror på et forhold, som man kunde kalde et optisk bedrag. Historien, som den lever i overleveringen, samler alt om enkelte personer og faa navne. Jo længere vi går tilbage, des mere er dette tilfældet. I oldtidens sagn er der næsten kun tale om konger, efterhånden kommer enkelte mænd op ved siden af dem, først senere bliver skuepladsen rigere og de historiske navne mere mangeartede. Det er som et landskab ved dagens frembrud; solens stråler falder først på bjergenes top, derefter går de nedad, indtil dagen fylder hele landet. Det er en barnlig opfattelse, at de verdensbekendte bjerge hæver sig lodret fra sletten i hele deres højde; kun medens lyset dvæler på deres mægtige top, medens de lavere bjergtoppe ligger omkring deres fod som ubetydelige tuer, kan forestillingen om dette ensomme fastholdes. Efterhånden som lyset trænger nedad, vil det blive åbenbart, at de højeste tinder omsluttes af andre, der også er høje og mægtige, og at det fra dem går gradvis nedad mod dalen. De højeste bliver derfor ikke lavere, de taber kun det falske skin af at hæve sig umiddelbart op over sletten. Vil vi undersøge det nærmere, hvad der har gjort, at enkelte ensomme storheder i vor fortid ligesom er bleven mindre, da er det langt mere dette, at andre er bleven hævede ved deres side, end at de selv skulde have mistet det, som udgjorde deres

historiske hæder. Men dette er jo en berigelse af vor fortid, ikke noget tab.

Lad os tage et par eksempler. Vi har i Nils Ebbesen set den enestående helt, som frelser fædrelandet af den dybeste fornedrelse. En nærmere granskning af samtidens overleveringer lærer os nu, at han havde mange fæller; ligesom andre før ham havde forsøgt at redde rigets selvstændighed, således var det en række mænd, som enedes om hin bedrift i Randers, der førte til målet. Formindskes nu Nils Ebbesens hæder herved, eller er det ikke langt snarere en berigelse af vor historie, at denne frelsende gerning ligesom får dybere rødder, fæster sig stærkere ind til folkets samlede historie? Er det ikke snarere så, at den helt, som samlede fællerne om sig, bliver større, ikke mindre ved at have været den første blandt mange, den ypperste og lykkeligste blandt dem, der mødtes i en fælles vilje og et fælles ønske? Og således med reformationshistorien, som man tidligere samlede i kong Kristian III's person, men nu ser spredt i en række udmærkede mænd, som arbejdede til samme mål. Eller med Griffenfeld, som vi har set op til som et kæmpefjeld på en dyb og mørk slette. En nærmere betragtning viser, at han var den første i en kreds af dygtige og hæderlige mænd, som i fællesskab arbejdede på rigets opkomst i en vanskelig tid; — at være den første her er jo mere end at være den eneste, der ikke kan måles med nogen anden.

Men det er sandt: de andres fremkomst ved siden af den ene retter opmærksomheden på denne enes mangler. Hvad vi måtte have kunnet sige os selv, at han ikke var fuldkommen, at hans evner var begrænsede, at han begik misgreb og fejl, det bliver åbenbart ved at undersøge hans forhold til sine samtidige. Således i det sidst nævnte tilfælde, med Griffenfeld. Vi kan ikke fremdrage hans kaldsfællers fortjenester og yde dem retfærdighed uden at komme ind på det sammenstød med dem, som blev hans ulykke, og vi kan ikke nøjes med kritikløst at gentage tidligere tiders fordømmelse

af alle dem, som kom i berørelse med ham og havde del i hans skæbne.

Dette er et punkt, hvor to opfattelser og to følelser tilsyneladende står imod hinanden. Beundringen for det store og ualmindelige drager til den ene side, retfærdighedsfølelsen til den anden. Valget bør dog ikke være tvivlsomt. Det er tilvisse smukt at kunne hengive sig til denne beundring, men det er en blødagtighed at ville fastholde den på retfærdighedens bekostning. Vi bør optugte os selv til at se på de historiske personer uden „vild og venskab", og når der er bleven rettet angreb på historikerne for deres formentlige mangel på pietet overfor sådanne, da kan de med større føje klage over mangel på sans for ret og sandhed, for billighed og mådehold i hele vort samfund. Mange glemte og mange tilsideskudte navne i vor historie kan takke den nyere granskning for at være fremdragne påny, at være komne til agt og ære og at have fået en om end sen oprejsning for lange tiders miskendelse eller vel endog forsmædelige eftermæle.

Den klage, som opløftes om sagn og folkeviser, hvis beretninger har vist sig uholdbare, skal jeg ikke dvæle længe ved. Intet af dette er tabt, fordi det skydes udenfor historiens faste bygning; det vedbliver at være folkets eje og kan kun nedsættes i værd ved at pånødes historien. Hvem vil f. eks. ikke hellere opfatte fortællingen om, hvorledes Danebroge i slaget ved Reval faldt ned fra himlen, som et skønt sagn end tænke sig en begivenhed som den Ingemann skildrer, så vore fædre i hint slag havde været genstand for et såkaldet fromt bedrageri? Ethvert folks historie er ombølget af sagnets skønne eller dybsindige eller grufulde skikkelser; at ville drage dem ind i virkelighedens verden er kun at berøve dem deres rette betydning.

Nej, den granskning, som vor historie er bleven genstand for, har ikke gjort den fattigere, men rigere. Oplysningen af de mange enkeltheder har kastet lys over helheden, der er

opnået en dybere forståelse af dens udviklingsgang, af folkets hele levnedsløb, dets skiftende kår og tilskikkelser. Vor egen tids oplevelser har lettet dette, idet den har givet os rigere forudsætninger til at forstå tidligere tiders offenlige liv og nationale modsætninger.

Denne granskning skal derfor ikke opfattes som et måske nødvendigt onde, men som et betydningsfuldt led i vor nationale udvikling. Det er ikke tilfældigt, at den i tiden falder sammen med andre bevægelser, udviklingen af folkets selvstyre og det store opsving i alle vore materielle kår og den almindelige oplysning. Man har vel under indtrykket af de trange tider, som er komne, sagt, at vi har bygget for meget og anvendt for meget på oplysningsarbejdet, mere end vi havde råd til; men jeg tror, at fremtiden vil prise denne slægt lykkelig, fordi den følte trang og fik råd til at bygge de gamle, trange og usunde gårde om, fordi den vilde have mere luft og lys ind i sine boliger, vilde have væggene videre og loftet højere end forfædrene. Og jeg tror, at man ligeledes vil prise os lykkelige, fordi vi følte trang og fik råd til en større oplysning, selv om der fulgte ulemper hermed som med alt godt i denne verden. Og på samme måde er det med vor historie. Den dybeste grund til, at granskningen har taget så stærkt og så skarpt fat på vor historie, er den, at vi trængte til mere luft og lys i opfattelsen af vore forfædres levnedsløb. Der var ikke næring nok i den evindelige gentagelse af fortidens domme, vi måtte trænge dybere ind med vor kundskab, vi måtte overalt se med egne øjne og dømme efter vor egen uhildede erkendelse. At dette mål endnu langtfra er nået, det ligger jo i sagens natur, men det er godt og vel begyndt, og vi kan håbe det bedste for fremtiden.

Vender vi da nu tilbage til det oprindelige spørgsmål om undervisningens forhold til denne granskning, ja da er jo nu svaret givet: der må følges med, før eller senere, overalt hvor der er sikkert fodfæste. Men hvorledes skal læreren, særlig i folkeskolen, kunne følge med det nye? han er jo for største

delen udelukket fra den videnskabelige literatur og helt ude af stand til at sigte det virkelig vundne fra det tvivlsomme.

Her må det da først og fremmest holdes fast, at vejen går gennem lærebogen. Det er forfatteren af denne, som må gøre det nødvendige arbejde, for at fremstillingen af vor historie kan skride frem i videnskabens spor. Læreren bør have for øje, at det har ingen hast; selv om bogen var lidt forældet, da den kom ud, og bliver det endnu mere, når den bliver ældre, skal han ikke være for rask til at forlade den. De, som kender Povl Møllers skrifter, vil blandt hans pædagogiske strøtanker huske en træffende ytring, som lyder således: Den forfængelige lærer siger: der tager du s'gu fejl, min gode Abraham Kall (den tids lærebogsforfatter); nej, min gode ven, det var år 235, om jeg tør bede. Disciplene, fortsætter han, få da ubegrænset ærbødighed for en mand, der endog kan rette en, som har skrevet bøger. Nu vilde en rettelse af bogen vel næppe dreje sig om et enkelt tal, og det er ikke usandsynligt, at en forstandig lærer vilde kunne finde en passende form for en rettelse til bogens fremstilling i et eller andet punkt, men han vilde dog her være inde på et farligt område. Gentages det tilmed oftere eller jævnlig, vil der i de fleste tilfælde ske mere skade end gavn derved; man kan ikke noksom anbefale her at gå varsomt frem. Der kan let for barnets forestilling komme en usikkerhed ind, som det da slet ikke forstår at begrænse, så de væsenligste og mest utvivlsomme tildragelser bliver usikre og tvivlsomme. Langt hellere må læreren fastholde, hvad bogen giver, selv der, hvor han ad anden vej er kommen til kundskab om en anden opfattelse. Kun hvor en fyldig og levende fortælling kan bøde på et brud med bogen, vil dette være tilrådeligt.

Det, man nemlig må holde fast som det væsenlige i historieundervisningen, det er ikke korrektheden, som vi jo dog aldrig når, men varmen og inderligheden i meddelelsen, som enhver kan yde, der selv er grebet af emnet. Spørger vi os selv, hvad det er, vi mindes med glæde fra vor skole-

gang, særlig i fædrelandshistorien, da er det jo ikke lærerens kritiske bemærkninger, som vi forlængst er voksede fra; men det er de fortællinger, som bevægede ham, hver gang han kom tilbage til dem, det er de historiske ord, som han gentog med løftet stemme og lyse øjne. Vi skal gøre historieundervisningen som al anden undervisning så god som muligt; men det, som det fremfor alt kommer an på, er dog ikke det, om den er lidt gammeldags; lad børnene føle, at det er forfædrenes ihukommelse, vort eget folks tilskikkelser, det her drejer sig om, så vil den opfylde sin væsenligste bestemmelse. Lad den tanke gå igennem undervisningen, som en skolemand har givet det skønne udtryk:

Mig fryder din ros, din ære,
mig knuger din sorg, dit savn,
hver glans, hver plet vil jeg bære,
som falder på Danmarks navn.

Det er dette, som gennem historien knytter os sammen med fortiden og knytter os sammen indbyrdes, til trods for alt, hvad der kan skille: at vi selv lærer, og at vi lærer vore børn at stille sig ind under denne fællesfølelse, der har været vort lands bedste styrke i al modgang, så det er vor glæde at have lod og del i alle dets minder, dets hæder og dets skam. Overfor dette fælles svinder alle granskningers ny oplysninger ind til noget såre ubetydeligt, de føles kun som berigelse og en uddybning af det gammel kendte, det, som knytter os til vore fædre, og som med Guds hjælp også skal knytte vore børn og børnebørn til os.

HVORLEDES KRIGE OG KRIGSHELTE BØR BEDØMMES.

(1895.)

[Højskolebladet 1895, Sp. 615–19. (17. Maj.)]

Kære hr. K. Jørgensen!

De har haft den godhed at sende mig „Højskolebladet“ med artiklen om Kristian VIII og fejden mellem U. Birkedal og G. Himmelstrup med henstilling om at tage til orde i disse spørgsmål.

Med hensyn til den første vedlægger jeg en udtalelse, som jeg vil bede Dem om at skænke en plads i bladet[1], om den anden føler jeg mig derimod ikke særlig kaldet til at dømme. Jeg må nemlig give hr. Birkedal ret i, at man ikke behøver at være historiker af fag for at have en personlig begrundet mening om krigshistoriens og krigsheltenes værd, hvorimod det ganske vist er nødvendigt at have gode historiske kundskaber og at have tænkt adskilligt over dem, hvis man ikke vil blive hængende i fraser, — det være nu krigsfraser eller fredsfraser.

Der er efter min mening meget at betænke for den, som vil udtale sig herom, særlig for den, der som hr. Birkedal vil

[1] [Se 3. Bd. S. 277 ff.]

give os en helt ny målestok for bedømmelsen af uoverskuelige rækker af personer og begivenheder i menneskeslægtens historie. Jeg skal kun nævne de hovedtræk i overvejelsen, som fremstillede sig for mig ved at læse de to modsatte opfattelser i „Højskolebladet".

At tale om krige og krigshelte helt i almindelighed fører til ingen ting. Der er mange *krige*, som kun har været en rå styrkeprøve; der er andre, som for den ene part har været uretfærdige overfald, for den anden nødværge; der er atter andre, som har været førte for at sprænge utålelige bånd, der var værre end døden. Hvad *krigens mænd* angår, da er der omtrent ligeså stor forskel på dem indbyrdes, som der er mellem andre mennesker, kun at deres dyder og fejl står på baggrund af en fremtrædende udvikling af de særlig mandige egenskaber. Hvad *folkene* angår, da viser historien, at en krig kan vække deres kræfter til live i et forbavsende omfang og i en uanet dybde, både ved de lidelser, den medfører, og ved de anstrængelser, den kræver. Men vi ser også, at krigen barbariserer, hærger folkene både legemligt og åndeligt, slipper lidenskaberne løs og giver lovløshed, overgreb og hver slags hensynsløshed råderum.

Hvorledes er det muligt at bringe alt dette ind under en generalnævner, at samle det i en formel? Hvorledes skulde man kunne tage dette ene led ud af menneskelivet i hele sit historiske løb: afgørelsen af tvistemål ved en appel til våbnene? Hvert fribårent menneske har en grænse for, hvad han vil tåle af andre; overskrides den, da foretrækker han døden for uden modstand at finde sig i, hvad der bydes ham. Denne grænse er efterhånden bleven meget videre, end den forhen var, men vil altid findes, så længe der rinder blod og ikke vand i vore årer. Lovgivningen selv bøjer sig for denne naturens ret, idet den frikender den, som sætter liv mod liv, når hans nærmeste mishandles. Ærens love kræver ikke mere af os, at vi skal gå i tvekamp for at søge oprejsning for fornærmelser, men de har gjort det forhen og gør det endnu

mange steder, og de samme love har haft gyldighed mellem folkene. Overfor krigens råheder må man da holde fredens råheder, de forhånelser, nationerne tilføjer hinanden, umuligheden af at begå sig i det store folkesamfund efter at være bleven beskæmmet på sin folkeære. Eller et folk kan ved begivenhedernes gang (som det for eksempel så ofte var tilfældet ved arvefølge) komme i politiske forbindelser, der udarter til ufrihed og trældom, religiøse forfølgelser eller lignende, og det kan have valget mellem kamp eller folkelig undergang. Hvorledes kan alle sådanne kampe samles under én moralsk dom?

En anden betragtning, som jeg vilde anbefale at føre igennem historiens løb, er denne: hvad vilde der være bleven af menneskeslægtens udvikling *uden* dette sidste nødmiddel (ultima ratio)? Hvormegen uret er ikke bleven stanset på sin vej ved de blanke våben, og hvormeget ondt er ikke bleven holdt nede, fordi den, der vilde øve det, frygtede for at ægge til kamp. At opgøre dette regnskab vilde være at udtømme havet.

Menneskene har en tilbøjelighed til at beundre de store evner, det ualmindelige i retning af kraft, snart sagt i hvilken som helst retning, når det da ikke er forbrydelse i almindelig borgerlig forstand. Det er en aldeles primitiv tilbøjelighed, nøje knyttet til naturtilstanden og kampen for tilværelsen. Som enhver sådan tilbøjelighed må den tøjles og optugtes, idet vi udvikles til ikke blot at måle denne kraft, men også at værdsætte den efter sit indhold og mål. Dette gælder i høj grad krigsheltene. Den fysiske kraft, den hurtighed i overblikket, den snarrådighed, den myndighed som fører, den ild i beslutningen, den snildhed, dristighed og det mod, hvormed hærføreren vækker vor beundring, kan og må bestemt skilles fra den dom, vi iøvrigt fælder om hans værd som menneske. Men det samme er jo tilfældet for eksempel med kunstneren. Et er det at beundre hans værker og den geniale kraft, som har skabt dem, et andet at vurdere det menneske,

som står bagved. Eller den geniale statsmand, den banebrydende opdager og så fremdeles. Hvorfor her skille krigsmanden ud som forlods mistænkelig? Hans ufølsomhed for andres lidelser er ikke i og for sig råhed, den er kun en følge af det stadig gentagne indtryk; den deles af læger og sygeplejere, uden at vi regner dem det til forklejnelse.

Hvis jeg skulde give fredsvennerne et råd, som jeg tror er godt, skulde det være det at holde sig til fremtiden, men lade være med at ville vende op og ned på historien. Lad os være mere agtpågivende med vor ros over krigens bedrifter, lad os ikke skjule de ulykker, den volder, den fristelse til vold og uret, den medfører, den nedgang i de moralske begreber, den ofte har haft til følge; men lad os heller ikke miskende våbnenes historiske ret og den overvældende betydning, kamp og krig har haft for menneskeslægtens udvikling, folkenes og slægternes sammenhold.

Tror De nu, kære hr. redaktør, at disse spredte bemærkninger kan have noget værd for nogle af Deres læsere, må De gerne trykke dem; men jeg vil ikke indlade mig på nogen fejde i den anledning eller drages ind i bedømmelsen af bestemte historiske personer.

Deres

A. D. Jørgensen.

RENSBORG, 24. MARTS 1848.

(1895.)

[Vort Forsvar Nr. 391, 15. Decbr. 1895.]

Skønt jeg kun har ringe lyst til det og vel også i den tone, hr. kaptejn Meidell finder for godt at bruge, kunde have en gyldig grund til at tie, skal jeg dog af hensyn til „Vort forsvars" store læsekreds knytte nogle bemærkninger til afhandlingen „En plet på den danske hær?".

Det må da straks siges, hvad enhver nogenlunde kyndig læser alt har sagt sig selv, at hele kaptejnens fremstilling af begivenheden den 24. Marts er et foster af hans fantasi. Om denne fortælling og disse påstande om de agerende personers tankeforbindelser har kunnet opstilles på grundlag af, hvad der tidligere forelå for offenligheden, skal jeg ikke undersøge; men kaptejn Meidell kan umulig, da han udførte dette tankespind, have læst de officielle rapporter, som oberst Vaupell nu har udgivet („Læssøes levned og aktstykker til krigen 1848—50"), og som var mig bekendte, da jeg skrev om prinsen af Nør. Af disse ser man nemlig i de pågældendes egen fremstilling, hvad der fornuftigvis aldrig kunde rejses tvivl om, at de danske officerer i Rensborg var aldeles klare over, at det, som foregik for deres øjne, var et forræderi, hvorved halvøens hovedfæstning fravristedes landets lovlige konge. De vidste,

at noget sådant var forberedt, at lignende begivenheder fandt sted hver dag i nærliggende lande — kaptejn Meidell fortæller selv, at „de havde ladet deres sidevåben skarpslibe, og de fleste havde ladte pistoler hængende på væggen". Det, der da skete om morgenen den 24., var ikke, at prinsen af Avgustenborg stilfærdigt og værdigt, som „medlem af kongehuset"(!) og dansk general, meldte sig hos Lützow for i kongens navn at overtage hans kommando; men under stormklokkernes klemten, stort opløb med råbet „rebellion", overbragte en dødbleg (frafalden) officer den kommanderende general en oprørsk proklamation, ved hvilken fem bekendte oppositionsmænd overtog landets regering, og det blev meldt ham af kommandanten, at to af disse mænd, prinsen og Beseler, var komne ind i fæstningen uden hans vidende med jægerkorpset fra Kiel, der nu stod opstillet udenfor vinduerne. Derefter kom de to oprørere selv tilstede, og efter nogle udtalelser sagde den kommanderende general (på tysk): „Durchlaucht, jeg ser, at jeg ved de overfor mig opstillede materielle kræfter er forhindret i fremdeles at føre den mig anbetroede kommando, at jeg altså *må opgive enhver tanke om modstand med våbenmagt*" osv.; han nedlagde derfor sin kommando. Dette varede en lille halv time; derefter lod Lützow garnisonen sammenkalde og danne karré; han selv gik ind i midten „og sagde, at han havde været nødt til, da han personlig *havde været i prinsen af Avgustenborgs magt*, at nedlægge sin kommando eller også bryde sin ed til kongen; at valget ikke havde været vanskeligt, at han vendte tilbage til Danmark, hvor hans pligt kaldte ham, og at han nu måtte overlade det til garnisonen at opløse sig, så at enhver mand vendte tilbage til sit hjem, eller at underkaste sig den provisoriske regering, da *modstand med våben i hånden fra den lille garnison i Rensborg imod bevægelsen i hertugdømmerne ikke lovede noget heldigt udfald*" (Vaupell s. 38). Da prinsen derpå havde fortalt tropperne, at „kongen i København blev holdt fangen af et politisk parti; han desårsag var ufri, hvorfor han (prinsen) i

forening med nogle ligesindede havde overtaget regeringen i kongens navn" osv., gik alle underofficerer og menige straks over til ham. „Den største del af officererne, i højeste grad indignerede over prinsens skammelige fremgangsmåde og over, at det uden indsigelser af vedkommende kommandant og afdelingskommandør således blev ham tilladt at underminere troppernes troskab mod deres konge, protesterede højt og lydeligt og forlangte af prinsen at se en kongelig ordre, idet han bestandig påstod, at han handlede i kongens navn. Til svar herpå sagde han: „Mine herrer, De kan jo læse det i aviserne." Tillige erklærede prinsen, at han kun havde talt til mandskabet; med officererne vilde han senere tale. *Med få undtagelser stak alle officererne sablerne i skeden og erklærede, at de under disse forhold aftrådte.*" (Vaupell s. 49.) Således beretter fire af de tilstedeværende; en femte, løjtnant Mathiesen, fortæller, at han havde læst „Berlingske tidende" med den efterretning, at kongen havde forekommet det til ham rettede andragende om at afskedige ministeriet, og at han altså vidste, at prinsens fortælling var usandfærdig. Han spurgte da prinsen om, hvorfra han havde sin efterretning, og da prinsen svarede: „Berlingske tidende" og i det samme vendte sig om, sagde løjtnanten, „forbavset over den frækhed, hvormed sådan usandhed fremførtes": „Berlingske avis! det er jo løgn" (s. 47). Om eftermiddagen mødte så officererne hos prinsen (med undtagelse af dem, som hemmeligt havde forladt fæstningen for at ile til fanerne) og afgav her det skriftlige løfte, ikke at tjene imod oprøret; andre gik i fangenskab.

Dette er kendsgerningerne; vi kommer nu til bedømmelsen af dem. Denne er jo ikke hver mands sag; thi, som kaptejnen siger, „det går ikke an at bedømme militær-personer og forhold efter civile regler". Dette og andet af samme slags kender vi jo så godt; det er det nemme middel, hvorved det lykkes begavede officerer fra tid til anden at afkøle de civiles alt for varme iver for hæren og forsvaret. Jeg skal

altså holde mig til en militær sagkyndig, en mand, som selv var med dengang, ja endog uimodsigelig spillede en hovedrolle ved denne lejlighed, nemlig prinsen af Avgustenborg selv. Han siger i sine „Aufzeichnungen“ (s. 66): „*Jeg bebrejder endnu den dag idag de danske officerer, at ikke en eller flere samtidig her faldt på den tanke at hugge mig ned.* Man har senere sagt mig, at dette også blev bebrejdet dem i København, men at de undskyldte sig med, at „jeg så for imponerende ud“. Det imponerende kan vel kun have ligget i det udtryk, som altid er særegent for den, som føler, at han har retten på sin side, overfor den, som nok ved, at han netop vil krænke denne ret.“ Det er den tak, vore folk får for deres skånsel.

Når jeg har gentaget prinsens bebrejdelse, da er det ud fra følgende betragtning. Den, som af fri vilje vælger soldaterstanden, må vide, hvad han derved påtager sig. Han opnår visse rettigheder, en livsstilling og adgang til høje ærestrin i samfundet, men han påtager sig til gengæld en ubetinget forpligtelse til, når og hvor som helst at optræde som statens eller kongens umiddelbare organ, uden hensyn til livs- og dødsfare. Den kokarde og den kårde, han bærer, er kun en papirpenge, hvis kurs beror på den hos alle rodfæstede overbevisning, at den „på anfordring veksles med guld“.

Mig forekommer det derfor uimodsigeligt, at, hvad løjtnant Mathiesen udbrød „som til mig selv sagt“: „Det er løgn!“, det skulde have været råbt ud over karréen, så alle de vildledte soldater måtte høre det, — det var i dette øjeblik officerernes første pligt. Og jeg kan ikke komme fra, at det næste var, med eller uden militære ceremonier, at hugge den mand ned, som var greben på fersk gerning i højforræderi.

Vil man indvende herimod, at det var en hensigtsløs opofrelse af mænd, som kunde gøre bedre nytte en anden gang, så må derpå svares, at ingen ved, hvorledes sagen havde udviklet sig, hvis officererne var optrådte mandigt og enige. Kun dette er vist, at deres fald under disse omstændigheder,

hvis det var blevet resultatet, vilde have øvet en mægtig løftende indflydelse på den danske hær og hele det danske folk, både dengang og i kommende tider.

Hr. kaptejn Meidell har givet udtrykket „plet på den danske hær“ en så kvalificeret betydning, som det efter sprogbrugen ingenlunde har. Vi siger i en bekendt fædrelandssang:

> „Hver glans, hver plet vil jeg bære,
> som falder på Danmarks navn!“

og vi finder deri det fyldigste og inderligste udtryk for vor kærlighed til fædrelandet. Kun dåren nægter, at alt menneskeligt har pletter; vi finder dem hos vore konger og stormænd, i vore institutioner og vor lovgivning, hos hær og flåde, i folk og rige. En sådan plet er efter mit skøn tildragelsen i Rensborg.

Ikke, at jeg ikke skulde kunne finde en nærliggende *undskyldning* for, hvad der dér blev forsømt. Enhver vil kunne forstå den menneskelige svaghed, der halv uforberedt, til trods for al forberedelse, stilles overfor en afgørelse, i hvilken det gælder at sætte livet i vove med stor sandsynlighed for at sætte det til. Men den, som ikke er rede til i rette øjeblik at gribe til sværdet, bør ikke tage imod officerspatent, ligeså lidt som den, der ikke kan fælde en dødsdom, bør blive dommer, den, der ikke kan foretage en operation, læge.

Hermed skal jeg overlade drøftelsen af denne sag til de militære. Kun i anledning af kaptejnens slutningsbemærkning, at mit „ord“ nemlig „kan bringe forvirring i militære anskuelser om ære og pligt, hvorved det kan blive årsag til *virkelige* pletter på den danske hær“, skal jeg endnu tillade mig en bemærkning. Det forekommer mig nemlig såre misligt for en officer at ville bibringe læge læsere den forestilling, at militære æresbegreber eller tjenesteregler under kritiske tidsforhold, ved hjælp af begreber som det at „tie i geleddet“ o. s. v. kan svække de forpligtelser, som for den almindelige

følelse påhviler enhver statsborger, istedenfor til det yderste at skærpe dem. Vi anser ganske vist alle en gentagelse af den situation, som forelå i Rensborg 1848, for en umulighed her i landet; men skulde dette utrolige alligevel indtræffe, da er jeg for min del fuldkommen forvisset om, at intet dansk officerskorps vil nøjes med demonstrativt at „stikke sablerne i skeden og træde af“ overfor en uvedkommende, som vil tage kommandoen over folkene i en fæstning.

VORE NATIONALE OPGAVER.

Et foredrag.

(1896.)

[Højskolebladet 1896, Sp. 971—80. (31. Juli.)]

Blandt de tillægsord, vi plejer at give vort fædreland i sang og tale, falder intet så let og er intet så uimodsigeligt, som når vi kalder det „gamle Danmark". Nogle kalder det for et skønt, andre for et ensformigt land; nogle priser folket som blødt, andre finder det lovlig stridbart; nogle kalder det hovmodigt, andre bebrejder det overdreven beskedenhed o. s. fr.; men derom er alle enige, at både riget og folket er gamle, blandt de ældste i vor verdensdel. Ikke blot herhjemme, men også i udlandet knyttes denne betegnelse til vort navn.

Det er naturligt, at denne tanke fylder enhver dansk med stolthed. Der ligger noget opløftende i den tanke, at dette land har vore fædre ejet fra umindelige tider, her har vort folk udviklet sig i uafbrudt selvstændighed, her har vort sprog lydt fra slægt til slægt i hundrede led. Når Napoleon i Ægypten opildnede sine soldater med det tilråb: „Fra disse pyramider ser tre årtusinder ned på jer!" så kan vi med rette have den samme følelse, hvor som helst i vort fædreland vi har en gerning at udrette: et gammelt folks hæderfulde fortid er ligesom nærværende overalt, et tavst vidne til nutidens færd.

Men uadskillelig fra stoltheden er også ansvarsfølelsen overfor det gamle navn; vi har alle del i ansvaret for, at dette navn bevares uplettet. Bekendt er fortællingen om den unge Sten Rosensparre, der faldt som den sidste af sin slægt i et slag i syvårskrigen. Hans venner bad ham skåne sig, for at ikke slægten skulde uddø, men han kastede sig ind i den hedeste kamp med det udbrud: „Et godt navn går for alt!" Man kunde jo spørge: for hvem vilde han da bevare dette gode navn, når han satte livet til? Han vilde have svaret: for sin udslukte æt, men tillige for hele den danske adel, der jo var besvogret i alle sine forgreninger og herefter vilde nævne ham blandt standens prydelser, — og for hele det danske navn, under hvis fane han stred og faldt. Vi har alle et sådant „godt navn", der skal „gå for alt", ikke for vor skyld, men for fædrelandets.

For vort eget vedkommende må tanken om, at vi tilhører et gammelt folk, nærmest opfordre til ydmyghed. Hvad er den enkeltes gerning at regne, når den knyttes til et årtusindes historie, og når den måles ved siden af de store bedrifter! Med rette siger digteren, at „vore navne glemmes som sne, der faldt i fjor". Sorgen herover kan jo ikke være stor; thi hvor vanskeligt er det ikke for eftertiden at være retfærdig, til fulde at forstå den enkeltes liv og gerning; lad den hellere glemme manden og mindes, hvad det forundtes ham at udrette som led i den lange, lange række af gode danske mænd.

Men hvad jeg her dog især vilde fremdrage for betragtningen, er den *fare*, som er knyttet til det at være et gammelt folk. Den, der bliver gammel, står fare for at ældes; dette gælder ikke blot den enkelte, men også et helt folk. Men det folk, som ældes, står fare for at dø. Der er dem, der bruger benævnelsen „gamle Danmark", som om der var tale om et døende folk.

Det gælder for et folk, som for den enkelte, at bevare sin ungdom, til trods for årene. Men hvad er ungdommens særkende? For folkets vedkommende er det jo kun et billed:

thi et folk består stadig af både unge og gamle, og dets „ungdom“ ligger jo ikke i, at det er de unge, der særlig angiver tonen, medens faren da skulde ligge i, at det blev de gamle, der kom til at råde. Nej, det, der er fælles for menneskets og folkets ungdom, er følelsen af at have en gerning, at have en opgave at løse, en kamp at bestå. Og dette ikke som en tilskikkelse, et slid; men som en indre trang, der gør sig gældende med uimodståelig magt, og hvis tilfredsstillelse er en udvikling, en åndelig vækst for den, der står i sin gerning.

Af nærliggende eksempler på folk, der står i deres ungdoms kraft, kan vi nævne fristaterne i Amerika, men også de fleste evropæiske nationer; for så godt som alle har dette århundrede været en genfødelsens tid. Måske ligger det nærmest for os at tænke på vort gamle broderland Norge, hvis ungdom og ungdommelighed vi jævnlig ser så mange prøver på.

Men Danmark; hvorledes stiller det sig for os? Er det så, som vore modstandere af og til lader forstå, at vi er ældedes og går den naturlige opløsning i møde, så vore naboer kan belave sig på arven? Eller er vi unge som folk, til trods for årenes vægt?

Lad os gå tilbage til den sidste periode i vor historie, om hvilken vi med fuld vished kan sige, at da var der ungdomsglæde og ungdomsgrøde i det danske folk. Det var det første århundrede efter reformationens sejr. Da var alt i fremgang; den nationale adel frembragte en række dygtige mænd og tog sig af alle folkets anliggender; handel og søfart blomstrede, Danmark genvandt herredømmet på sine have, og vore købstæder trivedes vel. Universitetet vandt berømmelse i videnskaberne, og præstestanden dannede det smukke familieliv, som indtil da havde været ukendt både i de højere og lavere stænder. Modersmålet blev holdt i ære, efterat det havde sejret i kirken, og i det voksende samliv mellem Danmark og Norge bevaredes det nordiske element rent, medens det fredelige samliv med hertugdømmerne, efter åringers ufred, lettede påvirkningen

fra den beslægtede tyske kultur, der havde givet os reformationen.

Dette rige liv udviklede sig ikke uden kamp og møje; der måtte arbejdes utrætteligt både på det åndelige og materielle område, både i samfundet og mellem rigets forskelligartede dele; men i dette arbejde lå der en vækst for folket, som bragte de rigeste frugter. Da målet var nået, begyndte tilbagegangen, samtidig med Sveriges fremgang!

Men vor tid har en række opgaver, der nøje svarer til dem, som hin tid kæmpede for. De sættes ikke ligefrem på dagsordenen, de skydes tværtimod tilsyneladende helt i baggrunden for langt mere nærliggende og påtrængende opgaver. Men det vil dog være løsningen af dem, der skal give tiden sit historiske præg og sit nationale indhold.

I det 16. århundrede dannedes der ved siden af adelen og landalmuen, hvad vi nu kalder en dannet mellemstand, en velstillet og vel oplyst borgerstand og præstestand. Den dannedes langsomt, hævede sig efterhånden til større og større selvstændighed, indtil den i det følgende århundrede kuldkastede den nedarvede statsforfatning og udvikledes videre under enevælden.

En tilsvarende bevægelse foregår i vor tid med bondestanden. Dens materielle frigørelse ligger alt et århundrede tilbage i tiden, i fyrrerne kom hertil det begyndende selvstyre i kommunale anliggender og deltagelsen i rigsdagsarbejdet; i den sidste menneskealder kommer endelig højskolebevægelsen, uafhængig af de andre stænders medvirkning. Betydningen af denne nye stands udvikling kan fuldt ud måle sig med hin tidligere alders nydannelse. Der indvindes ved bondens opkomst et nyt og vidtstrakt område for den nationale kultur, en rigdom af nye, hidtil unyttede kræfter, en sum af ægte dansk folkeliv som modvægt mod tidens vældige stormløb mod de enkelte folks særpræg. Alt tidligere havde literaturen tilegnet sig noget af landalmuens liv; men vindingen herved vil være for intet at regne mod bondens egen deltagelse i ånds-

livets arbejde. De dannede klassers udmagrede jordbund vil få ny frugtbarhed ved at blandes med landets dybe muldlag.

Hånd i hånd med bondens stræb for at få del i det nationale åndsliv går hans kamp for at få sin del af den politiske indflydelse og magt. Den sidste menneskealders offenlige liv har jo fået sit hovedpræg heraf. Alle har vel været enige i, at den tid måtte komme, da også bonden skulde kaldes til deltagelse i statsstyrelsen; uenigheden og kampen drejede sig om måden og udstrækningen, skønnet om, hvorvidt man var nået frem til dette mål. Men en sådan kamp klarer og modner tankerne og personerne. Løsningen af denne strid, udviklingen af et bevidst kulturfolk, omfattende alle landets stænder, er tilvisse en stor national opgave, en opgave, hvis omfattende forberedelse ikke blot har krævet og kræver meget arbejde og megen kamp, men også i sig selv har været til overordenlig vækst og fremgang for hele folket. Kun et folk, som har ungdom og ungdomskræfter, har kunnet give sig i lag med den.

Men over denne opgave indadtil må det ikke glemmes, at vi også har opgaver udadtil, til betryggelse af vort folkeliv overfor andre. Også her er der en lighed med det 16. århundrede, da det store værk udførtes at sammensmelte dansk og norsk åndsliv, til fremgang og held for dem begge. Dette var jo som bekendt kun en del af, hvad man fra først af havde påtænkt, de nordiske folks forening i ét folkesamfund; for Sveriges vedkommende skulde dette ikke lykkes. Men samme tanke er jo kommen op i vor tid, i det sidste århundrede. Da den kom op, søgte man uvilkårlig tilbage til det gamle historiske minde fra dronning Margretes tid, Kalmarforeningen og dens stolte planer. Senere har man som oftest spottet herover, men med megen uret. Det er nemlig de samme kræfter, der nu er i virksomhed, som dengang gav anledning til sammenslutningen: vore tyske naboers overvældende magt og indflydelse. Som i det 14. århundrede de nordtyske fyrster, af Holsten og Meklenborg, og de mægtige

Hansestæder tilrev sig både et politisk og et økonomisk herredømme over de nordiske riger, medens den nedertyske literatur trængte ind i vort åndsliv, således har Tysklands mægtige opsving, først i åndskultur, derefter i politisk og økonomisk storhed, bragt de tre nordiske folk i fare for at tabe deres selvstændighed. En nordisk enhedsbestræbelse er derfor ikke blot grundet i slægtskabsfølelsen, men også i forståelsen af den sandhed, at det kan komme til at gælde livet for hvert enkelt af de tre folk, når de ikke i tide slutter sig sammen.

Evropas fremtid vil muligvis, skønt det næppe er sandsynligt, blive forskånet for store kampe på valpladsen; men det er indlysende for enhver, at den under alle omstændigheder vil komme til at bære præg af hensynsløse økonomiske og nationale kampe. Om disse kampe gælder det i fuldeste mål, hvad der ofte siges om den militære kappestrid, at det ikke er folketallet eller tapperheden, der skal afgøre de kommende krige, men landenes rigdom. På det åndelige område vil den rigeste gå af med sejren, den fattige vil bukke under.

Vil Norden derfor ruste sig til sådanne kampe, vil det tænke på at hævde sin nationale selvstændighed, da må det først og fremmest sørge for at være rigt, så vil det tillige være stærkt. Men tror nogen, at den danske åndskultur, den være nok så blomstrende i øjeblikket, i løbet af menneskealdre eller århundreder vil kunne måle sig med den rigdom, Tyskland er i stand til at frembringe? Lad os ikke skuffe os selv. Det tyske folk sidder inde med evner både i retning af dygtighed, ihærdighed og dyb åndelig sans, som atter og atter vil give sig udslag i værdifuldt åndsarbejde. Vor danske kultur er snæver i omfang, fordi vi er et lille, forlængst inderlig sammenarbejdet folk, med få og små modsætninger. Men åndslivet trænger til sådanne og til stærke brydninger for ikke at gå i stå eller blive ensformigt og flovt. Kun i forholdet til vore norske og svenske frænder kan vi opnå den forøgelse af vort bo, som vi trænger til. Norge har igen fjernet sig fra os for til fulde at blive sig selv, og vistnok er

det en lykke også for os, at Sverige i de sidste århundreder har udfoldet en rig og stærk selvstændig kultur. Her ligger en stor national opgave for os, at komme i forhold hertil, at tilegne os dette og derved udvide vor synskreds, samle rigdom og åbne nye muligheder for vor udvikling. Enhver, som kender den svenske literatur og svensk åndsliv, vil vide, hvor forskelligt det er fra vort og dog hvor nøje beslægtet. Og enhver, som kender det, vil tillige vide, i hvor høj grad også det trænger til påvirkning og til inddragelsen af nye områder for ikke at gå i stå.

Men dermed er forholdet til vor store fastlandsnabo endnu ikke udtømt, vi har endnu et andet mellemværende. Tyskland har i sin politiske genfødelsestid misbrugt sin vældige overmagt til at frarive os gammeldansk land, og der må her ydes os ret, før et varigt forhold kan grundlægges; den politiske grænse må sættes der, hvor folkene selv ved sprog og sindelag har sat den. Selv om dansk og nordisk folkelighed var nok så rig og blomstrende, vilde den dog være dømt til langsom undergang, hvis den nuværende grænse skal opretholdes blot ifølge den stærkeres ret. Vort sprog er veget tilbage fra sin oprindelige grænse, men ikke meget; Tyskernes fremgang har været langsom og er indtil videre bleven standset af befolkningens uvilje mod det fremmede og over den uret, som er tilføjet den. Således er kampen nu stående midt i det gamle Sønderjylland, og mange omstændigheder vil gøre, at den vedbliver at være stående dér i en lang fremtid.

Men skal der tales om *folkenes* fremtid, da er selv nogle slægtaldre for lidet at regne. Og lad os da tænke os den dag, da der tales tysk op til Kolding og Ribe, da en stadig forøget samfærdsel bringer det fremmede sprog op i Nørrejylland og over til Fyn og derved skiller det lille riges to halvdele fra hinanden, medens den levende harme over uretten, der nu bærer så meget af modstanden, er glemt. Hvorledes vil det da være muligt at hævde vor selvstændighed, vor folkelige samfølelse?

Her foreligger der da en tredje såre betydningsfuld national opgave: hævdelsen af vor nationale grænse. Den tid må jo komme, da staterne nødes til at være retfærdige mod de undertrykte nationaliteter, da det bliver enhver mands egen sag, hvad sprog han vil tale, hvilket folkesamfund han åndelig vil tilhøre, på samme måde som man er bleven nødt til at løse kirketvangen og lade enhver slutte sig til den tro, der tiltaler ham mest. Og vi tør trøstig gå videre og påstå, at den dag vil komme, da vort store nabofolk vil indse, både at der er skét os uret og at det ligger i dets egen velforståede interesse, at der findes et selvstændigt nordisk åndsliv til styrkelse for dets eget så nær beslægtede. De germanske nationer vil ikke have råd til i al fremtid at opslide deres kræfter i en håbløs kamp indbyrdes, medens mægtige modstandere såvel i øst som i syd og vest slutter sig sammen. For Tyskland vil de nordiske folk være en mægtig støtte til at hævde en egen, oprindelig kultur, vel at mærke så længe de er fri og selvstændige, medens de vil betyde lidet eller intet, når deres selvstændige udvikling er brudt. Erkendelsen heraf skal nok bryde sig vej og vinde ørenlyd, når det gamle Evropa bliver træt af våbenlarmen. Men indtil da må vi holde kampen stående, hvor den nu står, i tillid til vore sønderjydske landsmænds trofaste udholdenhed. Kun de vil nu og i fremtiden kunne bringe os i det rette og varige forhold til Tyskland, både tilknyttende og afværgende.

Dette er da vore nationale opgaver, ligeså vigtige som de økonomiske, politiske og humane, der sysselsætter samtiden så stærkt. At løfte det store, menige folk op til deltagelse i åndslivet og samfundslivet i alle sine ytringsformer; at arbejde hen til en inderligere forståelse mellem Nordens tre folk, for derigennem at nå større og fyldigere forhold, rigere muligheder for fremtidens udvikling, og endelig at hævde vort folks nationale grænse mod syd, som grundlag for en endelig og fuld forståelse med vore nærbeslægtede naboer på fastlandet.

Intet af disse formål må tabes af syne, det ene uden det andet er halvgjort gerning uden fremtids håb.

Men i det trofaste og ihærdige arbejde for disse opgaver har vort folk en rig og skøn ungdomstid. Vi kan ligefuldt glæde os over at være et gammelt folk; vi kan være stolte og dog ydmyge ved tanken om, at en lang række af århundreder ser ned på vor gerning, men vi må aldrig give afkald på tillige at være blandt de unge, blandt dem, som har fremtiden for sig. „Et folk kan blive gammelt, men det ældes ikke, så længe det hævder sin plads i verdens udvikling, og det kan ikke dø, så længe det bliver sig selv tro!"

— — — — — —

TØMMERMESTER H. KAYSER.

(1896.)

[Sprogforeningens Almanak for 1897, S. 34—37 (med Portræt)[1].]

Den 10. Oktober 1895 døde i København en af byens bedste og mest bekendte borgere, tømmermester Kayser, træt af et langt livs møje og fulgt til graven af tusinders tak for trofast samarbejde.

Kaysers liv og virksomhed er mange gange bleven skildret i blade og bøger; man har fremhævet hans store evner, hans omfattende arbejdstrang, hans ægte borgersind, hans jævnhed og beskedenhed, og man har opregnet de mangfoldige offenlige stillinger, i hvilke han har gavnet sine standsfæller, sin by og sit fædreland. Og dog vil der være grund til endnu engang, også på dette sted, et øjeblik at dvæle ved hans minde og yde det en velfortjent tak for hans rige livsgerning.

Harald Hartvig Kayser var født 6. Marts 1817 i Møntergade, midt inde i hovedstadens ældste kvarterer. Hans fader var sadelmager, fra først af ret velstående, men senere uheldig stillet i de forfærdelig trykkede tider og med en talrig familie. Medens således den seks år ældre broder Karl blev student og en udmærket læge — (han var senere professor i stats-

[1] [Uden Forfatternavn, med Mærket A. D. J. under.]

videnskab) —, sattes de yngre brødre i håndværkerlære; Harald var næppe større end den økse, han skulde lære at håndtere, da han 14 år gammel kom i tømmerlære. Indtrykket fra disse tidlige år blev bestemmende for hele livet; de små kår med jævnlige mindelser om tidligere bedre dage, faderens ufortrødne kamp for livet og moderens utrættelige omhu for at hjælpe sine sønner over de vanskelige begyndelser og holde dem fri for kammeraternes slette eller sløvende påvirkning bevarede han ikke blot som uudslettelige barndomsindtryk, men de blev ham en uophørlig spore til virksomhed og til kærlig omhu for alt, hvad der var betroet ham. Det var som om han havde særlig sans for alt det, som kunde udrettes med små midler, ved ihærdigt arbejde og trofast udholdenhed, medens han ofte nærede mistillid til vidtrækkende planer og store begyndelser.

Som ung tømmersvend tog Kayser adgangseksamen ved den polytekniske læreanstalt, og medens han levede af undervisning i matematik og tegning, fuldendte han sine studier, blev polyteknisk kandidat og efter et ophold i Norge lærer ved det ny oprettede tekniske institut i København, senere i en del år tillige ved kunstakademiet. Imidlertid havde han i året 1845 nået det mål, han havde sat sig, at blive tømmermester, og dette vedblev han at være og at kaldes i de 50 år, som det blev givet ham at virke i.

Dertil kom så de offenlige tillidshverv, der i altid større antal tog hans tid i beslag, borgerlige ombud, økonomiske foretagender og politiske stillinger i broget mangfoldighed. Han var lige bleven borgerrepræsentant, da begivenhederne i Marts 1848 kaldte kommunalbestyrelsen til ved det store folketog til Kristiansborg at gribe ind i de storpolitiske begivenheder; han stod i nærheden af kong Fredrik VII, da han udtalte de bekendte ord, at han vilde være sit folk en tro fører til frihed og ære. Kort efter valgtes han til medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, i hvilken han efter sine afstemninger henregnedes til „venstre side". Senere var han

i en del år folketingsmand for Kristianshavn og tilhørte da det nationalliberale parti, medens han som kongevalgt landstingsmand (fra 1871) mere og mere sluttede sig til højre, uden dog i nogen fremtrædende grad at føle sig kaldet til at deltage i den storpolitiske kamp, der i disse år så ofte fik en uheldig indflydelse på udviklingen af vore offenlige forhold.

Som borgerrepræsentant vedblev Kayser at virke lige til sin død, i henved 50 år, hvad der er uden sidestykke i byens historie; han var formand i 12, næstformand i 20 år, og øvede til det sidste en meget væsenlig indflydelse på byens styrelse.

At opregne de borgerlige ombud og øvrige tillidshverv, Kayser har røgtet, vilde være såre vanskeligt, måske umuligt; han har næppe selv ført bog over dem. Særlig følte han sig selvfølgelig knyttet til alt, hvad der vedrørte håndværk og industri, således især industriforeningen, hvis formand han gentagne gange var, den tekniske skole m. m.; men også i mangfoldige andre almennyttige eller humane foretagender og anliggender søgtes hans hjælp og lagdes der beslag på hans ualmindelige arbejdsevne.

Det kom ej heller til at mangle på ydre tilkendegivelser af den taknemlighed, man skyldte ham. Han modtog kommandørkorset af Danebroge og Danebrogsmændenes hæderstegn, og kommunalbestyrelsen hædrede ham ved at lade ham male af Karl Bloch til udsmykning af det nye rådhus. Derimod vilde han ikke modtage nogen titel, men forblive hvad han var: „tømmermester“. Dette var betegnende for ham; han var i hele sin virksomhed den jævne borger, der aldrig lod sig lokke ind på områder, hvor han ikke fuldtud følte sig hjemme, aldrig påtog sig noget, han ikke fuldtud kunde magte.

Således også i det store forhold til fædreland og folk, der fra de tidlige år ejede hans bedste følelser og fyldte hans sind med de varigste glæder og sorger. I de vanskelige år,

da vor skæbne udvikledes til den sidste afgørelse, holdt han sig tilbage og nøjedes med som menig at støtte den nationale politik, skønt han ikke var uden bekymringer ved dens dristige forløb. Men da ulykken havde rammet os og førerne trak sig tilbage i mismod og mistvivl, trådte Kayser frem i første række for at hjælpe til at redde, hvad der endnu ikke var tabt og ikke kunde tabes på valpladsen eller i rådsalen, selve den danske folkelighed og det danske modersmål syd for den nye grænse. Det skal mindes til hans ære, at han dengang istedenfor at gå i rette med dem, der kunde siges at have større eller mindre skyld i ulykken, tænkte på at afværge dens værste følger. Hvad der i en årrække blev gjort for at vedligeholde dansk undervisning og oplysning af enhver art i Nordslesvig, fandt en sikker støtte i Kayser og gennem ham hos mange venner og meningsfæller, og han trættedes ikke i denne gerning af en menneskealders ensformige gang fra nederlag til nederlag overfor en hensynsløs fjende af alt dansk åndsliv. Og mangfoldige er de Sønderjyder, som i årenes løb fandt en personlig støtte hos Kayser, når forholdene i hjemmet uforskyldt bragte dem i bryderier eller kastede dem ind i nye og vanskelige forhold. Hans tro på, at disse prøvelser engang vilde få ende, var urokkelig og på det nøjeste sammenvokset med hele hans livsanskuelse; han anså det for umuligt, at den rå fysiske overmagt for bestandig skulde kunne træde folkenes og menneskenes naturlige ret under fødder og kue udviklingen af det åndsliv, som har sin rod i modersmålet og alle folkets fortidsminder. Og det var ham en trøst før sin død at lægge mærke til, at kampen for disse livets største goder, så langt fra at mattes, tog et nyt opsving og fik ny næring hos de unge.

Hans minde skal være os dyrebart; hans navn skal bestandig nævnes blandt dem, der i trange tider aldrig mistvivlede om fædrelandets fremtid!

FEMHUNDREDÅRSMINDET OM KALMARUNIONEN.

Foredrag ved et folkemøde på Testrup højskole d. 17. Juni 1897.

(1897.)

[Vort Forsvar Nr. 138, 3. Oktbr. 1897.]

Det historiske minde, som har samlet os her, er, som De alle véd, kroningen i Kalmar idag for 500 år siden. Det var den unge kong Erik, dronning Margretes plejesøn. som blev kronet til konge over de tre nordiske riger.

Hvad der gik forud for denne kroning, kender vi allesammen af vor fædrelandshistorie. Dronning Margretes søn Olav havde forenet Danmark og Norge, medens han som den sidste mand af Folkungernes slægt havde berettiget krav på Sveriges krone. Efter hans tidlige død kåredes Margrete til de to rigers „fuldmyndige frue", medens hendes søsters dattersøn, den seksårige Erik af Pommern, nogen tid efter anerkendtes som Norges arvekonge og senere også blev valgt i Danmark. De svenske stormænd, der var misfornøjede med deres tyskfødte konge, Albrekt af Meklenborg, kaldte imidlertid Margrete til hjælp mod løfte om rigernes forening; en samlet nordisk hær slog Albrekt og hans tyske hjælpetropper ved Falkøbing i Vestergøtland (1389), og efter en række kampe, i hvilke Hansestæderne gjorde forsøg på at redde den tyske indflydelse i Sverige, grundfæstedes hendes magt i dette rige.

Albrekt, der var bleven taget til fange ved Falkøbing, måtte opgive sin ret til tronen, og Stockholm, hvor den tyskfødte del af borgerskabet havde taget magten, bl. a. ved at lade de svenske rådmænd henrette — det såkaldte „Kæplingemord“ på Kæplingeholmen —, måtte åbne sine porte for den sejrrige dronning. Det var efter disse begivenheder mødet i Kalmar fandt sted, 1397, straks efter pinse, den sædvanlige tid for de gamle Danehof. Hellig trefoldighedssøndag kronedes Erik med de tre kroner, og derefter førtes de forhandlinger mellem rigernes stormænd, som afsluttedes med foreningsbrevene af 13. Juli, Margretedagen. I det ene af disse, som er udfærdiget på pergament og med en mængde hængende vokssegl, bevidner stormændene, at kroningen har fundet sted, og at den forpligter dem til i Eriks levetid at holde de tre riger sammen; i det andet, som kun er et udkast på papir, forsynet med nogle få påtrykte segl, gøres der aftale om en stedsevarende forbindelse mellem de tre riger, således at de for fremtiden skal foretage kongevalget i fællesskab og herved holde sig til de nærmest berettigede. Det var meningen, at dette brev skulde forelægges de enkelte riger og først derefter endelig udfærdiges af hvert især; men dette blev ikke sat i værk, hvad nu end grunden hertil har været. Imidlertid ansås Kalmarbrevet i den følgende tid for fuldtud forpligtende, og på en endnu bevaret seddel fra det gamle rigsarkiv, som dronning Margrete havde indrettet på Kalundborg slot, kaldes det (1429): „en dagtingen (en overenskomst) at disse tre riger skulle evindelig blive sammen under én konning, som gjort var i Kalmar“. Det samme står bag på selve brevet, således som det endnu findes bevaret i rigsarkivet.

Hvorledes var nu denne historiske begivenhed hidført? Hvad lå der til grund for den udvikling, som ikke blot forbigående samlede de tre kroner på ét hoved, men fremkaldte ønsket og modnede beslutningen om for al fremtid at fastholde denne politiske forbindelse? Den svenske historiker Geijer kaldte unionen „et tilfælde, der så ud som en tanke“; han

mente ikke, at nogen dybere grund havde fremkaldt den mærkelige sammenslutning. Anderledes, da for en 60 år siden den såkaldte Skandinavisme kom op; da forklaredes unionen ud af en dyb, aldrig helt fornægtet trang hos de tre beslægtede folk til at danne et folkesamfund. Man fremdrog, hvad der i århundredernes løb talte for denne opfattelse, statsmænds og historikeres udsagn, og man henviste til den uimodsigelige lighed i de tre folks udvikling. Da Geijer i Upsala stod overfor studenterne fra de fire nordiske universiteter, der bragte ham deres hyldest, udbrød han: „Gud velsigne jer og jert håb; jeg deler det!"

Men da så dette håb — forvisningen om, at de tre folk for fremtiden vilde dele ondt og godt med hinanden — brast, da formørkedes også det lyse blik på fortiden, og yngre historikere fremsatte den påstand, at hin forening i Kalmar var fremkaldt af tidens lyst til at danne store riger og en alt overskyggende kongemagt, medens de tre folks indbyrdes slægtskab var en helt underordnet omstændighed.

Det kunde da se ud, som om vi havde valget mellem to helt modsatte forklaringer; men dette er dog ikke tilfældet. Enhver stor og omfattende historisk tildragelse har flere rødder, således som det i vore fædres gudetro hed om verdenstræet; det er sammenstødet mellem ofte helt forskellige grundbetingelser og særegne tids- eller stedsforhold, som frembringer det største og mærkeligste i det enkelte menneskes eller folkenes liv.

Således også i dette tilfælde. Der lå i tiden en tilbøjelighed til at samle flere riger eller fyrstendømmer under én krone, hvad enten det nu kunde ske ved arv, giftermål eller erobring, og som oftest gik kongemagtens udvidelse hånd i hånd hermed. Endog de frie handelsstæder sluttede sig stadig nøjere sammen for at forøge deres magt og rigdom. Der var da også tydelige tilløb til en forening af de nordiske riger forud for Margretes tid; kong Magnus havde arvet Sverige og Norge og satte de tre kroner i sit skjold for at betegne, at

han også attråede Danmark. Senere søgte Albrekt af Meklenborg at virkeliggøre denne tanke. Men intet af dette lykkedes. Først da der var bleven grundlagt et nyt og stærkt kongedømme i Danmark i uafbrudt kamp mod den tyske indflydelse, fik samlingstanken den magt, at den kunde trænge igennem. Dronning Margretes overlegne personlighed havde selvfølgelig sin store del heri; men den enkelte udretter som bekendt lidet eller intet, når ikke tidsforholdene er til det. Den „kongstanke", som skal føres til sejr, må være udtryk for, hvad tiden vil og kan.

Kampen mod den tyske overmagt som kongedømme i Sverige og som handelsåg, pålagt alle tre riger af Hansestæderne, og udviklingen af det folkelige fællesskab i Norden var det, som førte de tre riger sammen og for en tid holdt dem samlede. Margrete havde brudt både Meklenborgernes og Holstenernes magt og tilbagevist stædernes overgreb; Erik af Pommern, Kristoffer af Bajern og Kristian af Oldenborg fortsatte denne kamp, og Kristians sønner og sønnesønner bragte den til afslutning. Ved siden af kongedømmets stærkt forøgede magtmidler støttede Margrete sig til kirken, og det var denne, som fremfor de andre stænder også efter hendes tid holdt på unionen. Kirken var jo hin tidsalders eneste organ for det åndelige liv; men den nordiske kirke havde ingensinde tabt bevidstheden om sin enhed. Særlig var der en nøje forbindelse mellem de såkaldte tiggermunke, de munkeordener, som havde tilhold i købstæderne og her øvede en ikke ringe indflydelse som lærere og opdragere. Hertil kom i Margretes tid den hellige Brigitte og hendes helt nordiske klosterorden, der med fuld bevidsthed arbejdede hen imod de to hovedsprogs sammensmeltning til fælles skriftsprog.

Denne udvikling var så dyb og omfattende, at reformationsbevægelsen til trods for den politiske adsplittelse, som alt dengang var indtrådt, for en stor del havde en fælles dansk-svensk karakter.

Men unionens sidste hadefulde kampe efterfulgtes af to

århundreders næsten uafbrudte fjendskab mellem Sverige og de forenede riger Danmark og Norge. Derefter fulgte et århundrede med fredeligt naboskab, kun afbrudt af korte sammenstød, fremkaldte af andre og større rigers stridigheder. Så kom for et par menneskealdre siden den stærke, for en stor del af ungdommens vedkommende lidenskabelige tilnærmelse, de nordiske studentertog og talrige „skandinaviske" tilkendegivelser. Følelsen for Nordens historiske og åndelige enhed greb mange af de bedste i folkene med en overordenlig magt, og hvad bl. a. Orla Lehmann, Karl Ploug og Fredrik Barfod talte, skrev og sang, bredte sig i store kredse og fik en mægtig indflydelse på hele opfattelsen af vor folkelige og politiske stilling for al fremtid.

Efter ulykkerne 1864 kom der så et brat tilbageslag. Man havde knyttet så store forventninger til de nordiske frænders venskab og deltagelse i vor skæbne, at det for de fleste blev en skuffelse, som aldrig blev forvunden, da de holdt sig tilbage. Man var tilbøjelig til at tro, at det hele havde været en tom indbildning, en misforståelse af fortiden ikke mindre end af fremtidens muligheder.

Der er da intet andet for end at begynde vore overvejelser forfra, uden fordomme at se på de givne forhold og afveje, hvad der taler for og hvad der taler imod disse rigers og folks sammenslutning.

Hindringerne er tilvisse store og vanskelige at komme uden om. Medens mindet om Kalmarunionen er fjernt og i høj grad fordunklet i sin oprindelse og rette betydning, har det svenske folk en overordenlig levende bevidsthed om, at dets historie som frit og selvstændigt folk begynder med Gustav Vasa og hans eventyrlige kamp med den danske konge, der havde begået blodbadet i Stockholm. Således begynder den nyere danske historie med Nils Ebbesens bedrift og Valdemar Atterdags kongedømme, og det har sat dybe mærker i vor opfattelse af forholdet til vore tyske naboer, at det var mod dem, genfødelseskampen blev ført. Det er af

stor og skæbnesvanger betydning, at mindet om Gustav Vasa er rettet mod Danmark. Og ikke mindre skæbnesvangert er det, at Skånes tab fulgte efter den svenske tilbageerobring af Gulland, at den ældgamle folkegrænse mellem Sveer og Daner med erobringens ret flyttedes til Øresund fra de gamle skovstrækninger op imod Småland. Skånes folk og land bærer endnu sit danske præg, og Karl Gustavs navn er en ligeså stor hindring for en ***historisk*** forståelse mellem de nordiske folk som Kristian II's.

Dertil kommer den store forskel, man fristes til at sige modsætning, i hele vor kultur og udvikling. De to sprog er gået så langt fra hinanden som aldrig før, og de literaturer, som er fremkomne i dem i de sidste århundreder, ligner ikke meget hinanden. Samfundsforholdene og det daglige livs sæder og skikke kan ofte synes at tilhøre helt forskellige folkeslag.

Endelig Norges særstilling både overfor Danmark og Sverige, dets udfordrende krav på forandrede politiske forhold og dets ihærdige arbejde for at udvikle en fuldtud ejendommelig kultur.

Overfor disse hindringer står dog andre kræfter, som drager os til hinanden, ja ligesom tvinger os hen imod et snævrere samliv. Til trods for de bitre minder fra fortiden er det ikke mindre vist, at der gennem alle århundreder går en bevidsthed om vort indbyrdes slægtskab. Da selvstændig videnskab og nationalt åndsliv i det 17. århundrede igen begyndte at udfolde sig i Norden, tyede alle tre folk tilbage til den fælles oldtid for i den at genfinde deres ældste minder. Og således er der til trods for al forskel en indre forbindelse i vor kulturudvikling, som atter og atter lægger sig for dagen, hver gang nye åndelige strømninger går hen gennem folkene. Grundlaget er det samme, grundretningen røber det fælles udspring.

Rent praktisk har dette jo vist sig i den sidste slægtalder på snart sagt alle områder af samfunds- og åndslivet. Skønt det store flertal af mænd i tonegivende og indflydelses-

rige stillinger i alle tre riger sikkert nok var uden tro på en fælles fremtid for de tre folk og ikke i mindste måde tænkte på at ville forberede noget sådant, er der dog efterhånden bleven skabt et samarbejde, som ingen tidligere tid har kendt. Der er to omstændigheder, som har fremkaldt dette resultat: den, at vi kan forstå hinandens sprog, og den, at vore stats- og samfundsforhold i det store set har så gennemgribende ligheder, så mangfoldige berøringspunkter. Samarbejdet er nu ikke mere indskrænket til videnskaben og literaturen, men har bredt sig til hele det økonomiske liv og til lovgivningen såvel som i særlig grad til det omfattende folkelige oplysningsarbejde. Dermed er det gensidige kendskab til nabolandenes forhold blevet overordenligt udvidet og mange fordomme tilintetgjorte. Samfærdselsmidlernes udvikling har gjort sit til at muliggøre de talløse møder, der er holdte og hvert år holdes om snart sagt alle anliggender. Når man har villet gøre gældende, at alt dette kun er tilløb til et livligere samkvem mellem alle civiliserede nationer, mellem hvilke der jo alt nu føres mange fælles forhandlinger, så holder det ikke stik. Ved disse møder kun et ringe fåtal, og man må indskrænke sig til dem, der kan tale fremmede sprog. De nordiske møder udmærker sig derimod ved deres talrighed, idet hver kan tale sit modersmål og uden anden sprogkundskab forstå alle andre. Intet af de nordiske folk står da heller i forbindelse med noget ikke-nordisk på en sådan måde, at det har fjerneste lighed med den, der finder sted mellem os indbyrdes. Om det finske kan der i denne sammenhæng ikke være tale, da det i samlivet med Nordboerne jo står som led i den svenske kultur.

Spørgsmålet er da, om dette samarbejde har sat spor i folkenes fællesfølelse. Svaret herpå vil falde meget forskelligt fra de forskellige sider. De fleste vil dog vel være på det rene med, at der endnu er langt frem med denne fællesfølelse. Man vil nok forhandling, tilnærmelse, lære noget af hinanden, men intet der udover. De vanskeligheder, ethvert

af rigerne har indadtil, de partibrydninger, de kampe, der skal udkæmpes, har i alle tilfælde den fordel at være kendte, at kunne beregnes; man frygter for at komme ind i andet og mere, i det uberegnelige og uoverskuelige.

Vi bør ikke skjule for os selv, at dette betegner en nedgangstid i det nationale liv, for så vidt det vedrører de politiske forhold. Hvert af de nordiske riger søger at leve sit eget liv, for at leve det så småt og så stille som muligt. Det er jo muligt, at der foreligger så mange og så omfattende opgaver, at dette er det ønskeligste, i alle tilfælde for en tid; men det medfører uimodsigeligt, at målestokken for den politiske gerning bliver mindre og mindre, at synskredsen for de offenlige interesser indsnævres og grundvilkårene for et værdigt samfundsliv går i glemme.

Deri rummes der imidlertid en fare. Kun der, hvor det politiske liv har en større baggrund, vil det kunne drage folkets bedste kræfter til sig; hvor modsætningerne er få og små, vil personlige spørgsmål trænge sig i forgrunden og vække lede, hvor der skulde vækkes opmærksomhed og lyst til deltagelse. For Nordens vedkommende vil først et nærmere politisk samliv kunne give denne større baggrund. Det var dette, man fik øje for i den første skandinaviske bevægelse, og om man end gik for vidt ved at tænke sig de tre riger samlede til ét, tog man næppe fejl ved at udtale, at folkefællesskabet også før eller senere måtte skaffe sig et politisk udtryk, først og fremmest i fælles forsvar udadtil.

Et historisk minde får først sin rette betydning derved, at det genspejler sig i nutidens liv og færd. Således også det, som har samlet os idag. Var Nordens fællesskab kun en drøm, af hvilken vi nu er vågnede, var der tilvisse ingen grund til at samles på årsdagen for Kalmarunionen. Men dette fællesskab er en levende virkelighed, og selv om der ved den store nordiske industriudstilling iår i Stockholm og ved de mangfoldige nordiske møder, som knytter sig dertil, ikke tales et ord om Kalmar, så er dog selve det, som fore-

går i Mælarstaden, et uimodsigeligt vidnesbyrd om fællesskabets tilværelse. For os gælder det om at ville og kunne se dette og at vedkende sig det uforbeholdent. De tider er forbi, da det var på moden at erklære sig for Skandinav, da der så at sige var ære at vinde ved at føre ordet for denne sag, da vore største talere og vore bedste digtere gik i spidsen for den. Nu vil man helst undgå at nævne ordet, og man har ingen tillid til tingen. Men dette bør jo ikke afholde den, som tænker anderledes, fra at bekende sin tro, frit at vedgå som sin overbevisning, at adskilte har hverken Nordens riger eller folk nogen fremtid.

Shakspeare har skrevet et stykke, „Vintereventyret", hvori han skildrer en konge, som i grum misforståelse forstøder sin hustru, hvorefter han i lange år angrer sin brøde, da han tror at have voldt hendes død. Men en veninde har opholdt hendes liv, og da kongen i en årrække trofast har fastholdt hendes billed, fører hun ham sammen med hende igen. Da så de to, der i deres ungdom elskede hinanden så varmt, igen står overfor hinanden, siger veninden:

„Ræk hende hånden!
Da hun var ung, da bejled' I til hende;
nu, hun er gammel, bejler hun til eder."

Der var en tid, da store og små bejlede til den skønne tanke at samle de nordiske folk; der lød forelskede sange, og talerne var henrevne af de store billeders rigdom. Nu er denne tanke gammel og falmet, men den er ikke død. Den bejler til os, og den vil bejle til vore børn. Og det skal da nok vise sig, at dens skønhed er uforkrænket af årene og atter en gang vil kunne henrive de unge. Ja, den vil end en gang få de gamle, som nu kalder unionen for et tilfælde, der kun så ud som en tanke, til at udbryde: „Gud velsigne jer og jert håb; vi deler det!"

DET SLESVIGHOLSTENSKE SPØRGSMÅL.

(1897.)

[The nineteenth Century XLII, S. 918–27. — Her efter Forfatterens danske Manuskript [1]]

Det er en uhyre naivitet af den store videnskabsmand at ville fremstille det som en opdagelse, der er gjort af ham eller af hans hjemmelsmand, prof. Karl Jansen i Kiel, — at det slesvigholstenske spørgsmål, som til sin tid sysselsatte Evropas diplomater og publicister i henved en menneskealder, skulde være simpelt og usammensat som en matematisk formel. Denne forklaring er ikke en ny opdagelse, tværtimod — den er gammel, den er gentagen atter og atter i det uendelige. Men den har haft én fejl, — den er aldrig bleven troet eller godkendt af nogen eneste statsmand. „I Slesvig og Holsten kan kun Oldenburgernes mandsstamme regere"; denne tanke blev første gang fremsat i året 1837, netop det samme

[1] [På Grundlag af K. Jansens posthume Skrift „Schleswig-Holsteins Befreiung" skrev Professor F. Max Müller i The nineteenth Century for Maj 1897 (Vol. XLI, S. 707 ff): „The Schleswig-Holstein question and its place in history". Dette fremkaldte ovenstående Indlæg, der slutter sig til en af Professor, Dr. med. E. H. Grut skreven Indledning. I nærværende Udgave er denne Indledning ligesom også en fra samme Forfatter hidrørende Slutning udeladt. Afhandlingens Overskrift i det engelske Tidsskrift er „The Danish view of the Slesvig-Holstein question", der imidlertid ikke skyldes de danske Forfattere, men Tidsskriftets Redaktion; over det danske Manuskript står blot: Contra Max Müller.]

år, i hvilket Hannover skiltes fra England, og den der fremsatte det, var hertugen af Avgustenborg (Kristian Avgust), den samme, som påstod, i givet tilfælde at være den rette arving til disse to hertugdømmer. *Før* den tid havde ingen tænkt sig dette, og endnu en god stund *efter* ønskede ingen at slutte sig til denne nye opdagelse, da få eller ingen ønskede en adskillelse fra Danmark. Heller ikke hertugen; thi det er bekendt nok, at denne fyrste lagde an på at formå den danske konge og det danske folk til at forandre kongerigets arvefølge til fordel for hans hus: hans arvepåstand blev kun fremsat for at opstille skræmmebilledet af monarkiets deling for det tilfælde, at man ikke vilde søge denne udvej. Først da de nationale rivninger mellem danske og tyske havde nået en vis højde, greb man fra tysk side tanken om en særlig arvefølge med modsat tendens: for at fremme adskillelsen.

Det er et besynderligt tilfælde, at hertugens epokegørende skrift („Die Erbfolge in Schleswig-Holstein") netop udkom i samme år, som Hannover skiltes fra den engelske krone; det stiller den uhyre forskel i de to tilfælde i et skarpt lys. Som bekendt var Hannovers forbindelse med England fremkaldt ved en enkelt begivenhed af rent dynastisk karakter; det var fra først af og blev bestandig en ren personalunion, der opløstes af sig selv, da forudsætningen, fælles agnatisk arvefølge, ophørte. Det er mildest talt en dristig påstand at ville sige det samme om hertugdømmernes forbindelse med Danmark.

Men den hele tale om „hertugdømmerne", hvor det drejer sig om Danmarks mellemværende med Tyskland, går i virkeligheden ud på at forvirre spørgsmålet og umuliggøre dets klare besvarelse. De to hertugdømmer, Slesvig og Holsten, havde hvert sin historie, sin nationalitet og sine statsretlige forhold. Danmark har aldrig benægtet Holstens egenskab af et tysk forbundsland, oprindelig et tysk len. Der har aldrig fra dansk side været gjort indsigelse mod mandsstammens ret til Holsten, og da arvefølgen ordnedes i London, var det et medlem af huset Oldenburg (Kristian IX), som blev udset til

tronfølger, og det var chefen for det tidligere i Holsten regerende hus Gottorp (kejseren af Rusland), som overdrog sine arverettigheder til denne agnat. Ikke des mindre modsatte denne fyrste (Kr. IX), da der efter hans tronbestigelse 1863 blev rejst indsigelse imod hans legitimitet af forbundsdagen i Frankfurt. sig *ikke* Holstens okkupation af forbundstropper, og der vilde selvfølgelig heller ikke senere fra dansk side være gjort noget forsøg på med våbenmagt at sætte sig i besiddelse af dette hertugdømme. Da det senere kom til fredsunderhandlinger i London, tilbød kongen beredvillig at afstå Holsten til den fyrste, det tyske forbund måtte udpege.

Men helt anderledes forholdt det sig med *Slesvig*. Max Müller indrømmer selv, at det ikke hørte til det tyske forbund; det havde ej heller nogensinde hørt til det tyske rige. Derimod udgjorde det fra den fjerneste oldtid en del af det danske rige; dets gamle navn var Sønderjylland, og det var i dets sydlige egne den gamle berømte grænsevold Danevirke var rejst imod Tyskernes indfald. Ganske vist var det lykkedes Holstenerne i tidens løb at fravriste det danske rige denne landsdel; det var 1460 bleven samlet med Holsten til et politisk corpus under Oldenburgerne og det var ved en senere akt, 1579, bleven fastsat, at også her kun mandsstammen skulde være arveberettiget. Men talrige vidnesbyrd fra datiden og de følgende århundreder viser, at dette tab aldrig blev glemt, at det føltes smerteligt i Danmark, at et gammelt dansk land, endnu stadig len af den danske krone, skulde være forbundet med en tysk landsdel, forskellig fra det i ret, sprog og nedarvede sæder. Kun den omstændighed, at Danmarks konger tillige var hertuger i begge hertugdømmer (i sameje med hertugerne af Gottorp), gjorde tabet mindre føleligt.

Da imidlertid indførelsen af den suveræne kongemagt og en fast arvefølge (1660) havde styrket det danske kongedømme, rettedes rigets politik ganske naturligt på at tilbagevinde det gamle danske land for kronen, og det er en historisk kendsgerning, som ikke kan ties ihjel af Max Müller og Karl Jansen,

at dette lykkedes, efter store opofrelser og anstrængelser, som frugt af den krig, der afsluttedes med freden i Stockholm og Fredriksborg 1720. Ved denne fred gav Sverige sit samtykke til, at hele Slesvig, hvis ene halvdel var erobret fra dets allierede, hertugen af Gottorp, for bestandig indlemmedes i den danske krone, og de mæglende magter, England og Frankrig, påtog sig en højtidelig garanti herfor, ligesom kongeriget Preussen alt tidligere havde gjort det samme. Den danske konge, Fredrik IV, modtog herefter en højtidelig hylding af hertugdømmet Slesvigs stænder (1721), deriblandt den daværende hertug af Avgustenborg. I hyldingseden, der blev aflagt skriftlig, siges udtrykkelig, at kongen har villet forene de forhen adskilte dele af hertugdømmet „und Dero Crone *als ein altes injuria temporum abgerissenes stück* auf ewig wieder incorporiren", og eden aflægges til kongen „wie auch Dero königliche erbsuccessoren in der regierung *secundum tenorem legis regiæ*", d. e. den danske arvefølgelov af 1665 (lex regia), der gav de kvindelige linjer arveretten efter mandsstammens afgang.

Dermed var da hertugdømmet Slesvig uimodsigelig udløst af den politiske forbindelse, hvori det indtil da havde stået til Holsten, og genindtrådt i sit ældgamle forhold til Danmark. Derom var i forrige århundrede alle enige og utallige tyske forfattere kan anføres, som har udtalt det. I hver geografi, fra de største videnskabelige værker til lærebøgerne for skolerne, findes uforandret den anordning: Danmark, omfattende det egenlige kongerige af dette navn og hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland; og adskilt derfra, under det tyske rige: Holsten, Oldenburg, Lauenburg, eller hvad der til enhver tid var knyttet til det danske rige som kongernes tyske besiddelser.

Kun fra den gamle hertugslægt på Gottorp, der havde mistet sin del af Slesvig, rejstes der endnu indsigelse herimod, indtil hovedet for denne slægt Povl I af Rusland var bleven myndig og traf et arrangement med Danmark, hvor-

ved han bl. a. for bestandig gav afkald på Slesvig. Hans afkald er dateret 31. Maj 1773 og gælder „Ihro. königl. Majt. zu Dännemark Norwegen und Dero königl. *Cronerben*", og kejseren lover ikke blot at lade kongerne beholde dette hertugdømme „zu ewigen zeiten", men også at ville hindre, „dass durch *andere* derselben renunciation zuwider gehandelt und gethan werde".

Men alle disse begivenheder og akter eksisterer ikke for de herrer Max Müller og Karl Jansen, ligeså lidt som de 1837 eksisterede for hertugen af Avgustenborg. Hvis der endda var gjort et forsøg på at svække deres betydning, kunde man tro på vedkommendes gode tro; men når de slet ikke nævnes, skønt de jo er tilstrækkelig bekendte. må man tvivle om den gode vilje og den ærlighed, uden hvilken enhver debat bliver rabulisteri.

Preussen har måttet føre to krige for at erobre landet mellem Hamburg og den jydske grænse. Da der i 1848 udbrød oprør i så godt som alle fastlandsstater, således også i Holsten, kastede det sig ind i kampen, væsenlig for at bortlede den demokratiske strøm fra Berlin, men tillige med det håb at kunne fiske i rørt vande. Sagen mislykkedes, fordi Ruslands kejser havde overbevist sig om dens sande sammenhæng og kastede den tyske stormagt tilbage fra sin vej. Da derimod kong Fredrik VII døde 1863, stod sagerne anderledes. Preussen ledede af en fremragende statsmand, der samme år havde gjort Rusland en uvurderlig tjeneste under det polske oprør og hvem det lykkedes at trække Østrig med ind i aktionen. Bismarck har selv i de sidste år, da han er bleven så åbenhjertig, erklæret, at han ikke noget øjeblik troede på de avgustenborgske fordringer, men straks ved efterretningen om den danske konges død udbrød: „dat möt wi hebben". Det blev en ren og skær erobringskrig, som de evropæiske stormagter fandt sig i, fordi ingen ledende statsmand forstod at samle dem til modstand.

Men det er en gammel erfaring, at den som har øvet

vold og misbrugt sin *fysiske overmagt*, føler trang til bagefter at dokumentere, at han også har haft *retten* på sin side. Dette vil dog aldrig lykkes enten Avgustenborgerne eller Preussen overfor Danmark. Kampen mod den tyske stormagt begyndte 1848 med kongen af Preussens godkendelse af den slesvigholstenske påstand om de to hertugdømmers enhed og mandsstammens udelukkende ret til arvefølgen, som hertugen af Avgustenborg havde fået Fredrik Vilhelm IV til i de bevægede revolutionsdage i Berlin (24. Marts) at underskrive. Men denne påstands uholdbarhed og usandfærdighed var netop dengang uimodsigelig godtgjort i det kongelige åbne brev af 8. Juli 1846 og de kommissionsforhandlinger, hvorpå det hvilede, og henved 20 år efter kom det preussiske kronsyndikat til væsenlig det samme resultat. Den danske kommission bestod af mænd, for hvem hertugdømmernes uadskillelighed var et attråværdigt mål: foruden kongens privatsekretær Adler udenrigsministeren grev Heinrich Reventlow-Criminil, forbundsgesandten baron Pechlin og diplomaten Bernhard Bülow, der senere endte som statssekretær i det tyske riges udenrigsministerium under Bismarck. Denne kommission kom til det utvivlsomme resultat, at hertugdømmet Slesvig ved politiske og statsretlige begivenheder var bleven uadskillelig knyttet til kongeriget Danmark og den danske arvefølge, medens den ikke trøstede sig til at give noget bestemt svar med hensyn til Holsten, særlig det gamle lenshertugdømme af dette navn. Der blev senere fra tysk side påstået, at kommissionen havde været imod det åbne brev, som gav et korrekt udtryk for dens betænkning, og at det skyldtes kong Kristian VIII's perfidi, at det hele statsministerium ikke des mindre underskrev det. Dette er dog selvfølgelig helt grebet ud af luften. Når flere medlemmer af statsministeriet modsatte sig udstedelsen af det åbne brev, indtil kongen overvandt deres modstand, og når kommissionen selv havde frarådet dets udstedelse, da var det fordi man fra den side ikke ønskede at lade tvivlen om *Holstens* arvefølge komme til orde overfor offenligheden. Disse

mænd ønskede at bevare *begge* hertugdømmer for den danske krone og for deres indbyrdes forbindelse, der var 400 år gammel, og de frygtede for, at kongens solenne indrømmelse af, at arvefølgen i Holsten var tvivlsom, vilde få skæbnesvangre følger, når mandsstammen uddøde. Kongen og de danske ministre holdt derimod på, at det frem for alt gjaldt om at sikre den danske krones ret til Slesvig og at hensynet til Holsten måtte stilles i anden række. Det åbne brev blev da også modtaget med kulde bl. a. af den russiske kejser, men vel at mærke *ikke for så vidt det vedkom Slesvig:* kejser Nikolaj indrømmede tværtimod uden forbehold, at han og hans slægt var forpligtede til at hævde dette hertugdømme for Danmark, ligesom Frankrig, England og Preussen til sin tid havde garanteret det.

Det nytter ikke noget nu fra tysk side at lade som man ikke vidste, hvad der derefter skete i årene 1848—51. Preussen støttede Holstenernes oprør mod Fredrik VII, men blev nødt til at frafalde de i Marts 1848 med så stor applomb opstillede sætninger. Preussen og Østrig opgav udtrykkelig påstanden på de to hertugdømmers enhed og anerkendte kongen af Danmarks ret til at adskille dem fuldstændig i administrativ, judiciel og repræsentativ henseende. Det danske monarki konstitueredes med de tyske stormagters billigelse med tre indbyrdes selvstændige landsdele: kongeriget, Slesvig og Holsten. Og den fælles arvefølge ordnedes således, at arvingerne til Danmark og Slesvig efter kongeloven gav afkald på deres ret til fordel for nuværende dronning Luise, som selv hørte til disse arvinger, medens kejseren af Rusland gav afkald på sine rettigheder til visse dele af Holsten til fordel for hendes ægtefælle, den nuværende konge Kristian IX af huset Oldenburg. Ved konferensen i London 1852 tiltrådtes denne ordning af alle stormagter, også Preussen og Østrig, og ved den af den danske rigsdag vedtagne tronfølgelov af 1853 bestemtes prins Kristian til tronfølger for det hele udelelige monarki.

Hvad hertugen af Avgustenborg angår, da havde han ved

en højtidelig akt, udstedt i Frankfurt den 30. December 1852, anerkendt de af kongen trufne dispositioner. Det hedder i denne akt (§ 3): „geloben und versprechen wir für uns und unsere familie *bei fürstlichen worten und ehren*, nichts, wodurch die ruhe in Ihro K. M. reichen und landen gestört und gefährdet werden könne, vornehmen, imgleichen den von I. K. M. *in bezug auf die ordnung der erbfolge für alle unter Allerhöchstdero scepter gegenwärtig vereinten lande*, oder die eventuelle organisation Allerhöchstdero monarchie, gefassten oder künftig zu fassenden beschlüssen *in keiner weise entgegentreten zu wollen*." Dette arrangement med hertugen, ved hvilket han opnåede et meget fordelagtigt salg af sine godser, der jo efter den bestående ret var forbrudte til kronen ved den under oprøret begåede feloni, skyldtes Preussens fortale og diplomatiske anstrængelse; mellemhandleren var den senere så berømte rigskansler fyrst Bismarck.

Alt dette er historiske kendsgerninger, som firmaet Müller & Jansen vel kan fortie for sine læsere, men ikke vil forsøge at benægte, når de her bringes i erindring. Mon der forelå noget, som blot i fjerneste måde lignede disse kendsgerninger, dengang Hannover skiltes fra England? Men når dette ikke var tilfældet, hvorledes kan da en sandhedskærlig mand sammenstille de to historiske forhold?

Og hvad var det så som skete 1863—64? Da Fredrik VII døde, optrådte hertugen af Avgustenborgs søn som prætendent til begge hertugdømmer, idet han skamløst offenliggjorde et dokument, hvorved hans fader afstod ham sine rettigheder — disse rettigheder, som ingen statsmand nogensinde havde anerkendt og som han for alle tilfældes skyld havde lovet „bei fürstlichen worten und ehren" aldrig at forurolige det danske monarki med. Men denne tildragelse blev som bekendt udgangspunktet for krigen mod Danmark. Kong Kristian IX opgav Holsten, men da tyske tropper uden krigserklæring gik over Ejderen, mødte de den lille danske hær, som snart overvældedes, forladt af alle og langt underlegen i tal og ud-

rustning, som den var. De to stormagter erobrede på denne måde hertugdømmerne; men da det derefter skulde undersøges, hvorledes det forholdt sig med Avgustenborgernes ret, kom det preussiske kronsyndikat som bekendt til det resultat, at kongen af Danmark havde været eneste legitim landsherre såvel i Holsten som i Slesvig („Rechtsgutachten bezüglich der herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, erstattet auf grund des allerhöchsten erlasses vom 14. December 1864 vom Kron-Syndikat", Berlin 1866).

Men dermed var det jo givet, at den danske konges afståelse til Preussen og Østrig var en fuldgyldig retsadkomst for erobrerne; hertugen blev skudt til side, og samme skæbne overgik Østrig efter kampene i Bøhmen. Preussen lovede ved denne lejlighed (Pragfredens § 5) at tilbagegive de nordlige danske distrikter i Slesvig til Danmark, men opfyldte aldrig dette løfte og sidder således den dag idag inde med de to hertugdømmer.

Dette er i virkeligheden hovedtrækkene af de begivenheder, som man nu søger at fremstille i det lys, som M. Müller har den resignation at låne sit berømte navn til. Man må lade fyrst Bismarck, at han er ærligere. Han roser sig af, og med megen ret, at han har udført hertugdømmernes erobring med små midler og stor genialitet. Han har benyttet alle de givne forhold med mesterskab: en ulykkelig, men uundgåelig nationalitetsstrid; — arvefordringer, der kunde fremsættes med virkning, fordi de i en menneskealder var bleven indarbejdede i den tyske befolkning, ikke blot i de danske hertugdømmer, men hele Tyskland over, og som dog når som helst med største lethed atter kunde reduceres til intet ved en upartisk retlig undersøgelse, — og misgreb og ubehændighed hos danske statsmænd, som ikke i tide indså, at de stod overfor en hensynsløs, brutal og retsfornægtende modstander, uden håb om hjælp fra anden side, og derfor forsømte i tide at arrangere sig med denne modstander for billigste pris.

Således kom den katastrofe, som ramte det danske mon-

arki 1864, til at berøve det langt mere end noget rimeligt hensyn enten til gammel ret eller nutidsforhold kunde begrunde. Thi ikke blot kuldkastedes gammel legitimitet derved, at Gottorpernes afkald på Holsten til fordel for kong Kristian IX ringeagtedes, og ikke blot sønderreves gamle, stadig fornyede traktater til fordel for den danske krones ret til Slesvig; men også nationalitetsprincipet, det eneste, som med nogen føje kunde påberåbes imod den i 1852 trufne ordning, forhånedes på det dybeste. Over halvdelen af Slesvig er nemlig endnu den dag idag beboet af danske folk, der intet højere ønske har end at vende tilbage til forbindelsen med moderlandet, medens den preussiske regering, til trods for det i Prag givne løfte, ved alle mulige midler arbejder hen til at underkue det fremmede element og udslette dets nationale ejendommelighed. Det er et slag i ansigtet på hele den skandinaviske race og en spot over den i Tyskland yndede talemåde om de germaniske folks solidaritet.

AFHANDLINGER

VEDRØRENDE

DANMARKS TOPOGRAFI.

HISTORISK-TOPOGRAFISKE BEMÆRKNINGER.

(1869.)

[Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1869, S. 219–27. — Her med Rettelser og Tilføjelser af Forfatteren.]

To sønderjydske bynavne.

1. Der er opstillet så mange forklaringer af *Flensborgs* navn, at det vel ikke kan skade at forsøge en til. Den almindeligste går ud på at udlede det af et mandsnavn, Fleno, Flens eller *Flen* (Thorsen, Slesvigske stadsretter, fortalen s. 38), men det synes nok så rimeligt at ty til en oprindelse af naturforhold, når den ellers har nogen sandsynlighed for sig, især da der også har været en by Flenstofte og måske en gård Flensbæk der i nærheden. Blandt de fem gårde, hvis marker byen skal have erhvervet for 24000 mark, nævnes nemlig Flensbeke[1], og i stadsretten fra 1284, såvel som i den ældre foreløbige, siges bymarken at grænse til Flenstofte jorder mod vest eller sydvest[2]. Byens eget navn skrives i stadsretten Flænsborgh, i hertug Valdemars bekræftelse Flensaabwrgh; ligesom det også andensteds hedder Flenseborg[3]. Denne for-

[1] J. N. Schmidt, Slesvigs land og folk, s. 256.

[2] Thorsens stadsretter, s. 66: af by *wæstær* til then grift, thær skil flænstoftæ iorth oc by iorth; — og s. 126: a ciuitate ad *australem* partem usque ad fossam, quæ separat terras Flenstoffthe et ciuitatis.

[3] Diplomatarium Flensborgense I 15, 16 o. fl. st.

skel er imidlertid uden betydning for navnets afledning, kun at den gør det yderligere sandsynligt, at også dets første del har hensyn til naturforhold, da der må have været en Flensà.

Ordet flens minder i sin form stærkt om et par andre bynavne i Sønderjylland, Blans i Sundved og Brøns på vestkysten, og kan da vel ligesom disse være opstået ved sammentrækning med endelsen -nes (Blå-nes, Bryde-nes; sml. Føns, d. e. Fyn-nes, Assens, Horsens, d. e. Asnes, Horsnes, o. a.). Denne endelse er meget hyppig netop her i egnen; ved fjorden ligger Rinknes, Holdnes, Fisknes, Brunsnes; ved Alssund Kejnes, Varnes osv. – Flens måtte da tænkes opstået af flæ-nes; flæ (flæg) er navnet på forskellige eng- og vandplanter, der findes ved bredden af bække og søer (acolus calamus, vellugtende flæ o. a.); på noget lignende tyder det gamle flø, engbund, norsk flæ, oldnordisk flói[1], måske det samme som de frisiske „flethen“, de rørbevoxede lavninger i marsklandet, der tidligere har været vandløb[2]. — Et sligt „flænes“ vilde da vistnok kunne søges på fjordens sydlige side ved møllebækken, der hvor jo også det ældste Flensborg lå, nord for den gamle Hanskirke, og det var da vel møllebækken, der oprindelig hed Flensâ eller Flensbæk.

2. Navnet *Nordborg* er et af dem, der ligesom Gravensten og Apenrade forlængst burde have været banlyst af det danske tale- og skriftsprog; det er nemlig ligesom de en affødning af tidligere tiders fortyskelse. Byens gamle navn, der endnu udelukkende bruges i det sønderjydske folkesprog, er *Nørborg*, modsat Sønderborg, ligesom Nørherred modsat Sønderherred (Valdemars jordebog har: „Nørræhæret“ og „Syndræhæret“). Det må da også have været det almindelige i hele riget før hertugernes tid, siden Arild Hvidtfelt endnu bruger det (I, 299, i kvartudgaven)[3].

[1] N. M. Petersen i Nordisk tidsskrift for oldkyndighed, II 75.

[2] Trap, Beskrivelse af Slesvig, s. 260.

[3] Dansk dokument fra 1410: Norræborgh og Nørræborgh (Jahn, Danm. hist. und. unionskongerne, s. 494 f.). Biskop Hans Mikkelsen 1633: Nørborg (Fynske saml. VII 65).

I de tyske aktstykker optræder det derimod selvfølgelig strax i sin forvanskede skikkelse tilligemed alle de andre danske bynavne. Således alt 1410, i vidneforklaringerne i kong Eriks proces (1424) og i delingsakten mellem kong Hans og hertug Fredrik (1490), hvor „Norburg" nævnes ved siden af „Sunderburg", „Apenrade", „Hadersleben" og „Tundern"[1]. I hertug Hans's testamente (fra 1621) har det fået sin helt tyske stavemåde, „Nordburg"[2], den samme, det har beholdt indtil nu, med undtagelse af at man på dansk har forandret „burg" til „borg", ligesom i andre tyske navne (Hamburg o. l.[3]). Men vil man beholde Nordborg, burde man også holde sig til det ligeså gamle Sunderborg, thi de findes næsten stadig jævnsides, ligesom f. ex. de tilsvarende „Nor Jutland" og „Sunder Jutland" istedenfor Nørre- og Sønderjylland.

Byen Slesvigs virker i middelalderen.

Enhver der, om end kun flygtigt, har syslet med Slesvigs (Hedebys) ældre historie — og ingen, der vil kende rigets, kan jo helt undgå det —, vil have lagt mærke til den usikkerhed og forvirring, der især tidligere har hersket i henseende til dens beliggenhed og omfang. I århundreder søgte man dens oprindelige plads syd for Slien, forledet af navneligheden med Haddebod og de mægtige volde ved Selknor, og indtil den dag idag har man givet den en udstrækning, der overgår al rimelighed. Det første er nu vel for bestandig modbevist af prof. Thorsen i hans indledning til de slesvigske stadsretter, og mod det andet er der idetmindste gjort et godt skridt frem af K. Lorenzen i hans afhandling „om Slesvigs befæstning i oldtiden og middelalderen" i „Annaler for nord. oldkyndighed" for 1859. Der er her for første gang samlet en række fak-

[1] Script. r. D. VII 268. 372 ff. Dipl. Flensb. I 344. 682.
[2] Falcks „Urkunden", s. 103.
[3] Kok, Det d. folkesprog i Sønderjylland, II 291. Trap, Beskrivelse af Sl., s. 401.

tiske meddelelser om de ældre virker, både hvad deres nuværende spor og historiske efterretninger om dem angår, og de værste udskejelser af de ældre topografers fantasi er derved reducerede til deres intet. Alligevel lader den historiske behandling vistnok et og andet tilbage at ønske, — og da spørgsmålet ikke er uden betydning, skal det her fremdrages endnu engang i al korthed.

Den ældre bys grænser angiver Lorenzen selv med udtømmende grunde; de dannes mod vest af den endnu bevarede „grav“, mod nord af „kalvedammen“ og mod øst af dennes afløb ned til noret; indenfor dette lille område ligger eller lå nemlig alle byens kirker og klostre, dens gildehuse og kongeborge, og den del, der ligger nord derfor, kaldtes endnu for et par hundred år siden den „nordlige forstad“ eller „nystaden“ (a. st. s. 308). Og dette gælder ikke blot de ældre kirker og klostre, men også det anselige gråbrødrekloster, stiftet 1234, ligesom Mikkelskirken endnu i det 13. århundrede siges at ligge i „Slesvigs forstad“, „udenfor byens porte“, „ved Slesvig“ osv.[1].

Men L. går stadig ud fra den falske forudsætning, at Mikkelskirken oprindelig er bygget som kastel, som led i en stor befæstning, en anskuelse der vel er gammel[2], men ikke desmindre aldeles falsk: den er en mærkelig kirkebygning fra det 12. århundrede, der dog har ikke få sidestykker i Danmark og det øvrige Evropa (se Traps beskrivelse af Sl. s. 556 f.). Det er desuden en misforståelse, at den har været omgiven af en grav, idetmindste kan det sted af Knud VI's brev, som L. anfører, ikke bevise noget i den henseende[3].

---

[1] Script. r. D. V 381: ecclesia montis S. Mich. *foris portam villæ* Slesvicensis. — eccl. M. *in suburbio* Slesvicensi; — III 631: eccl. M. *juxta Sl.* — osv. Kongebrev 1196 (Scr. VII 323) nævner 7 kirker, deriblandt *ikke* Mikkelskirken.

[2] Cypræus, Annales episc. Slesv., p. 168: hac tempestate (c. 1150) propugnaculum illud, ad aquilonem in monte excelso situm, a fundamentis erectum et ædificatum esse, *a majoribus nostris memoriæ proditum est.* Quod postea in templum diui Michaelis conuersum est.

[3] Script. r. D. VII 323: ecclesia St. Mich. de Flensborgh (!) *montem eciam*, in quo eadem eccl. sita est, cum adjacent. molendinis *et unius cultura aratri in loco*

Derimod må det gamle Mikkelskloster jo upåtvivlelig søges her (conventus nigrorum monachorum existens *apud ecclesiam* M. juxta Sl.—Script. r. D. III 631), før det 1192 flyttedes til Guldholm, og også dette synes at tyde hen på, at der her ikke fandtes noget forsvarspunkt, men kun et stille og særdeles skønt beliggende tilflugtssted for dem, der vilde trække sig tilbage fra verdens travle færd, som så rigt udfoldede sig foran bakkens fod.

Det afgørende bevis for at byens ældre virke kun har omfattet strækningen op til kalvedammen er imidlertid den endnu bevarede gamle stadsport mod nord[1]. Den lå ved kalvedammens østlige ende og svarede til den på vestsiden ud til kongeengen. Det er disse to porte, stadsretten taler om, idet den bestemmer, at kongens bryde skal holde den nordlige, hertugens den sydlige (§ 73). Indenfor hin lå den gamle kongsgård, indenfor denne siges det såkaldte „Abels slot" at have ligget (efterretningerne om kong Eriks mord siger, at stedet, hvor det skete, lå ved vandet). — Det er da også dette virke der menes i hertug Valdemars brev fra 1291, når han angiver grænserne for byens thingområde til „det gamle virke mod nord, Frisevirke, Angelbovirke og Saldergater; den store vold ved Johanneskirken mod øst; midtvands mellem byen og Haddebod (mod syd), og den gamle Jørgensborg mod vest"[2]. Det er nemlig indlysende, at der her ved „nord" ikke tænkes på *byens*, men hele *thingområdets* nordlige side, altså *byens hele virke mod landsiden*. Lorenzens

---

qui stubba nuncupatur et est notabili fossatura circumductus etc. Sml. Slesvigske provinsialefterretn. III 150. — [Senere Tilføjelse:] „Stubba" er ligefrem en jordlod, omgiven af en grøft, der endnu nævnes 1321 og siges at ligge mellem Slesvig og Gottorp; kaldes senere „Münchenland" (Staatsb. Mag X 489); d. e. „stuf" - ornum.

[1] Dankwerth s. 116: zwischen der rechten Stadt und der Vorstadt hat es eine Maur und Tohr, so etwa von der alten Fortification noch übrig.

[2] Michelsen, Nordfriesland im Mittelalter, s. 183: in eadem civitate, vel *infra* antiqua moenia, sive septa eiusdem, que Frisewircki, Angelboewircki et Saldergater in aquilone vulgariter appellantur, vel *infra* aggerem magnum, vicinum ecclesiæ St. Johannis in oriente, vel *infra* medias aquas, infra ipsam civitatem et inter Haddeboth profluentes, vel *infra* castrum antiquum, quod Juriansburgh dicitur, in occidente.

opgivelser, der går ud fra hin falske forudsætning og dermed forbinder den anden, at det af ham efterviste virke op om Mikkelskirken alt var til så tidligt, er altså fuldstændig forfejlede og vildledende. De tre navne fordeles ganske naturligt til byens tre sider mod det omgivende land: den vestlige vold ud til kongeengen var Frisevirket, den nordlige til dammen, med „Borggaden" bagved, Angelbovirke, den østlige Saldergater. Nørreporten kaldes også „Angelboport" og den sydlige har vel svarende dertil heddet „Friseport", ligesom vi i Flensborg har navnene Friseport og Angelboport[1]; dette stod da i nærmeste forbindelse med de to virker, der jo iøvrigt selvfølgelig intet andet kan have havt at bestille med Angelboerne og Friserne end at de vendte ud mod de af dem beboede egne. Hvad Saldergater angår, da synes der strængt taget intet bestemt at foreligge om at der hermed menes et virke; tvertimod synes adskilligt at tale for, at det her liggende nor oprindelig dannede det eneste naturlige værn (Lorenzen, s. 297 f.). Det vil da måske være naturligst at forklare Saldergater, eller som det synes at have hedt: Soldergater, siden der endnu findes en Solderkobbel, som navn for de veje eller gader, der gik langs dette byens grænseskel, ligesom der i ældre tid i Ribe fandtes en „solte gadhe"[2].

Når dette ældste virke[3] er bleven anlagt, er vistnok vanskeligt at sige med sikkerhed, men neppe så svært at skønne med nogen sandsynlighed. Der er her selvfølgelig ikke tale om det pæleværk, der rimeligvis har omsluttet byen fra ældgamle tider, understøttet af jordvolde, der kunde give forsvarerne en gunstigere stilling under et angreb; slige virker træffer vi jo idelig i sagaerne, og Slesvig havde dem lige for øje i rigets store grænsevold. Men når talen bliver om den sandsynlige tid for stenportens og det til den svarende virkes

[1] Dipl. Flensb. I 439. 441 og 443 (fra år 1436).

[2] „Ribe oldemoder", udg. af O. Nielsen, s. 56; navnet betyder måske „Skidengade", s. J. Koks „Sønderjydske folkesprog" I 377.

[3] (Senere Tilføjelse:) I anledning af Harald Hårdrådes ødelæggelse af Hedeby nævnes dens befæstning i samtidige vers (Snorre, Har. Hårdr. kap. 34).

opbyggelse, må vi vistnok gå ned i tiden til det 12. århundredes begyndelse, da uden al tvivl byens domkirke opførtes af sten, medens Danevirke udbedredes i en væsenlig grad[1]. Netop i denne tid er der da også en mærkelig forandring i byens forsvarsevne kendelig; thi medens kong Nils i begyndelsen af sin regering var udsat for Vendernes overfald og måtte beskyttes af Friserne, når han opholdt sig i Hedeby[2], så udholdt Erik Emun her i vinteren 1131—32 en belejring af Nils og Magnus. Og i den nærmest følgende tid befæstedes netop Danmarks største byer. Lund af Erik Emun, Roskilde og Viborg af Sven Eriksøn[3], medens Otto af Babenberg endnu 1127 aflægger det vidnesbyrd efter sin rejse til Lund, at vore byer ikke var befæstede med tårne og mure som andre folks, men kun med pæleværk og grave; ligesom Saxe beretter, at vi til den tid var aldeles ukyndige i belejringskunsten og Erik (Emun) derfor måtte have Tyskerne i Roskilde til at bygge blider[4]. Det synes da at stemme ret vel med det vi ellers ved om Slesvigs fremmelighed, at den er bleven ordenlig befæstet noget tidligere, dengang Margrete byggede på Danevirke og Knud Lavard opførte sit tårn ved Slien.

Spørgsmålet om, når da det af L. påviste virke *omkring den nordlige forstad* er bygget, vil da kunne besvares uden synderlig vanskelighed, idetmindste tilnærmelsesvis. Der kunde tænkes på året 1288, da byen ødelagdes ved vådeild og befæstedes pany, tildels med pæleværket fra Gottorp; men hertug Valdemars brev fra 1291 taler herimod, idet „de gamle“ virker endnu nævnes som grænser for byens thingområde, hvad der

---

[1] Årbøger f. n. oldk. 1868, s. 389 f.

[2] Sst. s. 180.

[3] Anonymus Roskild. Script. r. D. I 382: Lund muro et vallo jussu Herici est circumdata. Saxo p. 677: Roskildiam, moenium inopem — vallo fossaque complectitur; p. 683: (S.) Wibergam, adhuc munimenti expertem, — terreis moenibus clausit, magnisque eam stipendiis instruxit (instruere manu, stipendiis, forsyne med mandskab. sml. Saxo p. 629).

[4] Se Årbøger 1868, s. 393 †). Saxo p. 650: (E.) a Saxonibus, qui Roskildiæ degebant, tormentorum artificia mutuatus —. Quippe nostri, rerum adhuc militarium rudes, raro talium usu callebant.

neppe vilde have fundet sted, dersom byen var bleven udvidet.

Rimeligere er det at henføre det til grevernes tid, dengang kong Erik (af Pommern) gentagne gange belejrede Slesvig og Gottorp. Det lykkedes ham nemlig engang at indtage staden (1417), hvorpå den efter hans fordrivelse befæstedes meget (1426) og nu kunde modstå ham bedre[1]. Krønikens slette latin lader ikke tilfulde skønne, om der ved denne lejlighed fandt en udvidelse af staden sted, foranlediget ved at den ene side havde vist sig at være for svag (nedenfor Mikkelsbjerget), men det er efter alt det foreliggende rimeligst[2]. Hvad der også i høj grad taler herfor er *Jørgensøens dæmning*. L. antager vel, at denne er meget gammel, ja endog samtidig med en del af Danevirke, så der alt i ældre tider har været en vej fra byen lige syd på til Holsten; men dette kan ikke på nogen måde forenes med uomtvistelige efterretninger. Således fastsætter Slesvigs stadsret, at de der sætter over i både og småskuder skal befordre kongens folk uden vederlag (§ 73: item custodes cymbarum et nauicularum transuehent gratis homines regis), hvad der jo ikke kunde være tale om, dersom der var en fast dæmning, som førte til borgen på øen såvel som til fjordens sydlige bred. Det samme fremgår af Saxes fortælling om den gamle erkebisp Eskils afrejse her fra landet. Han tog nemlig afsked med kongen på skibsbroen ved Slesvig og sejlede derpå over fjorden tilligemed Absalon, hvorpå han blev sat på en vogn og kørte mod syd[3]. Men endnu over 200 år senere, 1416, fortælles der, at Holstenerne tog øen

---

[1] Eciam palis strictissime coniunctis dux Henricus hanc ciuitatem pro muro muniuit et eciam profundissimis fossis, *accurata aliquali parte de ciuitate*, firmissime circumdedit, ita quod rex etc. (Lappenbergs udg. af „Presbyter Bremensis“ p. 148). Det fremhævede oversættes således hos Westphalen III 173: up dadt aller sterckeste van einer Siden der Stadt.

[2] [Senere Tilføjelse:] Sml. Flensborg og kongens befæstelse af bjerget her 1411—12.

[3] Saxo p. 918. — At dæmningen ikke alt ved den tid (1177) var forsvunden og altså tilhørte en tidligere tid, ses af at alle ældre forfattere er enige om, at der kun var én gennemkørsel gennem Danevirke.

Jørgensborg „tilhest“, *tiltrods for at den var ø;* ved Guds vidunderlige hjælp red de gennem vandet og tog den tilligemed en del småskibe, med hvilke kongen havde sat sig i besiddelse af øen[1]. Dæmningens anlæggelse synes da ej heller at kunne sættes før efter denne tid, altså rimeligvis ligeledes ved 1426, da det let forstås, at det må have været Holstenerne magtpåliggende at hindre den danske flåde i at trænge frem til Gottorp og derved tillige afbryde byens forbindelse med den sydlige kyst og Holsten. — Senere er da dæmningen atter kommen i forfald, da der ingen anvendelse var for den mere; thi til den fredelige forbindelse af de to fjordbredder var Gottorpdæmningen tilstrækkelig; ved den voxede der efterhånden nye byer frem (Fredriksberg og Lolfot).

---

[1] Dominus celi dedit Holtzatis *ire super aquas cum equis* et ad naues applicuerunt et *ad insulam Jurghensburg* sine nauibus etc. (Presbyter Brem. p. 119).

DET ÆLDSTE KØBENHAVN.

(1872–81.)

[Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1872, S. 257—73 (I); 1877, S. 265—96 (II); 1881, S. 281—96 (III). — Her med enkelte Rettelser og Tilføjelser af Forfatteren.]

[I.]

1. „Havn“.

Det ældste skriftlige mindesmærke, der er bevaret indtil vor tid om hovedstadens forhold, er pave Urbans bulle af 1186, hvorved erkebiskop Absalons gave til Roskilde bispestol: „borgen Havn med dens tilliggende osv.“, en gave, som Absalon igen havde modtaget af kong Valdemar, stadfæstes i dens eje. Det næste er Saxes omtale af byen og borgen, nedskreven henved året 1200. Af disse to kilder lader der sig vel just ikke uddrage synderlig fyldige efterretninger, men der ligger dog et og andet i de af dem brugte udtryk, som i forening med det, der lejlighedsvis nævnes i yngre aktstykker, kan føre til ret pålidelige slutninger med hensyn til det ældste København. Og da disse aktstykker nu, i det mindste for en meget stor del, foreligger i en pålidelig udgave i „Københavns diplomatarium“, turde den tid være kommen, da forskellige forsøg på at overvinde de vanskeligheder, som altid frembyder sig i rigt mål, hvor talen er om at tilvejebringe et nyt grundlag for en af usikre traditioner overgroet historie, med rime-

lighed kan ventes at ville fremkomme. Diplomatariets udgiver, Dr. O. Nielsen, har i den henseende alt brudt vej (Danske saml.. VI 289—312); når de følgende bemærkninger i flere væsenlige punkter fjerner sig endel fra de resultater, hvortil denne forfatter er kommen, så vil det formentlig kun kunne gavne den fortsatte granskning og lette vejen til et endeligt, fra alle sider vel overvejet resultat.

I slutningen af det 12. århundrede, da Saxe skrev og da bullerne blev udstedte, var der forlængst bygget en fast borg på holmen foran den lille købing, som Saxe kalder „Købmandhavn", bullerne derimod endnu kun „Havn". Borgen brugtes jævnlig som bispesæde, ligesom den havde en stadig besætning af vel rustede mænd, der herfra holdt øje med Nordens vigtigste farvand, altid rede til at fare ud med deres skibe for at optage kampen med de vendiske vikinger; foran på holmen stod høje stejler med de fældede fjenders hoveder til advarsel for de upålidelige købmænd fra Østersøens kyster, som søgte havnen. Borgen havde sin ladegård på Amager; den kaldes „Borgby" (senere „Tårnby"), et vidnesbyrd om at det faste hus alt dengang har været kaldet „borg", ligesom de samtidig byggede huse ved Hærvig: Kalundborg, ved Beltet: Nyborg osv. Tidligere kaldtes slige ladegårde for „husebyer" både her og i det øvrige Norden[1]; betegnelsen „borg" synes ikke at have været synderligt i brug før dette århundrede, da de middelalderlige stentårne trådte istedenfor de ældre bjælkehuse.

Med hensyn til byens omfang i denne første tid haves der endnu en vigtig underretning, der synes at være bleven upåagtet af alle dem, som har syslet med de herhen hørende spørgsmål. I stadens ældste ret (fra året 1254) findes nemlig den bestemmelse, at alle de der bor på bispens grunde skal

[1] Ribe oldemoder nr. 6: in nostris villis, que huseby dicuntur. — H. Hildebrand, Sv. folket under hedna tiden, 2. opl. s. 229 anm.: Konungsgårdarne kallades ofta husabyar. Munch, Norge i middelalderen, registret: Húsabœr. I navnet Burghus (Bårse) forenes begge betegnelser fra en tid, da „burg" neppe var fuldstændig optaget i sproget, men gaves som navn til en vis slags huse.

betale 12 penge i jordskyld[1]. I bispernes jordebog, der er over 100 år yngre, siges der dernæst, efterat 135 grunde er opregnede: „af alle disse grunde eller gårde har hr. bispen årlig ved st. Hans tid en afgift, kaldet jordskyld, det er én sterling af hver grund og gård". og i en lidt yngre jordebog nævnes blandt bispens indtægter: „en afgift ved navn jordskyld, der gives én gang om året, nemlig ved st. Hans tid, det er én sterling af hver grund og gård *i gaderne ved stranden*"[2]. Men dette forhold, at bispen ejede hele kvarteret „ved stranden", der endnu i slutningen af det 14. århundrede, da jordebogen affattedes, udgjorde omtrent en fjerdedel af byen, tyder da vistnok meget stærkt, for ikke at sige afgørende, hen på, at vi her har den ældste by, det „Havn", der alt var til, da kongen tilskødede sin ven „borgen og alt dens tilliggende"[3]. Denne bydél strækker sig op fra „stranden" eller „havnen" i hele sin udstrækning, som den senere nærmere skal omtales, op ad den bakkeskråning, på hvis højeste punkt Frue kirke ligger, og alt dengang lå; da der efter jordebogen findes 135 grunde på dens område, må den vel efter den tids forhold have strakt sig op omtrent til byens nuværende hovedgade, i øst og vest, som det synes, begrænset af to vandløb, der fra de højtliggende søer og kær søgte ned til stranden. Kirken var uden al tvivl fælles for Havn, Solbjerg og Seredslev, der indtil deres nedlæggelse hørte til københavnske sogne. I pave Coelestinus's bekræftelsesbulle af året 1193 nævnes udtrykkeligt, hvad der vel kun er udeladt af tilfældige grunde i den

[1] Kap. 3: quicumqve habitant in fundis domini episcopi, soluere debent pro yorthskyld XII denarios (K. dipl. I 18).

[2] Smst. s. 97. 112.

[3] Da borgerskabet 1296 havde gjort oprør mod biskoppen og var bleven overvundet, måtte byen tilskøde ham „alle de grunde, som ikke forhen har betalt jordskyld (census), samt visse jordlodder udenfor byen", dog således at de nuværende ejere og deres arvinger efter dem skal bo på dem mod en årlig afgift af 6 penge, som bispen skænker til et hospital. Dette kaster et stærkt lys på jordskyldens betydning samt på de ny bydeles stilling: de stod ikke på biskoppens jord, men var opståede som forstæder på den fri bondejord og senere forenede med byen, et forhold, der er meget almindeligt i middelalderen (sml. G. L. Maurer, Gesch. der Städteverfassung, II 126 ff.).

ældre, at Absalon har lagt de 3 kirker, den i Havn, den i Brønshøj og den på Amager, til borgen. Der er bevaret en tiendeforening fra Absalons tid, ved hvilken Havns sognemænd forpligtede sig til at anvende en tredjedel af korntienden til en ny kirkes bygning[1]. Når Dr. H. Rørdam heraf har villet slutte, at Havn var en agerdyrkende by, så ligger det dog neppe i disse ord; det fremgår kun af dem, at *sognet* Havn havde jorder, der her som overalt bar tienderne, hvad ikke udelukker, at Havn selv var en jordløs by. Endnu 1525 gik bymarken ikke længere, end at en væsenlig del af den kunde gå tabt ved de opdæmninger, der foretoges i og efter belejringen, og det var først derefter at kongen og kapitlet i Roskilde, der ejede hver sin del af Seredslev, afstod denne i krigen ødelagte bys jorder til staden. Pontoppidan fortæller som et sagn, at man fordum kaldte folk fra den nordlige del af Nørregade for „de Seredslev mænd", ligesom han søger den forsvundne bys plads indenfor Peblingesøen[2]. Det er ikke let at komme til noget afgørende resultat i den henseende, men så meget synes dog at fremgå af de forskellige vidnesbyrd, at hvad enten byen lå uden- eller indenfor søen, så gik dens mark temmelig nær ind under stadens mure, og „søerne", der jo end ikke var til i deres nuværende eller lignende form i middelalderen, kan ingenlunde efter de foreliggende aktstykker betegnes som markeskel mellem København og Seredslev[3].

---

[1] H. Rørdam, Kbhvn. kirker og klostre, s. 7: Absalon — *comparochianis de Haffnis* salutem etc.

[2] Pontoppidan, Origin s Hafn., s. 12, anm. — Der er ikke, som Dr. Nielsen forudsætter, nogen uoverensstemmelse mellem Pontoppidans og hans samtids stedfæstelse af Seredslev by; thi „fuglestangen" („papagøjstangen") stod „fordum", i begyndelsen af det 17. århundrede, mellem stadens volde og søerne, hvorfra den før 1620 var flyttet bort (K. dipl. I 469. 597). Sml. D. saml. VI 302. Det er et spørgsmål, om der ikke er en direkte forbindelse mellem byens gamle plads og fuglestangen, så denne stod på sognets gamle grandestævne, ligesom vi i Flensborg ser borgerskabet holde markmøde ved „papegøjtræet" (Fl. dipl. nr. 516).

[3] Danske saml. VI 301, hvor denne påstand fremsættes, hviler formentlig på en fejlslutning. Hvad der 23. Dec. 1523 tilstås København er „alle de jorder og ejendomme, som de af arilds tid havt have, både inden bys og uden bys —" (Dipl. I 321) og „deres oredrift trindt omkring K. stad så langt og vidt, som de havt have af arilds tid" (s. 322). Hertil holdes borgerskabets andragende af 9. Maj 1525, hvori der siges,

Derimod synes der intet at være til hinder for at tænke sig en bymark vest for staden, mellem stranden, Valby og Solbjerg marker. Alt 1496 nævnes der iblandt byens jorder 25 „haver" udenfor Vesterport, medens der ellers ingen sådanne forekommer udenfor byens mure. Det er da vistnok ligeledes her, de jordlodder (terrulæ) må søges, som borgerne alt 1296 ejer „udenfor gravene". Det er ikke let at afgøre, til hvilken bymark stadens Vesterfælled oprindelig har hørt. Indtil 1621 ejede København ikke blot de nuværende jorder på dette strøg, men tillige den såkaldte „Kalvehave", nemlig st. Jørgens sø med jorderne nærmest vest derfor[1], og endnu 1695 skaffer Valby bønder thingsvidne på, at de har en ældgammel ret til græsgang på Vesterfælled[2]. Heraf synes det at fremgå som det mest sandsynlige, at det oprindelig var Valby mark, som strakte sig ind imod byen, og dette stadfæstes af et diplom

at „vor oredrift, som vi havde her til Kbhvn.. have vi bestæmmet med damme og vand, så at den bedste part af vor græsgang er os dermed betaget" (s. 360). Men byen havde jo fra arilds tid del i Seredslevs græsgang, hvorfor kongen også kunde stadfæste dens oredrift i forbindelse med overdragelsen af Råsbæk mølle (1524). Der fandtes imidlertid dengang også større damme under selve stadens mure; således omtales 1508 en dam ved Nørreports bulvirke (s. 258), 1510 forskellige damme, der istandsattes af borgemester Oluf Adsersen (s. 262), ligesom vandløbet vest om byen drev en mølle, medens der på den østlige side fandtes et vand, som kaldtes Pustervig. — Idet staden nu erhvervede kongens og Roskilde kapitels dele af Seredslev og altså blev eneste ejer af hele dets bymark, bestemtes der, at man ikke vilde holde svin på den „fore skade og fordærv, deraf komme kan på stadsens volde og grave". — en bestemmelse, der jo tyder på alt andet end en mark, som er skilt fra staden ved søer og mellemliggende jorder. Ligeså tyder det, at stadens teglgård netop nu, da man dog havde så store forpligtelser og udgifter, flyttes *ud af byen*, til strækningen *indenfor* søerne, bestemt på, at man ikke forhen havde været ejer af disse jorder (Dipl. I 256. 344 f.).

[1] D. 1. Jan. 1621 får kongen i mageskifte for Ryvangen: „hvis jord og ejendom udi Kalvehaven her for byen, såvidt vi på byens vegne endnu der udi haver og ikke allerede til kong. maj. og kronen er afstået og afhændet". Det der her sigtes til, er et mageskifte af 14. April 1619, hvorved kongen får søerne: „Pebling sø, den sø ved st. Jørgen med Kalvehaven, og sorte dam", det samme der kort efter kaldes „Kalvehavens jord og eng, sønden ud med Pebling søs dæmning", der er „forandret og under ét inddiget med st. Jørgens sø" (K. dipl. I 632. 594. 597). Det først afhændede stykke, der lå „sønden ud med Peblingesø" var altså selve st. Jørgens sø med den nærmest liggende jord, der ved opdæmning kunde sættes under samme vand (sml. K. dipl. I 550 ff.).

[2] Danske saml. VI 308.

fra 1257, der nævner et „Valby østre“ ved siden af Valby[1] (ligesom Solbjerg udskiller et torp „Nyby“ på sin bymark), uden at denne by vides at forekomme senere; dennes jorder kunde da som de nærmest liggende antages for i en meget tidlig tid at være lagte til staden, således at dog adelbyen beholdt sin græsningsret efter det ældre fællesskab.

Når vi således ser, at Havn eller Købmandhavn i Absalons tid betegnede en borg på slotsholmen med en tilliggende, uden al tvivl jordløs, købing på den ligeoverfor liggende strand, mod vest skilt fra Valby mark ved et vandløb, mod nord støttet til den bakke, som bar sognets kirke, mod øst begrænset af stranden og et andet vandløb, — så bliver spørgsmålet, om vi kan følge stedet længere tilbage i tiden, ud over det år, da Absalon byggede sin borg på holmen. — Urbans bulle stadfæster Absalons gave; der nævnes ikke udtrykkelig noget gavebrev, men et sådant må dog bestemt forudsættes at have været til, og dens udtryk er da uden al tvivl lånte af det; men Absalons gavebrev støttede sig atter til et ældre af Valdemar[2]. Urbans bulle betegner Absalons gave således: „borgen Havn, som Valdemar, højlovlig ihukommelse, fordum Danmarks konge, overdrog til dig — med hele sit tilliggende, nemlig selve byen Havn; Utterslev med hele sit tilliggende, d. e. Seredslev, Solbjerg, Hvanløse, Vigerslev, Valby, et bol i Brønshøj, Emdrup; gården i Gentofte med alt sit tilliggende osv.“[3]. Ser man på disse udtryk uden nogen fordom i henseende til borgens og byens anlæggelse, vil man utvivlsomt få det indtryk, at begge dele har været til, før Absalon fik stedet og dertil det halve Støvnesherred. Dette fremgår ikke

---

[1] Rørdam, K. kirker og kl., s. 235: Valby juxta Hafnæ, — Walby østre juxta civitatem.

[2] Prout in patentibus litteris inde confectis ipsius regis sigillo munitis plenius dicitur contineri.

[3] Castrum de Hafn, quod illustris memorie V. olim rex Dacie tue fraternitati contulit — cum omnibus pertinentiis suis — uidelicet uillam ipsam de Hafn, Oterslef cum omnibus pertinentiis suis, scilicet Serslef, Solbiergh, Huanløsæ, Wigislef, Walbu, mansum unum Brunshogæ, Imbrethorp; mansionem de Gefnetofte cum o. p. s. —.

blot deraf, at kongen siges at *have givet ham* borgen Havn med sit tilliggende, nemlig selve byen, der jo altså må *have været til* dengang, men også af den modsætning, hvori Havn træder til nabobyerne Seredslev, Solbjerg og Valby, der er tilliggende til (hovedgården) Utterslev. Denne modsætning fremtræder endnu i hele sin skarphed 1350 i bisp Henriks brev, hvorved han for livstid afstår til kong Valdemar „borgen og staden Havn med al ret og alt tilliggende“, dertil „vore ejendomme i Seredslev med et møllested“[1]. For byens vedkommende stadfæstes formodningen om en ældre oprindelse da også på det mest utvivlsomme af Saxe. Da Erling jarl havde hærget ved Dyrså i Jylland, begav han sig nemlig „til den by, som kaldes Købmandhavn“ (for at fortsætte). Her mødte Absalon ham imidlertid med Sællænderne og hindrede ham i at gøre landgang; Normændene gik i både for at tiltvinge sig adgang, men søgangen var så stærk, at de ikke kunde bruge deres pile og kasteväben med fordel. Der blev da aftalt et fredeligt møde mellem de to høvdinger: Erling kom i båd, men Absalon til hest; det fandt altså sted på fastlandet. Erling fik lov til at forsyne sine skibe med vand fra søerne, hvorefter han stod nord på, ikke uden at hærge både på Sælland og Halland. Men samme år „skaffede Absalon fædrelandet et fortrinligt værn ved en ringe befæstning, idet han forsynede holmen i den åbne strand med en fra ny grundlagt borg for at hindre disse vikingetog“[2]. At der her er tænkt på Havn og ikke på Språ, som nogle har holdt for, kan der ingen tvivl være om; ikke blot haves der ingen somhelst efterretning om. at Absalon har bygget det store tårn i beltet, der tvertimod stadig tilskrives kongen selv; men hele sammenhængen hos

[1] Castrum et villam Hafnensem cum omni iure et singulis pertinenciis suis —, vna cum bonis nostris in Særethslef et situ cuiusdam molendini.

[2] Saxo p. 810: eodem anno deturbandæ piraticæ gratia A. *insulam maritimam novo castelli fundamento complexus*, exigui munimenti beneficio ingens patriæ præsidium attulit; — p. 888: castellum, qvod *in publico negotiatorum portu* condiderat; — p. 889: propter *Absalonicæ urbis* moenia —.

Saxe tyder bestemt på det omtalte sted ved Øresund, der jo havde vist sig at være et mål for vikingernes attrå, og udtrykket „insula maritima“ skal sikkert kun betegne denne holm, i modsætning til de fleste andre borgpladser ved og i indsøer, som liggende i det salte vand. Den by i Købmandhavn, som Saxe her omtaler, kan ikke have været ganske så ubetydelig, som man plejer at forudsætte; det er givet, at det hverken kan have været et fiskerleje eller en landsby — der jo heller aldrig kunde kaldes „havn“ —, men man kan heller ikke tænke på en markedsplads, der var stærkt befolket til enkelte tider, men for resten stod øde; thi noget sådant antydes end ikke af Saxe eller noget andet steds. Det udtryk, Saxe bruger til at betegne byen („vicus“)[1], er ligeså tvetydigt som det danske „by“; han bruger det selv jævnlig om landsbyer, men også i flæng med „stad“[2]; i aktstykker fra hin tid bruges det om stædernes hovedgader eller kvarterer.

Men også med hensyn til borgen antyder Saxes udtryk tilværelsen af en ældre forgænger: A. byggede „en *ny* befæstning på holmen“; det svarer til pavebullens udsagn: „borgen Havn, som kong Valdemar gav dig“ (Ab.). Den ældre befæstning har dog neppe ligget på holmen, men snarere i eller ved selve byen; det var jo forbunden med adskillige vanskeligheder at have borgen skilt fra byen ved et dybt vand, man kunde ikke altid komme den til undsætning, ligesålidt som dens besætning kunde undkomme for en overhængende fare. For at en borg kan være fritliggende på denne måde, må den have en stadig og stærk besætning og selv være bygget af sten; men denne slags huse kom først op henved Absalons tid i Danmark; forhen havde man havt bjælkehuse med bulvirker og jordvolde, og omegnens beboere plejede at ile til for

---

[1] Saxo p. 809, — vicus, qui mercatorum portus nominatur.

[2] Danske saml. VI 292. Saxo p. 656: · dividuum *civitas* (Slesvig) animum habuit; — cætera *vici* pars —; p. 713: splendidam mercimoniis *urbem* (Sl.) ad tenuem angustumque *vicum* redegit; p. 384: vicus Upsala; p. 381 f. står det for bygd (v. Thothni, Soghni).

at forstærke den svage, mere tilfældige besætning i farens stund. Vi finder da også virkelig senere hen en gård i København, der vist med fuld føje kan ansés for byens oprindelige midpunkt, nemlig den såkaldte *Østregård*. I året 1328 forekommer den som bispens avlsgård, idet den bortforlenes til hans broder, Ingvar Hjort, tilligemed borgen, byen, Solbjerg og Seredslev[1]. Den nævnes dog alt 1298 og ved denne lejlighed betegnes dens plads temmelig nøjagtigt. Biskop Johannes, siges der nemlig, købte og gav Sorø kloster en grund i Nikolaj sogn mellem „gårdens“ østlige grav og stranden ved muren, eller vel rettere: mellem Østregårds grav og stranden ved muren[2]. Heraf ses dels, at Østregård lå længst mod øst, hvor stranden bøjede af mod nord, dels at den var omgiven af en grav. Det er uden tvivl den samme, som senere kaldes Vingården[3] og af Fredrik I skænkes Johan Rantzov, der atter sælger den til Mogens Gø, fra hvis arvinger den 1546 kommer til Mavrids Olsen til Bolderup. I skødet beskrives dens beliggenhed, der 1532 betegnes ved „imellem Brèmerholmen og Østreport“, temmelig nøjagtig: den strækker sig fra kongens boder (Lille kongensgade) til strædet syd derfor (Vingårdsstræde), mod øst til en grøft, der løber mellem stadens Østervold og gårdens gamle „mantelmur“, altså den gamle grav med sit „havgærde“[4]. Oprindelig skød stranden helt

---

[1] K. dipl. I 68 — recognosco me habere — castrum H., villam H. et curiam australem ibidem, que dicitur Østrægarth. Ved australis tænkes her øjensynligt som så ofte på „østre“.

[2] K. dipl. I 64: ep. emit fundum unum situm ibidem (H.) in par. st. N. inter fossatum curiæ suæ orientale (orientalis?) et mare juxta murum etc.

[3] Vingården nævnes alt 1528; 1532 kaldes den Benedikt Alefeldts gård, og 1546 siges den *nu* at hedde Vingården, fordum Benedixes gård. Under dette navn forekommer den da alt 1496 (K. dipl. I 340. 381. 405. 234).

[4] Kbh. dipl. I 407: „oster paa langs forskrefne kongens boeders jord oc jnd till thend grøfft wedtager, som ganger emellom thet stræde hoss mwren oc wolden, szaa sønder paa igien langs at thet hawgierde jnden forskr. grøfft jnd tiill thet sønderste oc østerste hiørne aff thend gamell mantellmwr tiill gaarden igien wedtager“. Sml. s. 234: „eth taarn, som hether Kringelin, liggendis paa det hiørne sønden fra Østre port oc østen for herr Benedictis gord —“; der nævnes dernæst en have og 2 gårde langs muren mellem denne og Østerport. Hushaven og „hussmedjen“, der ligger på samme strøg, synes at være minder fra en tid, da „gården“ endnu tillige var „hus“ (K. dipl.

herop, idet den lod Bremerholm ligge foran fastlandet[1], gården lå således beskyttet mod umiddelbart angreb fra søen, men til gengæld ude af stand til at beskytte den by, der fremstod på dens grund. Thi dette er vistnok det ældste og oprindelige forhold, at den opblomstrende købing stod på gårdens jord, så dens beboere var „gårdsæder", kongens vårdnede (af vård, værn), der svarede jordskyld og gjorde hoveri, forsåvidt de ikke var istand til at betale for ugedagstjenesten. Selve gården må nærmest antages for at være en udflyttergård fra Seredslev by. Det stod jo nemlig hver bonde frit for at forlade adelbyen og bosætte sig i sin mark eller på et ornum i almindingen uden at tabe sine rettigheder i bymarken, når kun han selv sørgede for vej og fortå; dette forhold var endog meget almindeligt i middelalderen, da stormændene begyndte at længes ud af det gamle fællesskab i sine mest nærgående former og derfor søgte at rydde sig et ornum til selveje, hvortil der så kunde lægges bøndergårde og gårdsæder. På denne måde lå da gården „ved Havn" (de Hafn) på Seredslev strand, bymændene bosatte sig under dens vårdned, først senere opnåede de græsningsret på Seredslev bymark, der strakte sig op til Råsbæk (Rørsøens afløb)[2]. Her sad Absalon,

---

I 210. 235. 355). — [Senere Tilføjelse:] „Kringelen" fandtes 1873 i Hotel du Nords grund („Nær og fjern" 9. Marts 1873, nr. 36).

[1] Endnu 1533 siges om en jord, at den ligger „norden op till thet dyff, som løbber emellom staden oc Bremerholmen" (K. dipl. I 346). Dette først bebyggede sted er det også vistnok, som kaldes „Gamlebodehavn" i efterskriften til stadsretten, som den findes i bispernes jordebog (fra o. 1380); her siges nemlig bispernes ret at strække sig fra Tuleshøj til Gamlebodehavn, over Amager, Saltholm og Havn, et område, der svarer til det, Valdemar Atterdag 1341 pantsatte forskellige herreder for, nemlig borgen og byen K. samt Amager (dipl. I 59. 79). Ved Tuleshøj må der her være tænkt på bymarkens skel mod Valby bakke, der jo forbigående kan have været kaldet således af en eller anden, som boede der i nærheden.

[2] Stadsretten fra 1254, kap. 17: volumus etiam, ne ciues predictj in eo, quod indultum erat eis, a successoribus nostris defectum aliquem sustineant, quod pascua pecorum suorum usque Rasbek libere extendantur. Censum etiam, qui dicitur gresgyald, similiter ipsis ciuibus duximus indulgendum. Det er *gårdens* græsningsret, som bispen alt tidligere har ladet bymændene få del i (mod en afgift af hvert hoved); nu lægger han dertil, at byen skal have denne „græsgæld". Bispen havde 3 3/4 bols jord til sin hovedgård i Seredslev (nemlig Østregård). Der er intet som taler for, at denne hovedgård skulde have ligget i adelbyen eller andensteds udenfor Havn; de kongelige

da Erling kom fra Dyrså for at hærge den lille købing, men traf uventet modstand, og her var det han samme år grundlagde en ny borg på holmen, ligesom hans broder ved Hærvig og kongen på Språ. Derefter udvidedes byen snart, den optog sognets gamle kirke indenfor sine planker, og andre kirker byggedes: Nikolaj ved stranden, Klemens og Petri omkring byens nye midpunkt, det gamle torv, ved hvilket byens fire fjerdinger stødte sammen om rådhuset; udviklingen gik især mod vest, hvor der også først erhvervedes en bymark.

Med hensyn til byens navn skal her endnu bemærkes følgende: Saxe tænker på det senere almindelige Købmandhavn. Munch antager, at dette er det oprindelige navn, og at Havn kun er en forkortelse deraf. Denne mening er dog aldeles uholdbar overfor det faktum, at alle de ældre diplomer kun kender det sidste, medens det første i en senere tid aldeles fortrænger det; man kan dog neppe antage, at folk havde større hastværk i deres tale i det 12. århundrede end senere. Saxes vidnesbyrd gælder selvfølgelig ikke for nogen tidligere tid end hans egen, han betegner stedet for sine læsere ved det gængse navn, og det godtgør da kun, at man ved 1200 kaldte byen Købmandhavn. Men dette kunde være opstået på to måder, enten for at betegne stedet som købmændenes havn i udmærket forstand (og således er det stadig bleven opfattet), eller i modsætning til et andet Havn. Dette sidste er vistnok i alle måder det sandsynligste. Fra først af var der kun én gård og by, som hed Havn; det var et beskedent og fuldt berettiget navn, selv om byen var nok så lille; det var uden al tvivl givet den af landboerne. Men så skilte borgen sig fra byen, og også den beholdt navnet Havn: det måtte da snart blive folk magtpåliggende at skelne nøjere mellem de to steder, og det blev da naturligst at kalde byen for „købmændenes Havn". Efterhånden sejrede så denne be-

breve, der er daterede „kongens gård i Seredslev", hidrører rimeligvis fra Seredslevgård i Jylland. (Sml. Danske samlinger VI 304. Kong Hans skænkede ikke st. Jørgens hospital nogen gård.)

nævnelse og gik over på selve borgen; den ældre fortrængtes helt af dansk sprogbrug.

2. Havnen.

Det er en selvfølge, at der i stadens love var sørget for havnens fred og ukrænkelighed. Ligesom portene lukkes, når aftenklokken ringer, således lukkes også havnens indløb med en bom, og den, der med sit fartøj går over bommen, falder i samme bøde som den, der kryber under „plankerne“ eller på anden måde skaffer sig ulovlig adgang til staden[1]. Havnens østlige indgang må have været ved den gamle kancellibygning, der lå på slotsholmen, midtvejs mellem Holmensbro og Boldhusgade; den havde nemlig forhen været toldbod, og må da have ligget ved bommen; senere flyttedes begge ud til deres nuværende plads. Mod sydvest strakte havnen sig neppe stort længere end lidt forbi Knabrostræde, dengang Ladbrostræde ved Ladbro; herfra gik den åbne strand, som bekendt langt ned i tiden, lige mod vest henimod porten. Stranden var dog her så lav, at den neppe kunde bruges til farvand uden af både; den kaldtes Kalleboderne, vel snarest af „Karleboderne“, huskarlenes „boder“ på holmen, bagved slottet. Kristoffer af Bajerns stadsret betegner havnen som den strækning „indenfor bommen og vesten til stenbroen“; denne er da vistnok den samme, som tidligere kaldtes „Ladbroen“, altså den vestligste brygge ved Kallebodstrand. — At havnen iøvrigt dengang ikke lignede den nuværende smale kanal, er en selvfølge; dens bredder var lave, strømmen bred og rummelig, den nuværende slotsholm bestod af mindst to øer (af hvilke den vestlige hed Skarnholmen), og mod øst gik vandet ikke

[1] Stadsret 1294, kap. 86: ad pulsacionem iam dicte campane porte et portus maris claudentur et aperientur; kap. 83: qui transcendit ligna seruancia portum, eandem penam subibit — (soluet episcopo 40 m. et ciuitati tantum). Kristoffer af Bajerns ret V 27: thet samme schall oc han bøthe, som far met sit skip eller baad ouer bomen wedh hwsit.

så lidt højere op og skilte, som vi har set, Bremerholm fra fastlandet. Stadsretten fra 1294 fastsætter i sit 65. kapitel en høj straf, tre gange 40 mark, for den der bryder freden i stadens havn. „Den som bryder freden, siger den, i det hus, som kaldes Endebod, eller mellem skibenes (dobbelte) indløb fra begge sider af den lange gade, skal betale den fornærmede 40 mark, bispen og staden hver lige så meget“[1]. Roskilde bispers jordebog, der er henved et hundredår yngre og optager denne lov, giver den følgende overskrift: „om at fred skal holdes fra tårnet til Endebod“. Den såkaldte Erik af Pommerns stadsret oversætter kapitlet således: „hvo som og bryder fred i det hus, som man kalder End, eller på den gade, man går tilskibs, da skal han bøde osv.“. Meningen er her overalt den samme: der lyses fred over havnen og havnegaden „ved stranden“ (nu tildels kaldet „Gammelstrand“), ligesom forhen over skibene og folks huse, den offenlige fred kræver strænge lovbestemmelser på disse steder, hvor folk færdes værgeløse i tillid til stadens orden.

Det samme gælder „det hus, som kaldes Endebod“. Om dets beliggenhed får man af overskriften til kapitlet den oplysning, at havnen og stranden kan betegnes ved udtrykket: „mellem tårnet og Endebod“, hvoraf fremgår, at der lå et tårn ved den ene ende af denne gade, Endebod derimod ved den anden; det samme bestyrkes af navnet. Tårnet er vistnok det, der 1343 kaldes „stadens tårn“; det nævnes mellem borgen og staden som et nyt led i den sædvanlige helhed af sammenhørende ejendomme; det var vistnok et senere bygget

---

[1] Item, qui pacem violauerit in domo, que dicitur Endeboth, et inter introitum nauium ex vtraque parte illius vici magni, soluet leso xl marchas, episcopo tantum et ciuitati tantum. Den i K. dipl. I 38 såvelsom den i rettelserne givne forklaring af dette kap. er uholdbar; „inter introitum n. ex utraque parte vici“ må oplæses således: „inter intr. n. ex una parte vici et intr n. ex altera p. v.“, og vicus kan ikke oversættes ved tårn, det er en by eller en (hoved)gade (opr. et kvarter af byen, som i det gamle Rom). 1341 giver høvedsmændene på borgen de vestlige Hansestæders skibe frit lejde „a tempore, quo portum citra ciuitatem Kopenhafnensem intrabunt, donec inde exiverint“.

tårn, en barfred til forsvar mod vestsiden, og da vel tillige stadens fangetårn.

Endebod derimod nævnes endnu et andet sted i samme stadsret, idet der i kap. 77 bestemmes, at ingen kan stævnes for retten uden til „bythinget“, til „det sted der kaldes Endebod“, eller „derhen hvor foged og råd holder møde“ (stadens rådhus). På dette sted har Eriks stadsret „toldboden“ istedenfor Endebod, som den forhen kaldte „Ende“, og den kan da ikke ligefrem oplyse noget om stedets gamle betydning.

Der er heller neppe nogen bestemmelse i hele den ældre danske lovgivning, som kunde oplyse betydningen af dette, at retten kan sættes i „en bod“ eller „et sted“, der betegnes som det yderste punkt af havnegaden, „enden“. Des mærkeligere er det, at der i den ældste norske lovgivning findes omtalt en rettergang, som synes at kaste fuldstændigt lys over det. I et brudstykke, der kaldes „købmandsloven“ (farmanna log), siges der nemlig, at forbrydelser ombord skal søges i den første havn, hvor lasten brydes, hvis det da er i kristen konges rige; skibet skal lægge til ved bryggens yderste ende med et rødt skjold i toppen; derpå skal vedkommende ordfører sætte retten på bryggens ende[1]. Dette forklarer tilfulde Endebodens betydning. *Stedet* kaldes „Enden“, og da der hyppig er rettergang, bygges der en bod, siden jo brohoveder sjælden plejer at frembyde særlig gunstige forhold med hensyn til vejr og vind. Her har da de fremmede ret til at holde thing og idømme bøder eller andre straffe; i drabssager får kongen thegngæld. Men også en anden slags sager foretoges uden al tvivl her, nemlig de fremmedes forsvar, når de var satte under tiltale. Det ligger i hele den fragmentariske

---

[1] Norges gamle love, I 335: Sæcta moll oll þou sem a scipi værða, þa a styrimaðr holf, en hasetar holf, nema þægn gilldi se, þat a kononngr, þar sem þæir briota bulca sinn at hæilu, oc er cristinn kononngr; fyrir þvi at oll soknar moll æigu ræiðu menn at sœkia við bryggiu sporð, oc hafa sciolld rauðann uppi æ meðan þæir liggia við land. Enn meðan þæir mego æigi lannde na, þa er mot þæirra við siglu, sem við bryggiu sporð.

måde, hvorpå vore love er optegnede, at vi kun undtagelsesvis finder spor af egenlige rettergangsbestemmelser for stæderne; men af de sønderjydske retter ses dog, at det var skik for den fremmede at aflægge renselsesed ved sin hest, sin vogn, sit skib eller sit værge, eftersom han var kommen til byen på den ene eller den anden måde[1]. Dette kan dog kun gælde den, som i ordets strængeste forstand er fremmed i byen, som kun opholder sig der på ganske kort tid og enten har et befordringsmiddel hos sig til atter at forlade den, eller, om han er tilfods, dog er der under samme forhold. I gamle flensborgske retsvedtægter findes derimod den bestemmelse, at enhver, som ingen slægt og venner har i byen, føres ud til stadens port, særlig den der vender ud til hans hjemstavn, for dér at aflægge ed, først på, at han ingen kender i byen, som han kan anmode om medéd, dernæst på, at han er uskyldig; ved den første ed sætter han foden på porten[2]. Også dette kaster formentlig lys over Endebod som rettergangssted, da bryggens ende og havnebommen selvfølgelig for enhver fremmed, som var kommen tilsøs, måtte træde istedenfor stadens port, og var først dens brug bleven almindelig for de fremmede, kunde det snart blive øvrighedens ret at stævne enhver derhen i visse sager, ligesom den senere stævner folk til toldboden, der jo får en lignende plads[3]. Ved denne bryggens ende var det da vistnok også at Absalon og Erling mødtes som på et særlig fredlyst sted, hvortil den ene kunde komme til hest, den anden i båd.

---

[1] Haderslev stadsret, kap. 23. Åbenrå skrå, kap. 14.
[2] Westphalen, Monumenta, IV 1981 f. G. Claeden, Mon. Flensb., II 129 f.
[3] Dog ikke den samme; thi toldboden lå på holmen, hvorfra også bommen selvfølgelig udgik, medens Endebod måtte ligge på byens side.

II.

Vor kundskab om hovedstadens historiske og topografiske forhold i middelalderen er i løbet af de sidste år bleven i høj grad forøget og klaret ved det af Dr. *O. Nielsen* udgivne „Københavns diplomatarium“ og denne forfatters derpå byggede undersøgelser; hans bog om „København i middelalderen“ er sikkert et af de mest fortjenstfulde særskrifter, som vor nyere literatur har at opvise, det indeholder en overvældende mængde af enkelte oplysninger og det har givet granskningen af det emne, som det behandler, et helt nyt grundlag.

Det er let forklarligt, at en forfatter, der har samlet så mange ting og så møjsommeligt har eftersporet fortolkningen af hvert aktstykke, tillige har været tilbøjelig til overalt at gå på egen hånd og med en vis mistillid at holde fremmede synspunkter ude fra sine overvejelser. Han har derved opnået at arbejde med større sikkerhed og at samle alle enkeltheder om den opfattelse, som fra først af har ledet hans undersøgelse; helheden må så tale for sig selv.

Nærværende forfatter må dog også se sagen fra et andet synspunkt. Allerede kort efter fremkomsten af Dr. Nielsens første behandling af de herhen hørende forhold og udgivelsen af de ældre aktstykker anså jeg det for hensigtsmæssigt at stille disse i en anden belysning og at fremdrage tvivlsmål mod den almindelige opfattelse af stadens ældste udviklingshistorie, som jeg troede det nødvendigt at tage hensyn til under den fortsatte granskning af det bestandig voxende stof. Flere af disse indvendinger har nu senere vist sig at være uden tilstrækkelig grund; det er lykkedes Dr. Nielsen at fastholde og godtgøre sandsynligheden af en oprindelig bymark, og hvad jeg havde fremført derimod, vil nu være uden værd; men hvad der for mig er hovedsagen, selve stadens ældste forhold, er neppe kommen til sin ret i forfatterens senere overvejelser. Vel er nemlig flere af de punkter, som jeg havde fremdraget, gåede over i Dr. N.'s fremstilling, fordi hans

undersøgelser stadfæstede deres rigtighed, men den grundopfattelse af stadens ældste forhold, som blev resultatet af mine betragtninger, har den ærede forfatter dog så lidt kunnet gå ind på, at han ikke blot har oversét, hvad der måtte tale for den i den sammenfattende fremstilling af det hele emne, men også har forkastet dens hovedled, som de var fremsatte i min afhandling i Årbøgerne, på grundlag af en ofte meget svag bevisførelse. Det skal derfor være hensigten med de følgende bemærkninger, dels at imødegå Dr. N.'s indvendinger mod den af mig fremsatte hovedpåstand. dels at fremføre nye og, som jeg antager, fyldestgørende beviser for dens rigtighed.

Dr. N. går ud fra den (ældre) forudsætning, at Frue kirke og Gammeltorv er købstadens oprindelige midpunkt; her skal den landsby Havn, som Absalon fik overdraget af kongen og som han befæstede og gjorde til en stad, have ligget. På den flade strand foran landsbyen havde der fra arilds tid til visse tider af året været rejst købmands- og fiskerboder. således som forholdet senere var f. ex. ved Dragør; dette gav stedet navnet Købmanne-Havn.

Imod denne opfattelse har jeg søgt at gøre gældende, at der alt var en købing og et fast hus til, *før* Absalon fik stedet; at denne købing lå ved stranden og på det nærmeste svarede til den del af den senere by, som endnu 200 år efter nævnes som en særegen gruppe grunde og gårde, der betaler jordskyld til biskoppen; at den i det 14. århundrede forekommende Østregård (Vingården) var dens oprindelige borg mod søen, jorddrottens hus; at navnet Gamlebodehavn, som jeg stedfæstede ved denne gård, tydede på et sådant ældre midpunkt for handelen netop på dette strøg, og at havnen både dengang og længe efter kun bestod i farvandet indenfor slotsholmen.

De nøjagtige efterforskninger, som Dr. N. har anstillet om ethvert af disse punkter, har bragt stadfæstelse på flere af dem; Østregård og Gamlebodehavn har vist sig rigtig stedfæstede, og om havnens udstrækning kan der nu ikke mere

være nogen tvivl. Anderledes stiller det sig med jordskyldkvarteret.

I min afhandling var der gjort opmærksom på tre forskellige ytringer i kilderne, som tilsammen gjorde det utvivlsomt, at biskoppen var grundejer og indbyggerne hans arvefæstere i „gaderne ved stranden" (ovfr. s. 201 f.); herom er der nu heller ingen uenighed. Men Dr. N. er ikke tilbøjelig til at tillægge denne omstændighed nogen særlig vægt, han fortolker jordskylden som en ældre bodgæld af markedsgæsterne, og han mener, at disse „gader ved stranden" indtager en forsvindende del af byens grund.

Lad os begynde med det sidste. Jordebogen fra slutningen af det 14. århundrede opregner 135 grunde, af hvilke der betaltes jordskyld, det er omtrent en fjerdedel af hele byen. Hvor disse grunde nu end har ligget, så er deres tilværelse jo uomtvistet, og det vilde være at vende op og ned på alt, om man vilde bortræsonnere dem ved først at vise, hvor de må søges, og dernæst at komme til det resultat, at dér kan de ikke have ligget, fordi der dér var vand. Dr. N. har på dette punkt tillagt sine exakte påvisninger af lokaliteter for stor betydning. For at udfinde, hvor stranden har været i Absalons tid, bruger han de ældre lokalbeskrivelsers naive argumenter fra fundne både i husenes grund, ret som om nogen vidste, at disse både er nedlagte i opfyldingen på deres oprindelige plads, og hvis dette var tilfældet, om denne plads da var den, de plejede at indtage i vandet eller mens de lå på land, og hvis det endelig var deres plads i vandet, om de da er nedlagte dér i Absalons tid eller årtusinder tilforn. Det kan endda gå med bådene under nr. 4 i Rådhusstræde og nr. 11 i Badstustræde, men hvad skal vi gøre ved den i Trinitatis kirkes grund? og hvad skal det hjælpe os til forståelse af forholdene i Absalons tid at få underretning om en stenbro under Købmagergade, hvis tilblivelse ligger forud for flere fods hævning af hele jordsmonnet[1]? Dr. N. har dog

[1] Kbhvn. i middelalderen, s. 16 f. 52. 57

selv tildels lagt mærke til den modsigelse, hvori han er kommen med kildernes udsagn. Medens han i sine „Undersøgelser om Københavns ældste forhold“ (Danske samlinger, 2. række IV 234—50), som var den videnskabelige forløber for bogen om „København i middelalderen“, kun havde plads for nogle få huse i jordskyld-kvarteret: „Gaderne ved stranden har således kun været de små korte Badstu- og Hyskenstræde, der næsten kun har været bagbygninger til gårdene på søndre side af Vimmelskaftet“, — så indskyder han i selve bogen de meget sigende ord: „grundene *langs stranden og* de små korte“ osv.; thi det var selvfølgelig især den sluttede husrække langs vandet, der gav dette kvarter sin betydning. Jordskyld-kvarteret har i virkeligheden i året 1373 lige så mange grunde som f. ex. Nikolajsogn i Flensborg efter jordebogen 1436, og dette indeholder dog et stort torv med gader til alle himmelegne; til de 135 grunde svarer vel også mindst et indbyggerantal af 1000 mennesker. Men vi vil foreløbig opsætte at gå nærmere ind på dets grænser og oprindelige dele.

Den éngang for alle fastsatte jordskyld (12 penninge, én sterling) er en arvefæsteafgift af gårdens bruger til dens ejer, og den har en væsenlig anden karakter end en bodgæld i markedstiden. Vore kilder har ingen antydning af en ældre bodgæld, der er fra først af (i stadsretten 1254) kun tale om en jordskyld til biskoppen, og det bliver altid en meget dristig hypothes at henføre denne til en bodgæld; jordskylden er en almindelig bekendt afgift i købstæderne, men „burskuddet“ træffes så godt som aldrig udenfor torve og markedspladser i de allerede fuldt indrettede byer[1]. Skulde vi altså antage en sådan udvikling her i København indenfor de tidsgrænser, der her kan være tale om, måtte vi forlange, at der kunde eftervises spor deraf i de bevarede aktstykker; men intet sådant er fundet.

[1] Se f. ex. Skanør, hvor erkebiskop Andreas Sunesøn henlægger sine oppebørsler „una cum reditibus dictis Boreschutt, qui de jure statuto debebantur archiepiscopo a singulis in eodem foro tabernacula sive tentoria sua figentibus“ til et par nye præbender. Magnus Matthiæ p. 63.

Det er imidlertid en selvfølge, at tilværelsen af en sådan bydél, der står i et særligt forhold til stedets herre, endnu ikke beviser noget med hensyn til dens ælde; det er da også kun som et yderligere sandsynlighedsbevis for en ældre stads tilværelse og som et middel til at udfinde dennes omtrentlige omfang at jeg i min afhandling fremførte, hvad der stod i forbindelse med jordskylden; formodningen måtte formentlig alt af andre grunde være for selve tilværelsen og beliggenheden. Jeg skal nu hertil føje et nyt og vægtigt argument, der neppe vil lade nogen tvivl tilbage om hypothesens rigtighed.

Der er som bekendt blandt vore få aktstykker fra stadens ældste tid opbevaret et brev af erkebiskop Absalon, hvorved denne stadfæster Københavns sognemænds tiendeydelse til Vor Frue kirke. Dr. *H. Rørdam*, der har indlagt sig så store fortjenester af stadens kirkelige historie, har imidlertid forfejlet tanken i dette dokument, når han kalder det en tiendeforening, en overenskomst om at tienden skal ydes af sognemændene til deres kirke; brevet er i virkeligheden efter sin form og sit indhold, hvad man også opfattede det som i året 1473, da det fremlagdes i retten af Frue kirkes kapitel, en stadfæstelse på et gavebrev.

Det vilde have været i høj grad påfaldende, om vi endnu i slutningen af det 12. århundrede skulde støde på fri overenskomster om tiendeydelsen i Sællands stift, tilmed på erkebiskoppens grund. Tienden var jo lovlig og endelig vedtagen på Ringsted landsthing i året 1171, og vi savner enhver somhelst efterretning om, at der senere har været gjort modstand mod dens ydelse; talrige breve fra den følgende tid disponerer over tienden som over andet gods uden at antyde vanskeligheder ved dens oppebørsel, og hvad Saxe fortæller om kampen i Skåne mellem de sællandske herremænd og erkebiskoppen på den ene og almuen med de indfødte stormænd på den anden side, blandt andet om tienden, kan kun forstås, når man går ud fra, at den sag var bragt i orden på Sælland. Og frem for alt vilde det jo være i højeste grad mærkeligt, om Absalon

ikke skulde have formået at bringe sine egne sognemænd til at opfylde deres forpligtelse, før de kom overens om det med deres sognepræst og nu indhentede erkebiskoppens stadfæstelse derpå.

Brevet siger heller ikke noget sådant. Erkebiskoppen hilser alle sognemændene i Havn: „det er bleven berettet for ham af deres præst og hyrde Eskil, at de med enstemmig vilje og i from ærbødighed har overdraget (contulisse) Vor Frue kirke tredjedelen af deres tiende i korn til Guds huses bygning og skrud. For at det nu ikke skal ske, at nogen falder fra dette løfte og gode forsæt, stadfæster han det med sit segl, idet han truer med kirkens band, dersom nogen vilde fratage (subtrahere) kirken den nævnte tiende“ [1]. De udtryk, der her bruges, er de ganske almindelige i gavebrevene fra hin tid. Den tiende, der er gavens genstand, omtales som en alt tilværende indtægt; sognemændene overdrager den som gave til Frue kirke, de forpligtes til ikke atter at unddrage den; det ligger bagved som en nødvendig forudsætning, at de selv har en anden sognekirke, at deres præst ikke er præst ved Frue kirke. De overdrager altså ikke tienden i deres egenskab af *ydere*, thi det strider mod gavens natur at give det, man skylder anden mand, men i deres egenskab som *ejere af kirkens tredjedel;* biskoppen kan bortgive sin, præsten sin og kirken (sognemændene selv, hvis de ejer kirken) sin tredjedel af den samlede tiende.

Vi har en nærliggende og samtidig parallel til dette forhold. I året 1171 giver Absalon klostret på Eskilsø blandt flere andre gaver også kirken i Tjæreby; det skal oppebære hans tiende af hele sognet; bønderne skal, som loven bestemmer det, køre den til klostrets lade indenfor sognets

[1] Pontoppidan, Origines Hafn., p. 154 (Rørdam, Københavns kirker og klostre, s. 7): A. — universis comparochianis de Haffn salutem —. Relatu patris vestri spiritualis et pastoris Eskilli vid. percepimus, unanimi consensu et pia devotione tertiam partem vestræ decimæ de annona vos omnes contulisse ecclesiæ beatæ Mariæ ad constructionem et decorem domus dei. Ne igitur etc.

grænse. Desuden skal det have ret til at besætte præstekaldet med en af sine brødre og altså også at oppebære præstetienden; biskoppen forbeholder sig imidlertid at dele det vidtløftige sogn, dog at han ikke må tage (subtrahere) mere end en fjerdedel af tienden fra Tjæreby til den nye kirke[1]. Men noget senere stadfæster han som erkebiskop en hel række af Eskilsø klosters ejendomme, og her nævnes Tjæreby med alle sine tiender: „hele tienden i Tjæreby kirke; den har de nævnte brødre dels for at betjene den nævnte kirke (præstetienden), dels har de den af os (bispetienden), *dels har de fået den som gave af sognemændene* (kirketienden) imod at holde kirken vedlige, undtagen hvad klokkerne angår og selve kirkevæggene, hvis de skulde falde ned“[2]. Det samme som sognemændene i Tjæreby har gjort med deres kirketiende, idet de har overdraget den til klostret, har altså Havnboerne gjort med deres, idet de har bestemt den til opførelsen og vedligeholdelsen af en Fruekirke; gavebrevet stadfæstes af deres jorddrot og senere gentagne gange af hans efterfølgere[3].

Denne opfattelse af stadens ældste kirkelige forhold stadfæstes nu på det fuldstændigste af Frue kirkes dødebog. Denne nævner nemlig bisp Peder af Roskilde (1191—1214) som kirkens grundlægger og det derværende kapitels indstifter, og skønt dette jo ganske vist, som Dr. Nielsen holder for, også vilde kunne være sagt, dersom biskoppen kun havde væsenlig fornyet kirken, så ligger det dog nærmest at forstå det om en første grundlæggelse. Men dertil kommer, at samme dødebog omtaler Eskil som en fremmed præst; d. 18. Juni, siges der, „døde præsten Eskil, der gav (contulit) denne kirke to bols jord i Tummetorp i Amager —“. Hvad vilde her have

---

[1] Thorkelin, Diplomatarium, I 31 f. Sml. p. 41: duas vero ecclesias de Therby et F. earum decimis pro anime nostre remedio eis *contulimus*.

[2] Smst. p. 49: partim a parochianis pro hujusmodi [?] ecclesia in seruicio suo expetit exceptis in reficiendis campanis et parietibus ipsius ecclesie si forte ceciderint, in beneficiis sunt assecuti.

[3] Der nævnes stadfæstelser af 16. Nov. 1255 og 23. April 1287. Pontoppidan Or. Haf., p. 155, og Rørdam, Kbhvs. kirker og klostre, s. 8 f.

ligget nærmere end at sige „præst ved denne kirke“, dersom han havde stået i dette forhold til den? Ja, man måtte i så tilfælde ganske sikkert have ventet en omtale af hans deltagelse i dens fornyelse og lignende. Af dødebogen i Lund ser vi endvidere, at han har været kanik (ved Lavrentiuskirken), også det kunde man have ventet en omtale af, selv om man vilde antage, at han ikke oplevede kapitlets oprettelse i København, hvis dekanat han vilde have været selvskreven til[1].

Men står det således fast, at Frue kirke ikke er Københavns oprindelige sognekirke, ikke den, Absalon forbeholdt sig for sin levetid, men er grundlagt senere af biskop Peder og fra først af bestemt til kollegiatkirke, — så kan det vel neppe være nogen tvivl underkastet, at jo Nikolaj kirke er den oprindelige, medens Peders og Klemens[2], der først nævnes 1304, senere er udskilte af Frue sogn.

Nikolaj kirkegård strakte sig fordum et ikke ubetydeligt stykke nord for dens nuværende plads. der er fundet spor af den under husene på Østergade. Over denne kirkegård førte der en alfar vej, og da borgerne i året 1296 gjorde oprør mod biskoppen, var denne plads deres samlingssted, da de lagde råd op om natten. Den måde, hvorpå kirkegården ved denne lejlighed nævnes, lader formode, at den endnu dengang havde betydning som thingsted[3]. Også kirkens indvielse tyder på en høj ælde. I året 1509 genindviedes den, og hovedalteret siges da at være viet til st. Nikolaus, det hellige kors og st. Olav. Dette minder om den st. Olavs blok, i hvilken der

---

[1] Scr. III 468. V 425. O. Nielsen, K. i middelald., s. 148. Kbh. dipl. II 12. 845: o. dom. eskillus sacerdos. qui contulit huic ecclesie duos mansos terre in tummethorp in amaka. Det er vistnok samme Eskil, som i Lunds dødebog nævnes under 19. Juni som giver af betydelige gaver. Scr. III 528. IV 47.

[2] Efter Hvidtfeldt var st. Klemens stadens ældste kirke, men vistnok kun efter den usikre henførelse af Roskilde-krønikens efterretning om, at biskop Peder (1124—34) oprettede et kloster ved en Klemenskirke, til denne. Den bør vistnok henføres til Slagelse, hvor der i Valdemar II's tid nævnes en kirke af dette navn. Scr. I 380. Thorkelin I 114.

[3] K. dipl. I 63. H. Rørdam s. 240. O. Nielsen s. 161.

samledes gaver til de spedalske; i året 1275 tillod biskoppen alle bymænd, rige og fattige, på de almindelige søn- og helligdage at føre deres gods fra skib og bro imod at give en penning i st. Olavs blok, og denne helgens billed fandtes i Jørgensgårdens segl[1]. Den nordiske helgens blok, selvfølgelig i forbindelse med hans billed, fandtes da uden al tvivl ved de gamle boder ved havnen, og Jørgensgårdens oprettelse går da tilbage til en tid, da Nikolaj sogn endnu havde overvægten[2].

For bedre at forstå dette ældste forhold i København, kan det have sin nytte at sammenligne den samtidige udvikling i *Hamburg*. Denne by var som bekendt alt til i Karl den stores og Ansgars tid, den lå da øst for Alsters udløb i Elbe og bestod af en købing med erkebispens og grevens borge. Grev Bernhard II fortrak imidlertid i erkebisp Adalberts tid, da der herskede et fjendligt forhold mellem dem, og byggede en ny borg vest for Alster og altså udenfor byen. Men netop samtidig med Absalons anlæg i Havn besluttede grev Adolf III at grundlægge en ny by, og han sluttede til den ende en overenskomst med en vis Wirad og hans fæller om at påtage sig dette. Den afsluttede kontrakt er heldigvis endnu bevaret; den går ud på, at Wirad skal bygge en by for senere at bo i den og altså udskifte dens grunde og skaffe indbyggere; grundene skal være beboernes frie ejendom, uden vårnedskab til borgens herre; der skal anlægges en havn og stedet skal have torveret og eje grunden til midtvejs i Alster; den lybske ret skal gælde for borgerskabet.

Herefter bestod Hamburg en tid lang af to forskellige byer og sogne, st. Peders og st. Nikolaj; nystaden havde sin

---

[1] K. dipl. I 24. H. Rørdam s. 244. 335.

[2] Det forekommer ligesom Nikolaj kirke første gang i et testamente fra året 1261. Suhm, X 975.

lybske ret og sin torvefrihed forud for gammelstaden, hver havde derfor sit thing og sin styrelse; endnu i året 1232 stadfæstede kejser Fredrik II begge byers rettigheder i tvende særskilte breve. Men alt på denne tid var der dog indtrådt et faktisk fællesskab, og den ældste arvebog, som er begyndt i året 1248, samler hele staden under ét[1].

Det er ikke usandsynligt at lignende forhold har fundet sted hos os, skønt hvert spor af dem atter er forsvundet i stadsretten 1254, når undtages biskoppens ejendomsret til grundene ved stranden. Der var heller ikke i København nogen grund til et fjendligt forhold mellem den gamle og nye stad, de havde samme herre og fælles havn; den omstændighed, at de gamle sognemænd kunde give deres kirketiende til den nye kollegiatkirke, vidner om, at den nye by rejste sig i god forståelse med den ældre. Men ikke des mindre måtte der en tid lang være en dobbelthed tilstede; Frue kirke blev grundlagt af Roskilde biskop, medens Absalon endnu ejede både slottet, kirken og byen i Havn, og det at Frue sogns beboere havde deres grunde frit, viser vistnok, at man har måttet gøre sig umage for at samle dem på dette mindre heldige strøg; de har tillige fået græsningsret på byens mark, senere også på Seredslev bymark til Råsbæk, og Jakob Erlandsen eftergiver dem endog græsgælden. På samme måde siges kong Valdemar II at have givet bymændene i Åbenrå græsningsret på ikke mindre end syv nabobyers marker, og stadsretten tilføjer, at han af bønderne i Kolstorp og Gammel Opnør købte en vang, som endnu kaldes Kongskøb, og derpå gav bønderne den tilbage uden vederlag, mod at de tilstod bymændene i Åbenrå fægang i Østerskov[2].

---

[1] K. Koppmann, Kleine Beiträge zur Geschichte d. St. Hamburg, II. Adam, III 26. Lappenberg, Hamb. Urkunden, I nr. 310. 285. 286. 292. 498. 499.

[2] P. G. Thorsen, Stadsretter, s. 156.

Vi kommer nu til at prøve de efterretninger, *Saxe* har opbevaret om København på Absalons tid, for at se, om det virkeligt forholder sig således som overlærer Kinch og Dr. Nielsen påstår, at denne forfatter giver os „et pålideligt vidnesbyrd både om byens ælde og om at den ligesåvel som borgen betragtedes som en stiftelse af Absalon“ [1].

Kinch lægger i den henseende den største vægt på de af Saxe brugte udtryk; ved året 1167 kalder han stedet for en vicus, siger han, 1171 derimod for en urbs, og hint betyder landsby, dette købstad; i mellemtiden er borgen bygget og altså også staden anlagt. Det er ikke let at forstå, hvorledes Dr. Nielsen hertil kan bemærke: „med hr. Kinchs fortolkning af Saxe, der forbinder nøje kendskab til den klassiske literatur med grundigt studium af vore egne kilder, må vi slå os til ro“; thi denne forfatter burde dog ikke helt have oversét de indvendinger, som alt var fremkomne mod denne fortolkning, før den fremsattes. At Kinch og Dr. N. er enige om at oversætte vicus ved landsby, vil jo nemlig ikke sige stort, når Saxe, som talen drejer sig om, ikke holder sig det efterrettelig; jeg har alt i min første afhandling gjort opmærksom på, at han kalder Upsal for en vicus, at han bruger det i flæng med civitas om Slesvig, og at han anvender det på hele bygder i Norge, som Thoten og Sogn (ovfr. s. 207). Dette måtte vel kunne give anledning til yderligere undersøgelser. Men da det ikke har været tilstrækkeligt, kan her tilføjes, at han også kalder Viborg, Randers og Ringsted for vici (p. 682. 732, sml. 734. 957); skal også disse på dansk kaldes landsbyer eller „flækker“, så får ordene i alle tilfælde en anden betydning end man hidtil har tillagt dem.

Men sæt at vicus på det omhandlede sted skulde oversættes ved landsby, hvad vilde så Saxe i virkeligheden komme til at sige? Der står: Erling og Orm kom til den vicus, som kaldes Købmandhavn (ad vicum, qui m. p. nominatur, p. 809);

[1] Årbøger 1874, s. 329. O. Nielsen s. 22.

det vil altså sige: det Købmandhavn, der (nu, i Saxes tid) er en landsby. Der står jo ikke et ord om, at stedet dengang var en vicus, nu derimod noget andet. Vilde Saxe have sagt, hvad Kinch får ud af hans text, måtte der jo have stået: — kom til K., der dengang var en landsby; siger han: til den landsby, som kaldes K., så er det så endnu[1]. Saxe har altså på dette sted afgivet et vidnesbyrd om, at København var en vicus, dengang Erling kom dertil (1167), og at det var det samme, dengang han skrev (efter 1201).

Men, siger Kinch, Saxe kalder København for „urbs Absalonica", og han modsætter et andet sted de to betegnelser, idet han siger, at Slesvig efter Sven Grades hærtog fra en stor urbs blev en ringe vicus. Men det skulde da først bevises, at urbs hos Saxe altid betyder en stad; thi dersom denne forfatter bruger det ligesom hans samtidige, så betegner det nærmest en borg[2], medens staden kaldes civitas. Kinch har da også fremsat den påstand, at urbs ikke skulde forekomme i betydningen borg hos vor forfatter, og det er temmelig vanskeligt at modbevise sligt, da man jo altid har den udvej at påstå, at der har været stæder ved de nævnte borge. Men når man nu ser hen til Saxes fortvivlet vilkårlige sprogbrug også i henseende til disse betegnelser, må det vistnok forlods blive højst usandsynligt, at han skulde have afholdt sig fra at bruge et ord som urbs i sin datidige daglige betydning, for udelukkende at holde sig til den klassiske. Således samler han under betegnelsen oppidum bl. a.: landsbyerne Alexsted, Haraldsted og Sigersted (p. 545. 638. 346), Fjalafylke i Norge (p. 382), staden Merseburg og de fleste danske stæder, samt borgene ved Milde og Lejre, Arkon og Kalundborg (p. 347. 689 ff. 742. 89. 693); Odense kalder han både pagus (landsby) og urbs (storstad) (p. 589. 716); Roskilde

---

[1] Man sammenligne f. ex.: „Kingo blev født i den købstad, der kaldes Slangerup", og: „K. blev født i S., der dengang var en købstad".

[2] Dr. Nielsen udtaler i Ribe oldemoder (p. XIV) sin enighed med hr. Kinch netop om dette punkt.

hedder urbs o. l. både før og efter befæstningen i Sven Grades tid (p. 598. 677) osv. Hvorledes skulde vi da kunne overbevises om, at der har været stæder ved Søborg, Sarpsborg og Arkon, blot fordi Saxe kalder dem urbes, eller at han har villet sige om Esterne, at de byggede sig en befæstning i lighed med en „stad" (urbs) af skibsskrog og træstammer (p. 850) osv.? Heller ikke er det sandsynligt, at han vilde fortælle os, at først Buris og senere Magnus førtes som fanger til „staden" Søborg, at kongen opholdt sig i „staden" Vordingborg, at Knud Prislav havde grundlagt en „stad" (Nyborg) på Fyn, og at Esbern Snare havde bygget en „stad" Kalundborg og derved sikret havnen mod vikingerne osv. Og hvorfor skulde vi da antage en så stor urimelighed som den, at Absalon sætter hovederne af de fangne sørøvere på stejle omkring „staden" Havn, når det ligger så ulige nærmere herved at tænke på borgen? Det er den, han har anlagt, og den, som med rette kunde opnævnes efter ham (urbs Absalonica), København var og blev en vicus, sålænge han levede.

Vi må da undersøge, om Saxes udtryk i deres sammenhæng kan bidrage til at forøge vor kundskab om det ældste København. Side 888 siger han, at Absalon ved Stevns samlede sten til værn for det „castellum, quod in publico negotiatorum portu condiderat". Meningen er her tydelig nok: „den borg, som han havde bygget i den alfare Købmandhavn"; det samme udtryk bruges om biskop Svens kirkebygninger (p. 598): én Fruekirke byggede han (condidit) i staden (Roskilde), en anden i Ringsted, en tredje kirke for st. Mikael i Slagelse. Forfatteren antyder altså intet somhelst om et byanlæg, borgen opføres i det alt tilværende Havn, ligesom kirkerne bygges i de nævnte stæder.

Selve borgens grundlæggelse fortælles i overensstemmelse hermed. Man har ved fortolkningen af dette vigtige sted (p. 810) begået den fejl at udrive det af sin sammenhæng, så det er kommen til at stå som en løsreven lille notis eller snarere et indskud mellem to selvstændige fortællinger, medens

det i virkeligheden slutter sig nøje til det foregående. Det næste punktum viser dette tilfulde; thi her gør forfatteren en formel overgang fra sin omtale af de norske til de tyske forhold, og stykket om København henvises derved til det foregående om Erling jarl.

Der fortælles da om denne, at han hærgede i Jylland og herfra vendte sig mod „den by, som hedder København“, men blev modtagen af Absalon med sin sællandske hær. Det kom til gentagne forhandlinger mellem de to modstandere, hvorpå der siges, at Erling drog hærgende mod nord. Hertil svarer da som en modsætning, at Absalon derimod opførte sin borg, for mulig at forebygge lignende overfald; der burde have stået et bindeord i spidsen for den ny sætning, derved vilde sammenhængen have været klar: „*men* endnu samme år opførte Absalon for at hindre sørøveriet en ny borg på en ø i stranden —“.

I dette udtryk (insulam maritimam novo castelli fundamento complexus) finder jeg en antydning af, at der også forhen havde været en befæstet gård i Havn, men at der nu i modsætning til den, som lå på byens grund, byggedes en borg på et helt nyt sted på en holm. Det er da ikke blot ordet „ny“, der bør lægges vægt på, men også stedsbetegnelsen „på en holm i stranden“, fordi begge i forening fremkalder et stærkere indtryk af en ældre modsætning. Dr. Nielsen vender her sin polemik udelukkende mod ordet „ny“ og gengiver det ved „fra ny af“, og derimod kan der intet videre indvendes, da man ikke kan eller bør presse slige udtryk for meget. Men den parallel, som fremdrages, siger rigtignok ikke meget; Saxe, siger Dr. N., „bruger det samme udtryk ved Kalundborg: „novi munimenti præsidio“, hvor man dog aldrig har påstået, at der har været nogen befæstning førend Esbern Snare“ (s. 21). Men der er heller ingen, der har påstået det om København før nærværende forfatter, og hvem kan vide, om det ikke vilde kunne påstås om Kalundborg med? Det er i alle tilfælde en værdifuldere indvending at kunne sige: „ingen

vil kunne påstå det", dersom man kan begrunde det, end at „ingen hidtil har påstået det"; historiegranskningen er ikke så konservativ i vore dage. Jeg for min del er aldeles overbevist om, at såvel København som Kalundborg (Hærvig) har havt befæstede gårde før Absalons og Esberns tid, og at Saxes udtryk om disse brødre, at de grundlægger nye borge, netop siger det samme som navnet på Knud Prislavs faste hus på Fyn: Nyborg, at der nemlig på alle disse steder også har været ældre borge; thi de ligger alle på steder, hvor ældgamle søveje har søgt ind til landets naturlige midpunkter. — Og paven går i sin stadfæstelse af Absalons gave til Roskilde bispestol ud fra det samme, når han siger, at kong Valdemar til sin tid har givet ham borgen i Havn (castrum de Hafn, quod illustris memorie V. olim rex Dacie tue fraternitati contulit).

Vi vil altså gå ud fra som bevist, at der i København på Absalons tid har været en dobbelt bebyggelse, en ældre stad, hvis oprindelse rimeligvis går langt tilbage i tiden, med en hovedgård mod øst, en Nikolaj kirke, en havn, boder og thing, — og en nyere by, uden al tvivl fremkaldt ved den større sikkerhed efter stenborgens opførelse og begunstiget ved biskoppens privilegier, en by, som får en egen, særlig udmærket sognekirke i de år, da Peder var biskop og Absalon erkebiskop (1191—1201). Det står da tilbage af de ældste pålidelige aktstykker at søge oplysning om de vigtigste lokale forhold i staden, som de træder os imøde i det 14. århundrede og da særlig i bispernes jordebog fra tiden kort før Valdemar Atterdags død[1].

[1] Dr. Nielsen sætter jordebogen til årene 1375—89; men skal vi holde os strængt til de deri forekommende tidsmærker, falder den mellem 10. Juli 1373 og 18. Februar 1374; thi Esbern nævnes som dekan (p. 108) og hans formand Eskil døde den *førstnævnte* dag, og det 5. sted på Nørregade siges at tilhøre Kristi legems alter, hvad

Jordebogen (Kbhvn. dipl. I 93—111) inddeler grundene i København i ni ulige store grupper, idet den ni gange sætter en overskrift: „disse har grunde" dér og dér, og begynder med „primo", hvorpå så de andre følger med „item". Af disse ni grupper er dog den sidste uden betydning for en topografisk undersøgelse, da den kun sammenstiller alle de øde grunde (fra krigen 1368?), uden at man i deres helhed kan henføre dem til bestemte strøg af byen.

Den første af de otte grupper, som vi altså her skal gå nærmere efter, er det i det foregående omtalte jordskyldkvarter ved stranden; en yderligere omtale af det vil vi imidlertid opsætte til senere hen i forbindelse med det sidste. Den anden har overskriften: „følgende har grunde i den vestlige del nord for gaden ved Vesterport". Den opregner derpå 20 grunde, som iøvrigt neppe frembyder noget mærkeligt; de omfatter, som det synes, hele strøget op imod Nørregade, og her må vi sikkert søge hovedmassen af „den øde by"; thi efter andre aktstykker må man antage, at denne egn har været tæt bebygget. Derpå følger de grunde, som ligger syd for samme gade, i st. Klemens sogn; det er ialt 62 grunde, af hvilke ingen indeholder en nærmere stedsangivelse, navnlig siges ingen at ligge ved søen. At der også i denne egn er øde grunde, ses af fortegnelsen over disse, thi flere siges udtrykkelig at ligge ved Vesterport, ved Klemens kirkens grav o. l.

Herefter følger grundene ved Nørregade; de meddeles i

---

det ophørte med på den *sidst*nævnte dag (Rørdam, till. s. 19). Også det tyder på en affattelse før kong Valdemars død. at denne konge siges at have frataget Nikolaj kirke Rosengården; havde biskoppen havt magten nu, hvorfor gav han den da ikke tilbage, og mon man ikke vilde have kaldet kongen „salig" (p. 106)? Muligvis er det netop dekanen Esbern, der senere optræder som biskoppens energiske tjener og talsmand, som efter at have tiltrådt sit embed har ladet jordebogen optage, nu da København med rette burde vende tilbage til bispestolen (Rørdam, s. 96 f.). Det er også af denne grund at jeg tror mod Dr. N. (s. 23) at burde fastholde fortolkningen af jordebogens tilføjelse til stadsretten, om udstrækningen af biskoppens ret, i overensstemmelse med pantsættelsen 1341: den er nærmest en fordring på pantets udlevering. De to led i opgivelsen siger det samme: Amager, Saltholm og Havn, d. e. staden og borgen Havn med Amager (1341), d. e. „fra Tuleshøj indtil Gamlebodehavn, Amager osv.". Ovfr. s. 209.

to rækker, vest og øst for gaden. Den vestlige række begynder ved Gammeltorv med Hans Olsens grund, på hvilken Hakon Tolder og Hans Nielsen bor; der er ialt 24 grunde i rækken forbi st. Peders kirke op til Nørreport. Det er her værd at lægge mærke til, som Dr. Nielsen har eftervist, at rækken op forbi Frue kirke ellers kaldes Saltboderne (d. e. boderne med saltede fødevarer); thi det viser os, hvad vi snart vil få brug for, at bodernes navne oprindelig intet havde at gøre med gadernes, hvad der jo også i og for sig var det naturlige; man sagde altså: Saltboderne i Nørregade, Kødmangerboderne i Tyskemannegade, i Bjørnebrogade osv. Grundene øst for Nørregade strækker sig neppe længere end fra porten til Frue kirke; thi der nævnes kun 18, og de 5 sidste af disse er besatte med boder, vistnok på strækningen nord for kirken, hvor senere bispegården (nu universitetet) fandtes. Af de 18 grunde ejer iøvrigt Frue kirke de 12 og Helligånds kirke én; kapitlets skole afgiver her tillige en nærmere stedsbetegnelse[1].

Den sjette gruppe af grunde siges at ligge nord for gaden Klædeboderne; vi ser, at bodernes navn her er ifærd med at blive gadenavn. Fortegnelsen indeholder 41 grunde, af hvilke dog en overvejende del er besatte med boder og kun få har egenlige gårde; de må søges syd og øst for Frue kirke på det strøg, som særlig var midpunktet for den daglige handel. Det sidste sted er en „gård“, som kaldes „Sudervrå“, uden al tvivl stedet nord for det allerførste på Klædebodernes sydlige hjørne; thi i et samtidigt skøde siges det fjerde hus fra torvet, på Nørregades vestside, at ligge overfor „de danske skoboder“ (der var nemlig også skoboder i Tyskemannegade, „Skovbogade“)[2]. Dr. Nielsen har på dette sted gjort sig skyldig i en misforståelse, der er bleven af ikke ringe betydning for hans opfattelse af de lokale forhold omkring stadens

[1] [Senere Tilføjelse:] Men denne lå *syd* for kirken. Skøde af 1468: gård sønden ved V. Frue kirkegård, vesten næst skolen. A. Magn., Danica, 4, 14. Kbh. dipl. IV 103.

[2] H. Rørdam, t. s 19 og K. d. I 99 nederst og 103 øverst. Sml. O. N. s. 137

gamle torv; han har ikke lagt vægt på jordebogens gruppering af grundene, men har nærmest ansét overskrifterne for en række nye begyndelser uden bindende gyldighed for hele gruppen, og derved er der formentlig på flere punkter fremkommen forvirring og uklarhed. På dette sted søger han derfor også grundene „nord for Klædeboderne" tildels nord, tildels syd for gaden, og som indicium for overgangen vælger han et højst uheldigt punkt. I Frue kapitels dødebog siges der nemlig om Anders Pedersen Holbek, at han døde i året 1393, d. 16. Sept., og efterlod til Frue kirke sin bod i „Klædebodernes yderste hjørne mod syd" (taberna in angulo australi pannicidarum sita, K. d. II 16. 20). Dr. Nielsen har nu af de 3 grunde, som A. H. efter jordebogen ejede i Klædeboderne, vilkårligt valgt den 13. i rækken[1], oversat angulum australe ved østre hjørne og deraf draget den slutning, at den nordlige husrække hermed var endt og den sydlige begyndt. Men da Anders Holbek tillige ejer den første grund i Klædeboderne, og denne efter al sandsynlighed er hjørnegrunden ud til torvet og altså den sydligste i rækken, medens den også senere vides at tilhøre Frue kirke, så er der ingen rimelighed for at oversætte australe ved østre, således som det ellers vel nok af og til kan være nødvendigt i den tids sprog[2].

Er der således ingen grund til at tvivle om rigtigheden af overskriften over denne gruppe af grunde, at de nemlig alle ligger nord for hovedgaden, så nødes vi til at begynde den næste: „i gaden Tyskemannegade", strax syd for samme. Her har vi nemlig øjensynligt det egenlige gadenavn, medens Klædeboderne kun betegner de nord for gaden liggende boder; det udtryk om Anders Holbeks hus, at det er den yderste klædebod, liggende på hele gruppens hjørne, viser tilstrækkeligt, at sprogbrugen endnu på den tid i det væsenlige fastholdt

[1] Grunden har dog uden al tvivl været, at denne kaldes spacium j tabernæ, medens de andre kaldes terræ; men ordet taberna i gavebogen sigter til stedsnavnet t. pannicidarum og kan her altså bruges om hver grund; der står altså egenlig kun: „den sydligste af Klædeboderne".

[2] K. d. I 118. O. Nielsen s. 92. 137 f.

denne forestilling, medens Klædeboderne dog tillige var i færd med at blive gadenavn.

„Grundene i Tyskemannegade“ omfatter, som det synes, begge gadens sider (for så vidt som ikke nordsiden af den vestlige ende er udelukket ved de alt opregnede Klædeboder), desuden de ikke forhen opregnede partier vest for Bjørnebrogade (Købmagergade). Hele dette afsnit frembyder imidlertid adskillige vanskeligheder og vi formår endnu neppe at skelne stort mere end hovedtrækkene. Følgende grunde er det lykkedes andensteds at finde oplysning om.

Den tredje og femte grund, begge tilhørende biskoppen, siges på et senere sted at ligge i Frue sogn (K. d. I 112). Den niende grund med Frue kirkes stenhus nævnes flere gange, hver gang med det tillæg, at den ligger overfor, nord for slagterboderne[1]. Den fjortende tilhører Henrik Bager og siges 1392 at ligge nord for gaden, vest for den nærmest følgende (Jakob Lybeks, I 129). Den syttende siges i jordebogen at ligge i Frue sogn (s. 112). Den 23. nævnes 1401 i Tyskemannegade (II 28); den 26. tilhører staden og på den står slagterboderne; den 27. tilhører biskoppen og siges at ligge i Frue sogn (s. 112); den 34. siges derpå at ligge ved klostret.

Det er klart, at denne række grunde ikke udgør nogen sammenhængende række i gaden. Den springer først fra sydsiden nærmest torvet over på nordsiden, rimeligvis ved gadens stærke bøjning mod syd („Skovbogade“), og den 26. grund ligger atter overfor den niende; det er slagterboderne, der altså synes at have ligget i gadens bøjning, hvor nu Nygade udgår fra Vimmelskaftet, og hvor der rimeligvis også dengang har været en smøge ud til torvet. Matriklen fortsætter da vistnok sin opregning på nordsiden til Klosterstræde, derfra tilbage ad sydsiden, fra Hyskenstræde til det punkt, hvorfra

[1] O. Nielsen, s. 141, synes at henføre de 3 udsagn til 3 forskellige steder, men der er kun ét Frue stenhus 1373, og der har da vel neppe været flere overfor de samme slagterboder få år før og efter; Jakob Holbek må altså før 1389 have købt en grund ved siden af det, og de to kaniker taler vitterligt om ét og samme sted. Rørdam, tillæg s. 15 f. K. d. I 90. II 8).

den først gik over til nordsiden. Derefter går den op til klostret (34. grund), men ikke ret længe efter træffer vi to grunde i Nikolaj sogn (44 og 45, s. 112), og dette tyder på, at fortegnelsen istedenfor at fortsætte på nordsiden atter går over gaden og tager husrækken fra Hyskenstræde østerpå. Den 51. grund ligger endnu i Nikolaj sogn (s. 129), og den 53. siges at ligge ud til Bjørnebrogade; dette må altså være på Tyskemannegades sydlige hjørne ud til Færgebrostræde, dengang endnu en del af Bjørnebrogade (Færgebroen er uden tvivl den tidligere Bjørnebro). Den nærmest følgende grund tilhører ridderen Henning Podebusk, og den må søges på det nordlige hjørne overfor den forrige, idet rækken nu må tænkes fortsat tilbage henimod Helligåndshuset. Hvad der også taler for at Henning Podebusk's grund har ligget netop her, er den omstændighed, at den følgende gruppe „øst for Bjørnebrogade" tillige siges at begynde ved „hr. Hennings grund". Det nittende sted herfra siges dernæst at ligge ved den „røde port", og det femte derfra atter ved Bjørnebrogade; rækken ved Tyskemannegade (til Klosterstræde) synes altså at være tilendebragt umiddelbart forud med det 23. sted fra Bjørnebrogade, og den „røde port" har da vel dannet indgangen til Helligåndshuset.

Derpå følger grundene vest for Bjørnebrogade; den 23. siges at ligge ud til byens rende (communis fossura), den 11. derfra kaldes Rosengården. Stedet ved byens rende var den senere hjørnegrund mellem Kanikestræde og Købmagergade, den sydlige del af Regensen, og Rosengården må have ligget på hjørnet af nuværende Kultorv[1]. Denne gård havde iøvrigt navn af den store strækning, som langt ned i tiden synes at have ligget til have på dette strøg, og de følgende grunde i jordebogen bør altså vistnok søges bagved Bjørnebrogades

[1] „Byens ende" i afskriften af et brev fra 1511 må være skrevet eller læst fejl for „rende". Sml O. Nielsen s. 46. 153. 318 f. Rørdam, tillæg s. 142. Både den nuværende gade Rosengården og Lille købmagergade siges at løbe til Rosengården. O. N. s. 319 f. Gaden „Landemærket" kan ikke have navn af et mærke indad mod byen, det må være udad mod landet.

vestlige side, uden at det dog nu med nogen sandsynlighed vil kunne opredes, hvorledes de har været fordelte; der nævnes ialt 33 grunde, af hvilke kun én siges at have en gård.

Det første hus i Tyskemannegade siges at ligge ved rådhuset. Om stadens forskellige rådhuse har Dr. N. oplyst, at vi før det bekendte mellem Gammel- og Nytorv havde et andet overfor Frue kirke, nemlig den nuværende bispegård, som senere Frue kirke tilbyttede sig (til universitet) for det sydlige hjørnested mellem torvet og Klædeboderne[1]. Men også om dette rådhus, der kun kan forfølges tilbage til år 1400, siges en menneskealder senere: „rådhuset, som det nu er“, og jordebogen giver os da på det nævnte sted oplysning om, at det på dens tid fandtes ved siden af den første grund i Tyskemannegade. Dette har bragt Dr. Nielsen til at søge det på hjørnet af nuværende Skovbogade og Skindergade, idet han, ifølge sin forhen meddelte betragtningsmåde, sætter Tyskemannegades begyndelse på dette sted. Idet vi derimod her har fundet denne umiddelbart ved torvet, må vi altså søge rådhuset på selve Gammeltorv, i det punkt, hvorfra Vester-, Nørre- og Tyskemannegade udgår.

En anden opgivelse i vore ældste kilder synes at stadfæste dette. I dødebogen siges nemlig (s. 18), at kaniken Vilhelm, der døde 1359, gav Frue kirke en gård øst for „thinget“ (placitum); men dette må vi upåtvivlelig søge i umiddelbar forbindelse med rådhuset. Således kaldes rådhuset i Flensborg endnu 1436 i den plattyske jordebog for „thinget“ (Dipl. Fl. I 419: de bastouen by deme dinge belegen), og i beretningen om oprøret 1296 udtrykkes det, at borgerskabet holdt thing, ved samme ord, som ellers betegner rådhus (pretorium, K. d. I 63). Men jordebogen modsiger heller ikke, at Vilhelms hus kan være det samme som det, der siges at ligge ved rådhuset, thi dette tilhører netop Frue kirke, både dengang jordebogen affattedes og længe efter; thi det er det, som

[1] O. N. s. 90 ff.

kirken 1492 gav i vederlag for det gamle rådhus. Gammeltorv er jo nu imidlertid stadens ældste bekendte thingsted, og vi vil altså forene alle opgivelser og alle traditioner ved at søge rådhus og thingsted netop på det opgivne sted. Senere, da udentvivl dette rådhus var nedbrudt, fordi det lå midt i knudepunktet for al færdsel, overførte traditionen rigtignok dets værdighed på selve hjørnegrunden i Klædeboderne, men dette er ikke andet end hvad der bestandig gentager sig i slige tilfælde: overleveringen vil have et synligt tilknytningspunkt[1]. I forbindelse med rådhuset må vi da også sætte tolderens bolig på hjørnet af torvet og Nørregade, og bøddelens bolig i det næstsidste sted i partiet nord for Klædeboderne (villa Hafnensis j terram in qua spiculator residet); den lå ved siden af gården Sudervrå og altså ligeledes i nærheden af thinget.

Vi kommer nu til partiet øst for Bjørnebrogade. Her nævnes først 17 grunde op til stadens grav[2]; derpå 7 „syd for gaden“ og tilsidst 17, som begynder med „en jord ved grøften nord for Grønnegade“. Det synes herefter rimeligst at antage, at grundene indenfor hovedgaden er delte efter den på tværs løbende Grønnegade, og at her kun 7 mod syd og 17 mod nord har været bebyggede.

Det er kun lidet, vi iøvrigt véd om denne egn i den ældre tid; der tales senere om et „stort dige“, en „Pilegård“ (efter hvilken Pilestræde har navn), en „hushave“, der synes at være den senere st. Klara klosters grund, ligesom „Rosengården“ har været en større ejendom i den nordligste del af kvarteret. Alt dette, såvel som navnet Grønnegade, tyder på en ringe bebyggelse i den ældste tid, og når dertil kommer, at det ligger i Nikolaj sogn og at dettes kirke siges at være ret ejer af Rosengården, ligger den formodning nær, at det er

---

[1] O. Nielsen s. 88. 93.

[2] En af disse har den mærkelige betegnelse: Ecclesia b. virginis j terram prope curiam Thorberni Gunnersson in parochia st. Petri. Den nævnte mand havde ganske rigtig en stengård vest ved Nørregade, og hele linjen er da rimeligvis et fejlagtig anbragt indskud.

en del af den ældste by, og særlig den del, hvis beboere var bønder, bymarkens ejere, eller med andre ord den så meget eftersprurgte „landsby“, de gårde, blandt hvilke Østergård var den største.

Grænserne for *jordskyldkvarteret* er ikke lette at finde mod nord; mod syd går de overalt til stranden, mod vest og øst lige til stadens grænser; smalest er det i vest, og her udgør det neppe mere end en enkelt husrække, bredere i midten, og her danner det foruden Strandgaden det højere liggende Ladbro- (nu Læder-) stræde, bredest i øst, hvor det åbenbart går op nord for nuværende Østergade, måske til „det store dige“, som løber 132 alen nord for denne og endnu nævnes 1491, da det meste her endnu lå i sin gamle tilstand. Følger vi grundene efter jordebogen fra vest til øst, så møder vi først 22 grunde fra graven til Ladbro, altså langs det lave vand, der her som ved så mange andre byer kaldtes Kattesundet, det var udenfor, vest for havnen, som begyndte med Ladbro. Fra denne til Hysekebro (udfor Hyskenstræde) nævnes der 14 steder[1], og herfra til Nikolaj kirkegård 44; derpå følger 9 grunde til Østergård og endelig 45 uden nærmere stedsangivelse, øjensynligt op nord om kirken og gården. Her nævnes der tillige lejlighedsvis et „Østertorv“[2]. Desuden har adskillige grunde både i øst og vest ligget øde, sådanne nævnes „ved stranden“ i „den øde by“.

Der er endnu andre stedsangivelser på dette strøg, som vi her må komme tilbage til; først det bekendte sted om havnens udstrækning (ovfr. s. 212). „Fred skal holdes, siger stadsretten i jordebogens afskrift, fra tårnet indtil Endebod“, og derved opgives havnens grænser på den tid. Dr. Nielsen har søgt Endebod på Ladbroen, uden at give nogen grund for denne afvigelse fra min forhen fremsatte mening, hvorefter den

[1] At Hysekebro fandtes på det nævnte sted, ses ved at sammenholde K. d. I 94 med II 14.

[2] [Senere Tilføjelse:] Østergård og Østertorv er selvfølgulig *senere* navne, da der var flere gårde og torve (Grønnegård osv.). Gammeltorv har vel navn i modsætning til Nytorv.

burde søges ved havnens indløb, og tårnet altså i vest. Denne fortolkning beror vistnok på en dobbelt misforståelse både af bodens og broens betydning. Det kan ingenlunde indrømmes, at Ladbro var byens egenlige brygge, så navnet må forklares som „ladebro“, de lokale forhold den dag idag såvel som alt hvad vi véd om Gamlebodehavn og den stærke bebyggelse ved Nikolaj kirke, viser at havnens midpunkt var her. Navnet Ladbro må da vistnok også snarest forklares af „et lad“, opstablede sten[1], hvad der svarer til det senere forekommende „stenbro“; det er havneslutningen op imod det flade Kattesund. Endeboden derimod må søges ved havnens indløb; thi dens bestemmelse var bl. a., som også Dr. Nielsen har antaget, at være thingsted for de fremmede, som kom til byen ad søvejen; men skal der være nogen mening i denne rettergang, svarende til den ved stadens porte, så må den vel have fundet sted ved havnens indløb[2]. Kun således bliver det også forståeligt, at man senere sætter toldboden for Endebod; det er „huset ved bommen“.

Tårnet må altså søges ved havnens modsatte ende og her finder vi også virkelig i et senere aktstykke et sådant nævnt. Det er det såkaldte „Vandmølletårn“, (på dette sted) opnævnt efter vandmøllen; kortet i Dr. Nielsens bog opgiver dets plads fejlagtig omtrent hvor Vartov nu ligger i byens vestlige udkant; det ses af skødet fra år 1543 at ligge i Frue sogn og altså, ligesom møllen, ved Ladbro og Andvordskov klosters gård[3]. Muligvis er det det samme, som i kong Val-

---

[1] Molbech, Dialektlexikon: fjæle, som er lagte på et underlag, f. ex. til at stå på i en dam, hvor man vasker. Åsen, Norsk ordbog: et lavt stenlag; ladberg: flad klippe, hvor fartøjer kan lægge til, naturlig brygge; ladsten: grundsten. Sml. navnet Ladby, Thorkelin I 5. Broen kaldes også Lådbro, aldrig Ladebro, K. d. II 15. 17. O. Nielsen s. 114 ff. — [Senere Tilføjelse:] Jydske lov 3, 17: „hvor lade stander og lad lægges“, der skal leding udgøres. Her er lad det, som lægges i lade.

[2] O. Nielsen s. 110 f. Bryggjusporð er det sted, hvor bryggen ender. Håkon blev født á hellunni við bryggjusporðinn (Snorre, Har. Hårf., k. 40), og da man engang holdt thing på Island på broen ved althinget, sattes der vagter ved begge bruarsporðar (Kristni saga, k 9).

[3] K. d. I 403.

demars tid kaldes „stadens tårn“, det svarede i vest til Østregårds befæstning og det store tårn „Kringelen“ mod øst.

Hvad iøvrigt selve stadsrettens angivelse af havnens udstrækning angår, da forekommer hverken Dr. Nielsens eller min egen tidligere oversættelse mig nu at træffe det rette[1]. Stedet er uklart og må opfattes efter den tids sprogbrug. Der påbydes fred „in domo, quæ dicitur Endeboth, et inter introitum navium ex utraque parte illius vici magni —“. Jordebogens kejtede betegnelse af de forskellige grupper af grunde synes her at frembyde en vejledning for forståelsen af den vanskeligste passus; der tales om grunde in parte aquilonari a Grønægadhe, men også om sådanne in parte orientale ipsius platee (Nørregade). Sætningen bør da vistnok deles foran „ex“, og inter opfattes som intra, hvad enten det nu er fejlskrift eller fejlbrug: „indenfor havnemundingen, på begge sider af vicus magnus“. Spørgsmålet er da kun, hvad der her skal tænkes på ved vicus. Den nærmest liggende forklaring er gade, og udtrykket vilde da betyde: på begge sider af gaden (skal der holdes fred), såvel opad (i boderne) som udad (i skibene). Men det ligger dog måske nærmere at opfatte det som et frit, efter vore forestillinger fejlagtigt udtryk for pons magna, den lange bro over til slotsholmen, Højbro, idet altså den danske brug af bro og gade som enstydige, hvor talen er om en brolagt vej, tænktes overført på det latinske, så man brugte vicus for pons, ligesom man ikke sjælden finder pons brugt for vicus. I så tilfælde vilde det være en nøjagtig fredlysning over havnen: indenfor bommen, såvel på den ene som den anden side af Højbro.

Medens således havnen i jordebogens tid og senere tydeligt nok strakte sig fra bommen til Ladbro og tårnet, så kan vi dog gå endnu længere tilbage i tiden og bestemme dens

---

[1] O. Nielsen s. 115: det hus, som kaldes Endebod, og mellem det og skibenes indløb på begge sider af den store gade. Ovfr s. 212: — eller mellem skibenes (dobbelte) indløb fra begge sider af den lange gade (jeg opløste ex utraquo parte således: *inter* intr. n. ex una parte vici et intr. n. ex altera p. v.).

udstrækning før nystadens anlæggelse, dersom vi da tør tillægge sognegrænserne nogen betydning. Det er nemlig kun lidet sandsynligt, at Nikolaj kirke skulde have afstået også en del af sit købstadsogn til Frue kirke, og vi er derfor vistnok berettigede til at søge den ældre stads vestlige skel på samme sted som sognets; men dette findes langt ned i tiden ved Hyskenstræde. Dette stræde har, som Dr. Nielsen har oplyst, sit navn af de hyseker (retirader), som fandtes nedenfor det ved havnen, hvorfor vi også i det 14. århundrede, som forhen omtalt, her træffer en Hysekebro. Men nu er det jo vistnok temmelig usandsynligt, at disse hyseker har havt deres plads her til en tid, da havnen strakte sig til Ladbro; de må meget mere antages at tilhøre en tid, da dette sted var byens ende og da rimeligvis den tilstødende vold også havde sine hyseker. Navnet Hysekebro synes da også allerede i jordebogens tid at have været forældet og det forekommer ikke senere. — Selv i denne tid, da staden altså formentlig havde sin grænse ved Hyskenstræde, kan der jo iøvrigt godt have været bygget langs hen ad strandkanten, udenfor plankerne, og dette er rimeligvis grunden til, at man også her betalte jordskyld uden dog at høre til Nikolaj sogn; strækningen fra Hysekebro til Ladbro indlemmedes i Vor Frue, „Kattesundet" i st. Klemens sogn.

Som Nikolaj sognegrænse mod nord opgives Tyskemanne- og derpå Kødmangergade; den oprindelige bebyggelse har dog neppe strakt sig helt op til hovedgaden, siden vi finder grundene langs Tyskemannegades sydside, lige til Bjørnebrogade, udelukkede fra den gruppe, som siges at betale biskoppen jordskyld; denne synes her kun at have omfattet de egenlige strandboder og Ladbrostræde. Da så Tyskemannegaden blev anlagt, har man måske indlemmet disse nærmest liggende grunde (fra Bjørnebrogade til Hysekestræde) i Nikolaj sogn, til samme tid som man lagde de vestligste strandboder til den nye stad.

När vi nu samler disse spredte træk for at gøre rede for hovedstadens udvikling i Absalons tid, så møder vi altså først billedet af den stad, som kongen overdrog til biskoppen; dens midpunkt findes i øst, ved de „gamle boder“ omkring Nikolaj kirke og den ældste havn; her var stadens thing og torv, her stod Endebod og st. Olavs billed og blok. Øst for kirken og havnens indskæring lå på en halvø det befæstede hus, på hvis grund bymændene boede og på hvis jorder de gjorde dagsværk. Lige nord for byfreden synes de bøndergårde at have havt deres plads, som oprindelig tilligemed Østregård ejede bymarken; men de er rimeligvis tidlig forsvundne eller dog formindskede, eftersom købstadsmændene opnåede græsningsret mod at svare græsgæld til herskabet.

Gavebrevet, hvorved Valdemar overdrog dette sted til Absalon, er vel tabt, men vi kan temmelig sikkert gå ud fra, at erkebiskoppen senere har gentaget dets udtryk i det brev, hvorved han lod gaven gå videre til Roskilde bispestol, og at paven atter i sin stadfæstelse — (det ældste aktstykke, som vi nu har) — har optaget dettes udtryk. Men her omtales Havn netop således, som vi efter det foregående måtte vente: „borgen Havn (castrum de Hafn)“, „selve byen Havn (villa ipsa de Hafn), Utterslev med hele sit tilliggende: Seredslev, Solbjerg, Hvanløse, Vigerslev, Valby“ osv., idet alt jordegodset samles om hovedgårdene: Utterslev, Gentofte, Mørkhøj osv., medens Havn modsættes det som en by (stad) og en borg; endog de nærmeste byer, de som hørte til sognet, Seredslev, Solbjerg og Valby, regnes til en hovedgård.

Nu byggede Absalon altså i året 1167 en fast borg foran havnen på den hidtil øde holm og „gjorde derved egnen usikker for vikingerne, skibsfarten sikker for de indfødte“. Det er sandsynligt, at han samtidig eller nogen tid efter har fremkaldt anlæget af en ny stad på bakken vest for den gamle. Der synes at være så megen plan i dette anlæg, at det ligger nær at tænke på en udtrykkelig overenskomst med enkelte mænd, som påtog sig at forestå det, ligesom det samtidig sker

i Hamburg under Grev Adolf, hvem Absalon havde besøgt. Også her hos os fremstod den nye stad med større friheder end den gamle, skønt modsætningen i det hele var mindre; der hvilede ingen jordskyld på dens grunde og indbyggerne har rimeligvis fra først af været fritagne for dagsværk til herskabet, en begunstigelse, som staden i sin helhed først opnåede i Jakob Erlandsens tid[1].

Det er ikke usandsynligt at Absalon kan have indkaldt en del Tyskere til at deltage i det nye anlæg. Han indkaldte munke og lærde mænd til at sætte skik på de danske klostre; han indkaldte, som det synes, fremmede riddere til st. Hanshuset i Andvordskov, og han indkaldte uden al tvivl teglbrændere og teglbygmestere tilligemed andre konstnere til sine bygninger; det ligger da nær at antage, at han også har ladet købmænd og håndværkere komme hertil for at bringe den danske handel og industri i forbindelse med det øvrige Evropas. Det er bekendt nok, at vore forfædre på den tid i deres levevis og daglige fornødenheder i høj grad nærmede sig den øvrige civiliserede verden, landet var rigt og alle fredens sysler blomstrede. Og i Roskilde var alt før Valdemars tid de tyske borgeres antal så stort, at de kunde tænke på at optage en kamp med de indfødte.

I København ser vi da også, at den bedste af de nye gader bærer navnet Tyskemannegade, den danner hovedforbindelsen mellem den gamle og den nye stad; lige på skellet af Nikolaj og Frue sogne har det tyske kompagni sit gildehus. Sandsynligheden taler altså afgjort for, at der blandt nystadens ældste befolkning fandtes en stamme af indkaldte Tyskere, og Absalon opnåede da vistnok også sin hensigt med dem: de

[1] I stadsretten 1254 siges, at biskoppen har fritaget borgerne for forskellige byrder, deriblandt „daxwærkæ, quod pro debito exigebatur“. Dr. N. oversætter det ved „at yde dagsværk i gældsbetaling“ (s. 65); men det bør opfattes i lighed med det foregående: „ora, quæ pro ølgyald recipi consvevit“: en øre, der oppebæres i *ølgæld*, — altså: dagsværk, der kræves i afgift, som skyldighed (debitum). Sml. Ringsted bymænds forpligtelse, som den omtales 1148: — cum laboribus metendi dictis dagsverke, in autumno, *secundum antiquum et verum taxum* (Thorkelin I 11).

bidrog til stedets hurtige udvikling uden at få nogen væsenlig indflydelse på byens nationale præg, dertil var den ældre befolkning for talrig og folkets selvstændige liv i det hele i en alt for kraftig udvikling netop på den tid.

Den nye stad blev anlagt regelmæssigt med fire hovedgader, udgående fra et fælles midpunkt, torvet, thinget og rådhuset. I nord og syd strakte sig en gadelænge fra Nørreport over thinget til Ladbro i havnen; hvad der lå vest herfor deltes ved Vestergade (til Vesterport) i to ulige halvdele, der senere udgjorde to selvstændige kirkesogne, st. Peders og st. Klemens, som tillige delte det gamle landsogn: Seredslev, Solbjerg og Valby, imellem sig; kirkerne nævnes første gang i året 1304. Mod øst forbandt Tyskemannegade thinget med den gamle stad; den fulgte ikke som de andre en lige retning, men slog en bugt mod syd, omtrent ad de nuværende Klædeboder og Skoboder, en omstændighed, som senere gav den navnet Vimmelskaftet. Omkring selve torvet samlede sig, som naturligt, stadens hovedinteresser; mod nordøst fandtes Klædeboderne og Skoboderne, mod nordvest saltmadsboderne, mod sydvest lå tre af de fire gildehuse, som nævnes i jordebogen, st. Marie, st. Peders og Helligånds; mod sydøst førte vejen ned til Ladbro, en gade, der er lidet bekendt fra den ældre tid, men ikke desmindre må have spillet en vis rolle, selv om hovedforbindelsen med havnen gik ad Tyskemannegade til det ældre midpunkt for handelen. I denne nye stad, som selvfølgelig fra først af hørte til det sogn, den lå i, Nikolaj kirkes, grundlagde biskop Peder af Roskilde i Absalons sidste år en hovedkirke, som var bestemt til at give stedet forøget anseelse ved at gøre det til et kirkeligt midpunkt for den nærmest liggende del af stiftet. At denne tanke kunde opkomme og sættes i værk så kort efter det nye anlægs begyndelse, viser os, at det må være forholdsvis hurtig gået frem for byen. Vor Frue kirke fik sin plads ved Nørregade, nord for Klædeboderne, midt i det livligste handelsrøre; der blev bygget embedsboliger for dekan (degn) og kaniker, og deres skole kappedes med

den anselige kirke om at give staden sit fornemme præg. Det store foretagende støttedes fra alle sider, stadens sognepræst Eskil kunde meddele dens herre, erkebiskoppen, at sognemændene énstemmig havde skænket deres del af korntienden til dens bygning og skrud, og Absalon stadfæstede denne gave; uden al tvivl føjede biskoppen hertil sin del af tienden, og sognepræsten gik senere ind i kapitlet som dets syngemester (cantor). Biskoppens broder Lavrens Sunesøn, der faldt ved Lena, gav kirken jordegods på Sælland, præsten Eskil gav den to bols jord på Amager, og snart forøgedes dens ejendomme med talrige grunde i staden.

I løbet af det 13. århundrede kom hertil de andre kirkelige stiftelser, som vi træffer i middelalderen; 1238 grundlagde grevinde Inger af Regenstein Gråbrødreklostret, og i slutningen af århundredet stiftede biskop Johannes Krog sit Helligåndshus på det samme strøg, endnu nærmere Tyskemannegade, kun skilt fra den ved selve husrækken. Grunden til at disse stiftelser fik deres plads her, må nærmest søges deri, at de skulde omfatte hele staden med deres åndelige og legemlige forsorg, medens de to nye sognekirker samtidig byggedes vest for hovedstrøget. I slutningen af århundredet fik staden endvidere sin befæstning med de murede tårne, hvis sidste levninger endnu er bevarede.

III.

Ved en afhandling i „Historisk tidsskrift“, 5. række, 2. bind („Det ældste København og den nyere granskning“) har Dr. A. Heise igen bragt liv i et videnskabeligt spørgsmål, som jeg til sin tid forgæves søgte at bringe til afslutning. For mit vedkommende kommer dette lovlig sent, da mine egne arbejder har ført mig meget langt bort fra denne sag, medens samtidig stoffet for dens behandling foreligger i så stor vidtløftighed, at det er vanskeligt at magte. Jeg skal derfor kun tillade mig i enkelte hovedpunkter at give et korrektiv til Dr.

Heises afhandling, for i alle tilfælde at vise, at denne ingenlunde bør ansés for et sidste ord, som man måske efter dens titel kunde tro. Før jeg imidlertid går over til disse enkelte hovedpunkter, må det være mig tilladt at føje et par ord til Dr. Heises indledning, i hvilken han søger at give et tilbageblik over „striden“ og karakterisere de stridendes methode. Den opfattelse, der her er gjort gældende, trænger i høj grad til en faktisk oplysning, hvis betydning en historieskriver ikke burde have oversét. Når man læser Doktorens fremstilling, må man nemlig antage, at meningsforskellen har drejet sig om fortolkningen af et og det samme foreliggende stof. Enhver, som samtidig har fulgt sagen, véd, at det modsatte var tilfældet. Da Dr. Nielsen fremsatte sin senere fastholdte opfattelse af Københavns ældste historie, havde han selv kun i en meget kort tid syslet med dette emne, og af Diplomatariet forelå der kun et første hefte; det var dengang ingenlunde nogen almindelig opfattelse, at man i denne forfatter, som Dr. H. siger, så for sig „en gransker, der ved sine utrættelige arkivstudier har skaffet sig et så dybtgående kendskab til Københavns historisk-topografiske forhold som ingen før ham“. Det vilde ikke være vanskeligt med bestemte anførseler at godtgøre berettigelsen af en dengang almindelig opfattelse, at denne afhandling var forhastet. Jeg skrev mit første indlæg allerede i Avgust 1871, det udkom i November 1872. Mit stof var ikke større, snarere mindre end det, Dr. N. havde opereret med; thi han havde brugt aktstykker, som først senere blev trykte. Jeg skrev intet stridsskrift, men udtalte forventningen om, at i anledning af Diplomatariets udgivelse „den tid turde være kommen, da forskellige forsøg på at overvinde de vanskeligheder, som altid frembyder sig i rigt mål, hvor talen er om at tilvejebringe et nyt grundlag for en af usikre traditioner overgroet historie, med rimelighed kan ventes at ville fremkomme“. Og jeg tilføjede, at „når de følgende bemærkninger i flere væsenlige punkter fjerner sig en del fra de resultater, hvortil denne forfatter er kommen, så vil det

formentlig kun kunne gavne den fortsatte granskning og lette vejen til et endeligt, fra alle sider vel overvejet resultat" (ovfr. s. 200 f.).

Der gik nu flere år, inden diskussionen genoptoges; Dr. Nielsen samlede imidlertid et overvældende stof til oplysning af de topografiske enkeltheder. Det viste sig herved, at jeg havde taget fejl i noget, havde ret i andet; jeg skal ikke gå nærmere ind på dette, men overlader det trøstig til en senere tids bedømmelse at afveje det ene mod det andet. Dr. Nielsen svarede altså, fastholdt sin grundopfattelse og tog temmelig lydløst mine påvisninger til indtægt. Jeg var imidlertid kommen bort fra enkelthederne i sagen og lod den hvile eller opgav den, indtil noget senere et tilfældigt blik på Absalons stadfæstelsesbrev af tiendegaven, der hidtil med urette var taget for en tiendeoverenskomst, gav mig et nyt udgangspunkt til stadfæstelse af den opfattelse, jeg strax havde gjort gældende: at det oprindelige Havn havde ligget „ved stranden", ikke på bakken. Jeg gentog altså min undersøgelse og skrev mit andet indlæg, i Avgust 1877 (udkommen i Marts 1878).

Det vil heraf ses, i hvor høj grad Dr. H. gør mig uret ved at bebrejde mig opgivelsen af tidligere, 6 år tilforn, fremsatte anskuelser. Hvad jeg bebrejder min modstander, er netop det, at han intet kunde opgive, og det forekommer mig at være en løjerlig omstilling af værdierne, når Dr. H. lader mig gå ud fra et „syn" på tingene og min modstander sidde inde med den „realistiske historiegranskning".

Hvorom alting er: Dr. Nielsen svarede ikke på mine indvendinger, men gentog nogen tid efter sin opfattelse i den store Københavns historie og i Traps topografi, og dermed er jo sagen efter vore forhold, som vi alle véd, afgjort. Når en mand i den grad som Dr. N. sidder i midpunktet af en enkelt begrænset opgave, når han tilmed er så energisk i sit arbejde og så energisk i at fastholde sine ved første blik dannede og udtalte meninger som Dr. N., så er han avtoritet, og for

andre er der intet andet at udrette end i det højeste at lægge sine tvivlsmål til rette for en senere tid.

Dette til belysning af sagens fortid: skulde det nu kunne lykkes Dr. Heise alt nu at give den en fremtid, vilde det efter min mening være såre heldigt; men jeg tror, at dette hans første indlæg (eller måske snarere dom) i sagen tager den fra et noget vel snævert synspunkt. Forfatteren siger, at historiegranskningen i vor tid frem for alt er realistisk[1]. Dette ord har ikke mere den klang nu som for et par år siden. Vi har hidtil kun hørt det brugt om konst og literatur, og dets talsmænd har på disse områder gjort så mange indrømmelser overfor „det ældre“, at standpunktet nu er noget uklart. Anvendt på historien fortolkes det af Dr. Heise således, at „den forlanger positive beviser“ (s. 522). Jeg håber ikke at misforstås af Dr. H., når jeg hertil må sige, at ingen af os i så tilfælde er „realist“, og at det er heldigt for os begge. En historiegranskning, støttet til fordringen om positive beviser, er højst en hjælpevidenskab. Dens opgave vilde kun være at fremdrage kilder, bevise deres ægthed og sammenstille deres udsagn. Det er kun den ene side af granskningen. Ligesom det fysiske liv kræver et åndedræt, en skiftevis optagelse og udskillelse af elementet, således må historien for at blive en levende videnskab skiftesvis undersøge, hvor meget og hvor lidt der ligger i kildernes udsagn: hvor lidt der til syvende og sidst med fuld sikkerhed kan vides, og hvor meget der dog med overvejende sandsynlighed deraf kan sluttes. Lad os se, om ikke konst og digtning stadig vil vende tilbage til det tilsvarende: realistisk at fjerne alt subjektivt fra det givne, og poetisk at udfolde det med hele den rigdom, der er nedlagt i konstneren selv.

---

[1] S. 522. Dr. Heise burde ikke have brugt et urigtigt citat som anledning til denne ytring. Der findes hos mig på det anførte sted (ovfr. s. 228 f.) ingen „erklæring“ om, at noget må have været så og så. Dr. N. havde fremdraget en parallel, som jeg afviste ved at gøre opmærksom på, at den sag ikke var klar, og at f. ex. jeg opfattede den anderledes.

Efter disse bemærkninger skal jeg tillade mig endnu engang at forsøge på at give et bidrag til besvarelsen af et par hovedspørgsmål vedkommende det ældste København, for så at overlade det til andre med bedre tid og friske kræfter at bringe sagen videre.

1. Frue kirke.

Det kan ikke være undgået Dr. Heise, i hvor høj grad Absalons brev har været punctum saliens for mit andet indlæg. Min hovedopgave må det derfor være at hævde den forhen fremsatte opfattelse af dette, som jeg ikke i nogen henseende kan finde berørt af Doktorens indvendinger.

Brevet indeholder, som også den ærede forfatter indrømmer, ikke nogen tiendeforening, men en gave. Absalon, der i det øjeblik er erkebiskop, stadfæster den gave, som „alle sognemændene i Havn“ enstemmig har givet til Vor Frue kirke; dens indhold er „tredjedelen af deres korntiende“, dens hensigt at lægges til „Guds huses bygning og skrud“ [1]. Meningen er på alle punkter fuldt gennemskuelig. Den tiende, af hvilken en tredjedel gives til Frue kirke, er utvivlsomt hele den tiende, de som sognemænd yder; den deles efter landets skik i tre dele, den ene til biskoppen, den anden til præsten, den tredje til kirkens hus; det er kun den sidste, de selv råder over, og det er altså den, de giver til Frue kirke. Umuligt var det jo ikke, at „deres tiende“ kunde betegne kirkens tredjedel, så de i virkeligheden kun giver en tredjedel deraf, altså den ene niendedel af hele tienden, medens de beholder de to tilbage; men det er ikke rimeligt og vilde i alle tilfælde ikke forandre sagen til skade for den af mig hævdede opfattelse.

Den anden side af gaven, dens hensigt, har Dr. H. derimod opfattet unøjagtigt, og det vil være rettest her strax

[1] Percepimus — tertiam partem vestre decime de annona vos omnes (comparrochianos de Hafnis) contulisse ecclesie beate Marie ad constructionem et decorem domus Dei.

at imødegå dette, da forståelsen af de fremdragne paralleler derved helt er undgået ham. Gavebrevets udtryk „ad constructionem et decorem domus Dei" er nemlig ikke andet end en angivelse af, at den omtalte tiende henlægges til kirken som bygning, som hus med tilhørende indbo („bygning og skrud") og altså ikke til præsteskabet; den får altså netop den anvendelse, som er dens oprindelige bestemmelse som kirketiende. Svarende hertil siger Absalon i sin stadfæstelse af tiendeforeningen i Slesvig stift, at den ene tredjedel er bestemt „in ædificationem ecclesiarum" (Thorkelin I 61), og i en pavebulle siges lejlighedsvis, at tienden i den danske kirkeprovins deles i tre: quarum tertia earundem ecclesiarum fabricis deputatur (Kirkeh. samlinger V 91). Det vil da let ses, at opfattelsen hos Dr. H. bliver skæv, når der oversættes: „til Guds huses opførelse og udsmykning", eller: „til opførelse og udsmykning af et gudshus", idet forudsætningen her bliver, at gaven er rettet på en bestemt, forestående opførelse og udsmykning. ikke på en permanent anvendelse af en årsrente i overensstemmelse med kirkens almindelige organisation. Kun under forudsætning af denne misforståelse kunde der da også være tale om, som Dr. H. mener, at vente en helt anden formel. „Havde meningen været, siger han, at tienden skulde ydes til opførelse af en helt ny kirke, synes det dog langt simplere at sige: I have skænket eders tiendepart til opførelse af en Mariekirke (ad constructionem ecclesiæ. b. M.)." Dette kunde efter sagens natur umulig være sagt, da der er tale om en overdragelse for bestandig og ikke hentydet til noget forestående byggeforetagende. Når jeg ikke forhen har fremhævet dette, men i forbindelse med gavebrevet har omtalt opførelsen af kirken, så var det ikke ud af denne kilde, men af de andre vidnesbyrd om, at Frue kirke netop dengang var stiftet, og jeg siger derfor heller ikke: „til opførelse og udsmykning", men „til opførelse og vedligeholdelse" (ovfr. s. 221).

Dr. Heise lægger vægt på, at gavebrevet omtaler Frue kirke som existerende, ikke som påtænkt. Men dette følger

med samme nødvendighed ud af gavens natur; det vil vistnok være vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at eftervise en kirkelig gave, bestående i tiender, til en kun påtænkt kirke. Men det er ikke vist, at den derfor har været fuldt færdig eller tagen i brug. Vort ældste gavebrev, af kong Knud til Lunde domkirke, betegner sig selv som et desponsale, en fæstensgave til kirken: licet nondum perfecta (Thorkelin I 1).

Men gavebrevet fører os videre. At sognemændene disponerer over deres kirketiende, hidrører fra, at de selv ejer, selv har opført og vedligeholder kirkens hus og skrud. Hertil er tienden bestemt; men det er en erfaringssætning, at de almindelige sognekirker hos os sjælden har havt brug for hele deres tiende, så det at „eje en kirke“, at oppebære dens tiende imod at vedligeholde den, altid har været en god forretning. Men denne ejendomsret falder ikke, som Dr. Heise synes at antage, sammen med det at være kirkens patron og den ejendomsret, denne har[1]. Patronen kalder præsten. og også til denne side af kirken som institution svarer der jo en tiende, præstetienden. Når patronen er en kirkelig stiftelse eller et kloster, forholder det sig med præsten som med kirkebygningen: ejeren lader de kirkelige handlinger udføre og oppebærer til vederlag præstetienden; men overskuddet ved denne forretning tilfalder ham selv. At det samme andensteds (f. ex. på Island), og muligvis også hos os, foretoges af verdslige stormænd, er bekendt nok. Der er altså intet til hinder for, at Absalon i brevet optræder som kirkens patron og sognemændene dog som dens (husets) ejere.

Men ét er absolut nødvendigt: at tienden er opstået ved en kirke, er bleven til i forholdet mellem en kirke og et sogn. Og denne tiendes kirkedel tilhører kun sognet som kirkeejer og er knyttet til forpligtelsen at vedligeholde den. En overdragelse af den må derfor nødvendigvis være en bortgivelse fra kirken, en ophævelse af det oprindelige forhold til denne.

[1] Den nordiske kirkes grundlæggelse, s. 254, jfr. tillæg s. 109.

Om der med denne overdragelse følger den tilsvarende forpligtelse til at vedligeholde kirken eller ikke, er af underordnet betydning for sagen i sin almindelighed. Finder vi altså et sogn bortgive sin kirketiende, så har vi tillige vished for, at modtageren, hvem det ellers end er, i intet tilfælde kan være selve sognekirken.

De fremdragne paralleler stadfæster dette tilfulde. I Tjæreby giver sognemændene deres kirketiende til Eskilsø kloster, mod at dette overtager (en del af) de på tienden hvilende byrder. Svarende hertil giver kirkepatronen (Absalon) dem præstetienden, imod at de overtager den derpå hvilende forpligtelse at besørge tjenesten. Det af Dr. Heise jævnførte, men aldeles misforståede forhold i Løgum forklares af det selvsamme og er i og for sig meget oplysende. Præstetienden af denne kirke var (engang i fortiden, før 1173) kanonisk overdragen til klosteret, og biskoppen har derfor formået sognemændene til efter uvildige mænds mægling at indgå på, at også kirketienden skulde tilfalde det (1201—4). Der siges om denne tiende, at det er den del, som er henlagt til kirkens bygning, af træ eller teglsten, alt efter evne, samt til at skaffe dens fornødenheder (skrud) tilveje; men der tilføjes, at sognemændene hidtil med urette har nydt den selv og ikke ladet den ligge til kirkens brug[1]. Der ligger heri slet intet, som faktisk kunde kaldes uregelmæssigt, end sige ulovligt, det skulde da være, at de har ladet huset forfalde; tværtimod var det vistnok det gængse forhold. Men fra et strængt kirkeligt synspunkt kunde jo med fuld føje siges, at når tienden i det hele gives til kirken, til deling mellem bisp, præst og hus, så er meningen, at den også i sin helhed skal ydes og komme kirkelige formål tilgode. Og andet sker der jo heller ikke i Løgum, når det for fremtiden bliver klosteret, som nyder overskuddet, istedenfor sognet.

[1] — eas partes decimarum, que ad fabricam ecclesie de lignis sive lateribus juxta vires suas construendam, et que pro variis utensilibus restaurandis seu comparandis pertinent, possideant in perpetuum, quas sc. decimas predicti parochiani non ad usus ecclesiæ, sed ad suos illicite eatenus insumebant. Scr. r. D. VIII 15.

En noget fjernere, men dog fuldstændig tilsvarende parallel har vi i fattigtienden i de andre nordiske lande, hvor der som bekendt fandt en deling sted mellem fire. Her er det fattigtienden, som i lovene kaldes „bøndernes egen“[1], selvfølgelig fordi de selv påtog sig at sørge for deres fattige. Men også her har vi en enkelt ytring af kirkens misbilligelse af dette forhold, idet paven skriver til den svenske konge: Vil I fortjene syndernes forladelse, da giver tiende, og af de ni dele (d. e. resten af eders indtægt) skal I give almisse[2]. Medens man fra først af var glad ved at få folk til at give tiende og da anvendte den således, at virkelig de andre kirkelige byrder lettedes, så søgte man senere at drage den helt over på de åndelige formål alene. — Den omstændighed at Absalon, tiendens heldige forkæmper på Sælland, er med i spillet, gør det utænkeligt, at der i Havnboernes gavebrev skjuler sig en frivillig tiendeforening overfor sognets egen kirke; endvidere viser hans forhold til Tjæreby kirke, at han ikke misbruger sit forhold som patron til at påtvinge sognet en opgivelse af sin ret over kirketienden. Der bliver ingen anden udvej end at forstå brevet lige efter ordene („realistisk“): det er en gave, hvorved sognemændene i Havn bortgiver deres kirketiende til en fremmed stiftelse. At denne stiftelse er en kollegiatkirke, der samtidig, før eller efter, får patronatet over deres sognekirke, gør kun parallelen med Eskilsø og Løgum kloster endnu mere indlysende.

2. Ved stranden.

Der er et lille parti i Dr. Heises afhandling, som i høj grad falder udenfor den realistiske historiegranskning; det er

[1] Norges gamle love I 137. 369: — skipta i 4 stade, a biskop fjordong, annan kirkia, hin þredia prestr, hin fjorda æigu bøndr at skipta fatøkra manna imillum. 365: — fatøker men hin fiorda, oc fare bøndr sialfer mæd þæirra lut, oc skipti sem hann uill suara firi gudi.

[2] Den nordiske kirkes grundlæggelse, tillæg s. 110.

hans tiltrædelse af sin lærde kollegas påstand om strandens udstrækning. Der tales s. 554 om „den omstændighed, hvis betydning J. har søgt at svække, men ingenlunde har kunnet modbevise, at stranden i ældre tid har gået langt højere op end senere, så at man endog har fundet både eller lignende genstande i grundene midt i Rådhusstræde, i Badstustræde og i Vimmelskaftet (Tyskemannegade)“. Og på den følgende side hedder det: „At stranden langt ned i tiden nåede helt op til Ladbrostræde (Læderstræde), er sikkert. At bebyggelsen er gået i retning fra Tyskemannegade (Vimmelskaftet) nedefter, ved successiv opfyldning, kan ikke betvivles.“

Lad os på dette punkt komme til en forståelse. Har det nogen interesse for os at komme til kundskab om de ældste jordbundsforhold på Københavns grund? Selvfølgelig har al historisk kundskab sin interesse; men for stadens historie er den dog kun af betydning, lad os f. ex. sige: i jernalderen. Det er jo klart, at udgravningerne i Købmagergade og på Amagertorv, som Dr. Nielsen optager i sin text, men som Dr. H. med rette ingen brug har for, tilhører en tid forud for al historie; der har dannet sig et lag tørv over det hele og øen har siden den tid hævet sig et par alen[1]. Men hvem siger os, at de fundne både er fra en yngre tid? Der berettes simpelthen fra to steder, at der er fundet en båd, men det er ikke bleven undersøgt, om denne båd var en udhulet træstamme eller sammenføjet med jernnagler, om den lå i en oprindelig strand, eller var brugt som svinesti eller skarnkasse. Ankeret, som fandtes i Vimmelskaftet, burde ikke omtales oftere. Dr. Nielsen fortæller selv, at man ligeledes har fundet en båd i grunden til Trinitatis kirke, et af de højeste steder i byen[2]. Fra Kiel fortælles der (1860), at der i grunden til et nøje betegnet sted, tilhørende en embedsmand, ligger en båd med lænke; stedet er det højeste punkt i byen[3]. Lad os komme bort fra

[1] O. Nielsen, København i middelalderen, s. 55–61.
[2] Smst. s. 16 f. 52.
[3] Jahrbücher f. d. Landeskunde, III 447.

de opgravede både, når vi vil dyrke den realistiske historie; får vi engang et fund, der gøres til genstand for en omhyggelig undersøgelse, da vil vistnok alle hilse det med glæde; men oldgranskningen står i vor tid og vort land for højt til, at vi kan være bekendt at manøvrere med disse stråmænd.

Helt anderledes forholder det sig med de efterretninger, som er fremkomne om terrænet ved Nikolaj kirke. I grunden mellem Holmens- og Nikolajgade, ud til denne sidste, fandtes der en stensætning af 4—5 fods tykkelse og 5 fods højde, af rå kampesten, der mod øst var forsynet med jernringe, som var indhugne i de store stene i 5—6 alens afstand fra hinanden, og som øjensynlig har tjent til at fastgøre fartøjer. På østsiden af denne stensætning fandtes den faste strandbund i en dybde af 3—4 fod under dagligt vande, og under den derover værende opfyldning fandtes rester af gamle både; på vestsiden af dæmningen lå et fast lag ler i lige højde med stengærdet. Stensætningen gik fra nord til syd over Vingårdsstræde og Lille kongensgade. Et bolværk fandtes syd for kirken, ligeledes i syd og nord[1]. — Her har vi et bevis for strandens grænse i en historisk tid; thi netop på dette sted, øst for kirken, må Gamlebodehavn søges. Hvor den har gået længere vest på, dengang Absalon fik stedet, véd vi intet sikkert om, og det er en løs påstand, at den „langt ned i tiden" vides at have nået op til Ladbrostræde, hvis der herved skal tænkes på nuværende Læderstræde. Ladbrostræde (efter Dr. Nielsen det nuværende Kompagnistræde) førte ned til Ladbro, altså et sted ved vandet, men deraf følger intet om strædets øvrige løb i forhold til dette[2].

Mine modstandere lægger i deres argumentation imod en oprindelig bebyggelse „ved stranden" vægt på det mere udsatte ved denne beliggenhed, havets daværende ufred, før borgen blev anlagt. Det er ikke let at forstå, hvad nogle

[1] O. Nielsen, a. skrift, s. 58.
[2] Smst. s. 112.

hundrede skridts afstand i den henseende kunde gøre fra eller til. Vikingerne måtte man enten finde sig i eller værge sig imod, hvor man så var ved kysten. Hverken Venderne eller vore forfædre lod sig afholde fra at gå iland; disse drog gennem Frankrig og England, fra hav til hav, og hine red f. ex. til Roskilde østerfra. Men frygten for vikinger i det 12. århundrede, som den skildres af Saxe, var noget helt ualmindeligt, også i forhold til fortiden. Først Knud Lavard siges at have bygget tårne ved Slien til forsvar; men alt før hans tid havde Slesvig i århundreder ligget på den flade strand og på en lav holm i fjorden, medens der lå høje bakkepartier lige bag ved. De ældste kirkers beliggenhed lader ingen tvivl derom tilbage. Hvorfor da fremdrage paralleler fra helt andre forhold, fra Nibe og Struer, der aldrig har strakt sig frem for at drage de fremmede handelsflåder til sig? Som vi hver dag har det for øje i alle livets forhold, således var det også dengang: mennesket foretrækker den øjeblikkelige håndgribelige fordel og lægger den mulige fare (ildsvåde, oversvømmelse, farsot osv.) i skæbnens hånd.

Lad os altså uden fordomme vende os til en undersøgelse af, hvad vi véd om „stranden" ved København i den ældste tid. Der er først den før omtalte skibsbro ved Nikolaj kirke — går fra nord til syd øst for kirken —; stedet kaldes i det 14. århundrede for Gamlebodehavn. Kirken selv omtales tidligst af alle hovedstadens kirker, næst Vor Frue kollegiatkirke; det er 1261 i ridderen Peder Olavsen af Kalveris's testamente. Han giver til den alle de skibe, som han ejer der på stedet[1]. Der omtales her tillige et gammelt torv, Østertorv, svarende til de „gamle boder". Udenfor dette løb lå på en ø eller halvø Østergård, der nævnes i slutningen af det trettende århundrede og stod i nøjeste forbindelse med slottet; senere blev den en kongelig „vingård". Denne gård

[1] Suhm X 975: Ecclesie sancti Nicolai in Hafn omnes naves meas, quas habeo ibidem.

var særlig befæstet, skønt den indesluttedes af stadsmuren fra Erik Menveds tid; dens egen befæstning var altså ældre[1]. Udenfor den lå igen Bremerholm, som det antages opnævnt i en temmelig fjern fortid, da endnu øllet fra Bremen havde særlig betydning som handelsvare. — Jeg tillader mig endelig nok engang, til trods for alt hvad der siges derimod, at minde om, at stedets jorddrot havde en særlig jordskyld af „gaderne ved stranden", og at dette strøg i sidste halvdel af det 14. århundrede omfattede omtrent en fjerdedel af stadens grunde.

3. Havn før Absalon.

Frue kirke blev grundlagt af biskop Peder af Roskilde, medens Absalon var erkebiskop og jorddrot i København. Han havde af paven fået „kirken i Havn" stadfæstet på livstid: men dette forpligtede ham selvfølgelig ikke til at modsætte sig oprettelsen af en større kirkelig stiftelse af den mand, som efter ham vilde blive stedets både kirkelige og verdslige herre. Hvilken af stadens andre kirker må nu antages at være den ældste, den oprindelige sognekirke? Dr. Heises sympathi er for meget på Dr. Nielsens side til at ville indrømme Nikolaj kirke fortrinet, det vilde være at opgive alt. Hvorfor ikke lige så godt st. Klemens eller st. Peders kirke? Lad os altså her stanse ved Doktorens non liquet.

Vi skal derefter ende med at fremdrage et par andre punkter i de gamle efterretninger om Havn.

Den ældste omtale af staden findes som bekendt i fortællingen om kong Magnus den gode og Sven Estridsen. Sven sejlede til Sælland og lå med få skibe udenfor den by, som hedder Havn, siger Knytlinga; Magnus kom til og de kæmpede en kort stund med hinanden, da undveg Sven op på

---

[1] Kbhvn. diplom. I 64. Sml. s. 407, hvor det ses, at en del af denne befæstning (thend gammel mantelmur til gaarden) endnu 1546 fandtes tilbage på østsiden.

land og kampen fortsattes med stort mandefald[1]. Denne fortælling. der først optegnedes et par hundrede år efter, må vel grunde sig på en overlevering, der kendte Havn som et sted med selvstændig betydning allerede på den tid.

Den næste omtale er den hos Saxe: Erling hærgede i Jylland og vendte sig herfra til Sælland, „mod den by, som hedder Købmandehavn". Men Absalon mødte ham her med en sællandsk hær og afbødede hans angreb; samme år opførte han en ny borg på en ø i stranden for at beskærme stedet mod lignende overfald. Denne borg kaldes senere „den, han byggede i Købmandehavn" („købmændenes alfare havn"). Det er, som jeg alt før har gjort opmærksom på, samme udtryk som det, han bruger om kirkebygningerne i de større stæder: biskop Sven bygger en Fruekirke i Roskilde osv.[2]

For en fordomsfri betragtning ligger der i disse bemærkninger en omtale af København som en stad forud for Absalons tid. Det er en alt bestående handelsplads, som beskyttes, fordi den hidlokker vikinger; det hører med til de historiske minder om den (og vel særlig i den), at der her forefaldt et slag mellem kongerne, da Sven og Magnus stredes om riget.

Vi kommer nu til pavebrevene, som stadfæster Absalons gave til Roskilde bispestol. Formelen lyder her således: „Castrum de Hafn, quod Valdemarus tue fraternitati contulit . . . sicut ipsum juste et sine controversia possides, cum omnibus pertinentiis suis . . . confirmamus, . . . videlicet villam ipsam de Hafn, Oterslef cum omnibus pertinentiis suis, scilicet Serslef etc." Dr. Heise vil ikke lade min gengivelse heraf: „borgen Havn med sit tilliggende, nemlig selve byen Havn osv." gælde; han siger: „der står kun: borgen Havn, som kongen har givet dig, . . . i det omfang og med den ret, hvormed du (nu) besidder dette, nemlig selve byen Havn osv.". „Castrum de

[1] Knytlinga k. 22: M kom at Sveini, þar sem heitir i Höfn, lá hann þarr fyrir fám skipum osv. Sml. k. 32: þar er heitir í Ripum.

[2] Saxo, p. 810. 888. Sml. ovfr. s. 227.

Hafn bruges som navnet på hele det område, som kongen i sin tid havde skænket ham osv." (s. 519).

Denne udtalelse er vanskelig at forstå. Forfatteren har selvfølgelig ret i, at „castrum de Hafn" først bruges som betegnelse for Valdemars gave, eftersom man alt dengang begyndte at opnævne lenene efter borge; men man lod det dog ikke i gavebreve blive derved. Her følger da jo også strax bagefter, hvor de retlige, præcise udtryk begynder, hvor den nødvendige hjemmel nævnes: „således som du ejer det rettelig og ukæret" (juste et sine controversia, det er ikke: „med den ret, hvormed", som Dr. H. mener), en nærmere angivelse, og da først det stående, alt omfattende udtryk: cum omnibus pertinentiis, der er så vel kendt af kong Valdemars jordebog og diplomerne. Derefter følger så den egenlige opregning af det hele lens indhold: „villa de Hafn" etc., d. e. staden Havn[1], Utterslev med tilliggende osv. Efter dansk sprogbrug kunde man ikke vente at finde tilføjelsen „cum omnibus pertinentiis" udeladt i et retligt aktstykke, det er nødvendigt for i forening med det første „castrum de Hafn" at betegne lenet i sin helhed. Det er sandt, som Dr. Heise bemærker, at „hans hellighed paven vist har været lidet kendt med" de historiske forhold i København; men det er i den henseende neppe gået ham værre end ethvert andet regeringskancelli, der daglig udfærdiger breve om forhold, som ingen af udstederne kender på første hånd. Netop det pavelige kancellis fuldstændige uvidenhed er os imidlertid en borgen for, at det har holdt sig til de udtryk, som brugtes i de ældre gavebreve eller i den beretning, som forelå om den forhen foretagne overdragelse. At man i den henseende ingenlunde var skødesløs, — og hvorfor skulde man være det i en sag, der vedkom vigtige ejendomsrettigheder, og hvis omhyggelige behandling ikke kostede mere ulejlighed end en skødesløs? — det ses tydelig nok af samtidige stadfæstelser på kirkers og klostres ejendomme. Man sammenligne således Alexanders

[1] Endnu Valdemar Atterdag kalder Havn for villa.

stadfæstelse på Esroms ejendomme, 8 år før Urbans på København. Her nævnes først stedet, hvor selve klosteret ligger, med sit tilliggende; derpå det sted, hvor der lå en by, som fordum hed Tange, — Vidlingerød og de jorder, på hvilke fordum småbyerne Eskilsholm, Langeholm og Davidstorp lå, med enge osv.[1]

Der er altså intet i vejen for at tillægge pavebrevenes udtryk en virkelig betydning, og denne bliver da, at Valdemars gave kan sammenfattes i ordene: „borgen Havn og hele dens tilliggende“. Havde lenet havt et andet midpunkt, dengang gaven blev given, eller havde det kun været et halvt herred eller så, da må vi gå ud fra, at dette var stillet i spidsen og ikke et navn, der først senere var opstået. Klosterstadfæstelserne nævner stadig først blandt gaverne: „det sted, hvor klosteret er bygget“; det er jo så godt som altid en tidligere gård, man vilde ikke let misforstå det, om her selve klosteret nævntes istedenfor stedet; men det vilde være en skødesløs talebrug, som undgås ved udtrykkelig at skelne mellem det, som er givet, og det senere tilkomne, skønt dette sidste nu er hovedsagen og midpunkt for det hele.

Selvfølgelig skjuler der sig mange muligheder bagved så magre efterretninger som disse fra Absalons tid. Men jeg har holdt det for det sandsynligste at antage, at der har været en borg eller gård Havn før Absalons tid, før opførelsen af den „ny borg på en holm“, og at pavebrevet altså har ret til at kalde gaven, som det gør. Som sidestykke skal jeg anføre et par velkendte breve fra Sønderjylland, fra den tid, da den unge hertug Valdemar, Gerhards søstersøn, samlede forbundsfæller mod Kristoffer. Han pantsatte da grev Johan landet syd for Slien med ret til at bygge en (ny) borg i Ekernførde, og Lavrens Jonsøn og Ludvig Albrektsøn Haderslev og Langeland med ret til at bygge et nyt slot istedenfor Haderslev hus[2]. Endnu i det følgende århundrede får dron-

[1] O Nielsen, Codex Esromensis, p 5.
[2] Michelsen, Urkunden, II 57. 162.

ning Margrete Åbenrå på samme vilkår[1]. At jeg da holdt Østergård for den ældre borg, Nikolaj kirke for den oprindelige sognekirke, Gamlebodehavn for den første havn og „ved stranden“ for den ældste by, behøver vel neppe at gentages. Jeg ser ikke, at det er lykkedes Dr. Heise ved sine vidtløftige undersøgelser i noget væsenligt punkt at svække denne opfattelse.

Hvad anlæggelsen af en helt ny stad med et eget torv, thing, havnebro (Ladbro) og senere kollegiat- og sognekirker angår, da skal jeg ikke komme tilbage dertil; men jeg ansér den ene antagelse for en konsekvens af den anden. En gradvis fremvæxt af byen „ved stranden“ vilde ikke have antaget denne regelmæssige form. Efterhånden som man gør sig mere fortrolig med middelalderen som en tid, der også kunde handle efter plan og ideer, vil denne antagelse efter min mening forekomme mindre dristig, end den måske nu viser sig at være. Hamburg blev som alt anført netop dengang forøget med en nystad, Lübeck blev „anlagt“ på en dertil med stor forsynlighed udvalgt plads, og det samme vil vistnok kunne eftervises adskillige andre steder. I Saxes tid udpegede overleveringen Sven Tjugeskæg som den, der havde „forøget bymændenes antal i Roskilde og udvidet byens omfang“[2].

Vi kommer vistnok til i historien ligesom i den enkeltes liv at give nogen plads for det ikke ganske almindelige. Det er vistnok reglen, at forholdene udvikler sig „naturligt“, som det kaldes, det vil sige jævnt, med det nærmeste for øje, planløst for det heles vedkommende. Men der er overalt undtagelser, og muligheden for at vi træffer dem på vor vej, især hvor ualmindelige tidsforhold og frem for alt ualmindelige mænd træder os i møde, bør vi ingenlunde forlods møde med et smil.

---

[1] Dipl. Flensb. I 177.

[2] Saxo p. 80: Roskildia, quam postmodum Sveno, furcatæ barbæ cognomento clarus, civibus auxit, amplitudine propagavit.

NORDSLESVIGSKE BYERS FORTID.

(1874—75.)

[Flensborg Almanakken for Aaret 1875 (I); Ny Almanak for Nordslesvig for 1876 (II). Med 2 Afbildninger, som ikke ere gjengivne her[1]. — Her med enkelte Rettelser af Forfatteren.]

I. Flensborg.

I Traps „Beskrivelse af hertugdømmet Slesvig" hedder det om Flensborgs ældre historie:

„Flensborg ligger i tvende herreder, Husby og Vis, hvilke adskilles ved Møllebækken. Den del, der ligger i Husby herred, altså i Angel, er den ældste, og her skal Flens eller Flenos borg have ligget tæt ved st. Johanneskirken, nordøstlig for hvilken i de nærmestliggende gaders haver pladsen for borgen, der gav byen navn, skal kunne påvises. Anlæggelsen af denne, ligesom og den første opførelse af st. Johanneskirken, henføres, vistnok med rette, til det 12. århundredes første halvdel. I midten af dette århundrede havde byen alt et Knudsgilde. I året 1248 traf der Flensborg den ulykke, at den i krigen mellem Erik og Abel af den førstnævnte blev erobret og plyndret samt stukket i brand, ved hvilken lejlighed den ældre borg vistnok også er bleven ødelagt. Denne

[1] [I Forklaringen til Grundplanen af Aabenraa 1648 er en Trykfejl: i Stedet for „Kirketorvet" (c) skal læses: Kirketomt.]

stedets ødelæggelse gav imidlertid anledning til den senere udvidelse af staden på den nordlige side af Møllebækken, altså i Vis herred, hvor alt til den tid synes at være opstået en nyere borg, Due- eller Duwenborg, hvis ruiner endnu den dag idag ses. Snart efter byggedes nærmest hen mod slottet en kirke, Mariekirken, først af træ, senere (1284) af sten. Ramsherred, der hørte til slotsgrunden, blev 1285 indlemmet i staden og opbyggede sig en egen kirke, st. Gertruds, år 1290. Endnu senere, da staden udvidede sig fra slottet af mod syd, rejste sig st. Nikolaj kirke, som skal være opbygget 1390."

Det vil ikke være let at påvise et stykke historie, der i højere grad end dette består af løse formodninger og uhjemlede traditioner; neppe en eneste sætning, der går udenfor en meddelelse af de faktisk endnu bestående forhold, kan anses for rigtig. Vi skal i al korthed gennemgå fortællingens enkelte led. Hvad da først Flen angår, så har hans tilværelse sin eneste svage støtte i byens navn; et sagn om ham som byens grundlægger omtales første gang for neppe 300 år siden af den lærde Henrik Ranzow. Man udpegede fordum en høj, kaldet Haks høj, i st. Hans sogn, som hans formentlige borgplads; men da man så 1726 vilde undersøge den nærmere, viste det sig, at det var en kæmpegrav (se Rivesells „Versuch einer Beschr. d. St. Fl.", s. 2). Den af Trap omtalte plads beror derimod kun på pastor Jensens gætning og har aldeles intet på sig. Hvad endelig byens navn angår, da kan det ikke ret vel afgive noget bevis for dens første ophavsmand, da der også fandtes en by Flenstofte vest for staden, og det ligger derfor nærmere at udlede navnet af en stedsbetegnelse, især da det ældste navn synes at have været Flensåborg (altså efter åen), således som den kaldes i hertug Valdemars stadfæstelsesbrev på stadsretten. Ordet „Flens" må da snarest forklares som Fle-nes, ligesom Blans oprindelig hed Blå-nes, Brøns Bryde-nes, Føns Fyn-nes osv.; fle er nemlig et slags siv, som gror på strandbredden og ved åer.

Ikke mindre uholdbar end fortællingen om byens første

anlæggelse er den om dens flytning i kong Eriks tid. Hvad der vides om dens ødelæggelse ved denne lejlighed, indskrænker sig til det, som Hvidtfeldt fortæller: „Konning Erik, siger han, fór ind udi det fyrstendømme Slesvig, og brændte Flensborg og mange bondebyer, og lagde meste parten det ganske hertugdømme øde.“ Men at en by således gik op i luer, var så langt fra noget usædvanligt i hin tid, da jo husene alle var af bjælkeværk, at det tvertimod kunde henregnes til de meget almindelige begivenheder, og man foretog ganske sikkert ikke nogen flytning i den anledning, med mindre der var andre selvstændige grunde tilstede. Men at antage en flytning er så meget mere unødvendigt, som al sandsynlighed taler for, at den del af byen, som ligger i Vis herred, er den ældste, ja den oprindelige og egenlige by. Kirkernes ælde kan i den henseende intet afgøre, da vi ikke ved noget om deres første oprindelse. Vel er st. Hanskirken i sin nærværende skikkelse øjensynlig den ældste sognekirke i byen, man ser endog strax på dens mure og gavl, at den i tidens løb er forhøjet, så den oprindelig i endnu højere grad har lignet en landsbykirke; men dette beviser kun, at det sogn, som nøjedes med den, var for ringe til at bygge den større, ligesom det jo endnu den dag idag er, og ifølge sin beliggenhed må være, den fattigste del af byen. Vi ved derimod intet om den ældre Mariekirke, der ganske rigtig ved 1284 blev ombygget, som vi ser af et afladsbrev fra biskoppen i Århus; der står i dette brev kun det, at vor Frue sognemænd i Flensborg vil bygge en ny stenkirke, hvad de dog selv ikke kan overkomme, hvorfor alle gode kristne opfordres til at komme dem til hjælp. Om den tidligere bygning var af sten eller træ, fremgår ikke af de brugte udtryk. At endog den nuværende Nikolajkirke først er bygget i en forholdsvis sen tid, beviser selvfølgelig slet intet, da al sandsynlighed taler for, at den har afløst en ældre, ligesom der jo i de fleste havnestæder meget tidlig fandtes kirker, indviede til denne de søfarendes skytshelgen.

Der er tvertimod en omstændighed, som i høj grad taler for, at st. Hanskirken, såvel som sognet, er det yngste i Flensborg, nemlig det, at den tydelig er en filial af Adelby kirke, som er indviet til den samme helgen, den er da også den fattigste, og dens sogn har den mindste bymark. Men dertil kommer, at dette sogn endnu 1436, i stadens ældste jordebog, siges at ligge „buten de Angelboporten“, *udenfor* (stadens) Angelboport. Det ligger alt i dette navn, som svarer til „Friseport“ (ligesom der i Slesvigs befæstning fandtes et Frisevirke og et Angelbovirke), at denne port fører ud fra den egenlige stad til Angel, det er ad den, Angelboerne kommer ind i byen; hvad der altså ligger „udenfor“ er ikke nogen oprindelig del af byen, men en senere forstad. Et blik på de stedlige forhold vil fuldstændig stadfæste dette; thi hvorledes skulde det falde de første handelsmænd ind at bosætte sig andetsteds end der, hvor deres skibe skulde kunne lægge til, d. e. ved fjordens vestlige kyst? St. Hans sogns første beboere synes derimod at have været fiskere og at have boet langs fjordens inderste, bestandig vistnok meget grundede del, øst for åen, hvor endnu Fiskergade ved sit navn minder om denne oprindelige tilstand. Endnu i begyndelsen af forrige århundrede gik vandet næsten helt herop; men efterat kong Fredrik IV havde foræret byen den af stranden indvundne „Blankermaj“ — (hed den oprindelige strandbred her Blankør?) —, trængtes det snart længere og længere tilbage. Senere bosatte andre sig, som det plejer at gå, langs vejen nærmest udenfor stadens port (st. Hansgade), og denne forstad var færdig. Det selvsamme er sket ved byens modsatte ende, nord for Marie kirke; thi også her gik den oprindelige by kun til det såkaldte Ramsherred og endnu i jordebogen fra 1436 kan man tydelig spore, at der her har været en stadsmur, der dog alt dengang var forsvunden, uden al tvivl fordi hele gaden indtil Nørreport ikke blot var bleven en del af byen, ligesom st. Hans sogn, men tillige på grund af det hosliggende slot var optaget i dens befæstning.

Den oprindelige by gik altså fra Mølleåen (Flenså) til den bæk, som fløđ ned langs slotsbjergets sydlige rand; mod nord havde den forstaden Ramsherred eller st. Gertrud, mod øst st. Hans sogn. Den bestod af to sogne, som adskiltes ved et vandløb, hvorefter de også i daglig tale kaldes „norden" og „sønden". Nikolaj sogn havde overvægten i det fællesskab, der iøvrigt var indrettet på fuldstændig ligeberettigelse med en borgmester og et lige stort antal rådmænd fra hver halvdel; rådhuset (1436 kaldes det endnu „thinget") lå nemlig syd for skellet, og axeltorvet fandtes ved Nikolaj kirke, hvor hovedgaderne fra byens 3 porte stødte sammen. Bymarken strakte sig alt 1284, da stadsretten optegnedes, mod nord til Mårbæk og mod syd til Vidstagvad, der endnu betegner dens grænser; derimod fandtes der en landsby Flenstofte mod vest, som senere synes at være gået op i bymarken, og mod sydvest lå der en stor skov „Rude" (d. e. den ryddede; en skov af samme navn findes endnu ved Gråsten), som staden først i året 1398 erhvervede af hertug Gerhard, og hvorom endnu Rødeport, Rødemøllen osv. bevarer mindet.

Hvad endelig det i forrige århundrede nedbrudte slot Flensborghus eller Duborg angår, da har det, som det af det foregående vil fremgå, ikke havt nogen betydning for byen ved dens anlæggelse eller første fremvæxt; det står tilbage at undersøge dets første oprindelse.

Selve den endnu tilbagestående mur såvel som det omstående billed, som er taget efter pragtværket „Theatrum urbium" (1584), viser, at slottet hidrører fra middelalderen. Det bestod senere hen af to i nord og syd løbende længer, det „røde" og det „blå" hus; efter det sidste, der først var bygget til i det 16. århundrede og hvori de kongelige værelser fandtes, indtil Kristian IV flyttede tilbage i det røde hus mod vandet, kaldes endnu den sidste levning af borggraven for den „blå dam"; fløjene havde selvfølgelig navn efter tagstenenes farve; det blå var tækket med skifer, ligesom det „blå tårn" på Københavns slot. De talrige værelsers vinduer vendte næsten

alle ind imod borggården, indtil der senere blev brudt ny ud imod søen, da borgens hovedøjemed, at danne et fast forsvarspunkt. var tabt af syne. Vejen førte gennem et porthus, der ses på billedet til højre, ned ad „Borgvejen“, eller som den senere kaldtes „Slotsgangen“, til hovedgaden i Ramsherred: her fandtes tillige de herskabelige stalde (jfr. gadenavnet „Herrenstall“). På slottet boede den kongelige lensmand, senere kaldet amtmand; men det var kun som kongens repræsentant: thi denne kom her jævnlig personlig tilstede, holdt landdag i „landdagssalen“, hvor „landråderne“ havde plads omkring et langt bord, som var belagt med rødt klæde, og afgjorde de øvrige regeringsforretninger. Der var et kapel på slottet fra den katholske tid, og her var det kong Kristian IV holdt sin sønnesøn, den senere konge Kristian V, som var født på slottet, medens hans fader Fredrik III boede der som statholder, over dåben, ved hvilken lejlighed den gamle konge som bekendt udbrød: „Vil du trykke Svensken, som du trykker min arm, så får han skam!“ Det var dette samme slot, som i året 1431 forsvarede sig så tappert mod den holstenske greve Adolf; mange borgere deltog i forsvaret under ridder Morten Jonsen, efterat byen ved forræderi var bleven indtaget; men tilsidst tvang hungeren dem til overgivelse. Når der derimod siges, at „1410 blev Flensborg indtaget af Holstenerne, og de Danske måtte tage deres tilflugt til slottet, som i den anledning blev stærkere befæstet“ (Trap), så er denne efterretning uden hjemmel og umulig alene af den grund, at der dengang endnu intet slot var ved Flensborg. Det er nemlig aldeles uberettiget at forudsætte, at Duborg skulde hidrøre fra en fjern fortid, der haves ingen somhelst efterretning om det før denne tid, ja hvad der fortælles fra disse år, viser på det mest utvetydige, at det netop nu blev opført.

Ved forliget på Hindsgavl den 21. Septbr. 1409 mellem de Danske og Holstenerne pantsattes „staden Flensborg samt slottet Nyhus med lenet og alt tilliggende“ til kongen, og det

samme gentages endnu halvandet år efter, ved forliget i Kolding, den 24. Marts 1411, hvor det bestemtes, at kong Erik skal beholde lenspantene i 5 år til: „slottet Nyhus og staden Flensborg og Vis herred og Husby herred". Havde der dengang været et slot ved Flensborg, vilde vi utvivlsomt ved denne lejlighed have hørt tale om det, istedenfor at nu Nyhus nævnes som lensmandens sæde.

Kort efter høres der fra holstensk side klager over pantets misligholdelse. Ligesom dronning Margrete benyttede sin besiddelse af Åbenrå til der at bygge et fast slot, således skyndte hun sig nu med at bruge den tid, der var givet hende, til at få fodfæste i hjertet af hertugdømmet ved at anlægge en stærk fæstning ved Flensborgs ypperlige havn, der stedse var tilgængelig for hendes flåde.

Allerede den 5. Oktbr. 1412 mægledes der et forlig mellem greverne og dronningen, i hvilket det blandt andet blev fastsat, at striden om „bjerget ved Flensborg, som hun havde bygget," skulde udjævnes ved en voldgiftskendelse af hertug Ulrik, og to dage efter udstedte denne et aktstykke, hvorved han bevidner, at dronningen har været tilstede på det aftalte sted „foran Flensborg, for at underkaste sig hans kendelse i dette anliggende, medens derimod greverne var udeblevne". Tre ugers dagen efter døde den berømte dronning på et skib i havnen, fjerde dagen efter at „borgmester og rådmænd samt al menigheden i Flensborg" havde hyldet hende og kong Erik; hendes sidste gerning var således at forsvare sin og den danske krones ret til Flensborg.

Imidlertid blev byen og dens omegn i kongens besiddelse, og arbejderne ved befæstelsen fortsattes med al kraft; der haves endnu blandt andet i Århus forskellige befalinger fra den nærmest følgende tid til at sende mandskab til hjælp ved arbejdet. Af grevernes senere idelig gentagne reklamationer og fordringer om, at „bjerget" skulde sløjfes, stadfæstes desuden befæstelsens tidspunkt — (de 5 panteår) — fuldstændig.

Men hvad forstås der ved dette „bjerg" ved Flensborg?

Er det det samme som det, der endnu kaldes Slotsbjerget, og som dengang også kaldtes „Mariebjerg“? Det er vistnok ikke alene det, men hele bakkestrøget lige til den frisiske port.

I kampen mellem kong Valdemar Atterdag og grev Nikolaus siges der, at greven lod byen befæste og bjerget bevogte. „Der ligger ved Flensborg“, siger den såkaldte holstenske krønike, „et højt og langstrakt bjerg, der følger byen i hele sin længde. Dette bjerg lod greven stadig bevogte for derfra at forsvare byen. Denne var selv uden mure på hin tid, så hvo der vilde hævde byen, måtte forsvare bjerget. Grev Nikolaus gav imidlertid borgerne tilladelse til at omgive deres stad med en mur. Ligeledes anlagde han til forsvar for Flensborg en borg i nærheden, Nyhus, for strax herfra at kunne møde kongen, dersom han fra riget ud vilde gøre et angreb.“ Samme forfatter fortæller derpå om kong Eriks befæstning efter forliget i Kolding: „han lod strax byen forsyne med dybe grave og høje mure, som det endnu er at se, — og ligeledes blev bjerget, der ligger over byen, gjort uindtageligt ved grave, pæleværk og jordvolde“. I den lybske krønike siges om dronning Margrete ved året 1411: „hun befæstede bjerget, der ligger ovenfor staden og tilhørte barfodbrødrene,“ d. e. gråbrødremunkene.

Da der ikke senere har været anledning til at befæste Flensborg yderligere, hidrører altså de til den nyere tid bevarede værker fra kong Eriks tid, ligesom den, nu tildels forsvundne store vold omkring Mikkelsbjerget ved Slesvig synes at måtte tilskrives hans langvarige krige. Voldene ved Flensborg er imidlertid blevne genstand for en mærkelig misforståelse. Medens der selvfølgelig aldrig har kunnet være tvivl om, at jo de volde og grave, der endnu ses omkring Slotsbjerget, er anlagte til dettes forsvar, har man ikke opfattet dem, som omgiver den sydlige bakke, som en helhed, men som forskellige brudstykker med en forskellig bestemmelse. Den såkaldte „grav“, lige vest for byen, der er dannet ved en dyb indskæring i bakkens side, opfattes således som en stadsgrav,

en befæstning for byen, medens det dog er åbenbart, at en fjende, som først havde besat bakkekammen, ikke vilde kunne holdes tilbage midt på skråningen; „graven“ må her have været vendt *imod* byen. Den tilsvarende del af denne „bjergets“ befæstning findes vest for bakken, hvor graven ligeledes endnu ses i hele sin længde (rebslagerbanen ved kirkegården), tildels med den høje vold bagved; dennes fortsættelse sløjfedes først i året 1810, da kirkegården anlagdes på denne plads. Hele dette virke er bleven opfattet som en forskansning rettet imod slottet, da det 1431 belejredes af Holstenerne (Joh. Hoyers „Bericht von Flensburg“, skrevet 1628, men først trykt 1759—60, Trap, s. 428), men det er klart, at det er en del af den kunstige afgravning, der kan forfølges rundt omkring dette bakkestrøg lige fra den gamle Friseport til „Hulvejen“, som den fordum kaldtes, senere „Kogangen“ eller Mariegade. Slotsbjergets befæstning svarer aldeles hertil; også der er bjerget gravet brat af til den ene side (nord), medens graven fortsættes på den mod byen vendte side, meningen hermed var selvfølgelig, at forsvaret af bjerget skulde fortsættes efter byens fald, og at man herfra skulde kunne tage den tilbage, eller i alle tilfælde beherske den; Flensborg selv kunde aldrig blive nogen fæstning, derimod var bakkerne fortrinlige punkter til et længe fortsat forsvar, således som hin krønike siger: „bjerget, der strækker sig ligeså langt som byen, blev befæstet og gjort uindtageligt“. At befæstningen adskiltes i to selvstændige helheder, havde sin naturlige grund i, at der findes en dyb indsænkning i bakkerækken, nordvest for Frue kirke, gennem hvilken den bæk, som oprindelig dannede byens nordgrænse, har sit løb. For yderligere sikkerheds skyld var denne dog opdæmmet, så indsænkningen dannede en sø, der på dette sted beskyttede de to bakker.

Dette er „bjergets“ befæstning, som der klages over fra holstensk side; der er end ikke tale om noget slot i den første tid, om det end vistnok strax samtidig med befæstelsen er bleven opført. Først 3. Septbr. 1413 møder vi et aktstykke,

der er udstedt i den danske ridder og høvedsmand Anders Jakobsøns bopæl på „Mariebjerg" ved Flensborg, og nogle dage efter forunder kong Erik byen adskillige privilegier „på vor borg Marieberg". Dette navn forekommer ikke senere, slottet kaldes stadig „bjerget" eller „bjerget ved Flensborg", senere „Flensborghus", aldrig heller i offenlige aktstykker „Duborg". Den sydlige bakke hed efter Rivesell (s. 585) „Helligåndsbjerget", rimeligvis fordi det ejedes af Helligåndshospitalet, hvorved det da ligger nær at antage, at den lybske krønike, som siger, at den ejedes af gråbrødrene, her har forvexlet dem med hospitalsbrødrene. Den nordlige bakke har da vistnok alt før den tid i modsætning hertil heddet „Mariebjerget".

Hvad endelig navnet „Duborg", der stadig synes at have været den gængse betegnelse i selve Flensborg, angår, da peger det neppe, som man har antaget, tilbage til den grå oldtid. Det hidrører uden al tvivl ganske simpelt fra den danske ridder Jens Due (Jæns Duwæ), der ved denne tid nævnes som medlem af Kalandsgildet i Flensborg, og fra hvem der er bevaret et brev til „borgmestere, rådmænd og al almue i Års", hvori han „beder dem og byder hårdelig på sin herre konningens vegne", at de strax hidkommer til Flensborg med 30 værgende enten til skibs eller til hest „uden al dvæle og tøvring", „fordi hertugen og greven har deres ganske samling og mener at bestolde (belejre) Flensborg og bjerget eller andre slotte her i min herres land". Brevet er skrevet på „Marienborg" st. Agnetes dag (21. Januar), uden opgivelse af år, men vistnok 1414 eller 1415. Måske har da denne høvedsmand stået borgerskabet nærmere end de andre, der nævnes før og efter ham, eller der har været en anden, nu ubekendt grund til at give den nye borg navn efter ham; nok er det, at dette navn bevaredes indtil vore dage, skønt anledningen til det vistnok snart blev glemt.

II. Åbenrå.

Det er ikke sjælden tilfældet, at undersøgelsen af et bynavns oprindelse tillige kaster lys over selve byens tilblivelse og ældste forhold; således også med hensyn til Åbenrå. Det er bekendt nok, at de tyske fortolkere gik ud fra navnets tyske form Apenrade og gættede på „offene rade“ eller „rhede“ foruden adskillige endnu forunderligere ting, der skulde have givet denne stad sit navn. Da man imidlertid fra dansk side fremdrog de ældste aktstykker, hvori navnet forekom, stadsretten fra året 1335 og den såkaldte kong Valdemars jordebog fra en endnu tidligere tid, måtte disse fortolkninger af sig selv falde bort. Professor P. G. Thorsen efterviste, at ordets ældste form var *Opnørá*, og han opløste det sprogrigtigt i to led: Opnør, der nævntes særskilt i jordebogen, og å, som han henførte til det store vandløb, som endnu findes syd for byen. At dette sidste er fuldstændig rigtigt, kan ikke underkastes nogen tvivl, siden vandløbet endnu for et par hundrede år siden slet og ret kaldtes „åen“, så haver og løkker betegnedes derefter: „for norden å“, „for sønden å“ osv. Derimod havde Thorsen neppe ret i uden videre at sammenblande Opnør og Opnørå som væsenlig samme sted; thi vel kaldes landsbyen udtrykkelig Gammel Opnør, men deraf følger dog ikke, at den har ligget lige op ad Opnør-å, som Gammel Haderslev ligger op ad staden Haderslev. Tvertimod tyder navneforskellen hen på, at staden har taget sit navn *efter åen*, men denne atter efter byen Opnør, altså: åen som flyder forbi Opnør; herefter skal vi søge Gammel Opnør ved åen, ikke ved staden.

Det er nu heller ikke vanskeligt at finde landsbyen Opnør; thi da avlsgården i det 16. århundrede oprettedes ved Brøndlund slot, nedlagdes der to små byer Hesel og Opnør eller, som den dengang kaldtes, Gammel Øbening, og dengang og

længe efter omtales der en 4—5 løkker under dette og lignende navne på avlsgårdens marker. Men en nærmere undersøgelse af disse løkkers beliggenhed viser, at de må søges ved Nymølle, omtrent 1/3 mil vest for staden ved den store å.

Hvorledes skal da navnet Opnør forstås? Professor Thorsen deler det i *Opn-ør*, det åbne ør; men herved er han gået ud fra den forudsætning, at byen lå ved fjorden; da vi nu har set, at dette ikke var tilfældet, må vi søge en anden fortolkning. En sådan frembyder sig ved navnet på en anden mark i nærheden af Gammel Opnør, nemlig *Ulsnør*; dette kan nemlig kun forstås som *Ulvs-nør*; det andet bliver da *Op-nør*, ligesom vi i jordebogen finder et *Ælknør* på Falster og et *Op*-Fusing, eller andensteds et *Op*-Husum o. l.; det betyder altså simpelthen et højere liggende nør (snævring) i modsætning til et andet lavere liggende.

Efter denne lille by kaldtes altså åen, som flød der forbi, og efter åen opnævntes atter den købing, som byggedes ved dens munding ud i fjorden; de to byer har selv intet med hinanden at gøre. Der kunde dog rejses tvivl om, hvorvidt det fra først af var byen eller ikke snarere borgen, som fik navnet Opnørå, thi de ældste efterretninger omtaler såvel en borg som en by på dette sted, ja endog hin før denne. Det er dog ikke sandsynligt, at borgen skulde være ældre end købingen; thi dels tyder beliggenheden på, at dens plads er valgt, efterat såvel åens bred som den nære strand var tagne under bebyggelse, dels er det vistnok næsten overalt tilfældet, at en borg har rejst sig, hvor der alt i forvejen var en by, undtagen de steder selvfølgelig, hvor dens hensigt udelukkende var at danne et udgangspunkt for landets forsvar i det store. Borgen ved Åbenrå havde, som man endnu i begyndelsen af det 17. århundrede kunde overbevise sig om på stedet, sin ældste plads på nordsiden af Vestergade, således at dens befæstning stødte op til bakken, hvorpå nu stadens kirke ligger: en vold gik herfra mod øst ned til stranden, en anden mod sydvest ned til åen. Byen, der således kom til at ligge i ly

af borgen, bestod som alle gamle byer kun af fire hovedgader, der udgik fra et torv; de kaldtes efter verdenshjørnerne: Vester- og Søndergade haves endnu, Skibbrogade kaldtes fordum Østergade, og den del af den nuværende Storegade, som dengang var til, har da vel været kaldet Nørregade. Fiskergade betegner uden tvivl den daværende strand.

Åbenrå var strax fra først af en købing, en by uden jorder, anvist på at søge sit erhverv på søen. Stadsretten oplyser os om, hvor vidt dens „byfred" gik, det er, hvor langt den borgerlige jurisdiktion strakte sig udenfor selve gaderne. Mod nord, siges der, gik den til bækken „norden by", den kaldtes senere „Tykerbæk", hvad der oprindelig har havt betydningen Tyv-kær-bæk; thi på lignende måde skrives det endnu i det 17. århundrede. Man forklarede navnet af, at der opholdt sig tyve heromkring, som foruroligede omegnen, hvorfor også retterstedet på Galgebjerget skulde være bleven indrettet. Men naturforholdene taler ikke herfor, bækken må tvertimod have navn efter et kær, der alt hed Tyvkær, og det havde da vistnok netop navn efter at man her nedsænkede tyve og ildgerningsmænd; thi som bekendt straffedes i oldtiden især kvinder meget ofte på den måde, og det lå da nær at kalde et sligt kær for et tyvkær, ligesom man kaldte galgen for tyvsjøkul („tyvens hest"), eller en ø, hvor henrettelser foretoges, for tyvsholmen.

Mod vest betegnedes byfredens grænse ved mærker på de veje, som førte fra byen; det var jo så naturligt, da det især var gader og veje, som skulde beskyttes ved stadens strængere lovbestemmelser om brud på den offenlige fred. Ad den nordlige vej gik byfreden til „Kolstrup stenbro", ad den vestlige til „Gundetved led". Kolstrup eller Kolstorp er byen ved bakken (kollen), Gundetved led er leddet ind til en skov (tved), eller en skovlod, der vel har været opnævnt efter en eller anden Gunde; det fandtes lige udenfor byen på vejen til Nymølle, fordum altså Gammel Opnør. Mod syd gik byfreden ud over åen ind i den skov, som her strakte sig lige ned til vandet,

skellet var ved den første bæk, som skar vejen. Mod øst endelig, ud over vandet, gik byfreden indtil Skarvrev, et rev, som fra nord strakte sig ud over fjorden i en afstand af en god mil fra byen; det var opnævnt efter de søfugle (skarver), som havde deres tilhold på dette sted.

Åbenrå stadsret, den såkaldte skrå, er udstedt i året 1335, men af dens indledning fremgår, at dens indhold er ældre, det tilskrives kong Valdemars tid. Dette var nu på den tid ikke usædvanligt i lovstykkerne og beviser kun, at bestemmelserne er ældre end skråen, ja så gamle, at ingen mindedes deres oprindelse på den tid, da de blev optegnede. Dette skete heller ikke blot for at få dem bragte på pergament, men for at få den regerende hertug Valdemars udtrykkelige stadfæstelse på dem. Det var en lovløs tid her i landet, grev Gert spillede herre på halvøen og andre herrer på øerne, der var ingen konge i landet; under sådanne omstændigheder var det i høj grad ønskeligt at have sine rettigheder på prent. Hertug Valdemar stadfæstede da også skråen på Sønderborg slot den 1. Maj 1335, som han selv siger med sine bedste mænds råd og samtykke, således som hans forfædre, de fremfarne konger, særlig kong Valdemar, havde undt byen den.

I skråen er der især én ting, som tilskrives gamle kong Valdemar, nemlig den „fægang“, som var tilstået byen på syv tilgrænsende landsbyers marker, nemlig Horstorp, Stubbæke og Åtorp (Hostrup, Støbbæk og Årup) mod syd, Hesel og Gammel Opnør mod vest, Brunde og Løjte mod nord. Det var en selvfølge, at kongen ikke kunde give bymændene denne ret, hvis ikke han selv i forvejen havde havt den, og det må derfor antages, at han har ejet mere eller mindre jordegods i alle disse byer; ligesom vi ser af jordebogen, at han endnu ejer 6½ mark guld (der regnes at svare til ligeså mange bol på den tid) i Hesel og Årslev, 2½ mark i Opnør, godt 2 mark guld i Ensted og noget mindre i Horstorp hoved. Med hensyn til græsgangen i Østerskov beretter skråen selv, hvorledes kongen bar sig ad med at skaffe byen den. Han købte nogle

jorder på Kolstorp og Gammel Opnør bymarker, der derefter kaldtes Kongskøb, og gav dem senere tilbage til de tidligere ejere, mod at byerne tilstod Åbenrå den attråede ret. Skoven syd for byen kaldes i skråen *Kongslund* og tilhørte ligeledes kongen, bymændene havde eller fik senere ved hævd ret til også at benytte den til deres fægang; den kaldes senere Sønderskov. Byen mistede atter efterhånden disse værdifulde rettigheder. Da hertugdømmet 1544 deltes mellem kong Kristian III og hans brødre, faldt Åbenrå amt til hertug Adolf af Gottorps, Lyngtoft herred med Tønder amt til hertug Hans af Haderslevs del, og derved unddrog de byer, som lå i Lyngtoft herred, sig deres forpligtelse til at modtage bymændenes køer på deres marker; Årup blev senere nedlagt og gjort til en avlsgård under Søgård. Endnu i samme århundrede oprettede hertugerne en avlsgård ved Brøndlund, og til den ende nedlagdes byerne Hesel og Gammel Opnør, hvorimod Åbenrå fik to bol i Kolstrup i vederlag; men senere lagdes også disse til gården af hertugens nidkære amtsforvalter Dankwerth (1638). På Brunde og måske også på Løjt marker derimod vedligeholdtes retten til græsning noget længere, men er vel senere ved udskiftningen bleven afløst.

Kong Valdemar er ikke blot efter traditionen byens ældste lovgiver og velgører, han er også den der første gang historisk bringes i forbindelse med kongsgården eller borgen. Her var det nemlig, siges der, at han var så heldig at fange sin oprørske frænde, biskop Valdemar af Slesvig, der vilde bemægtige sig den danske trone. Valdemar var dengang endnu kun hertug i Sønderjylland og det er ikke usandsynligt, at det netop er i denne stilling han særlig har taget sig af Åbenrå, så han har opholdt sig her og derved har fattet interesse for bymændene. Han kunde heller ikke let have valgt nogen skønnere egn til sit opholdssted i sommertiden eller når jagten samlede de store på skovslottene; thi Åbenrå ligger, og lå fordum i endnu højere grad, omgiven af dybe bøgeskove, og bratte højder, venlige åer og bække, søer og kær i for-

ening med den brede fjord giver stedet en overordenlig ynde og rigdom.

Allerede i kong Valdemars jordebog (1231) opføres der en indtægt af tolden i Ris herred, et bevis på, at der var en købing her med ind- og udførsel. Som genstand for denne fortoldning nævner skråen heste, kvæg, varepakker og humle. Dette sidste er især ejendommeligt for Åbenrå; så langt vi kan gå tilbage, er der tale om humlegårde ved byen, borgerne betaler en afgift i humle, en humlegæld. En del af dette produkt udførtes vistnok, men der var også bryggerier i selve byen, og dens øl var vidt og bredt bekendt for sin godhed; især roses der en slags, som organisten Klavs Møller, der 1620 har beskrevet byens tilstand og historiske minder, kalder „Kükelhaen", og som skal have været i almindelig brug som godtøl blandt den indfødte adel, der, som han siger, i hans tid var ifærd med at forsvinde for den indtrængende tyske højadel. Ved siden af sin handel, sin håndværksdrift og humleavl havde byen endnu en ikke uvæsenlig indtægt af fiskeriet i fjorden, der især skal have givet megen makrel, hvorfor denne fisk endnu ses i byseglet.

Ved alt dette var Åbenrå dog stadig en lille by, der ikke kunde måle sig enten med Flensborg eller Haderslev, og grunden hertil var vistnok især den, at ingen af landets hovedveje førte herigennem eller uden vanskelighed kunde føres hertil. Halvøens store hærvej gik som bekendt længere vesterpå; den nåede mellem Uge og Ensted det højdedrag, der her går fra øst til vest, den gang dækket af skov, under navnet Urne; her på skellet af tre herreder holdtes det berømte landsthing ved gården Urnehoved, på hvilket Erik Emun var bleven dræbt af Sorte-Plog; herfra førte vejen nordpå til Ris og Toldsted. Længere østerpå derimod var der en lignende forbindelse mellem kysterne af Sønderjylland, Als og Fyn; fra Varnes hoved førtes man over vandet nordpå til Årøsund eller østerpå til Als og Assens; her lå der i middelalderen en lille købing. Åbenrå derimod lå ikke heldigt for den tids ufuldkomne

transportmidler, vejene nordpå var vanskelige på grund af de stejle bakker, syd- og vesterpå synes der at have været brede mosedrag. Havnen brugtes imidlertid endog af langt bortliggende steder; således gav kong Kristoffer 1257 munkene i Løgum kloster tilladelse til uden afgift at lægge deres skibe i hans havn i Åbenrå, hvoraf vi da tillige ser, at kongen var den egenlige ejer af byens grund, som det ikke sjælden var tilfældet i middelalderen. At borgerne selv deltog i en mere udbredt handel, ses også af skråen, der særlig omtaler forholdet til Skåne og da vel sigter til deltagelsen i sildefiskeriet i Øresund.

Endnu i året 1366 udstedte hertug Henrik af Sønderjylland, den sidste af det danske hertughus, et brev på sin „borg Åbenrå“; så hører vi intet til den, før der fortælles, at dronning Margrete i året 1411 bryder den ned og bygger Brøndlund istedenfor. To år i forvejen var det lykkedes dronningen ved forliget på Hindsgavl at komme i besiddelse af borgen Nyhus og staden Flensborg; den 20. Januar 1411 havde hertug Erik af Saxen og hertuginde Elisabet dernæst sat Åbenrå i pant til hende for 3000 mark lybsk. Brevet, hvis original endnu findes i gehejmearkivet i København, viser, at der til Åbenrå „slot og fæste“ ikke blot var lagt staden af samme navn, men også de kongelige birker Varnes, Søtorp og Alslev og de to herreder Sønder Rangstrup (d. e. Ravnstorp) og Ris samt det halve land Barsø; det er det samme „gods og len“, som bestandig senere udgjorde Åbenrå amt. I pantebrevet forudsættes iøvrigt, at dronningen havde ret til at flytte slottet eller at opbygge nye borge i lenet, men det bestemtes for dette tilfælde, at pantesummen skulde blive uforandret; — weret sake, dat desse vorbenomete vorstinne vnde vrowe koninginne Margareta edder ere eruen vnde nakömelinge wolden dat vorscrevene slot Openraa vpp eyne anderen stede buwen edder eyn ander slot jn desses slotes leen nye buwen, so schal men dat nicht högher losen, wen jn sulker mate, als vorscreven steit.

Det nye slot ved åen synes at have fået sin største styrke ved sin beliggenhed i et skovkær, der meget betegnende kaldtes Brøndlund. Men dets bygninger nåede aldrig den fuldkommenhed, som vistnok var tilsigtet eller som dronningen i det mindste forstod at give slottet på bjerget ved Flensborg, der opførtes samtidig. Det var heller ikke af samme vigtighed for landets forsvar i det hele og det kommer kun en enkelt gang til at spille en rolle i de store politiske kampe om hertugdømmet. Det bliver derimod for fremtiden sæde for den hertugelige lensmand (embedsmand, amtmand), der bestyrede de nævnte herreder og birker, senere tillige det nedlagte kloster i Løgum. I 1429 gav begivenhedernes gang det dog en vis betydning. Kong Erik af Pommern havde en besætning af over 60 mand på slottet og også staden var indrettet på forsvar. Hansestæderne, der året i forvejen havde gjort et forgæves, om end storartet forsøg på at ødelægge København, lejede hertug Vilhelm af Brunsvig-Lüneburg med „firehundrede glavind“ (lanser) til at gøre et angreb på Jylland, og sent på sommeren gik han over Ejderen; vor Frue dag i høsten lagde han sig foran Åbenrå og Brøndlund. Belejringen varede fire uger, da blev både slottet og byen erobrede ved storm; de fremmede plyndrede efter tidens skik, alt hvad der havde penges værd blev taget. Derpå blev der lagt besætning såvel i slottet som staden, og virkerne (voldene) styrkedes med pæleværk, gravene gjordes dybere og bredere. Men dette djærve forsvar af den lille by havde frelst Nørrejylland for de fremmede gæster; thi da hertug Vilhelm var færdig med Åbenrå, var også den måned gået, for hvilken han havde modtaget sold, og han vendte om igen den vej han var kommen. Åbenrå og Brøndlund blev derimod fra nu af i Tyskernes vold og de gjorde ikke ringe skade i hele Nordslesvig fra dette faste punkt ud. Kort efter døde imidlertid som bekendt krigen hen og der indtrådte nu en lang fredelig periode for hertugdømmet.

Borgerskabet i Åbenrå skulde dog endnu engang lide for

sin troskab mod Danmarks konge. Da i året 1523 den jyske adel havde opsagt kong Kristjern II huldskab og troskab og udvalgt hans farbroder hertug Fredrik af Gottorp, vakte dette almindelig sorg og bekymring blandt de uprivilegerede stænder, ikke mindre i Nordslesvig end i det øvrige Danmark. Bønderne fra de omliggende herreder samlede sig på det gamle landsthing ved Urnehoved og besluttede at være kong Kristjern tro; herredsfogden fra Slogs herred, Nils Henriksen, optrådte som ordfører for dem, der ønskede at hertugens sag skulde nyde fremgang, thi Tønder amt hørte med Haderslev til hans besiddelser, medens Flensborg og Åbenrå var kongelige. Thinget opløstes i åbenbar uenighed, Nils Henriksen måtte undfly, forfulgt af de vrede bønder, der tilsidst drog deres våben; hans kappe, der blev gennemboret af pile, ophængtes senere til minde om hans iver for sin sejrrige herre i Bylderup kirke, og han selv fik sin gård Hastrup skattefri for sig og sin slægt.

Stæderne stod ikke tilbage for landet. Dagen før midfaste søndag, den 14. Marts, kom hertugens folk til Ris; de sendte bud ind om aftenen til borgemesteren i Åbenrå, Hans Kristjernsen, og lod ham bede om at få „en læst øl eller en halv“ ud til hovedkvarteret. Sendebudene fik afslag og spurgte da, hvem byen tilhørte? Svaret var: kong Kristjern. Dertil sagde landsknægtene, at de vel skulde lære bymændene at tappe øl. Søndag nat ankom skarerne til byen, indtog slot og stad og begyndte strax deres ødelæggelse; de greb og pinte nogle, andre dræbte de på forskellig måde, overalt plyndrede de hvad der var at få; enhver som kunde undkomme forlod sit hjem og søgte tilflugt i skovene eller på søen; endnu hundrede år efter kunde gamle folk fortælle om de grusomheder, som blev begåede. Næste morgen brød de ind i kirken, hvorhen mange havde reddet deres ejendele, alt gjordes her til bytte. Sengeklæder tog de og skar op, lod fjerene flyve ud, så det var som et snevejr, og brugte vårene til at samle kosterne i; kvæg og heste tog de med fra marken, korn og større bohave satte de sig i besiddelse af for at sælge det til borgerne selv

eller de bønder, som kom tilstede, da husene begyndte at gå op i luer. Af stadens arkiv reddedes intet uden privilegierne.

Få dage efter havde borgerskabet i Flensborg ikke desmindre mod til at bevidne kongen sin uforanderlige troskab: „Vi ville stå hos eders nåde med liv og gods efter alle vores formue“, skrev de den 19. Marts, „og skal eders nåde intet andet finde uden troskab, kende det Gud alsommægtigste, den vi eders kongel. majestæt befale med lang sundhed.“ Men det var forgæves at stå imod den overmægtige fjende. og kort efter var hertug Fredrik eneherre, ikke blot i Sønderjylland, men i hele Danmark. —

Kirken ligger i Åbenrå udenfor den oprindelige by, på en bakke nord for den ældre borg. Grunden hertil var uden tvivl den, at Åbenrå hørte til et større sogn og at altså kirken var en fælles ejendom. At den dog stod i særligt forhold til købingen fremgår, som det synes, af dens indvielse til de søfarendes patron, den hellige Nikolaus, hvad der vistnok i reglen kun var tilfældet med købstadskirker. Det er da muligt, at den nuværende stenkirke kan være opført væsenlig af bymændene, medens sognet forhen måske havde havt en ældre kirke på et andet sted, længere borte fra stranden. Når vi imidlertid siger: den nuværende stenkirke, må der derved ikke tænkes på bygningen som den nu står, men som den var fra først af, før en række udvidelser og ombygninger efterhånden helt forandrede dens oprindelige former.

I *J. P. Traps* fortjenstfulde værk om hertugdømmet Slesvigs topografi findes der tegninger af kirken såvel i dens nærværende som i dens oprindelige skikkelse efter de endnu bevarede rester, og heraf ses den da at have været en meget smukt anlagt korskirke på over 50 danske alen indvendig længde, et tværskib på 40 alen, og med halvrunde udbygninger, såvel til hovedalteret i øst som til to mindre altre i korsfløjene; den ene af disse er endnu bevaret. Bygningen hidrører omtrent fra midten af det 13. århundrede og synes altså at stadfæste den tradition, at byen og kirken 1247 blev øde-

lagte i kampen mellem kong Erik og hertug Abel. Når derimod samme tradition tilføjer, at der før den tid skulde have ligget en Knudskirke inde i byen, da kan vi ikke tillægge dette nogen betydning, sålænge ikke mere tilforladelige vidnesbyrd derom er fremførte; det er ikke sandsynligt, at staden skulde være gået tilbage fra at have kirken i sin egen midte til at skulle søge den udenfor. Hvad der vistnok har givet anledning til et sådant sagn er snarest et kapel, som Knudsbrødrene kan have havt i deres gildehus; thi alt i stadsretten træffer vi ved siden af et Nikolaj gilde og en Nikolaj hvirving også et Knuds gilde. Disse lag mellem borgerne havde gerne tillige en religiøs karakter, og ligesom Knudsbrødrenes gildehus i Flensborg fik navnet „den katholske kirke“, kan det være sket i Åbenrå.

Fra først af var Nikolajkirken og det tilliggende sogn kun af ringe betydning; den ydede kun tolv skilling i skat (cathedraticum) til biskoppen, hvad der var taxten for de mindre kirker, medens de større, f. ex. Ris, Løjt og Bjolderup, gav det dobbelte. Men da vi ikke ved, når denne ansættelse har fundet sted, kan vi selvfølgelig intet slutte heraf med hensyn til byens historie. Senere fik derimod kirken en større betydning; efterhånden voxede de gejstliges antal og den fik syv altre, der var indviede til st. Nikolaj, jomfru Marie, st. Anna, Mikael, Andreas, Margrete og Herrens legeme. Præsterne og diakonerne dannede et broderskab og kaldtes Marianere, de boede hver i sit hus omkring kirken og havde et fælles forsamlingshus der hvor nu rådhuset står; der kunde de også modtage biskoppen, når han kom på visitats. Hele bakken med kirken, kirkegården og præsteboligen blev omgivet af en vold. Navnet Marianere tyder på, at kirkens oprindelige indvielse har været til jomfru Marie ligesom hovedkirkerne i Flensborg og Haderslev; det var ikke usædvanligt, at man i den katholske tid forandrede indvielsen, når en ny bygning opførtes, idet man valgte en mere særlig helgen ved siden af den ældre, der gerne var vor Frue eller en af apostlene. I

Odense har vi netop det samme tilfælde; den bekendte Albani kirke, i hvilken kong Knud den hellige blev dræbt, var oprindelig indviet til vor Frue, og præsteskabet hed derfor også bestandig Marianere. På denne oprindelige indvielse til jomfru Marie tyder det også, at der var et alter til hendes ære i den senere kirke. Til hendes moder den hellige Annas alter må derimod rimeligvis det billed henføres, der omtales i reformationstiden som genstand for valfarter og overtro, ligesom den forgyldte st. Hjælper i Kliplev:

> et nådefuldt billed monne der stå,
> som er sankta Anna udi Åbenrå.

Andre har dog påstået, at dette billed havde sin plads syd for byen på det såkaldte Kapelbjerg.

Da reformationen nærmede sig til Sønderjyllands nordlige egne, varede det ikke længe, før købstæderne sluttede sig til den; også i Åbenrå fik man en protestantisk præst, men det var ham selvfølgelig umuligt at bo blandt sine katholske kaldsfæller ved kirken; bymændene gav ham derfor en bolig hinsides Tyvkærbæk, og her blev han, til Marianerne efterhånden var uddøde. Det ses altså, at denne forandring ikke her førte til voldsomme omvæltninger eller forfølgelser.

Der var ingen klostre i Åbenrå, således som i hertugdømmets andre byer; rimeligvis har Marianerne været tilstrækkelige både til at tilfredsstille borgernes religiøse trang samt undervise deres børn og til at lægge fuldstændig beslag på deres evne til at give fromme gaver, så tiggermunkene ikke har havt lyst til at vove et forsøg. Derimod fandtes der tidlig et hospital eller en såkaldet st. Jørgens gård udenfor byen, bestemt til at modtage de uhelbredelige syge, især spedalske, som middelalderen med sin ringe sans for renlighed altid havde overflod af. Allerede i Knud Snubbes testamente, der er skrevet før 1283, betænkes ikke blot kirken, men også hospitalet i Åbenrå med en gave, ligesom de tilsvarende Jørgensgårde i Slesvig, Flensborg og Ribe; de fik hver 1 mark sølv.

Med hensyn til byens kirkelige stilling i middelalderen kan endelig endnu bemærkes et par ord om forholdet til biskoppen. Åbenrå hørte til Slesvig stift, ligesom hele Ris herred, medens derimod største delen af de nærmeste herreder hørte til Ribe, der strakte sig frem lige til Hellevad og Egvad. Biskoppen havde en gård i Hesel, vest for byen, og en del bondergods, der udgjorde et eget „fogedi Kolstrup" under Svavsted slot; her boede altså en biskoppelig foged. Skråen bestemmer da også, at biskoppen ikke måtte stævne nogen borger, som var anklaget for forsyndelser imod kirkelovene, længere fra byen end til sin gård Hesel; det var en ret, som alle købstæder søgte at erhverve, for at der kunde sættes grænser for prælaternes vilkårlighed i så henseende. Biskoppen oppebar til vederlag for denne ret to kobberpenge af hvert „madskab". Denne beskatning efter „madskab" kommer igen overfor det verdslige herskab, lensmanden eller fogeden; han oppebar årlig elleve penge af hvert „madskab" og halvt såmeget af et halvt; det var den såkaldte arnegæld, der skulde ydes til midsommer. Et „madskab" er nemlig hvad vi kalder en husstand, den kreds, som har fælles arne og mad; et halvt madskab er en enlig person[1].

Det gik Åbenrå som alle de andre byer, der efterhånden voxede frem, at der dannede sig en forstad udenfor volden; allerede ved middelalderens slutning optoges den i retslig forbindelse med den ældre stad. Udvidelsen strakte sig næsten udelukkende mod nord, op forbi kirken på bakken, henimod den gamle grænse ved Tyvkærbæk, og den bydel, som kom til at ligge her, blev efter en almindelig dansk skik kaldet „Ramsherred" og optoges i staden. Dog var endnu hele partiet omkring det såkaldte Klingbjerg længe efter ubebygget; her opførtes senere en teglgård, som gav bakken navn efter sine sten („klinker").

[1] Den sidste del af sammensætningen er altså ikke „skab", madens gemmested, men den tonløse endelse „—skab", som i fællesskab, fjendskab osv. Ordet bruges især i hollandsk om ethvert fællesskab og er derfra kommen tilbage til os som „maskepi" (maatschappij).

Denne frodige udvikling led dog flere gange betydeligt afbræk ved de voldsomme ildebrande, som gentagne gange traf byen. Om efteråret 1576 hærgedes den således hårdt; alligevel genopbyggedes så at sige hele byen med stråtage og træværk, de fleste borgere havde stalde og lader med oplag af humle og hø. Da kom den store ildebrand i Maj måned 1610, den ødelagde 156 huse tilligemed kirken, rådhus og skolen; kun en 30 huse blev forskånede; byen havde dengang kun lidt over 200 familier. I denne nød henvendte borgerne sig til deres landsmænd både i syd og nord, og rigelige gaver fra hele landet, lige fra Hamburg til Skåne, satte dem snart i stand til atter at opføre deres boliger. — *Fr. Fischer* har som bekendt i de Slesvigske provinsialefterretninger udførlig omtalt både branden og hjælpen.

En tid lang tegnede det nu næsten, som om Åbenrå skulde blive en agerdyrkende by. Som vi har set, dannede hertugen eller hans amtmænd en stor avlsgård ved slottet, men det gik her som samtidig så mange andre steder, at disse store gårde ikke svarede regning og atter blev nedlagte. I året 1638 tillodes det borgerne som vederlag for de to bol i Kolstrup, som blev lagte til gården, at indhegne og udskifte deres græsning i Sønderskov; året efter var denne udskiftning fuldendt og st. Jørgens hospitals mark, som de længe havde havt i forpagtning, blev ligeledes delt. Derpå bortforpagtedes den 20. Juli 1649 avlsgårdens jorder til bønderne i hele amtet, der havde gjort hoveri til den, for 1666 rd. 2 mk. årlig med ret til atter at bortforpagte enkelte lodder af den, særlig til borgerne. Følgen heraf var, at der holdtes offenligt udbud på de enkelte marker, og dette forhold vedblev for fremtiden fra hertugens side fra den ene forpagtningsperiode til den anden, så alle de bymænd, som havde lyst og evne til det, kunde få jordbrug i overflødighed. Der anlagdes nu altid flere humlegårde, de nogenlunde velstående borgere holdt heste og vogn, og også den større omsætning fik herved et opsving. *Dankwerth* skriver ved midten af århundredet: „Borgerne lever ved

siden af fiskeriet af ølbryggeri, agerdyrkning og kvægavl, som også af deres humle, hvoraf der gror temmelig meget omkring byen i lavningerne. Deres skibsfart og næring til søs er vel ikke stor, men forbedres fra år til år."

Senere er udviklingen gået i denne retning; havnen forbedredes efterhånden, i året 1609 påbegyndte man skibsbroens indrettelse, der anlagdes veje mod syd og nord med brolægning på de stejle eller sumpede steder, og derved lettedes forbindelsen til alle sider. Søen vandt snart overhånd over landets tillokkelser, skibsfarten forøgedes og støttedes af skibsbyggeriet, agerbruget ophørte og humlegårdene blev til frugthaver og urtegårde. Det 17. århundredes krigsulykker, der traf Haderslev så tungt, forskånede tildels Åbenrå, da hertugen som oftest var i ledtog med landets fjender; byen vandt derved endog en tilvæxt af flere velstående familier, som måtte forlade de kongelige amter. Derimod led staden endnu meget af ildebrande; der nævnes ikke mindre end sex af større omfang i de nærmeste hundred år efter 1610.

UDSIGT OVER CENTRALADMINISTRATIONENS, DOMSTOLENES OG DE OFFENLIGE SAMLINGERS BYGNINGSHISTORIE FRA 1660 TIL NUTIDEN.

(1883.)

[Betænkning afgiven d. 24 Septbr. 1883 af den ved Kgl. Resol. af 10 Juli 1879 til Overvejelse af Spørgsmaalet om Tilvejebringelsen og Omordningen af forskjellige offenlige Bygninger nedsatte Kommission, Bilag S. 3—58.]

I. Kongerne Fredrik III og Kristian V. Kollegiernes Indretning og den store Bibliothekbygning.

1. *Indledning.*

Lige indtil henimod enevældens indførelse vedligeholdtes som bekendt hos os i alt væsenligt de gamle middelalderlige former for rigets centraladministration såvel som for ordningen af den dømmende magt. Expeditionen af de kongelige regeringsskrivelser udgik fra kancelliet (eller kancellierne, det danske og det tyske); finansernes bestyrelse og regnskabernes revision foretoges i rentekammeret og i „kongens eget kammer". Den højeste regeringsmyndighed var hos kongen i forening med rigsrådets medlemmer, enkeltvis eller i samling (herredag).

Det lå i sagens natur, at disse ældste regeringsinstitutioner måtte være nøje knyttede til kongens person; vi ser dem derfor også følge med på hans rejser og have mere varige

lokaler på de kongelige residensslotte. I kong Kristian II's instrux for sine hofembedsmænd pålægges det fodermarsken på kongens rejser først at sørge for værelser til „kancelleriet", „fordi kongens ærende falder der mest ind" [1]. Og endnu længe efter er der tale om kongens kancelli, hvor han kommer frem på sine slotte, ja endog „på jagten", d. e. på de gårde, hvor han tager ind for jagtens skyld. I året 1572 søgte kong Fredrik II at genindføre den tidligere, i krigsårene ophørte skik, at også en rentemester med sine renteskrivere fulgte med hoffet [2].

Efterhånden måtte dog de egenlige residensslotte blive faste sæder for både kancelli og rentekammer, og i slutningen af den ældre konstitutionelle regeringsperiode var Københavns slot i virkeligheden alt bleven regeringens stadige sæde, skønt kong Kristian IV endnu som bekendt havde indrettet et særligt kancelli på Fredriksborg [3].

Københavns slot dannedes af en kreds af temmelig forskelligartede bygninger, omgivne af en grav. Over denne førte en bro, mellem en ydre og en indre portbygning; grunden til den første fandtes på det sted, hvor kong Fredrik VII's statue nu står. Efter at være kommen gennem den indre port havde man det Blå tårn tilhøjre og lige ved siden af det en gammel grundmuret bygning, som forbandt tårnet med den nordlige længe, i hvilken riddersalen fandtes; denne bygning var det „gamle kancelli" [4].

Kancellibygningens høje tag nåede end ikke op i højde med Blåtårns murværk, som det støttede sig til; den havde to etager, en lav hvælvet stue og en høj sal, begge med fire

[1] Danske magasin, 3. række, I 159. Sml. Ny d. m. I 313 fl.

[2] Hist. tidsskr. II 16—17.

[3] Hist. tidsskr. IV 583. F. R. Friis, Samlinger til dansk bygnings- og konsthistorie, s. 253. Bricka og Fridericia, Kristian IV's breve 1636–40, s. 174. 194. 216.

[4] Se billedet foran i Eleonore Kristines Jammersminde, og planerne hos Friis, Bygningshist., s. 178 f. Kong Kr. IV's breve 1632—35, s. 242. 356. At stuen var hvælvet ses af rigens regnskab 1601, da en trappegang blev brudt igennem hvælvingen (kongerigets arkiv).

fag vinduer ud til slotsgården, salen desuden med vinduer udad til graven og over imod byen. På salen fandtes i kong Kristian IV's tidligere år i tvende adskilte rum de to kancellier; i stuen samledes rigens råd med hofmesteren. I kongefløjen syd for tårnet fandtes derimod de „hvælvinger", der omtales som gemmesteder for rigens breve og pengeskatte. Nedlæggelsen af breve og andre arkivalier såvel som af penge og klenodjer i aflåsede skrin i et „brevkammer", „drejekammer" eller „penningekammer" („himmerige"), på slotte eller i kirkebygninger, var dengang almindelig.

Samtidig fandtes rentekammeret på salen over toldboden, den såkaldte renteribygning. Denne lå foran slottet ved havnens gamle indløb, omtrent overfor nuværende Boldhusgade, tilvenstre for slottets ydre port. Den var bygget umiddelbart ud til vandet og havde en lille landgangsbro. På dette sted fandtes der fra arilds tid en bom, som om natten lukkede for havnen og ved hvilken skibene måtte betale told[1].

I kong Kristian IV's tid flyttedes toldboden længere ud; den siges en tid at have været i nuværende Holmens kirke og fandtes senere tilligemed havnens bom på den sydøstlige side af Holmen (over til „Amager blokhus"). I året 1622 flyttede derpå kancellierne ud i toldbodens gamle lokale, som ombyggedes til sit nye brug[2]. Ved denne forandring blev det gamle hus ved havnens indløb en fuldstændig regeringsbygning. Medens salen optoges af rentekammeret og dets forskellige kontorer, fandtes de to kancellier og rigsrådets rådstue underneden. Det hedder derom i Jens Lavridsen Wolfs bekendte bog (fra 1654): „Strax udenfor slottet er rådstuen, hvor rigens

[1] Troels Lund, Danm hist., III 195 ff. Origines Hafnienses, s. 34. S. B. Smith, Eleonore Kristiues Jammersminde, 2. udg., s. 26: „Båden lagde an ved den liden bro, som er ved renteriet". J. L. Wolf, Encomion regni Daniæ, s. 161. N. d. mag II 212.

[2] Rigens udgiftsregnskab 1622—23: Bygningshåndværkernes afregninger (maleren skal „staffere endel gemakker" under rentekammeret; der foretages stenhuggerarbejder; det „nye kancelli" omtales; væggene i „rådstuen og det danske kancelli under rentekammeret" beklædes med 88 alen spånmåtter osv.). Thurah, Danske Vitruv., s. 59, siger (urigtigt), at bygningen opførtes 1622.

højvise råd forsamles, førend de på slottet indgår, når herredag holdes, eller når de er til andet at forsamles om forskrevne. Der er og det danske og tyske kancelli og der ovenover er renteriet, hvor rentemestrene hver sit kontor haver —. Hvilket skønne af grund opmurede hus er med bly og skeversten betækket.“ Den gamle kancellibygning på slottet omdannedes således, at salen indrettedes til „det meget skønne, vel sirede og kostelig beprydede gemak, hvor hans kongelige majestæt med rigens højvise råd sidder ret og holder herredag“. Stuen derimod, den gamle hvælvede rådstue, indrettedes til hofapothek og konfektyr, senere (1644) til møntværksted og anden lignende brug, indtil den igen på et senere tidspunkt toges i brug som „zahlkammer“ [1].

2. *Kollegiernes indretning og omdannelser i det 17. århundrede.*

Da i slutningen af året 1660 efter statsomvæltningen de nye regeringskollegier indrettedes, måtte der selvfølgelig tænkes på forøget plads til deres virksomhed: renteriet udvidedes ved tilbygning og der købtes en gård i byen til krigskollegium og admiralitet.

Det gamle rigsråd, hvis rådstue havde været i renteriet, medens herredagssalen fandtes i det gamle kancelli på slottet, afløstes som bekendt af et statskollegium og en højesteret, hvorved den dømmende myndighed hos denne rigets højeste avtoritet adskiltes fra forvaltningen. Højesteret beholdt for fremtiden herredagssalen på slottet, medens statskollegiet indrettedes i rådstuen, ved siden af kancellierne.

Med hensyn til disse foretoges der den forandring, at de ikke mere som forhen skulde være expeditionskontorer for hele landets styrelse; ethvert af de andre kollegier fik tværtimod samme selvstændighed overfor sit særlige forretningsområde

[1] Wolf, Encomion r. D., s. 150 147. Friis, Samlinger, s. 177. 203 f.

som kancellierne overfor deres; kun statskollegiet stod selvfølgelig i visse måder over dem alle. Rentekammeret, eller som det i de første år kaldtes „skatkammeret“, modtog herved en betydelig udvidelse på kancelliernes bekostning, idet hele landets styrelse m. h. t. finans- og skattevæsen såvel som til lenenes (amternes) forvaltning samledes under det med det tidligere kasse- og regnskabsvæsen.

Den 26. Januar 1661 udgik i anledning af kollegiernes endelige ordning følgende kongelige brev til rigens skatmester:

Fr. 3.

Vor synderlige Gunst tilforn!

Woris Naadigste Willie och befaling er, Att I lader accordere och handle med Woris vice Admiral paa Bremmerholm, Osz Elschelig Jørgen Biørnsen, omb hans gaard til *Krigs Collegio och Admiralitetz* brug, Vdimod billig betalning paa wisse Terminer. Disligeste Att I giører dend Anordning, At huis Atschillige Materialier, som behøfuis til den bøgning, Wy Naadigst wille At schulle forferdiges wed Enden vdaf Woris *Schatt Cammer och Cantzelie*, Til Betienternis flere och fornødne Verelser, forderligst och i tide maa Vorde bestilt, og Indkøbt Imod foraarit, Att bøgningen, effter den Anordning I selv derom haffuer At giøre och fornøden Eragter, kand foretagis. Dermet scheer Vor Willie, Befalendis Eder gud, giffuet paa Wor Kongelige residentz Vdi Københaffn den 26. Januarij Anno 1661.

Wnder wort Zignet.
Friderich.

Os Elschelig Erlig och Welb. Her Hanibal Seested til Nøraggergaard, Ridder, wor mand, Raad, Rigens Schatmester, Præsident vdj voris Cammer Collegio och Assessor vdj Collegio Status.

Hannibal
Sstt.

Efter denne ordre må kancellibygningen foran slottet antages at være bleven udvidet i det følgende år, og da der ikke senere forlyder noget om en yderligere tilbygning, tør det vistnok antages, at den alt dengang fik den størrelse, som den havde ved nedbrydningen 1722[1].

Bygningen lå i syd og nord langs havnens bolværk, c. 20—30 alen fra den ydre slotsport; den var 50 alen lang[2] og 17 alen bred, havde hvælvet kælder, stue og sal af grundmur, derover en halvetage af bindingsværk. På vestsiden, ind imod slottet, fandtes et trappetårn, foran indgangsdørene til stuen tvende bislag, langs muren andre små tilbygninger og skure.

Rådstuen var i stuens sydlige ende, nærmest slotsporten; den bestod af et stort forsamlingsrum, et kabinet og et kammer. I bygningens sydlige gavl havde den tre karme vinduer og ligeså mange mod vest, ind imod slottet. Nærmest rådstuen fandtes det tyske kancelli, med ialt 8 karme vinduer og 5 døre, mod nord det danske kancelli med 15 vinduer og 13 døre.

Salen indtoges, som oftere nævnt, af kammerkollegiet og renteskriverstuerne, kollegiets forsamlingsrum havde ialt 10 karme vinduer (deraf de 8 med 4 rammer hver); ved siden af det lå et kabinet og et kammer; det svarede altså også i det ydre ganske til rådstuen ved kancellierne. Fra kollegiestuen, der uden al tvivl var i den sydlige gavl, førte flere døre ind til rentekammeret, ligesom der omtales en lang gang „til alle renteskrivernes kontorer“; i disse fandtes der ialt 18 karme vinduer, med 4 rammer hver.

I mansardetagen over kammeret fandtes der ialt 39 vindueskarme med 2 rammer hver, og 14 døre. Her var bl. a.

[1] Hvis det kan antages, at de 88 alen spånmåtter, som 1622 anskaffedes til „rådstuen og danske kancelli“ (se s. 288) angiver husets daværende ydervægflade, og bredden antages for uforandret (17 al.), så var husets længde dengang kun 27 alen.

[2] Efter kort i krigsministeriets arkiv måtte den have været 76—77 alen lang; men efter den officielle vurderingsforretning af 1721 var den kun 50.

rentekammerets „brevkammer", bestående i en stor mængde ældre og nyere regnskabsrækker og den fra 1660 begyndte samling af indkomne breve, udgående expeditioner, protokoller og kollegieakter. Allerede få år efter var den dertil indrømmede plads så fuldstændig optagen, at man nødtes til at indrette et brevkammer på loftet over den nye bibliothekbygning, og atter 10 år efter toges hele „renteriets" mansard i brug til det samme[1].

Som det fremgår af det foran meddelte reskript lod Fredrik III til brug for forsvarskollegierne købe en gård og grund af viceadmiralen på Bremerholm Jørgen Bjørnsen; handelen sluttedes den 4. og skødet var udstedt den 8. Februar 1661 og lød på en købesum af 1250 rdlr.[2].

Denne krigskollegii gård, som den senere kaldes, lå nord for Holmens kirke, på endel af den grund, som indtil vor tid søkortarkivet indtog. Der lå dengang strax nord for kirken en skole „for Holmens ungdom" og en dermed forenet navigationsskole; herfra udgik i ældre tid stadens østre fæstningsvold med foranliggende grav, der strakte sig i nord og nordvest op til Hallandsås (Kongens nytorv) og Østerport og derfra videre til Nørreport. Denne vold var i kong Kristian IV's tid bleven nedlagt og hans efterfølger havde bortsolgt de derved indvundne grunde til private. Nærmest Holmens skole havde Jørgen Bjørnsen købt grunden; den siges at ligge ved „Holmens låge", d. e. indgangen til Holmen. Derefter fulgte den bekendte kirurg Filip Haquart, hvis ejendom nogle år efter ligeledes købtes til administrationens brug. Denne sidste grund var 43—44 alen dyb fra gaden ned til den gamle fæstnings-

[1] Se dokumenter til rentekammerets resolutionsprotokol, 31. Decbr. 1721 (nr. 41) og diverse dokumenter II B. 47 (nr. 3: om bygningens reparation 1695) i rentekammerarkivet. Bygningen ses på prospekter af København (1608 hos Trap, II 20; 1587 i Origines H. s. 228); af Andreas Hoier siges den at være bygget af kong Kristian III, som også havde opført kongefløjen på slottet („Fr. IV Leben", II 34 f.). Kr. Bruun, Kongl. bibl. stiftelse, s. 44. Sml. ndfr. s. 294.

[2] Skatkammerets regnskab 1660—61, fol. 43. Gml. skøderegister i rentekammerarkivet. J. 55.

grav, der som bekendt bevaredes lige til vore dage som en kanal mellem staden og Holmen; grundens bredde i nord og syd var 16½ alen. I den nye grundtaxt, som netop i det samme år udarbejdedes, vurderedes krigskollegiets gård til 500, Filip Haquarts til 600 rdlr.[1].

I dette sted indrettedes altså det nye krigskollegium, som nærmest måtte siges at være udskilt fra kancelliet, men ved oprettelsen af den langt talrigere stående hær havde fået et ikke ubetydeligt forretningsområde. Admiralitetet var alt oprettet i året 1655 og havde sit sæde på Holmen; men efter den meddelte kongelige ordre må det antages, at det nu flyttede ind i samme gård som krigskollegiet[2].

I året 1668 oprettede kongen endvidere det første kommercekollegium, bestemt til at fremme handel og industri. En snes år efter nævnes det i Filip Haquarts tidligere sted, og da han netop lige før dets oprettelse erhvervede tilladelse til at sælge dette, er det vistnok sandsynligt at antage, at kollegiet alt fra først af har haft sine lokaler her[3].

I kong Kristian V's tid foretoges der en talrig række omdannelser i kollegierne og deres indbyrdes forhold, uden at dette dog i nogen mærkelig grad fik et synligt udtryk i de til administrationens brug bestemte bygninger.

I begyndelsen af hans regering, da udviklingen af et kraftigt værn og en slagfærdig hær især lå kongen på sinde, henlagdes en stor del af statens indtægter under forsvarskollegiernes umiddelbare bestyrelse, og disse forøgedes med et nyt, hvis medlemmer først kaldtes „direktører over militiens midler", senere (1675) „deputerede ved generalkommissariatet". Dette kommissariatskollegium forestod i krigens tid både landhærens, fæstningernes og flådens forsyning i alle retninger; det ophævedes vel atter i året 1679, men genoprettedes gentagne gange, sidste gang 1694 (til 1712).

[1] Wolf, Encomion, s. 157. Kbhvns. dipl I 734. II 812. III 496.

[2] Garde, Efterretninger om d. dansk-norske sømagt. I 158. Becker, Samlinger til Fr. III, I 90. Holberg, Danmarks historie (1858), III 327. 388.

[3] Kbhvns. dipl. III 655. 674. Becker, Fredr. III, II 238.

De to bygninger ved Holmens låge anføres i grundtaxten af året 1689, den første som bopæl for Holmens admiral Spahn, den anden som kommercekollegium. Dette sidste havde dog altid ført en hensygnende tilværelse og stansede i alle tilfælde få år efter sin virksomhed; i dets sted havde generalkommissariatet for landhæren alt dengang, som det synes, sit stadige ophold her, medens de deputerede på de tidspunkter, da også flådens anliggender var betroede dem, ligesom ellers søetatens deputerede, holdt deres derved foranledigede møder på selve Holmen[1]. Admiralitetet synes derimod stadig at have holdt sig i sit tidligere hjem, krigskollegiebygningen, i hvilken Holmens admiral nu havde fået bolig. Da pladsen senere blev for snæver, indrettedes en nabogård til bolig for ham. Selve krigskollegiet var derimod efter den skånske krigs slutning helt ophævet og afløst af et krigskancelli, som var overordnet såvel begge kommissariaterne som admiralitetet og havde fået sit lokale på slottet[2].

Der indtrådte i det hele ved denne tid (Jan. 1680) en temmelig gennemgribende omdannelse af den øverste styrelse. Istedenfor skatkammeret, der oprindelig havde forenet den øverste styrelse af alle de anliggender, som nu sorterer under finans- og indenrigsministerierne, med selve kasseforretningerne, trådte nu, efter forskellige mellemliggende forandringer, et rentekammer og et såkaldet zahlkammer. Det første af disse organiseredes fra nu af med bestemt adskilte stiftskontorer, således som det bestod indtil 1841, og det var ved denne lejlighed, at mansardetagen helt indrettedes til brevkammer for de mangfoldige regnskaber, som nu af renteskriverne afleveredes fra deres ældre kontorer[3]. Det andet, zahlkammeret, oprettedes

[1] Garde, Efterretninger, II 233 f.

[2] Holberg, Danmarks og Norges beskrivelse, s. 702 f. Vaupell, Dansk-norske hærs historie, I 224. I slottets brænderegnskab for årene 1679—99 sammenfattes disse bygninger snart som generalkommissariatet, snart skelnes der mellem kommissariatet, admiralitetet og kommercekollegiet.

[3] Meddelelser fra rentekammerarkivet, 1871, s. V f.

derimod af de efterhånden på slottet samlede enkelte kasser. Således var Peder Brandt i året 1676 først bleven zahlmester (eller „betalmester“, som det i begyndelsen enkelte gange kaldtes) ved hofkassen (d. e. civiletatens kasse); i det følgende år var hertil kommen de to militære etaters kasser, idet de dog endnu holdtes strængt adskilte. Fra omdannelsen efter nyår 1680 samledes de derimod fuldstændig i et fælles „zahlkammer“, fra hvilket der fra den tid af årlig aflagdes et indtægts- og et tredobbelt udgifts-regnskab (særskilt for hver af de tre etater).

Ved oprettelsen af zahlkammeret toges den gamle kancellibygning på slottet igen fuldstændig i brug efter sin oprindelige bestemmelse. På salen holdtes, som før bemærket, højesteret, og i stuen indrettedes zahlkammeret. Der fandtes her særlige kamre for „ober-zahlmesteren“, kammersekretæren og kopisterne, endvidere et „ydre kammer“ med et par stenborde, og et mørkt kammer bag ude til graven, vistnok det andensteds nævnte „skatkammer“ [1].

Desuden fik, som allerede omtalt, fra nu af „krigssekretæren“ eller „krigskancelliet“ plads i slottets bygninger, i nærheden af zahlkammeret. Fra først af synes der kun at være tildelt dette to kamre, nemlig krigssekretærens kammer og et „yderste kammer“ (forværelse); men endel år senere findes der også værelser for kopisterne og kancelliforvalteren [2].

Endelig kan det endnu nævnes, at foruden højesteret også den i året 1661 oprettede hofret havde sit sæde på slottet. Under dens jurisdiktion hørte ifølge privilegierne af 23. Novbr. 1661 embedsmændene i rangen og alle de i hofrullen indførte personer, såvel i civil- som kriminalsager. At endelig også borgretten (den ældre gårdsret) under fodermarskens, senere

[1] Kbhvns. slots inventarieregnskab 1679. Resens supplerende gengivelse af Wolf hos Friis, Samlinger, s. 177.
[2] Kbhvns. slots inventarieregnskab 1712, s. 443.

slotsfogdens forsæde såvel som amtets skriverstue fandtes på slottet, skal her blot nævnes[1].

3. *Den store bibliothek- og konstkammerbygning.*

Fandtes kancelliet og rådsalene oprindelig på de kongelige slotte, så var det samme selvfølgelig tilfældet med de store samlinger af bøger, konstsager og rariteter, som efterhånden måtte danne sig overalt, hvor en rig slægt i århundreder havde sit hjem. Der fandtes da også i kong Fredrik III's tid et „bibliothek“ og et „model- og konstkammer“ på Københavns slot, medens talrige malerier omtales spredte i så godt som alle beboelsesrum. Det var ikke så underligt, at den lærde og højtdannede konge efter enevældens indførelse besluttede på ét sted og udenfor det urolige slot at samle alt hvad han af den art havde, for blandt sine bøger og samlinger helt at kunne trække sig tilbage fra hoffet.

Til byggeplads valgtes grunden mellem tøjhusets og provianthusets gavle syd for slottet. Der lå her en ældre bygning med takkede gavle, opført af kong Fredrik II til tøjhus; den var i øst og vest ved åbne mellemrum skilt fra Kristian IV's store bygninger på begge sider af proviantgårdshavnen. Rumforholdene svarer på dette sted endnu den dag idag i alt væsenligt til de daværende, når man kun husker på, at provianthusets oprindelige gavl nu er en del af gehejmearkivets façade ud imod slottet, og at bibliotheket først senere er bleven sammenbygget til den ene side med provianthuset, til den anden med tøjhuset[2].

Bibliothekbygningen påbegyndtes i sommeren 1665 under

---

[1] Privilegierne findes trykte blandt love og anordninger. Instruxer for hof- og borgretten, af 19. Novbr. 1681, i geh. ark. årsberetning II 235 ff. I slotsinventariet 1672 nævnes hofretstuen og amtskriverstuen (3 værelser).

[2] Se herom og for det følgende: Kr. Bruun, Det store kongelige bibliotheks stiftelse, s. 3 ff. E. K. Werlauff. Erindringer om guldhornstyveriet, s. 1 ff. At proviantgårdens gavl er en del af arkivbygningens nuværende façade, vil fremgå af det følgende.

ledelse af generalprokurøren Dr. Peder Scavenius og efter tegning af kongens bygmester Albert Mathisen. Den fortsattes derefter, som det den tid var almindeligt, med større og mindre afbrydelser i flere år, indtil i slutningen af 1668 det svære kobbertag blev lagt på og den indre udstyrelse kunde påbegyndes. Først 1673 kunde dette foretagende siges at være tilendebragt.

Bibliothekbygningen havde i sin oprindelige skikkelse en længde af 141 og en dybde af 22 alen. Den består som bekendt af tre etager, af hvilke stuen var bestemt til at erstatte det tidligere tøjhus, første sal skulde rumme bogsamlingen og anden konstsager, naturalier og historiske mærkværdigheder. Den anvendte stil var simpel og uden de prydelser, som man i den nærmest foregående alder var vant til at anvende også i den ydre form; kun fandtes der på kobbertaget to store udskårne og malede figurer, en ved hver gavl, forestillende Pallas og Mars. Stuen var forsynet med 11 brede buede porte i hver side, med forholdsvis små vinduer imellem; der fandtes her indtil vor tid et oplag af våben og andre krigsfornødenheder. I begge ender fandtes der vindeltrapper af egeplanker, som førte op til de øvre etager. Første sal dannede en eneste stor bogsal, med et par rigt udstyrede kabinetter, et i hver ende af bygningen, altså lige ved trapperne. Bogsalen er 125 alen lang, 18 alen dyb og 9½ alen høj; dens gulv er tavlet af sorte og hvide marmorfliser; 66 søjler med rigt forgyldte korinthiske kapitæler bærer et galleri, som løber hele salen rundt. Den øverste etage var mindre storartet anlagt. Der fandtes i den (foruden kabinetterne ved siden af trapperne) på nordsiden et eneste 6½ alen bredt billedgalleri, med døre ind til de 5 store rum, i hvilke konstkammerets forskellige sager var opstillede. Denne etage var et par alen lavere end den mellemste og der blev lagt brædegulv i den; men lofterne var til gengæld langt rigere udstyrede, af tavlet træværk eller stukaturarbejde. I disse rum fik de forskelligste sager fra ældre og nyere tid, som sammenfattedes under navnet „konst-

kammer", en plads ved siden af hverandre. Det ældste inventarium opregner sagerne i sex rum: naturalkammeret, „artificielkammeret" (konstkammeret, d. e. sager i metal, elfenben, vox osv.), våbenkammeret, det mathematiske, ostindiske og møntkammeret. I denne inddeling skete der senere mange forandringer. 1690 træffer vi et antikvitetkammer, vistnok svarende til det før nævnte mathematiske; det indeholdt nemlig foruden oldsager også mærkelige mekaniske og mathematiske instrumenter, desuden våben, grønlandske ting, skilderier osv. Endvidere findes der senere et „heltekammer", med billeder og voxfigurer af berømte mænd og kvinder, et „perspektiv-" og et „modelkammer", med fremstillinger af „civil og militær arkitektur" osv.[1]. Dette sidste siges at have været anbragt på loftet, indtil det 1745 flyttedes til magasinbygningens pavillon på Holmen. Det store loft over bibliothekbygningen, der som alt omtalt var tækket med kobber, havde to rækker kvistvinduer til hver side. Der blev her i året 1671 indlagt en stor del arkivalier fra skatkammeret, hvis brevkammer i renteribygningen først senere betydelig udvidedes. Senere kom hertil det ikke ubetydelige arkiv, som opstod af de omfattende landmålingsforretninger til matriklens udarbejdelse. Disse ting indtog to forskellige rum i bygningens østre ende ind imod proviantgården. I året 1706 flyttedes også det tyske kancellis ældre arkiv herop for nærmere at ordnes; fra den tid af var der deputeret 12 favne brænde til „det kongelige arkiv over tøjhuset". Først efter opførelsen af den nye kancellibygning og en særlig bygning for gehejmearkivet flyttedes disse samlinger igen bort og brændedeputatet overførtes nu til dette sidste[2].

Det må endelig omtales, at det østlige kabinet ved bibliotheksalen i kong Kristian V's og en stor del af Fredrik IV's

---

[1] Konstkammerinventarierne omtalte i Genealogisk og biografisk arkiv, s. 294 ff. Et senere fra 1737 haves i kongerigets arkiv.

[2] Meddelelser fra rentekammerarkivet 1871, s. XXI. XXIV f. K. Bruun, Fr. Rostgaard. Hoffets brændeveds regnskaber 1704, 1720, antegnelse 2, s. 78: kammerkoll. ordre af 7. Jan. 1721. — Forskellige dokumenter i geh. ark.

tid brugtes til der at holde gehejmeråd. Det var i den anledning bleven udstyret med en vis luxus, ligesom det alt fra bygmesterens side var bleven dekoreret med megen smag; gulvet var tavlet med flerfarvede marmorfliser og loftet rigt forsiret med stuk. Væggene havde efter et slotsinventarium af år 1679 en beklædning af „forgyldt læder på askefarvet grund", der var bord og stol for kongen, beklædt med rødt fløjl og guldfrynser, 9 stole og 3 borde med rødt plyds og silkefrynser for rådets medlemmer. Her var det som bekendt storkansleren grev Griffenfeldt tilbragte den første dag af sin arrest (11. Marts 1676), midt imellem de talende vidnesbyrd om sin 13årige embedsbane.

Senere ophørte denne brug af bibliothekværelset og det henstod derpå aflåset til langt ned i århundredet; først i året 1779 overlodes det til bibliothekets manuskriptsamling. Ved denne lejlighed fandt man en stor mængde aktstykker og protokoller fra tiden indtil 1728. Nogle år efter (1796) overlodes samme værelse til konstkammeret i vederlag for den da indrettede læsestue på anden sal[1].

Bibliothekbygningen var ved såkaldte løngange (lukkede gange på fritstående piller med underkørsel) sat i forbindelse med de nærliggende bygninger, det store tøjhus imod vest og provianthuset i øst; herfra førte atter en lang løngang til slottet og en anden til boldhuset. over imod Børsen.

II. Kong Fredrik IV's bygninger.

1. *Generalkommissariatet og rentekammerarkivet.*

Medens kong Kristian V havde nøjedes med de bygninger, som fra tidligere tid var bestemte til kollegiernes brug, opførte hans efterfølger en hel række nye, smukt og solidt byggede

[1] Slotsinventarier af 1679, 1686, 1688 og 1707 i kongerigets arkiv. Werlauff, Kongl. bibl. historie, s. 181. 210, 291. Dokumenter i geh. ark.

og efter datidens lejlighed vel indrettede til deres brug. Den første var landetatens generalkommissariat.

Som vi har set havde Fredrik III købt to ejendomme på den gamle Østervold ved Holmens låge, og i sønnens regeringstid var den ene bleven sæde for landetatens generalkommissariat, den anden for admiralitetet. Disse to huse lod Fredrik IV nedrive og ombygge til én gård, som iøvrigt trådte i de ældres sted. Som byggeår opgives 1704, men først 5 år senere synes det hele at være taget i brug; kommissariatets brændedeputat forøgedes da (30. Septbr. 1709) til 56 favne, medens det 1704 endnu kun var 20 favne.

Det nye hus, som fortæredes i ildebranden 1795, er afbildet og plantegnet i Thurahs danske Vitruv. Det er en anselig monumental bygning med tre etager, stuen i rustik, de to sale på det nærmeste svarende til kancellibygningens anden og tredje etage.

Huset har en længde af 65 alen og en dybde af indvendig kun 11 alen. Værelserne vender alle ud mod gaden, altså mod nord, medens sydsiden optages af længdegange. Midt på findes der en rummelig port, som var trådt i stedet for den ældre „Holmens låge“, og ad hvilken der altså var almindelig færsel ned til broen over Holmens kanal, ind på Gammelholm. Der var 5 fag vinduer på hver side af denne port og altså tilsvarende 11 fag i hele husets længde i de højere etager.

I denne bygning fandtes i hele kong Fredrik IV's tid både admiralitetet og landkommissariatet. Om også det i året 1704 genoprettede kommercekollegium, der bl. a. fik afgørelsen af søretssager, ligesom dets forgænger havde sine lokaler her, kan ikke afgøres. Det flyttede i alle tilfælde 4 år efter til stadens rådhus, idet det den 23. Marts 1708 forenedes med politiretten til et „politi- og kommercekollegium“[1].

[1] Danske Vitruvius, s. 209. Danske atlas, II 150. Hofetatens brænderegnskab 1709—10. Kbhvns. grundtaxt 1717: „Østerkvarter 341: krigskollegium, 345: kommercekollegium; bemeldte to grunde er under ét inkorporeret, hvorpå nu er opbygt landetatens gen. kom.“ (kongerigets arkiv).

Det lå i sagens natur, at den nye regeringsform med sit store apparat til landets administration måtte forårsage dannelsen af mere eller mindre værdifulde arkiver, hvis omfang år efter år forøgedes. Frem for alt gjaldt dette om rentekammeret, hvis regnskabsrækker stadig voxede både i mængde og omfang, medens samtidig altid flere områder droges ind under dets forsorg og forøgede korrespondancen og protokolrækkerne.

Det var således ganske naturligt, at det oprindelige brevkammer på renteriets mansard var bleven udvidet „hele huset over“, og at der desuden var opstået et helt nyt arkiv på bibliothekets loft. Men ikke desmindre viste det sig i begyndelsen af det nye århundrede umuligt længere at rumme, hvad der skulde opbevares i de dertil bestemte lokaler, og den 13. Januar 1705 indgav „brevkammerskriveren“ (arkivaren), kameradvokat Nikolaus Fris, en forestilling til kongen om opførelsen af et nyt arkivhus. Hofmarskal Platen gjorde et udkast til en sådan bygning, men planen fremmedes ikke videre, før kammerkollegiet under 28. Novbr. 1707 indtrængende anbefalede arkivarens fornyede andragende, hvorpå kongen forlangte en nærmere specificeret plan og allerede under 22. December næst efter approberede denne.

Det nye arkivhus blev bygget på slotspladsen, nordvest for renteriet, omtrent mellem den nuværende slotskirke og Højbro. Det var 32 alen langt, 11 alen bredt og grundmuret; bekostningen ansloges til godt 2000 rdlr. Foruden brevkammer skulde det også give plads til et konsumtionskontor.

I foråret 1710 flyttede daværende brevkammerskriver Nils Kristensen ind i det nye hus, efterat „kontrolløren og skriveren for maleværkets konsumtion her i staden“ alt den foregående Mikkelsdag havde taget deres nye lejlighed i besiddelse. Elleve år efter fraflyttede imidlertid arkivet for bestandig denne bolig, som derpå i året 1736 forsvandt for den nye slotsbygning[1].

---

[1] Meddelelser fra rentekammerarkivet 1871, s. XIII—XXI.

2. *Kancellibygningen og gehejmearkivet.*

Efterhånden havde hele den gamle renteribygning på slotspladsen vist sig utilstrækkelig til at tilfredsstille de stadig voxende krav til administrationen, og kong Fredrik IV besluttede derfor at opføre en ny tidssvarende regeringsbygning på et andet sted, om end ligeledes i slottets nærhed. Den plads, som valgtes, mellem slottet og Børsen, i forbindelse med det nye arkivhus og derigennem med de andre kongelige bygninger på Slotsholmen, svarede i enhver henseende til de fordringer, som måtte stilles, og det så fuldstændig, at den endnu den dag idag må anses for den bedst mulige.

Den del af Slotsholmen, som der her er tale om, var efter Jens Lavridsen Wolfs udtryk (s. 154) i kong Kristian IV's tid „udi det åbenbarlige hav og strand opfyldt“. Efterat kongen imidlertid på denne opfylding havde opført Børsen og proviantgården, varede det ikke længe, før de mellemliggende grunde fandt købere, fra først af købmænd, som vilde opføre deres pakhuse i nærheden af den kanal, som skar sig ind bagved Børsen, senere ligeledes blandt høje standspersoner, som vilde bo smukt og helst i nærheden af slottet. Således træffer vi i årene efter enevældens indførelse på dette strøg rigsmarsken Kristoffer Kørbitz, konstneren Abraham Wuchters, rentemesteren Kristoffer Gabel, feltherren Hans Schak, senere hen storkansleren Fredrik Ahlefeldt, grevinde Moth osv.

Kancellibygningens grund indtoges af 4 forskellige ejendomme, som i Januar 1714, da kong Fredrik IV opkøbte dem, var på følgende hænder.

Den sydligste af dem (Strandkvarter nr. 98), i sin sydlige grænselinje nøjagtig svarende til kancellibygningens rentekammerfløj, med en bredde til gaden af godt 30 alen, ejedes af enkedronningen Charlotte Amalie og var beboet af gehejmeråd J. G. Holstein. Hun havde købt denne anselige gård efter den bekendte konstner Abraham Wuchters, som døde i foråret 1682 og i sin tid havde fået den efter købmanden Kasper Rollufsen,

den første som her til lands havde indført den såkaldte kommishandel „som en almindelig perpetuerlig avktion“ [1]. Enkedronningen døde den 27. Marts 1714, og kongen arvede således denne ejendom strax efter at planen til dens benyttelse var lagt.

Nord for denne lå den deputerede ved finanserne, etatsråd Ocksens gård (Strandkvarter nr. 99); den havde omtrent samme gadebredde som den foregående og strakte sig ligesom denne over til provianthuset. Den havde tidligere tilhørt præsident Klavs Hartvigsen og i det foregående århundrede hofmarskallen Kristoffer Kørbitz og hans enke. Oprindelig dannede den en samlet ejendom med den følgende, Henrik Møllers boldhus.

Dette strakte sig (som nr. 100 i Strandkvarter) fra den nysnævnte grund nordpå i en længde af 51 alen, det vil sige 14 alen ud over den nuværende kancellibygnings nordlige façade, ind imod slotspladsen. Det var en anselig, til sin tid berømt bygning, opført af rigmanden, senere rentemester Henrik Møller. Jens Wolf siger om denne og den foregående i sit værk fra 1654: „Henrik Møller haver og ladet bygge den plads imellem Børsen og hans majestæts provianthus, hvor han og af grunden et meget kosteligt muret hus med skønne gemakker haver ladet opsætte (d. e. nr. 99) og derhos et meget herligt boldhus (nr. 100), hvis lige udi bygning og overdel med skabelun og malning man neppelige véd af dets lige at berømme og sige; med en skøn og hvalt kælder under, hvor adskillige slags drik der til købs indlægges kan. Fra slottet og til dette boldhus er en løngang gjort for hans maj. og dronningen, når de vil forlyste sig hen og se hvo der leger, da er der en sted, hvor de med lyst kan stå og sig om se“ [2].

Henrik Møllers boldhus var 1658 kommen i kongens og

---

[1] Kbhvns. dipl. I 737. III 525. 540. 587. 678. 761. L. Holberg, Danmarks hist., ny udg., III 361. Friis, Samlinger, s. 147. 157 ff. Med hensyn til ejere og beboere henvises desuden her og i det følgende til rentekammerarkivets skattelister og grundtaxter.

[2] Norsk hist. tidsskr. II 312. Dān. bibl. II 508 ff. Wolf, Encomion, s. 151.

senere i forskellige privates hænder og ejedes 1714 halvt af magister Peder Schades arvinger i Roskilde, halvt af familjerne Lytzov og Offenberg, vistnok som arvinger efter staldmester Harstall af Berridsgård, der havde boet i nabogården[1].

Denne, den fjerde ejendom (Strandkvarter nr. 101), lå mellem boldhuset og provianthuset, således at grunden nøjagtig svarede til kancellibygningens nordlige fløj med tillæg af en 12 alen ind på slotspladsen. Der stod her før Jens Wolfs tid „en meget behændig og konstig hestemølle"; 1663 solgte kong Fredrik III grunden til den bekendte Kasper Herbach (Konst-Kasper), som samme år blev møntmester efter Johan Stichmann og indrettede mønten i boldhusets kælder. Senere ejedes denne gård af rigsmarsken Kørbitz og var altså bragt i forbindelse med den tilgrænsende, nr. 99; den beboedes 1689 af staldmester Harstall, hvis datter var gift med marskens søn, oversekretæren i krigskancelliet. I året 1714 ejedes den af den lærde Islænder Arne Magnussen, sekretær i gehejmearkivet, som havde giftet sig til den med kongl. remmesnider Hans Vichmans enke, Mette Fischer[2].

Den 15. Januar 1714 fik kongen skøde på Arne Magnussens grund ved proviantgården; samtidig købtes etatsråd Ocksens gård, medens dog skødet først udstedtes senere (den 10. Juli 1715). Den 24. Januar udstedtes der en kongelig ordre, hvorved de to ejendomme fritoges for al skat og afgift[3]. Nr. 98 arvede kongen, som allerede nævnt, et par måneder senere efter sin moder, og boldhuset lod han ved bygmester Ernst købe af magister Peder Schades arvinger, således at skødet skulde gælde fra påske. Købesummen for deres ene halvdel var 2500 rigsdaler kroner, og den anden blev derefter ved kongl. resolution af 24. Septbr. 1714 exproprieret for

[1] Kongl. resol. gennem rentekammeret af 24. Septbr. 1714. Hist. tidsskrift III 168. Kbhvns. dipl. III 678.

[2] Kbhvns. dipl. III 582. Møntregnskaber i kongerigets arkiv. Skattemandtal 1704 ff. Nord. tidsskr. for oldkyndighed III 28.

[3] Skøderne i gehejmearkivet. Rentekammerets københavnske civiletats-kontor, missivebogen.

samme pris af de forskellige arvinger; en enkelt af dem havde alt den 20. April fået sin del bestemt. Skøderne på denne gård var udstedte henholdsvis den 10. Februar 1716 og den 6. Avgust 1721.

Den ved disse erhvervelser indvundne grund blev efter husenes nedbrydelse reguleret, således at façaden ud til slotspladsen rykkedes ind i linje med provianthusets gavl, biblioteket og tøjhuset. Opførelsen af den mægtige bygning i tre etager, således som den endnu den dag idag står aldeles uforandret både i sit ydre og i alt væsenligt i sin indre anordning, påbegyndtes i efteråret 1715, under ledelse af generalbygmester J. K. Ernst. Bekostningen beløb sig til c. 70,000 rdlr. (225,000 kroner). Men først i Avgust måned 1721 flyttede de forskellige kollegier ind i deres nye boliger; den 15. Avgust holdt kammerkollegiet sin første session i rentekammersalen. Den gamle renteribygning blev i den følgende vinter nedbrudt og materialerne førte til den kongelige materialgård[1]. Grunden, på hvilken fra den tidlige middelalder af „huset ved bommen“ havde haft sin plads, blev ryddeliggjort og planeret og har ikke senere båret nogen bygning

Kancellibygningen har foruden den hvælvede kælder, der vel tildels må antages at være bevaret fra boldhuset, tre etager, af hvilke hele stuen er hvælvet, i en højde af 12½ fod, første sal er 13, anden derimod kun 9½ fod høj. De tre fløje, mod nord, øst og syd, som i vest slutter sig til provianthuset, støder sammen i stumpe vinkler, således at der til den østlige hovedfaçade overfor Børsen på 96 alens længde svarer en afstand af 115 alen mellem yderpunkterne op imod provianthuset, medens den nordlige fløjs façade kun er 52, den sydliges derimod 82 alen. Den nordlige og østlige fløj har en dybde af 28, den sydlige derimod kun af 17½ alen. Hver etage har et samlet fladeindhold af 4,300 kvadratalen.

[1] Kongl. resol. af 30. Avg. 1721 i Rentek. Sml. bilag 9 til materialgårdens regnskab for 1722 (aflevering af 28. Februar 1722).

Bygningens oprindelige fordeling til kollegiernes brug var meget simpel og let overskuelig. Medens kælderen optoges af brændet, var stuen bestemt til arkiverne, salen til kollegierne og anden sal til renteskriverkontorerne. Der er på det nærmeste 40 værelser i hver af de to sidstnævnte etager.

Af kollegierne fandtes gehejmekonseljet i den mindste af fløjene, den ud imod slotspladsen, de tre kancellier, det danske, tyske og krigs-kancelliet, i „kancellifløjen" overfor Børsen, kammerkollegiet i „rentekammerfløjen" mod syd. Det var også påtænkt at give de to kommissariater hver et forsamlingsværelse heroppe, men det kom ikke til udførelse[1].

„Gehejmekonseljet" trådte selvfølgelig istedenfor den gamle rådstue og gehejmerådsværelset i bibliotheket. Kongen begav sig til dets lokaler ad slottets løngang. Idet han fra denne trådte ind i kancellibygningen, var han i samme øjeblik i „konferensværelset". Dette var et tofags værelse ud imod slotspladsen; det var prægtig udstyret, med tronhimmel over kongens stol, marmorkamin med hans portræt osv. Loftet var dekoreret af Henrik Krock med et billed, som sigtede til den nylig sluttede fred. Strax øst for dette var et stort trefags forværelse, udslået med gyldenlæder, marmorkamin og 12 gyldenlæders stole. Ved siden heraf kom atter et tofags kabinet og ud til gården tre lignende. I disse værelser samledes gehejmeråderne, kancelliernes oversekretærer og sekretærer og hvem der ellers skulde referere for kongen og hans råd.

Nærmest konseljet havde danske kancellis oversekretær (chef) to værelser, ligeledes i den nørre fløj, dernæst kom dette kancellis syv kontorer mod øst. Herefter kom tyske kancelli med sin oversekretær (tillige udenrigsminister) og 8 kontorer; endelig krigskancelliet: overkrigssekretæren (krigsminister) og 5 kontorer.

Svarende til konseljet i den nordlige fandtes rentekam-

---

[1] Dette ses af bygmesterens overslag over brændeforbruget, af 11. Decbr. 1720; de her til to store ovne i kommissariaterne bestemte 20 favne blev ikke leverede.

merets kollegiesal i den sydlige fløj, således som den endnu i alt væsenligt er bevaret. Her samledes de „deputerede ved finanserne“ med de kommitterede (departementchefer) og modtog referat af renteskriverne i de talrige kontorer. Denne sal havde 4 fag vinduer ind til kancelligården, var udslået med gyldenlæder og udstyret med 16 gyldenlæders stole omkring kollegiebordet. Endvidere fandtes der her en avdiensstue og 11 små værelser for de deputerede og kommitterede. Alle de større forsamlingsrum havde loftsmalerier af H. Krock. På anden sal indtog kammeret alle tre fløje med ialt 28 kontorer[1].

Stuen var, som alt nævnt, helt optagen af hvælvede arkiver. Et af disse, rimeligvis hjørnestuen over imod Holmensbro, tilhørte hofretten, som iøvrigt holdtes på slottet. Danske kancelli havde stuen under konseljet; tyske kancelli den østlige fløj nord for porten, der hvor nu finanshovedkassen findes; krigskancelliet samme fløj syd for porten, halvdelen ud til gaden, medens den anden, ind til gården, var bestemt til admiralitetet. Rentekammeret fik fra først af ligesom kancellierne sit arkiv under sine egne lokaler, altså i den sydlige fløj; det måtte til gengæld ikke blot opgive sit brevkammer på det gamle renteri, men også sine værelser over bibliotheket og sin del i det såkaldte nye arkivhus ved Højbro. Det nye rum i rentekammerfløjen kunde dog kun meget ufuldstændig fyldestgøre de krav, som således stilledes til det, og det måtte strax efter forøges med den admiralitetet tiltænkte afdeling, i hvilken særlig landmålings- (matrikul-) arkivet fik et rum, og noget senere fik kammeret endvidere hvælvingen øst for indgangen fra slotspladsen, som oprindelig synes at have været bestemt udelukkende til hofretten.

Til trods for disse store udvidelser kunde kammeret dog ikke samle sine arkivalier i den nye bygning uden at foretage

[1] Danske Vitruv. I 60. Tab. L. Kancelli- og rentekammerbygningens inventar ved Dajons materialregnskab for 1743. Danske magasin III 153 f.

en stor og ødelæggende kassation af ældre ting, af hvilke mange nu vilde have været en uvurderlig kilde til vor indre historie. Heller ikke varede det mange år, før der tales om rentekammerarkiver på kancelliets loft, medens stadig nye kassationer i århundredets løb forhindrede en alt for overhåndtagende ophobning af arkivalier[1].

De egenlige arkivlokaler i kancellibygningen svarede ligesom bygningens øvrige indretning fortrinlig til deres brug. Det var høje, stærke hvælvinger med store vinduer forsynede med jernskodder, tørre og, som det synes, alle udstyrede med ovne i mindre aflukker. Hylderne var smukt malede med passende emblemer og våbenskjolde, og der var et antal lukkede skabe til de mere værdifulde, ikke for enhver bestillingsmand tilgængelige sager. Thurah siger om dem i sin beskrivelse af bygningen: „Disse samtlige arkiver må en lysthavende gøre sig umag for at få at se, idet den særdeles gode orden og ethverts sirlige indretning fortjener at betragtes"[2].

Samtidig og i umiddelbar forbindelse med kancellibygningen var der bleven opført et særskilt hus til det ældre kongelige arkiv, det såkaldte „gehejmearkiv", eller som det også kaldtes „kancelliernes ældre arkiv" eller „originalarkivet".

Det gamle rigsarkiv på Kalundborg var i slutningen af det 16. århundrede bleven forenet med arkiverne i „hvælvingen" på Københavns slot. Det var endvidere en næsten symbolsk handling, da kongen sent på aftenen den 20. Oktober 1660, få dage efter arvehyldingen, med Peter Retz, Hannibal Sehested og Kristoffer Gabel indfandt sig i rådstuen foran slottet for at lade Erik Krag udlevere rigsrådets arkiv og føre det over i sin egen bolig. Få år efter udnævntes Peter Schumacher til arkivar ved det kongelige arkiv, som fra nu af bestemtes til at modtage alle vigtige originalakter fra

[1] Meddelelser fra rentekammerarkivet 1871. (Kongerigets arkiv.)

[2] Se om kancellibygningen Thurah, Hafnia hodierna, s. 98. Danske Vitruv. I 60. Danske atlas II 154. Dajons regnskab for materialgården 1743 (inventar). Planer over pladsens fordeling 1771 (kongerigets arkiv).

kancellierne. Tyve år senere flyttedes det til kælderen under Rosenborg, den såkaldte „hvælving på Rosenborg“, hvor det anbragtes i 24 egeskabe, men led noget af fugtighed. På gehejmearkivaren Fredrik Rostgards indtrængende forestillinger besluttede derfor kong Fredrik IV at skaffe det et eget hus, sikret så vidt muligt både mod ild og vand, og han satte denne beslutning i værk samtidig med eller rettere umiddelbart før kancellibygningens opførelse.

Der fandtes dengang en åben plads på lige 20 alens bredde mellem bibliotheket og den nordlige ende af provianthuset. Dette havde netop på dette sted en lille udbygning, der brugtes til bagers, og over dette førte en lukket løngang over til det før omtalte statsrådsværelse i biblotkekbygningen. I dette mellemrum opførtes gehejmearkivets nye bygning. Den hvælvede stueetage indrettedes i flere rum, ligesom der her i en port lodes plads til den nødvendige indkørsel til proviantgården og dens havn. Første og anden sal opførtes som to store arkivsale, hvis hvælvinger bæres af fire stenpiller, medens der falder et rigeligt lys ind fra de tre fag vinduer til begge sider. Denne bygning opførtes i sommeren og efteråret 1715, men stod først fuldt færdig og udtørret i foråret 1720. Den 2. Januar d. år resolverede kongen, at den udelukkende skulde være bestemt til arkivets brug, og den 11. April blev egeskabene med deres kostbare indhold af Holmens folk bårne fra Rosenborg ind i deres nye hjem.

Imidlertid nærmede også kancelliet sig sin fuldendelse og man tog derfor fat på at omdanne adgangen til disse bygninger fra slottet. Som oftere omtalt fandtes provianthusets nordlige gavl mellem kancelliet på den ene, arkivet og bibliotheket på den anden side; løngangen fra slottet førte ind til en stor trappegang ved gavlens vestlige ende (og fortsattes ind igennem huset til Anna Sofies gård bag Børsen). Denne gavl og trappegang hidrørte efter et lokalsagn fra den ældste slotsbygning på Holmen. Det var generalbygmester Ernst's plan at omdanne denne nordlige ende af provianthuset til lo-

kale for kongens partikulærkammer, det tidligere „kongens eget kammer“; den hvælvede stue skulde da formodenlig tjene til „penningekammer“ og første sal fremdeles afgive gennemgang for kongen. Da denne plan imidlertid i foråret 1721 skulde bringes til udførelse, mødte den en meget energisk indsigelse fra Rostgårds side, idet han anså det for i høj grad misligt, at trappegangen op til arkivet og kongens løngang skulde være tilgængelig for alle dem, der muligvis kunde have ærende til partikulærkassen, og det lykkedes ham da også at forhindre en sådan anvendelse af disse lokaler. Imidlertid sattes der dog hvælvinger ind både på første og anden sal, og gavlen omdannedes til en façade i sammenhæng med arkivets; derved samledes denne del af provianthuset med dette sidste i en særskilt bygning. Stuen blev imidlertid sat i forbindelse med det tilstødende kancelliarkiv og derfra senere (1749) afstået til gehejmearkivet; første og anden sal omdannedes efter konseljets ophævelse til arkiv for rentekammeret (1778)[1].

III. Kong Kristian VI's bygninger.

1. Posthuset bag Børsen (nu krigsministeriets gård).

I kong Kristian VI's tid toges en ny betydelig bygning i administrationens tjeneste, i hvilken den siden hin tid uafbrudt har været, nemlig krigsministeriets gård bag Børsen. Sammenhængen hermed var følgende.

Dengang der toges beslutning om kancelliets opførelse (1713), ejedes nabogrunden mod syd af enkedronningen, den nærmest følgende af kongen og den tredje af grevinde Moth

[1] K. Bruun, Kongl. bibl. stiftelse, s. 39 f. Fr. Rostgaard, I 21[9] ff. Rentek. bestal. pr. VI 153. IX 147 XIII 88. 182. Geh. ark. årsberetninger II 220. 228. Urkunden zur Kenntniss nord. R. I 49. Kbhvns. slots inventarieregnsk. Indenrigsmin. bygningsjournal 1861, 17 b. Rentek. bygn. j. B 1974 (år 1792). Regnskaber over kancelli- og gehejmearkivbygningernes opførelse med bilag osv. Sterm, Kbhvn., s. 107.

eller hendes søn med kong Kristian V, generaladmiral Ulrik Kr. Gyldenløve. Det var stederne nr. 95—97 bag Børsen, svarende til de nuværende ministerialbygninger: kommunikationsbygningen (97), krigsministeriet (96) og Lerches gård (95).

Dronning Charlotte Amalie havde overladt nr. 97 til sin reformerte hofpræst Dr. Muschulus, men senere brændte huset og hofpræsten fik sin bolig i Stormgade overfor den store købmand Vigand, i hvis gård den reformerte kirke fandtes[1]. Grunden bag Børsen henlå derimod i mange år uden bygninger, men som det må antages med haveanlæg til dronningens nabogård (98), der senere beboedes af gehejmeråd Holstein. Nr. 96 (krigsministeriets gård) havde oprindelig tilhørt Kristoffer Gabel og ejedes senere af storkansleren, grev Fredrik Ahlefeldt; 1689 var den ligesom nabogården brændt. Ved kongelig resolution af 7. Novbr. 1696 fik islandsk købmand Knud Pedersen Storm 20 års skattefrihed på det her af ham opførte grundmurede hus; det havde foruden kælderen to etager og var 48 alen langt og 18 alen dybt, og han agtede i den følgende sommer hertil at føje en sidebygning på 40 alens længde og 13 alens dybde. Det er de endnu bevarede bygninger. Storm døde i året 1705 og nogle år efter købte kongen stedet af toldinspektøren, kammerråd Jean Mathias Leers. Hans skøde er udstedt den 19. Avgust 1711, men alt året tilforn siges det i skattemandtallet at være beboet af „grevinde Schindelen“, d. e. frøken Schindel, grevinde af Fredriksholm, kongens daværende elskerinde, og er altså vistnok alt i efteråret 1709, da forholdet til hende opstod, købt og indrettet til hende; maleren Henrik Krock var i dette og de nærmest følgende år sysselsat med at dekorere værelserne med loftsmalerier[2].

---

[1] Således 1689—90: Kbhvns. dipl. III 678. Kort i krigsministeriets arkiv fra 1690 (vandledninger).

[2] Riegels, Fredrik IV, II 39. 49. Skattemandtal 1710. Kbhvns. dipl. I 737. II 513. III 678. 723. 780 f. Kort i krigsmin. arkiv. Skødet af 1711, registreret i rentekammerarkivet. Original kongl. resol. af 7. Nov. 1696 sammesteds. Danske magasin III 147. 154.

Grevinden faldt imidlertid som bekendt et par år efter i unåde, og i efteråret 1712 ægtede kongen Anna Sofie Reventlov, der som „fyrstinde“ eller „hertuginde af Slesvig“ fik bolig i den samme gård. Den var ved en løngang sat i forbindelse med den bagved liggende proviantgård og derigennem med slottet. Imidlertid blev kongen ved arv efter sin moder ligeledes ejer af nabogården ind til kancelliet (97) og dennes grund lagdes nu til 96, hvis smukke haveanlæg derved udvidedes betydelig. Den 19. April 1719 tilskødede kongen hertuginden den samlede ejendom efter et endnu bevaret målebrev. Den strækker sig fra kancellibygningens sydlige væg syd på i en længde af $70^1/_2$ alen langs gaden, $127^1/_4$ alen langs proviantgården; dens dybde er i nord ca. 80, i syd ca. 130 alen. Dens sydlige grænselinje er brudt, således at grunden er ca. 24 alen bredere bagtil end i gadelinjen[1].

Et par år efter blev Anna Sofie som bekendt dronning og opgav altså selvfølgelig sin bolig bag Børsen, dog ikke anderledes, end at denne gård også fremdeles var opbevaringssted for en stor del af hendes særlige ejendom. Da hun derfor efter kongens død måtte opgive alt, hvad han i tidens løb havde givet hende (2. December 1730), var deriblandt også gården i København med indbo og hvad der ellers forefandtes. Kammersekretæren, justitsråd Hoffmann anslog det guld, som her var under hans varetægt, til en værdi af 40,000 speciesdukater og kassen til omtrent ligeså mange rigsdaler[2].

Den således erhvervede ejendom anvendte kong Kristian VI på den måde, at han lod generalpostamtet og senere forskellige andre institutioner indrette i bygningen, medens haven blev overladt ministeren, gehejmeråd Iver Rosenkrans, som

---

[1] Rentekammerets resolutionsprotokol 77, fol. 1057 ff. Løngangen omtales i Harsdorfs brev til grev Moltke, 18. Febr. 1779 (dokum. til R. K. resol. 18. April 1781). Det må være denne, som menes med efterretningen i Danske atlas II 154.

[2] Urkunden und Materialien zur Kenntniss nordischer Reiche, 1786 (I), 152 ff. Der fandtes efter kongens død opslag på gårdens port med anførelse af Esaias 47, 5--11 (Rathery, Le comte de Plélo, s. 124).

ejede nabohuset (nr. 95; forhen Gyldenløves og admiral Gabels, senere grev Lerches gård) og derved fik et haveanlæg, som strakte sig fra kancellibygningen syd på til bag om proviantgården og ned til stranden. Der fandtes her høje alleer med grotter og lysthuse; den nuværende have ved Lerches gård er den sidste levning af denne herlighed. Mellem kancellibygningen og posthuset, den gamle grund nr. 97, synes der alt dengang at have stået en staldbygning med vognskur. Navnet Rosenkrans's have og gård holdt sig endel år efter at kongen havde købt den, og derved er navnet senere ved en misforståelse bleven overført på bagbygningen til posthuset, ja endog til den langt senere forbindelsesbygning mellem dette og kancelliet. En „Rosenkrans's gård" har der i virkeligheden aldrig existeret på dette sted.

Det kongelige posthus var bleven forfulgt af en temmelig ublid skæbne. Den 14. Marts 1727 havde kongen købt den bekendte overpostkontrollør Kr. Erlunds hus på Købmagergade, og heri ladet indrette et generalpostamt tilligemed expeditionen af såvel ridende som agende poster; det var daværende matrikulnummer 13 i Købmagerkvarter, skråt overfor den nuværende postgård. Erlund havde alt 1713 haft koncession på her at holde posthus, antage postskrivere, forskrive aviser osv. Men allerede året efter (1728) brændte hele dette kvarter, og postamtet måtte leje grev Danneskjolds gård på Kongens nytorv (nu Thotts palæ), medens nogen tid efter grev Reventlov fik grunden på Købmagergade foræret til derpå i forening med sin nabogrund (nr. 14) at opføre et stort treetages hus[1]. Der var samtidig fattet plan til opførelsen af et andet posthus.

Der blev efter branden pålagt landet en almindelig „brandstyr", hvis udbytte anvendtes til stadens genopførelse. Den 19. Maj 1730 stadfæstede kong Fredrik IV en kontrakt med

[1] Generalpostamtets kongelige resolutioner. Forordning af 15. Oktbr. 1727. Højer, Friedr. IV, II 200. 205. Kongl. resol af 17. Jan. 1730, gennem R. K. Københavns skattelister 1713—14, 1720. Riegels, Fredrik IV, II 90. 92. Bussæus, s. 247. P. M. Stolpe, Dagspressen IV 40 ff.

overlandbygmester J. Korn. Krieger om for en sum af godt 6500 rdlr., der skulde udredes af denne skat, på Slotsholmen at opføre et nyt posthus med rum til generalpostamtet. Grunden til dette hus købtes omtrent lige for Højbro; der stod to ejendomme, nr. 104 og 105 i Strandkvarter, yderst i de husrækker, som dengang strakte sig langs kanalen på Slotsholmen, overfor Gammelstrand. Kong Fredrik III havde solgt dem fra slottet under stadens belejring; den ene, som kaldtes „den gamle hønsehave", til køkkenskriver Hans Olufsen, den anden til tøjmesteren Peder Kalthof; de købtes nu tilbage for henholdsvis 2600 rdlr. og 4000 slettedlr.

Det nye posthus skulde være 44 alen langt og 14 alen dybt, have 3 etager og kælder, samt en stald bagved, 56 alen i omkreds. Arbejderne begyndte strax og fremmedes så hurtig, at de $^{2}/_{3}$ af overslagssummen kom til anvendelse endnu i året 1730.

Men imidlertid fandt tronskiftet sted og kong Kristian VI kom i besiddelse af den store gård bag Børsen. Han lod da lejemålet på Danneskjolds gård til posthus opsige, og påske flyttedag 1731 flyttede generalpostamtet med sine ridende og agende poster ind i enkedronningens forhenværende gård, der afleveredes af justitsråd Hoffmann. Bygningen af det påbegyndte hus ved Højbro fortsattes uden synderlig kraft; endnu året efter bestilte bygmesteren vel en sten med kongens navnetræk osv. til at sætte over porten, men den blev liggende ubrugt og huset henstod uden anvendelse, indtil det tilligemed hele rækken forsvandt i anledning af den store slotsbygning[1].

Gården nr. 96 bag Børsen vedblev altså at være posthus, og således stod det til året 1780, da den nuværende postgård indrettedes til dette brug.

I December 1735 oprettede kong Kristian VI dernæst et

---

[1] Simon Paulis brandstyrsregnskab, udgiften 1730, s. 92, bilag nr. 579 ff., antegnelse nr. 34 og bilag 17. 1733 nr. 7, antegnelser nr. 1, 2. Kbhvns. dipl. II 813. III 484. 678 494. Generalpostamtets forestillingsprotokol 1731, 18. Maj, 1. Juni.

„general-landets-økonomi- og kommerce-kollegium“ og det bestemtes, at dette skulde have lokale i posthuset, altså ligeoverfor Børsen, hvor kort efter den omtrent samtidig indrettede bank og generalmagasinet blev anbragte. Der foretoges i den anledning forbedringer ved bygningen, som i den følgende sommer betaltes med 550 rdlr.

Strax i vinterens begyndelse viste der sig imidlertid fare for, at sidebygningen, i hvilken kommercekollegiet holdt sine møder, kunde falde ned, og det blev nødvendigt strax at afstive den så godt det lod sig gøre. Da dette imidlertid ikke beroligede det høje kollegium, flyttede det i det følgende forår til den få måneder i forvejen af toldkæmmerer, major Falk Fursman købte gård, nr. 92 bag Børsen, ved siden af sukkerhuset (nr. 91). Den ældre gård underkastedes derpå en gennemgribende reparation, til hvilken der ved kongelig resolution af 7. Septbr. 1737 bevilgedes 1141 rdlr. 16 sk. Der opførtes et midlertidigt plankeværk mellem bygningerne og haven, for at konservere denne, medens bygningsarbejderne stod på. I Juli måned 1738 flyttede kommercekollegiet tilbage til sin oprindelige lejlighed.

Samme år tillod kongen, at der i posthuset indrettedes et maler- og tegneakademi, oprindelsen til det nuværende akademi for de skønne konster. Da pladsen imidlertid få år efter aldeles optoges af andre institutioner, flyttedes dets skolelokaler til et privathus ved Gammelstrand (nr. 11), medens dog „akademiet“ officielt beholdt bolig her, indtil det i sommeren 1748 tilligemed (en del af) tegneskolen flyttedes til en sal i den vestlige af de to bygningsfirkanter nord for Kristiansborgs stalde, af hvilke den østlige endnu er bevaret som Thorvaldsens musæum (se s. 347). Stuen optoges her af forskellige stalde; den pågældende sal, som fandtes i bygningens vestlige ende, ned imod Stormbro, havde før tronskiftet (1746) været den daværende kronprinses rustkammer, ligesom stalden dengang havde været benyttet af ham. Efter at have besteget tronen lod Fredrik V selvfølgelig sin våbensamling bringe over

i det kongelige rustkammer, det senere hoftheater, medens stalden overlodes enkedronningen o. a. I det følgende år indrettedes endvidere en sal i bygningsfirkantens modsatte ende (der hvor nu forhallen til Thorvaldsens musæum findes) til „tegnestue for ungdommen“, og i foråret 1750 lagdes hertil en anden, hjørnesalen ud til Gammelstrand, ved siden af „akademisalen“. I efteråret 1753 flyttedes det hele derpå som bekendt til Charlottenborg[1].

I året 1741 foregik der en forandring med generalkommissariatshuset ved Holmens kirke. De gamle pakhuse på Gammelholm ombyttedes ved denne tid med den nye store magasinbygning langs Holmens kanal, som stod temmelig uforandret indtil vor tid. I dens midte opførtes der en høj pavillon med spir og Neptun-støtte, bestemt til Holmens og søetatens arkiv i den hvælvede stue, mekaniske og mathematiske instrumenter på første sal og skibsmodeller på anden sal. Disse sidste udskiltes ved denne lejlighed (1745) fra konstkammerets samlinger. Denne pavillon var 23 alen lang, 35 alen bred og henved 25 alen høj til taget. Admiralitetets arkiv fortrængte i tidens løb de forskellige instrumenter fra første sal, medens anden sal til det sidste vedblev at være modelkammer. Stuen er endnu bevaret; pavillonen er nemlig studenterforeningens nuværende ejendom.

Ved denne ombygning mistede søetatens generalkommissariat sit lokale og flyttedes derfor „indtil videre“, som det hed, over til admiralitetet. Dette nødvendiggjorde atter landetatskommissariatets flytning, og der skaffedes da plads til dette i posthuset. Fra den tid af vedblev admiralitetet og

---

[1] Københavns renteskriverkontors missivebøger 1736—7, s. 416. 526. 498. 530. 534. 595 f. 1738, s. 191. Kongl. resol. gennem R. K. af 7. April 1737; gennem K. K. af 20. Maj 1737. Dokumenter ved Kbhvns. kontors resolutioner nr. 273. 285. Danske atlas II 153. Jens Møller, Mnemosyne, III 107. Meier, Wiedewelt, s. 11. Thurah. Hafnia hodierna, s. 100 f. N. Dajons materialregnsk. 1738, nr. 3—5. Kristiansborgs staldbygningers inventarieregnsk. og tegneakademiets regnsk. sammenholdte med Danske Vitruv., tab. X.

søetatens kommissariat i virkeligheden at være samlede i samme hus og snart tillige under fælles styrelse[1].

I April måned 1740 var Iver Rosenkrans bleven afskediget af statstjenesten og rimeligvis kort efter købte kongen hans gård bag Børsen. Den ombyggedes nogen tid efter og indrettedes sidst på året 1742 til bolig for prinsen (senere hertug) af Württemberg-Oels, der var generalmajor og chef for livgarden og først et års tid havde boet i marskalsgården (nuværende postgård) på Købmagergade. Den kaldtes derefter det „württembergske palæ", men solgtes efter kongens død og hertugens bortgang af dansk tjeneste til grev Lerche, general og overkrigssekretær, og knyttedes af ham til grevskabet Lerchenborg, medens den dog, som det synes, senere jævnlig var udlejet.

Ved erhvervelsen af den Rosenkrans'ske gård og have fik kongen friere hænder til benyttelsen af det hele terræn syd for kancelliet. Allerede et par måneder efter lagdes et stykke af haven til den kongelige vedhave, nemlig stykket lige syd for proviantgården[2], og i det følgende år skredes der til byggearbejder, som afskar den nordligste del af haven fra det øvrige.

Allerede den 30. Januar 1741 reskriberede kongen til generalpostdirektøren, at han skulde konferere med bygmesteren, oberstløjtnant Thurah, om „den nye indretning" af postamtets indre fløj, og ud på foråret påbegyndtes omfattende arbejder, som førte til, at forhuset indrettedes til landetatens generalkommissariat, medens sidefløjen førtes helt over til proviantgården og overlodes til postamtet og kommercekollegiet. Den nye bygning havde selvfølgelig samme dybde som den ældre ($13\frac{1}{2}$ alen), men en længde af 46 alen; den var uden kælder,

---

[1] Thurah, Danske Vitruv., I 211 f. Danske atlas II 150 f. Garde, Dansk norske sømagt, III 336. IV 115. 117. 120 f. S. Sterm, Beskr. over Kbhvn., s. 409.

[2] Kongelig resol. i rentekammerets kbhvn. kontor 1740, 20. Juni, nr. 385. Mnemosyne I 407. 410. Danske Vitruv. I 89. Danske atlas II 153. Hist. tidsskrift, 3 række, IV 181. Vaupell, Dansk-norske hær, II 594. Kbhvns. kontors kopibog 1741, 534. Kristiansborgs møbleringsregnskab 1736—48, bilag B a 279. F c 305. S. 302. Z b, 320. 342.

i to etager. Postamtet optog fra nu af så godt som hele kælderen i for- og sidehuset, hele sidehusets stue og godt halvdelen af første sal. Kommercekollegiet fik første sal i den nye fløj. Kommissariatets brændedeputat forøgedes efter denne omflytning fra huset ved Holmens kirke fra 56 til 80 favne (10 ovne for 7), medens samtidig kommercekollegiet fik 40, kancellierne henholdsvis 42, 52 og 36, konseljet 58 og rentekammeret 132 favne[1].

Sidefløjen vedblev imidlertid at være gårdens svage punkt: den måtte 14 år efter igen underkastes en hovedreparation, hvorved bindingsværket helt udtoges og erstattedes af en grundmur. Udgifterne ved disse reparationer løb op til over 7000 rdlr.[2].

Ved denne fløjs fortsættelse over til provianthuset blev den inderste del af haven afskåren fra det øvrige; dens høje træer, som mørknede i postkontorerne, blev året efter fældede, grotter og lysthuse sløjfede. Derefter indrettedes grunden, som iøvrigt stadig henlå ubebygget, til staldgård for staldmesteren, vognskurene flyttedes hertil fra Rosenborg; stedet gik fra nu af under navnet „kongens staldgård“[3].

2. *Kristiansborg og Vajsenhuset.*

I årene 1725—27 havde kong Fredrik IV foretaget store og kostbare forandringer ved Københavns slot, uden dog at opnå at få en til de forandrede tidsforhold svarende kongebolig; han søgte selv en undskyldning i den betragtning, at han havde „villet beholde noget af den gamle rede. i hvilken han selv og hans forfædre var opklækkede“. Hans efterfølger

[1] Gen. postamtets resolutions- og korrespondanceprotokol 1741, 560. Zahlkammerets udgiftsregnskab 1741, militæretaten s. 305—12. Civiletat, nr. 1427. 1438 f. 1457. 1461. 1558 ff. 1632. 1654. 1662. 1674. 1685 ff. 1710. Kongl. resol. g. R. K. 1741, 21. Avg. Dok. ved Kbhvns. kontor nr. 413. N. Dajons materialregnsk. 1741, nr. 15. Plan over bygningerne ved R. K. kongl. resol. af 23. Avgust 1781 (nr. 192).

[2] Kongl. resolutioner g. R. K. 1755, 18. Juni, 2. December; 1757, 13. Juni.

[3] Kgl. resol. g. R. K. 1742, 22. og 29. Oktbr.; 1751, 18. April. Slotsstaldenes inventar 1745, s. 71: Staldmester Brokkenhus's stald, borgestue og vognskur imellem kancelliet og posthuset.

Kristian VI var af en anden mening og hans lyst til at bygge fik en antagelig grund i den omstændighed, at grunden under det gamle slot viste sig for svag til at bære den meget forøgede vægt af de høje bygninger. Allerede 1731 begyndte derfor nedbrydningen af det, og i det følgende år fæstedes grunden til den nye bygning ved talrige nedrammede pæle. Allerede den 26. November 1740 kunde kongen holde sit højtidelige indtog. Efterhånden som den indre indretning skred frem, flyttede så også de institutioner, som forhen havde haft plads på slottet, ind på Kristiansborg[1].

Højesteret havde denne gang haft sit midlertidige opholdssted på stadens rådhus i de 32 mænds forsamlingssal, medens den under den tidligere ombygning (1725—27) havde boet i det nedlagte ridderlige akademis gård på Nytorv, det nuværende rådhus. På Kristiansborg indrettedes den i den sydlige fløj, i kongens etage, altså der, hvor nu riddersalen findes. Denne havde i det oprindelige slot sin plads ud imod ridebanen, under slotstårnet, der hvor den store bygningsmasse nu afbrydes af kolonaden. Salens største prydelse var et prægtigt loftsmaleri af Italieneren Miani, forestillende lasternes og uretfærdighedens flugt for Guds åsyn[2].

I samme etage fandtes der også et „konsejlgemak", ud til slotspladsen. Det er ikke overleveret, hvorledes dette brugtes; men det må sikkert antages, at kongerne stadig har forbeholdt sig at have en rådssal i deres eget hus, samtidig med at de iøvrigt mødte i kancelliet for at deltage i administrationens daglige afgørelser. Således havde Kristian V sit statsrådsværelse i bibliotheket, medens „rådstuen" var „foran slottet" osv. Med Struensees ministerium ophørte nu vel den skik, at kongerne mødte i kancellibygningens konferensstue, men det er ikke rigtigt, når man tillige har villet henføre et konsejlsværelses indretning på slottet til tiden efter hans fald[3].

---

[1] Danske atlas II 96 ff.

[2] Danske Vitruv. I 38. 86. D. atlas II 101. Danske samlinger II 347. Hojer, Fr. IV, II 188 f. Sml. slotsinventarierne i kongerigets arkiv. Jonge, Kbhvn., s. 501.

[3] Inventarierne. Jonge, Kbhvn., s. 506 f.

I „damernes etage“, d. e. slottets stue, indrettedes der lokaler til de kongelige kasser, som i mange år havde haft deres plads på Københavns slot, men efter dets nedbrydelse havde været anbragte i kancelliets kælder. Zahlkammeret fik anvist 3 værelser og en pengekælder; det var i selve slottet, men lige ved den nye løngang fra Kristiansborg over til gehejmearkivet; gennemkørselen herigennem kaldtes senere zahlkammerporten. Ved siden heraf indrettedes partikulærkammeret, d. e. det tidligere „kongens eget kammer“, med sin pengekælder ved siden af den anden. Umiddelbart op til dette fandtes hofrettens og borgrettens værelser. Derefter kom overhofmarskallens lejlighed, indtil hovedporten, svarende til den nuværende landstingssal[1].

Vajsenhuset var oprettet af kong Fredrik IV ved en fundation af 21. Juli 1727. Det stilledes under missionskollegiets bestyrelse og fik som gave overdraget det af Kristian V oprettede såkaldte ridderlige akademi, på den grund, hvor nu rådhuset ligger. Denne bygning brændte imidlertid det følgende år og Kristian VI genopbyggede den i en ny stil og efter en stor målestok (1731—34). Den var 108 alen lang ud til Nytorv og opført i firkant med en åben gård i midten.

På dette sted fik to særlig kirkelige kollegier deres sæde. Det ene var missionskollegiet, oprettet 1711 til støtte for den da påbegyndte mission i Indien. Ved dertil at få tilsynet med det store vajsenhus og dets privilegium på at udgive Skriften og visse gudelige bøger nåede dets forretninger et sådant omfang, at det trængte til et eget lokale, som det da ganske naturlig fik i denne gård. På samme måde installeredes det den 1. Oktober 1737 oprettede general-kirke-inspektions-kollegium, som bestod i 54 år, til 28. Oktbr. 1791, i vajsenhuset, hvor dets to sekretærer tilmed fik anvist fast bolig[2].

---

[1] Inventarierne. Dajon, materialregnskab 1731, nr. 30.
[2] Danske atlas II 114. Jonge, Kbhvn., s 97. Materialien zur Statistik der dänischen Staaten, I 384.

IV. Omflytninger og udvidelser indtil de store ildebrande 1794—95.

1. 1762—72.

Den tidligere løngang fra Københavns slot over til proviantgården var bleven afløst af en hel slotsfløj til Kristiansborg, bestående ikke blot som nu af kælder, stue og mezzanin, men også af en etage svarende til slottets kongeetage. Af stueetagens værelser var alt forhen de to, som fandtes syd for gennemkørselen, optagne af højesterets justitskontor. Nu disponeredes der også over de tre på nordsiden til den under 2. December 1762 oprettede overskattedirektion, hvis opgave det var ved hjælp af en almindelig extraskat at forrente og afbetale den ved krigsrustningerne foranledigede statsgæld. I kælderen indrettedes der et extraskattekontor. Senere flyttedes det op i stuen og fortrængte justitskontoret fra sin hidtilværende plads.

Samtidig med at administrationen således bemægtigede sig løngangens stue, indrettedes der et billedgalleri i dens kongeetage. Kong Fredrik V havde efter grev A. G. Moltkes tilskyndelse ved konsthandleren Gerhard Morell ladet flere hundrede malerier opkøbe i Holland og Nederlandene, uden at der kunde findes en passende plads til dem enten på slottet eller i konstkammerets galleri, som alt i forvejen var overfyldt. Gerhard Morell, som i April 1759 var bleven adjungeret konstkammerforvalteren J. S. Wahl og senere (1765) fulgte ham i embedet, anstillede da en omhyggelig undersøgelse af den hele masse og gjorde et udvalg af de bedste stykker i alle retninger. Disse stykker, ialt 60 af meget forskellig størrelse, ophængtes derpå i løngangens kongeetage, den vej, kongen daglig færdedes fra slottet til kancelliet og bibliotheket. Hele længdevæggen og begge endevæggene bedækkedes på denne måde med malerier. Det hele galleri var 130 fod langt, 36 fod bredt og 15 fod højt. Den samtidige „Danske atlas“ ud-

taler den mening, at det „bliver i sin art et af de skønneste, som nogensteds findes“. I Januar måned 1767 tilendebragte Morell sin „Catalogus des neuen Bildersaales“, eller som den også kaldes „Beurtheilendes Verzeichniss aller in der neuen Gallerie befindlichen kostbaren Malereien“, med plan over ophængningen[1].

I de samme år foregik der en omflytning i kancellibygningen og posthuset, som fuldendte krigsdepartementernes indretning i dette sidste.

Ligesom flådens øverste styrelse havde været delt mellem et admiralitet og et generalkommissariat, således var landhæren og fæstningerne underlagte dels et krigskancelli og dels et generalkommissariat. De to institutioner svarede henholdsvis for flåden og hæren på det nærmeste til, hvad kancelliet og rentekammeret var for landets civile bestyrelse.

I løbet af forrige århundrede blev denne adskillelse dog efterhånden mere og mere opgivet; vel indtrådte der gentagne gange igen en adskillelse, efterat foreningen havde fundet sted, men efterhånden kom man dog til ro i denne.

Der oprettedes således under 28. Oktbr. 1763 et „generalkrigsdirektorium“, med ophævelse af det hidtilværende krigskancelli og det sideordnede generalkommissariat. I den herom udfærdigede „Fundamental-Einrichtung“ hedder det til slutningen: „Damit man endlich alles zusammen an einem Orte und nicht nöthig habe, die Sache in zwei verschiedenen Gebäuden aus einander zu suchen, welches viele Unordnungen verursachen muss, so wird man dahin bedacht sein alles von der Canzelei wegzubringen und im Haus des General-Kriegs-Direktorii zu etabliren“.

Denne tanke udførtes dog ikke lige strax. Først da krigsdirektoriet den 28. Oktbr. 1767 var blevet til et „generalitets- og kommissariatskollegium“ (svarende til „admiralitets- og kommissariatskollegium“ i gården ved Holmens kirke) og

[1] Danske atlas II 155. Genealogisk arkiv s. 296 f. Morells katalog i kongerigets arkiv.

kort efter, den 15. Februar 1768, kommercekollegiet var bleven forenet med det i året 1760 af rentekammeret udskilte generaltoldkammer, foretoges der et mageskifte mellem de to kollegiers lokaler. Det forhenværende krigskancelli, nu depeschekontor i det kombinerede kollegium, flyttedes til posthusets sidebygning, og kommercekollegiet kom ind i kancellibygningens hovedfløj mellem kancellierne og kammerkollegierne[1]. Fordelingen af lokalerne i det såkaldte posthus var derefter følgende:

Generalitetskollegiet optog hele forhuset. således at kommissariatets arkiv tilligemed 2. og 4. departement fandtes i stuen, kollegiets forsamlingssal med 1. og 3. departement på 1. sal, et reservearkiv tilligemed bogholderkontoret for krigshospitalskassen på 2. sal, en kvist på 4 værelser. Endvidere fandtes i sidebygningens vestlige (nye) del krigshospitalskassen i stuen, depeschekontoret og arkivkontoret på 1. sal. Det ældre arkiv i kancellibygningen bevaredes fremdeles for kollegiet, ligesom det endnu den dag idag uforandret tilhører krigsministeriet

Sidehusets ældre østlige del optoges derimod udelukkende af generalpostamtet, der havde sine expeditionslokaler i stuen, kollegieværelset på 1. sal og forskellige rum i kælderen og på kvisten, såvel som i den vestlige halvdels stue[2].

Kort efter omflytningen 1768 indtraf de forandringer, som knyttede sig til Struensees kortvarige ministerium. Den store omdannelse af kollegiernes indre orden vedkommer os ikke her, da den kun forårsagede forbigående omvæltninger indenfor kancelliets mure; derimod blev det af varig betydning, at han ophævede det gehejme konsejl som et formentligt bånd på kongens enevælde (December 1770). Konseljet oprettedes nemlig ikke mere i sin tidligere skikkelse, og kongens umidddel-

[1] Urkunden und Materialien zur Kenntniss nordischer Reiche (1786), I 306. Vaupell, Dansk-norske hær, II 40. Civil-materialskriver-regnskab 1763 ff. 1768, nr. 27.

[2] Se plan over bygningen 1781 (eller tidligere) ved Kbhvns. kontors kongl. resolutioner 1781, 192.

bare deltagelse i styrelsens enkeltheder antog derved for fremtiden andre former.

Den af konseljet hidtil benyttede lejlighed i kancellibygningen optoges derpå af den, dagen efter udstedelsen af den „kongelige akt“ den 28. Decbr. 1770 udnævnte „konferens“, bestående af 6 af statens højeste embedsmænd, og det få dage efter, den 3. Januar 1771 af det tyske kancelli udskilte „departement for de udenlandske affærer“. Konferensen afløstes et halvt års tid efter af det den 29. Maj 1771 oprettede finanskollegium. Det var Struensees tanke, at disse to institutioner skulde forene den højeste avtoritet i statens anliggender udad og indad til, kun undergivne kongens frie og absolute kontrol i kabinettet. Kancellierne måtte overgive en hel række af deres forretninger til finanskollegiet, og de to kamre, rente- og generaltoldkammeret, deltes tilsammen i tre efter statens dele: et dansk, et norsk og et tysk kammer, alle tre fuldstændig underordnede finanskollegiet, uden ret til umiddelbar henvendelse til kongen. Denne opfattelse af administrationens nye grundordning fik sit ydre udtryk i dette kollegiums installering i gehejmekonseljets hidtilværende lokale[1]. Som bekendt har finanskollegiets forskellige efterfølgere indtil vor tid bevaret disse lokaler gennem alle omskiftelser, medens udenrigsministeriet ved statsforandringen 1848—49 opgav sin gamle plads i kancellibygningen.

En anden institution, som fra Struensees tid overlevede de senere omvæltninger, var „Københavns hof- og stadsret“. Den oprettedes under 15. Juni 1771 og afløste en række ældre domstole, hvis jurisdiktionsforhold tildels var aldeles forældede. På stadens rådhus holdtes der selvfølgelig fra tidligere tid byting; det var delt i en tingsret og en politiret; den første holdtes i stuen, den anden på første sal. Begge gik op i den nye domstol, som derefter fik navnet stadsret. Navnet hofret hidrørte fra de to domstole på slottet: hofretten og borgretten.

[1] Meddelelser fra rentekammerarkivet 1873—76, s. 74 ff. Urkunden osv. I 529 ff. Plan over kancellibygningen 1771, i kongerigets arkiv.

Endvidere ophævedes fra nu af kammerretten, som havde været holdt af rentekammeret og pådømte dels regnskabsbetjentenes sager, dels spørgsmål om kongelige oppebørsler. Endelig tamperretten, der holdtes på universitetet af stiftamtmanden og konsistorium og afgjorde ægteskabssager[1].

Hof- og stadsretten holdtes første gang den 15. Juli 1771 i de 32 mænds sal på rådhuset. Da man derefter så sig om efter en varig bolig, indstillede justitiarius i retten F. Horn på opfordring, at v. d. Lühes gård på Købmagergade (postgården), som kunde fås til købs, vilde egne sig fortrinlig til det nævnte brug; der udkrævedes i alt mindst 26 værelser. Bekosteligheden herved skræmmede dog kabinettet tilbage og der udgik ordre til hofintendanten at skaffe plads i en af de kongelige bygninger. Dette førte til, at retten måtte flytte til Prinsens palæ i Kalleboderne, hvor der fandtes 6 værelser til rådighed. Således stod det hen til efter Struensees fald.

Ud på foråret (1772) klagede justitiarius over den aldeles utilstrækkelige plads, og v. d. Lühes gård blev igen bragt i forslag. Samtidig kom der imidlertid andre tilbud, og den 15. Oktbr. 1772 resolverede kongen gennem finanskollegiet, at retten selv skulde købe sig en gård og lade den indrette for ialt indtil 16,000 rdlr. (51,200 kroner). Derefter erhvervedes gården nr. 35 i Østerkvarter, på Østergade (efterslægtens gård). Skødet udstedtes den 10. Decbr. 1773; købesummen var 14,000 rdlr.

Denne gård havde 1661 tilhørt Nils Trolle og var derefter bleven købt af rentemesteren Henrik Møller, som ejede nabogården. Senere havde den tilhørt etatsråd Jens Harbo (1684), krigs- og admiralitetsråd; 1739 tilskødedes den vinhandleren M. Toyon og 1747 udstedtes der et privilegium på den at være vinhus og herberge. Ti år efter fik S. K. Lyche skøde på den og fra ham kom den til hans efterfølger i ægteskab, kaptejnløjtnant i søetaten Rasmus Arendrup, som igen

[1] Danske atlas II 115. Meddelelser fra rentekammerarkivet 1873—76, s 11. 87. H. Matzen, Kbhvns. universitets retshistorie, I 226 f.

solgte den på grund af sin forflyttelse til Ålborg og fandt en køber i hof- og stadsretten[1].

2. *1780—84.*

I årene 1773—79 foretoges der ingen forandringer i de bestående forhold, uden for så vidt som Kristiansborg yderligere toges i beslag for administrationen. Allerede i 1742 havde den da oprettede bygningskommission, som overtog generalbygmesterens hidtilværende forretninger, fået plads på slottet; den afløstes 1771 af en „overbygningsdirektør". som fik et værelse i stuen (damernes etage). Da der i Januar 1773 oprettedes et „bjergværksdirektorium" for de norske bjergværkssager, indrettedes det i 2 værelser i slottets nederste mezzanin, og ved siden af det fik den almindelige enkekasse et bogholderkontor. I året 1777 flyttede som alt forhen omtalt extraskattekontoret fra løngangens kælder op i stuen, syd for porten, og højesterets justitskontor fik plads ved siden af rettens andre lokaler i kongeetagen. Endelig oprettedes der 1778 en generalvejkommission og en kvægsygekommission, og også de fik begge deres plads på slottet, i nederste mezzanin[2].

Imidlertid var pladsen også bleven for trang for de gamle kollegier, såvel som for det store kongelige bibliothek, medens hoffet begyndte at generes af det overhåndtagende forbrug af værelser på slottet. Man nødtes altså til at gribe til mere alvorlige midler for at få de bestandig voxende krav tilfredsstillede.

Den 8. Februar 1779 købte kongen den forhen omtalte v. d. Lühes gård på Købmagergade for at lade den indrette

[1] Jonge, Kbhvn., s. 108. Pakke om hof- og stadsrettens gård i finanskollegiets arkiv. Skødet i rentekammerarkivet. Kbhvns. dipl. I 756. II 832. III 790 (gården var forhen Købmagerkvarter 36).

[2] Slottets inventarieregnskab for de pågældende år (R. K. arkivet). Jonge, Kbhvn., s. 499. 500. 533.

til posthus. Den betaltes med 24,000 rdlr. Gården havde forhen tilhørt storkansleren grev Griffenfeldt og var senere bleven brugt til marskalsgård. Generalpostamtet flyttede ind i den den 31. Marts 1780, og tre uger efter afleverede det sine lokaler i gården bag Børsen. Mærkelig nok henstod disse ubenyttede i halvandet år, da så bjergværksdirektoriet, enkekassen og kvægsygekommissionen flyttede ind i dem fra deres rum på slottet, efterat hofmarskallatet under 21. Juli 1781 havde forlangt dem fjernede, før hoffet kom til byen fra Fredensborg.

Samtidig med købet af et nyt posthus fremsattes den plan, ved hjælp af en løngang at forbinde det gamle med kancellibygningen. Harsdorf indleverede alt i den følgende måned et dobbelt overslag; et på en løngang med underkørsel og bibeholdelse af stalde og vognskure på grunden (471 rdl.), et andet på en hel bygning, som kunde bære forbindelsen (2847 rdlr.). Da man stadig trængte til mere plads, sejrede den sidste plan, og under 18. April 1781 blev der givet rentekammeret kongelig resolution på et forslag om at flytte de kongelige stalde og vognskure fra pladsen mellem kancelliet og generalitetets gård — den gamle grund nr. 97 bag Børsen — og derpå at opføre en ny bygning. Således byggedes i den følgende sommer den såkaldte kommunikationsbygning, eller som den også ved en misforståelse allerede dengang nævntes: Rosenkrans's gård. Det var ikke let at gøre pladsen ryddelig. Vognremisserne og staldene måtte flyttes til prins Jørgens ridebane ved staldmestergården, og her måtte der atter skaffes plads ved at bortflytte et billedhuggerværksted (Grundts) til Fredriks kirkeplads. Bekostningen herved løb op til over 2400 rdlr.

Selve forbindelsesbygningen mellem kancelliet og generalitetet kom til at bestå af kælder og to etager; den nederste fik en port, og det var fra først af påtænkt, at der her skulde indrettes en stald. Husets længde var ialt kun 24, dybden 14 alen, så der kun kunde indrettes en række kontorer ud til

gaden med en bagved liggende gang. Denne sattes til den ene side i forbindelse med kancelliets lange gang, som ved denne lejlighed mistede sit ene fag vinduer, til den anden side gennem generalitetets gavl med gangen i dettes sidefløj, medens forhusets gang og trappe ved en mur fraskiltes dette forbindelsespunkt. Bygningen opførtes under tilsyn af Harsdorf og kostede ialt 4655 rdlr. Hertil kom strax efter indretningen af et arkiv på loftet, som bortliciteredes for 500 rdlr.

Hele det nye hus blev ved kongelig resolution af 23. Avgust 1781 overdraget til kommercekollegiet, som efter kollegiernes omdannelse 1773 havde fået sine lokaler anvist i det forrige gehejmekonsejl, ved siden af det stærkt reducerede finanskollegium. Efterat det nu havde fraflyttet disse, opnåede finanskollegiet at få sine anvisnings- og bogholderkontorer, som det alt 1771 havde fået af rentekammeret, samlede ved siden af kollegiets samlingsstue og sekretariat[1].

Neppe var indretningen af forbindelsesbygningen tilendebragt, før der også gjordes forslag til opførelsen af en ny etage på det tidligere posthus's østlige (ældre) halvdel til rentekammerkontorer. Det tiltrådtes ved kongelig resolution af 10. Juli 1783, idet der bevilgedes 3621 rdlr. til dets udførelse. Der opnåedes herved en tilvæxt af 5 værelser, af hvilke der dog foreløbig kun var brug for de to; den hele etage var 40^{3}/$_{4}$ alen lang og 13^{1}/$_{2}$ alen dyb.

Samme dag som kongen tiltrådte planen til en forbindelsesbygning, den 18. April 1781, approberedes også planen til en udvidelse af bibliothekbygningen.

Denne havde endnu hele sin gamle anvendelse: i stuen var der tøjhus, på første sal bogsamling, på anden konstkammer. Dette sidste var til forskellige tider bleven tyndet ud, så dets sale i forening med loftsrummet endnu var nogenlunde tilstrækkelige til hvad der blev tilbage. 1745 var modellerne, som vi har set, bragte ud i den nye pavillon på Holmen.

---

[1] Rentekam.: kongl. resol. 1781, 18. April og 23. Avgust (Kbhvns. kontor nr. 54. 192). 1783, 10. og 24. Febr. Jonge, Kbhvn., s. 433.

1748 var de danske „og gothiske" mønter bleven udskilte og bragte ind i danske kancellis arkiv, hvor justitsråd Hjelmstjerne vilde optage en katalog over dem, som så videnskabernes selskab skulde udgive. Endelig var en stor del af malerierne afgivne til det nye galleri i løngangen.

Nu fattede Guldberg den plan at danne et mønt- og medaljekabinet på Rosenborg, både af de nordiske og fremmede mønter, og det overdroges til Wiedewelt at indrette et passende lokale til det, medens samtidig Georg Zoega sendtes udenlands for at forberede sig til at overtage dets bestyrelse. Først i efteråret 1784 blev den nye lejlighed, bestående af to værelser, færdig; men Zoega havde samtidig opgivet at vende tilbage til sit fædreland, og først da Ramus ved århundredets udgang fik ansættelse ved kabinettet, kom det til sin ret som historisk og videnskabelig samling[1].

Bibliothekbygningens udvidelse fandt selvfølgelig sted imod vest, ned imod tøjhuset. Der var her et mellemrum mellem de to store bygninger på $33^1/_2$ alen; en løngang med underkørsel, hvilende på pæle, forbandt tøjhusets loft med en bindingsværks bygning, som på dette sted lå op imod bibliotheket. Ved kongl. resolution af 15. April 1738 var der bevilget 479 rdlr. til at forny denne løngangsbygning, som forneden var 21, foroven 28 alen lang[2]. Den yderligere forbindelse med slottet var samtidig gjort nærmere ved opførelsen af løngangen over de høje portbuer mellem kavallergården på den ene, ridebanen og Tøjhusgade på den anden side. Et fag vinduer var derved bleven lukket i alle tre etager.

Overslagene til forbindelsesbygningen beløb sig til henved 20,000 rdlr., men nedbragtes til godt 15,000 (48,000 kroner); der skulde herfor ikke blot opføres og indrettes en husmasse på $33^1/_2$ alens længde, 21 alens dybde og 3 etagers højde,

---

[1] K. Molbech, Videnskabernes selskabs historie, s. 23 Genealogisk arkiv s. 297. Konstkammerinventar af 1775, s. 1. 16. 273 (kongerigets arkiv). A. D. Jørgensen, Georg Zoega, s. 65. 84. 179 (med kildeangivelserne).

[2] Dokumenter og tegning ved Kbhvns. kontor 1738, nr. 328.

men hele den ældre bygning skulde tillige underkastes en gennemgribende reparation. Alle vinduerne i bibliotheket skulde således laves om for at kunne give mere lys; istedenfor 6 rammer i hver karm med små ruder sattes der 4 med store ruder; det beregnedes, at lysfanget derved vilde vinde henved 4 kvadratalen.

Bygningsarbejderne udførtes i årene 1781—85 efter Harsdorfs plan og under tilsyn af bygningsinspektør Zuber. Bibliotheket vandt herved to sale på 29 × 18 alens størrelse, af hvilke den øverste, i konstkammeretagen, blev bestemt til nordisk literatur. Ved samme lejlighed blev det gamle statsrådsværelse i husets østlige gavl åbnet og bestemt til håndskriftsamling, medens det tilsvarende i den vestlige gavl, det senere udlånskontor, fik en kakkelovn og således indrettedes til stadigt vinterbrug. Stueetagen måtte overlades til militæretaten for at opnå dens samtykke til sammenbygningen med tøjhuset[1].

V. Omflytninger og udvidelser indtil 1848.

1. *Slottets og admiralitetsbygningens brand 1794—95.*

Den 26.—27. Februar 1794 gik Kristiansborg hovedbygning næsten fuldstændig op i luer. Branden opstod så pludselig og med så stor voldsomhed, at forholdsvis kun lidet blev reddet fra ødelæggelsen. Løngangene mod syd, til kancelliet og til bibliotheket, delte skæbne med hovedbygningen.

Ved denne ildsvåde var en række statsinstitutioner blevne hjemløse og de spredtes nu for en tid til forskellige steder. Finanskontorerne flyttedes til bankbygningen ved Børsen, højesteret og generalvejkommissionen til Prinsens palæ, malerisamlingen bragtes til kapellet i Holmens kirke. Det var lykkedes

[1] Werlauff, Historiske efterretninger om det store kongelige bibliothek, s. 208 f.

konstkammerforvalteren Lorens Spenglers søn og medhjælper Johan Konrad Spengler ved sin åndsnærværelse og sit mod at redde hele hovedmassen af galleriets konstværker; kun 7 af de 60 stykker gik ved denne lejlighed til grunde. Også fra de nærmest liggende værelser på slottet blev en stor del af konstkammerets malerier lykkelig reddede. I løbet af natten, da det måtte synes tvivlsomt, om ikke branden vilde forplante sig over i bibliothekbygningen, lod han endvidere konstkammerets sager bringe i behold til grev Lerches gård, som dengang beboedes af gehejmerådinde Stampe, ligesom forbindelsen gennem den vestlige løngang så vidt muligt blev ødelagt[1].

Der måtte tænkes på nye rum til de forskellige finansinstitutioner, som ikke kunde blive i bankbygningen, og den 16. Maj 1798 resolverede kongen, at „kancellilønganger" (den kaldes nu også kavallerløngangen) helt skulde indrettes til finanskontorer, således at dog kongeetagen ikke genopførtes. Bekostningerne herved ansloges til 20,000 rdlr.

De nødvendige byggearbejder var tilendebragte i vinteren 1799—1800, og den 12. Februar i det sidstnævnte år bevilgedes der 2500 rdlr. til indbo. Der indrettedes ialt 14 kontorer foruden arkiv og zahlkammerkassen i kælderen. I stuen fandtes foruden zahlkammerets kassererkontorer også skatkammer- og annuitetskontorerne; i mezzaninen derimod finanskollegiets kollegiestue, sekretariat og arkiv, ligesom også sekretariatet for den synkende fond. I de følgende år fik direktionen for statsgælden og den synkende fond endvidere 7 værelser i slottets stueetage[2].

Også den vestlige løngang kom efter slotsbranden til anvendelse. Bibliotheket udvidedes i disse år overordenlig med flere store bogsamlinger, og pladsen viste sig alt for indskrænket. Dertil kom, at det den 15. November 1793 var bleven erklæret for et offenligt bibliothek og at man altså

[1] Genealogisk arkiv s. 298 ff.

[2] Kgl. resol. 1798, 16. Maj; R. K. bygningskontor, D. 2535. 1800, 12. Febr. (nr. 510). Sterm. Kbhvn., s. 478. 481.

måtte være betænkt på at skaffe plads til de videnskabsmænd, som måtte ville benytte det. Der foretoges da et mageskifte med konstkammeret, således at dette fik det forhenværende statsrådsværelse mod øst, medens bibliotheket fik de nærmeste rum ved siden af den Harsdorfske sal i konstkammeretagen. Her indrettedes der nu en læsesal for besøgende, og en del af løngangen fra bibliotheket til slottets mezzanin, som netop udmundede her, toges til bogsal. Denne er ialt 65 alen lang og 13½ alen bred og repræsenterer altså en ikke ubetydelig forøgelse i rum; men den var i mange år både fugtig og mørk. Bibliothekaren, den fortjente Moldenhawer, omgikkes derfor allerede nu med den tanke helt at få konstkammeret flyttet ud af bygningen; men denne foranstaltning lod dog endnu vente på sig en hel menneskealder[1].

Den 4. Maj 1803 nedsattes der en kommission „angående slottets og et råd- og domhus's opbyggelse“, under forsæde af statsministeren K. D. F. Reventlov; dens bygmester var professor Hansen. I det nye råd- og domhus fik den imidlertid til „landsoverret“ udvidede „hof- og stadsret“ sine lokaler, og den 19. Oktober 1815 resolverede kongen, at dens hidtilværende gård på Østergade skulde bruges til forskellige fabrikanlæg, en bestemmelse, som dog kort efter, den 12. Januar 1816, tilbagekaldtes.

Hvad slotsbygningen angår, da fik den endnu ingen umiddelbar interesse for de her behandlede institutioners lokalhistorie, uden for så vidt som højesteret igen fik sin festsal i den sydlige hovedfløj, medens i mellemtiden rettens højtidelige åbning havde fundet sted på Rosenborg. Den 29. November 1828 reskriberede kongen til bygningskommissionen, at han ønskede at se arbejderne ved denne sal fremmede så meget, at rettens højtidelige åbning kunde finde sted her i det følgende års Marts måned. Salen, som bekendt den nuværende

---

[1] Werlauff, Kgl. bibliothekts historie, s. 290 f. 298.

folketingssal, kom i det nye slot til at ligge i stuen, ikke som forhen i kongeetagen[1].

Rettens daglige lokaler fandtes derimod efter branden ikke mere på Kristiansborg, men i det såkaldte Prinsens palæ, eller palæet i Kalleboderne, en bygning, som fra denne tid af spiller en betydningsfuld rolle især i vore samlingers historie.

Den rige købmand Vigand Mikkelbecher, kongens kældermester, havde i Kalleboderne eller Frederiksholm, som dette fra stranden indvundne kvarter også kaldtes, ladet opfylde og bebygge forskellige store grunde, således at endog Ny vestergade i daglig tale kaldtes Vigandsgade. I Stormgade ejede han ligeledes en gård, som fordum havde tilhørt Hans Schak; her var der indrettet et reformert kapel, og dronning Charlotte Amalies hofpræst Dr. Muschulus boede i samme gade i et sted, som tilhørte dronningen[2].

Da kong Fredrik IV lod en stor del af slottet nedbryde for at opføre det fra nyt af, købte han først Vigands store gård ud til kanalen tilligemed nabogården og lod her et palæ opføre til midlertidig bolig for hoffet. Senere overlodes det til kronprinsen, efter hvem det fra nu af i reglen opkaldtes. Ved denne lejlighed udvidedes sidefløjen til Ny vestergade til sin nuværende længde. Da endel år efter den unge kronprins (Fredrik V) efter sit giftermål skulde indrettes sammesteds, fandt man pladsen for snæver, og der foretoges derfor en ombygning i årene 1743—44, hvorved hovedfløjen rykkedes ind fra gaden, således at der foran den blev lagt en stor gård, omgiven af høje sidefløje, der atter til gaden er forbundne ved en lav løngang.

Efter tronskiftet 1746 beboedes palæet af forskellige fyrstelige personer, høje statsembedsmænd osv., så det endog kunde kaldes „de adeliges Vartov“[3].

Af offenlige institutioner var det kongelige landhushold-

---

[1] Slotsbygningskommissionens arkiv (i kongerigets arkiv). Sterm s. 518.
[2] Kbhvns. dipl. III 693 f. 790. Slotsinventaret har kapellet i Vigands hus.
[3] Danske atlas II 106 f. Trap (2. udg.) II 192.

ningsselskab det første, som i året 1771 her opslog sin bopæl. I årene 1772—73 var, som vi har set, hof- og stadsretten anbragt i palæets værelser, indtil den fik sit eget sted på Østergade. Ved kabinetsordre af 18. Januar 1776 tildeltes der endelig videnskabernes selskab to værelser; det havde indtil den tid holdt sine sammenkomster hos de to første præsidenter: grev J. L. Holstein-Ledreborg, 1742—63, og grev Otto Thott, 1763—70, og derefter hos sekretæren H. Hjelmstjerne. Efter slotsbranden måtte selskabet imidlertid igen fortrække for højesteret og generalvejkommissionen (ordre af 13. Marts 1798). Det fik nogen tid efter erstatning i et par værelser med forstue i staldbygningen ved Kristiansborg. Retten holdtes i den såkaldte riddersal i hovedbygningens anden etage; flere andre værelser var selvfølgelig tagne i beslag til justitssekretæren, arkivet osv. Generalvejkommissionen havde to værelser i den øverste etage. — Nogle år efter kom hertil også extraskattekommissionen[1].

Slotsbranden kom ikke til at stå ene. I det følgende år (1795) den 5. Juni udbrød der en ildløs på Holmen, som i den følgende nat og de to nærmeste dage lagde henved en tredjedel af byen, ialt henved 1000 huse, i aske.

Admiralitetsbygningen ved Holmens kirke var et af de første ofre for luerne. Dens tomter blev liggende urørte i en menneskealder, indtil der 1827 opførtes et søkortarkiv på en del af dem. Det blev i året 1874 nedbrudt og pladsen ladet åben, efterat imidlertid Holmens kanal var forsvunden og alle omgivelser forandrede[2]. Da admiralitetsbygningen brændte, var det 134 år siden kong Fredrik III først havde ladet krigskollegiet indrette på dette sted, på stadens gamle Østervold.

Det forenede „admiralitets- og kommissariatskollegium“ flyttede efter branden ind på Holmen, i en bygning skråt for

---

[1] Jonge, Beskr. af Kbhvn., s. 82. K. Molbech, Det kongl. danske videnskabernes selskabs historie, s. 36. 142 f. 147 f. 154. 156. 158 f. 297 f. Inventarieregnskaber for det kgl. palæ i Kalleboderne.

[2] Trap (2. udg.) II 30. 181. Rawert, Beretning om ildebranden 1795.

indgangsbroen, som i slutningen af kong Kristian VI's regering var bleven opført til kadetakademi, men efter opførelsen brugtes til bolig for den ældste ekvipagemester, til Holmens kontorer og konstruktionskommissionen, „dels også til et avditorium for en professor matheseos og de søofficerer, som har lyst at høre i visse timer de forelæsninger, der har hensigt til skibsbyggeri og andet, som på nogen måde hensigter til marinen". Allerede dengang holdt dog også selve admiralitetet „i særlige tilfælde" sine møder her. Fra 1795 af blev det kollegiets faste sæde, indtil dette som marineministerium 70 år efter ved Holmens overgang til staden måtte fortrække.

Admiralitetsbygningen var et meget anseligt hus, 66½ alen langt og 18 alen dybt, med to pavilloner og et midterparti af 18½ alens bredde og 27 alens dybde; det havde to etager og en mansard. Foruden det forenede kollegium gav det plads til flere af Holmens kontorer, et forelæsningsværelse og officerernes bibliothek[1].

Den store ildebrand havde for administrationens øvrige bygninger den heldige virkning, at der overalt byggedes brandfaste gavle ind i dem. Man havde i Holmens store magasinbygning gjort den erfaring, at sådanne gavle formåede fuldstændig at stanse ildens fremskridt, og de indsattes derfor i de følgende år efterhånden både i den gamle kancellibygning og i generalitetets- og kommercekollegiets bygninger. Ikke mindre end 7 grundmurede gavle med dobbelte jerndøre i alle etager blev ved denne lejlighed opmurede, ligesom trædøre flere andre steder erstattedes af jerndøre. Bekostningen herved løb op til 8600 rdlr.

En anden tilsvarende forholdsregel var den, at kancelliets store hjørnekælder indrettedes til rentekammerarkiv og modtog sagerne fra bygningens loft, hvor deres tilstedeværelse med rette ansås for en brandfare[2].

---

[1] Thurah, Hafnia hodierna, s. 212 (fig. 76). Danske atlas II 151. Garde III 290 S. Sterm, Beskr. over Kbhvn., s. 407.

[2] Kongl. resol. af 1797, 29. Marts og 8. Maj; 1799, 16. Jan.

2. *Lerches gård (1805) og senere udvidelser.*

Der oprettedes den 3. Juni 1805 en „direktion for universitetet og de lærde skoler“, bestemt til at samle hele det lærde undervisningsvæsen, som hidtil havde været delt mellem universitetets patron og kancelliet, under en fælles styrelse. Der skaffedes strax samtidig et selvstændigt lokale til den ved købet af grev Lerches gård bag Børsen, ved siden af generalitetet. Købekontrakten af resp. 13. og 25. Juni stadfæstedes af kongen ved resolution af 17. Juli. Købesummen var sat til 86,000 rdlr. (275,200 kroner).

Som vi alt forhen har set, havde denne gård til sin tid tilhørt grevinde Moth og sønnen admiral Gyldenløve; den var af hende lagt sammen af fire ældre ejendomme, af hvilke præsident Bølche ejede den anseligste (1661, 1668), den i hvilken grevinden selv boede. Ulrik Kr. Gyldenløve døde 1719, i samme år som moderen, og efter den tid træffer vi admiral Gabel boende der, ligesom viceadmiral Sehested havde boet der engang samtidig med Gyldenløve (1714). Efter Gabels bortgang fra hovedstaden (1725) boede der i nogle år en justitsråd Eichel i denne ejendom, derpå gehejmeråd Iver Rosenkrans (1731—40). Ved hans afgang fra statstjenesten og bortflytning fra hovedstaden gik den over i kongens eje og kort efter opførtes den nuværende anselige hovedbygning, dog kun med to etager, ligesom nabohuset, der samtidig indrettedes til generalkommissariat. Den første beboer var, som vi har set, prinsen af Würtemberg-Oels; efter hans bortgang købtes den af generalen grev Lerche, som var overkrigssekretær og altså havde sine forretninger lige ved siden af. Den blev lagt til grevskabet Lerchenborg, men udlejedes helt eller delvis i de følgende år. Således boede den franske general St. Germain her i den tid, da han styrede vort hærvæsen. Senere boede Henrik Stampe her og efter ham hans enke; derimod er det en fejl, når man har nævnt ham som ejer af stedet eller endog bestemt som den, af hvem kongen skulde have

købt den. Sælgeren var i virkeligheden lensgreven af Lerchenborg, kammerherre Kristian Lerche[1].

Den 11. Juli 1806 resolverede kongen, at der for at formindske faren for ildsvåde og vinde plads istedenfor den ældre mansard skulde sættes en hel etage til gaden på Lerches gård — bekostningerne ansloges til 13,000 rdlr. —, samt at den skulde optage foruden universitetsdirektionen også det tyske kancelli og kommercekollegiet. Disse sidste bestemmelser kom dog ikke til udførelse. I året 1810 klages der over, at gården ikke som påtænkt har lettet de øvrige bygningers besværligheder m. h. t. plads, men at den er bleven taget i brug af højst forskellige institutioner: universitetsdirektionen, feltkommissariatet, kommissionen for Sjællands provideríng, Københavns amtstue osv., ligesom det kongelige bibliothek her havde sit oplag af dubletter.

Det var dog forgæves, at rentekammeret ved feltkommissariatets ophævelse i dette år søgte at få plads til sine nye skattekontorer og foreslog at tage flere rum i Prinsens palæ i brug for administrationen. Særlig tænktes der på kreditkassedirektionen, som skulde have en v. d. Lühes lejlighed, selvfølgelig imod godtgørelse til denne. Finanskollegiet foreslog samtidig at lade direktionen for den vestindiske gælds likvidation få plads i palæet. Ved resolution af 27. Septbr. (1810) udtaltes det, at der ingen disponibel plads fandtes på Prinsens palæ og at rentekammeret altså måtte skaffe den andensteds. Året efter, den 10. Septbr. 1811, pålagdes det på samme måde kammeret at skaffe plads til den da oprettede kanal-, havne- og fyrdirektions sekretariat og arkiv. Overalt synes der at have været mangel på rum, især til det overhåndtagende antal direktioner og kommissioner.

Freden i Kiel i Januar 1814 med afståelsen af Norge

---

[1] Kbhvns. dipl. I 787. II 813. III 678. R. K. skattemandtal 1714 ff. K. K. Gabel, oversekretær i krigskancelliet og admiralitetet, blev 1725 stiftamtmand i Ribe. Hojer, Fr. IV, II 207. Danske atlas II 153. Danske Vitruv. I 89. Trap (2. udg.) II 197. Købekontrakten er vedheftet kgl. resol. af 17. Juli 1805.

forandrede selvfølgelig dette forhold aldeles. I årets løb indskrænkedes kontorernes antal i alle kollegier; rentekammeret nedlagde 6, toldkammeret 9, danske kancelli, generalitetet og admiralitetet hver 2, finanskollegiet et, altså ialt 22 kontorer. Hertil kom den store omdannelse i Februar 1816, som ophævede en række af de midlertidige direktioner og kommissioner og indordnede deres forretninger under tre kollegier: finansdeputationen, direktionen for statsgælden og den synkende fond, og direktionen for den almindelige pensionskasse. Pladsen blev nu for en tid så rigelig, at det ved resolution af 20. Marts 1816 endog tillodes at udleje lokaler i kommunikationsbygningen til stempelpapirforvalteren til oplag og udsalg af papir og kort.

I de følgende år udvidedes tid efter anden igen de bestående institutioner og bygningerne optoges atter fuldstændig af kontorer. Da derfor kollegiernes arkivvæsen trængte til nye lokaler, nødtes man til igen at tænke på at bygge, og da dette under de daværende forhold havde sine store vanskeligheder, kom man til for første gang til administrationens brug at lægge beslag på det store provianthus.

Det lå i sagens natur, at rentekammerets arkiv mere end de andre kollegiers stadig måtte udvides efter en stor målestok, især på grund af de omfattende regnskabsrækker, som her revideredes. Efterat derfor alt kort efter kancellibygningens indretning 3 af dens arkivlokaler var tagne i brug til kammerets sager, indrettedes der senere et arkiv på loftet, og i året 1778 toges de to af gehejmearkivbygningens østlige hvælvinger i brug til deri dels at opbevare de hertil afleyerede kammersager fra Kiel (efter mageskiftet 1773 og ophævelsen af det særlige kammer i Kiel 1777), dels at anbringe en del af sagerne fra kancelliets loft[1]. Efter de store ildebrande indrettedes endvidere, som vi har set, hjørnekælderen i kancellibyg-

[1] Rentekammerets kgl. resol. ved Kbhvns. kontor 1778, nr. 120. 1781, 23. Avg. sst. nr. 192 (Meddelelser fra R. K. arkivet 1871, s. XLVI ff. LIV ff.).

ningen til arkiv, for at lofterne helt kunde holdes fri for disse brandfarlige genstande.

Imidlertid voxede arkivmassen atter op og tiltrods for talrige kassationer lykkedes det ikke at holde den indenfor de grænser, som de daværende lokaler syntes at kræve. I året 1826 fremsattes derfor den plan at opføre et helt nyt arkivhus i gården mellem kancelliet og generalkommissariatets sidefløj (posthusfløjen). Der blev lavet en tegning og gjort et overslag på 16,794 rdlr.; bygningen skulde være 34 alen lang, 20 alen bred og kun have én etage. Dens bestemmelse skulde bl. a. være den at modtage de i året 1816 ophævede institutioners arkiver, som nu anmeldtes fra de forskellige finanskontorer eller henlå på „dertil upassende steder, f. ex. i kælderne under Børsen, hvor de var udsatte for bedærvelse“. Den plan at lægge en arkivbygning ind i Rosenkrans's gård blev dog heldigvis ikke udført; der blev givet anvisning på kælderen under Kristiansborg; senere tænkte man på slottets tilbygninger. Endelig i året 1831 optog man en tanke, som alt tidligere var bleven fremsat, den at benytte provianthusets kornlofter til arkiv. Ved skrivelse af 31. Oktober 1820 havde admiralitetskollegiet alt tilbudt denne udvej, da lofterne efter flådens tab ikke mere brugtes i samme omfang som forhen; nu gik det atter ind på tanken efter en fornyet undersøgelse (10. Januar 1832), og under 18. Juli approberede kongen planen til en indretning af to etager i fire pillefag af provianthuset med det absolut fornødne apparat af hylder. Denne indretning, som ialt kun kostede omtrent 4000 rdlr., tilendebragtes i løbet af et årstid; men det lokale, som således blev overdraget rentekammerarkivet, var så tarveligt som vel muligt. De tykke mure fra Kristian IV's tid, forsynede med små lave vinduer istedenfor de tidligere luger, tillod hverken lys eller luft at gennemtrænge de store kolde rum, og hylderne af umalede fyrrebrædder stilledes tæt op til hinanden for at få pladsen benyttet i videst mulig udstrækning. Den vundne plads var i virkeligheden også betydelig; lokalet var 47 alen

langt og (udvendig) 27½ alen bredt og omfattede som nævnt to etager. Det stødte op til gehejmearkivet, med hvis hvælvinger det i begge etager stod i forbindelse ved jerndøre. Da rentekammeret samtidig havde netop disse to hvælvinger, der atter stod i forbindelse med kancellibygningen, i hvilken arkivkontoret selvfølgelig fandtes, måtte de nye rum siges på en meget heldig måde at slutte sig til de ældre, såvel som til selve kollegierne[1].

I kong Kristian VIII's tid fandt der et par udvidelser sted, som dog ikke gik udenfor kollegiebygningernes egen grund.

I foråret 1844 nødtes rentekammeret til for at skaffe plads at henvende sig til generalkommissariatet, som efterhånden havde fået anvist forskellige lokaler i de civile kollegiers bygninger, med ønske om at få disse tilbage. Dette kollegium var ved forordning af 20. Januar 1808 oprettet af det tidligere generalitets- og kommissariatskollegium, idet hærens kommandosager, som hidtil havde gået gennem dettes generalitets- og kommandokontor, udskiltes og henlagdes under den højstkommanderende general og den ny oprettede generalstab. Denne deltes igen i en generaladjutantstab og en generalkvartermesterstab, af hvilke den første med sit bureau fik sæde på Amalienborg (Kristian VII's palæ), i kongens umiddelbare nærhed; den fik efter tronskiftet, ved parolbefaling af 30. December 1839, navn af „bureau for armeens kommandosager". Generalkvartermesterstaben fik bolig i sidebygningen til det Reventlovske palæ, den såkaldte „guide-kaserne" i Blancogade (Fredericiagade)[2]. Imidlertid var også generalkommissariatskollegiets forretninger i årenes løb tiltagne så meget, at der ikke nu kunde være tale om at opgive noget af den plads, det indtog i bygningerne, og kongen resolverede da under 24. Juli (1844), at der måtte anvendes indtil 8000 rbdlr. på opførelsen af en ny etage på kollegiets gård isteden-

[1] Meddelelser fra rentekammerarkivet 1871, s. LXXXI ff. Bygningsjournal 1861, 17 b.

[2] Storm, Kbhvn., s. 69. J. Davidsen, Det gamle Kbhvn., II 133.

for den daværende trefags kvist. Den herved opnåede forøgelse i plads var ikke ringe, især da loftsetagen samtidig opførtes som mansard. Husets længde er (udvendig) 46½ alen, dets dybde 18 alen og hver etages flademål altså 837 □ alen.

I det følgende år nødtes man ikke des mindre til at skaffe yderligere plads i Lerches gård, men her fandt man på en anden udvej. Da nemlig „komiteen i anledning af den nye matrikels indførelse“ (oprettet ved kongl. resol. af 19. Septbr. 1840) trængte til en udvidelse af sine små lokaler i forhuset, kunde de ikke mere skaffes tilveje i dette, men måtte indrettes i en staldbygning ud til provianthuset. Lerches gård var dengang optagen af en række forskellige institutioner: universitetsdirektionen, enkekassen, det tyske kancelli, domænebestyrelsen, det islandske kontor under rentekammeret, landvæsens- og matrikelkontorerne, karantænedirektionen og forskellige revisionskontorer.

Der var samtidig med gårdens køb bleven indrettet en beboelseslejlighed for etatsråd Arentz i det smukke havehus ved stranden (syd for nuværende fiskehal). Efter hans enkes død overlodes det til konferensråd Rothe. Det var et toetages grundmuret hus, dertil den smukke have med 100 frugttræer og en staldbygning med rullestue osv. Dette udhus til Lerches gård ligger helt inde på generalitetsgårdens oprindelige grund og er øjensynlig opført efterat dennes sidefløj var bleven ført helt over imod provianthuset (1741). Da hele haven lige over til kancellibygningen forhen var bleven henregnet til Rosenkrans's ejendom, var det intet under, at man efter købet af denne, for så meget som muligt at skåne det store haveanlæg, lagde staldbygningen helt herind.

I Marts måned 1846 flyttede matrikelkomiteen sine kontorer og sit arkiv ind i denne staldbygning, som samtidig sattes i forbindelse med den gamle posthusfløj[1].

[1] Boligen i Lerches have: bygningsdomænejournal 1864. fol. 145, nr. 41. Ma-

3. *Konstkammeret opløses.*

Det bestemtes ved kongl. resolution af 3. Februar 1821, at konstkammeret, som i 150 år havde haft sit lokale i den store bibliothekbygning, skulde opløses i sine enkelte hovedbestanddele og samtidig flytte ud af sit hidtilværende hus. Der skulde for fremtiden oprettes et særligt konstmusæum og en malerisamling, medens de naturhistoriske genstande såvel som de instrumenter, der fandtes i konstkammeret, skulde afleveres til andre samlinger, således som det alt før var sket med model- og med mønt- og medaljesamlingen.

Anledningen til denne bestemmelse var bygningens forfaldne tilstand; loftet viste sig at være så brøstfældigt, at en hovedistandsættelse var nødvendig, og en bortflytning af konstkammeret i nogen tid ansås i alle tilfælde for uundgåelig. Samtidig fornyede bibliotheket sin anmodning om at få den hele etage til sin rådighed, en udvidelse, som var bleven en næsten uafviselig nødvendighed.

Der blev som følge af den tagne bestemmelse udnævnt 5 „kommissioner“, hver bestående af to medlemmer, til at gennemgå og beskrive det fremtidige konstmusæums forskellige afdelinger, medens det overdroges konstkammerforvalteren J. K. Spengler alene at beskrive de forskellige samlinger af malerier, dels i konstkammeret, dels på de kongelige slotte[1].

Efterhånden som dette arbejde tilendebragtes, udskiltes det uensartede og der oprettedes nye særskilte samlinger som dele af det nye konstmusæum. Til at huse dette købtes den 29. Oktober 1822 på avktion efter handelshuset Terbork Suel & comp.'s fallit gården nr. 274 i Dronningens tværgade (nu gadenummer 7) for 31,720 rbdlr. sølv. Den bestemtes ved kongl. resolution af 26. April i det følgende år til det nævnte

trikelkomiteens indflytning: bygningsadministrationens journal 1845, nr. 382. 1846, nr. 189. Bygn. dom. jour. 1846, register: komiteen (kongerigets arkiv). Staldbygningen findes alt på grundplanen af Kbhvn. i Danske Vitruv. (1746).

[1] Genealogisk arkiv s. 307 ff.

brug og indrettedes derpå i overensstemmelse med den påtænkte anvendelse[1].

Omflytningen fra den gamle til den nye bygning fandt sted i året 1824. Den 11. Juni i dette år resolverede kongen, at billedgalleriet foreløbig kunde flyttes ind i Kristiansborgs øverste („kronprinsens") etage, da konstkammerets lokaler skulde underkastes en reparation. Når denne var tilendebragt, skulde der træffes nærmere bestemmelse om, hvorvidt galleriet skulde flyttes tilbage eller det skulde vise sig, at bibliotheket ikke kunde undvære noget af den ledige plads. De rum, som anvistes på slottet, henstod med aldeles rå mure og passede ikke til varigt gemmested for malerierne.

Året efter havde det imidlertid tilstrækkelig vist sig, at der ikke kunde være tale om en tilbageflytning til bibliotheket, og den 7. Juni (1825) resolverede kongen altså, at værelserne på slottet nu skulde sættes i en tålelig stand, væggene gibses osv., for at billederne kunde hænges op og gøres tilgængelige igen, om end det fremdeles fastholdtes, at det var „indtil videre, på ubestemt tid"[2].

Samtidig var indretningen af konstmusæet i gården i Dronningens tværgade og sagernes henflytning til denne tilendebragt. Den 27. Maj 1825 efterbevilgede kongen omkostningerne ved bygningens omordning — de beløb sig ialt til 993 rbdlr. 16 sk. sedler og tegn —, og den 30. næstefter opløstes konstkammeret definitivt, medens der samtidig oprettedes en kongelig malerisamling og et kongeligt konstmusæum; J. K. Spengler udnævntes til inspektør ved dem begge[3].

Billedgalleriet var fuldstændig ordnet og katalogiseret et par år efter; det indeholdt da 921 stykker, af hvilke 160 tilhørte de forskellige italienske skoler, 173 den flamske, 353

---

[1] Finansdeputationens kongl. resol. 1825, 167.

[2] Kongl. resolutioner gennem slotsbygningskommissionen, 1824, 11. Juni; 1825, 7. Juni.

[3] Kongl. resol. gen. R. K. 1825, 146. Genealog. arkiv s. 312. Nord. tidsskrift I 87 ff. 490 f.

den hollandske, 79 den tyske og 23 den franske skole; 113 stykker var malede af afdøde danske konstnere. Fra samme tid af (sommeren 1827) åbnedes samlingen for publikum, idet dog de danske malerier indtil året 1836 undtoges herfra[1].

Den plads, som malerierne optog i slottet, var meget indskrænket, ialt 10 værelser i den nordlige fløj. Spengler var vant til at hjælpe sig med lidt og de rå vægge gjorde det yderligere tilrådeligt at bedække alt fra øverst til nederst med billeder. Da rummene imidlertid var 17 fod høje, kunde dette ingenlunde siges at være en heldig fremgangsmåde.

Da senere, strax efter kong Kristian VIII's tronbestigelse, ved resolution af 20. Februar 1840 samlingens sale forøgedes og sattes i en passende stand, medens dens billeder underkastedes en kritisk revision, voxede den i omfang, samtidig med at dens indhold formindskedes. Der anvendtes hertil en bekostning af 8000 rbdlr. Fra 10 er malerisamlingen efterhånden udvidet til i vor tid at fylde 22 sale, medens stykkernes antal er gået ned til 750, hvoraf de 500 af ældre fremmede konstnere. Salenes gulvareal er henved 6000 □ alen, hvoraf den større halvdel falder på den ældre konst; dertil kommer bibliothekværelser, magasinlokaler osv. med et fladerum af 2000 □ alen; ialt altså henved 8000 □ alen. Det med malerier behængte fladerum på væggene, mellemrummene iberegnede, udgør godt 5000 □ alen, eller omtrent 1000 løbende alen[2].

Det kongelige konstmusæum i Dronningens tværgade var en bygning på tre etager med 6 rummelige værelser i hver; den optog hvad der blev tilbage af konstkammerets samlinger, efterat en omfattende udrensning af uvedkommende ting havde fundet sted. Allerede 1811 havde man skilt sig af med adskillige sager ved avktion og dette gentoges flere gange senere; 1823 afleveredes på én gang efter forslag af Thorlacius og Thomsen 524 stykker til Rosenborg, medens andet modtoges

[1] Genealogisk arkiv s. 309 ff.

[2] Slotsbygningskommissionens forhandlingsprotokol.

i vederlag derfor; samtidig og i det følgende år foretoges der afleveringer til tøjhuset, instrumentsamlingerne, konstakademiet, bibliotheket, botanisk have og kirurgisk akademi. Endelig i 1826 kom den store aflevering til naturhistorisk musæum, hvis samtidige oprettelse vi strax skal omtale[1].

Konstmusæet faldt oprindelig i 5 afdelinger, der dog efterhånden behandledes i tre hovedgrupper, som atter faldt sammen med opstillingen i de tre etager. I stuen fandtes oldsagssamlingen, oprindelig delt i en ægyptisk-græsk-romersk og en nordisk afdeling. De ægyptiske sager indtog her to, de græsk-romerske to og de nordiske to værelser.

På første sal fandtes oprindelig kun „konstsagerne", men senere føjedes hertil „kostbarhederne" fra 2. sal. Det var en temmelig broget samling, bl. a. grundstammen til det nuværende oldnordiske musæums afdeling for middelalderen og den nyere tid.

På anden sal var de mærkværdigheder fra Grønland, „Mohrenland" (Indien) og Kina samlede, som danner grundstammen for det nuværende ethnografiske musæum. De havde i konstkammeret indtaget den „indianske sal", men fortrængte i musæet snart „kostbarhederne" fra den øverste etage og synes at have været den første samling, som endda følte sig utilbørlig indsnævret i det nye hus. Alt 1844 tales der i den korte „Udsigt over konstmusæets afdelinger" om, „at der er grundet håb om, at det vil være den af de kongelige samlinger, som man først og om ikke lang tid kan vente indflyttet i et stort og for den udmærket passende lokale".

Konstmusæet var ligesom forhen konstkammeret tilgængeligt for offenligheden på samme måde som Rosenborg nu, altså for en betaling af 6 kroner for selskaber indtil 12 personer. Ved kongelig resolution af 1. Januar 1845 åbnedes det derimod for alle og det pålagdes regaliefonden at udrede 500 rbdlr. for det nødvendige tilsyn.

[1] Konstkammerinventarieregnskaber i kongerigets arkiv.

Konstmusæet i Dronningens tværgade var iøvrigt i videnskabelig henseende et historisk vigtigt mellemled mellem det gamle konstkammer, hvis hensigt nærmest var at vække beskuerens forbavselse, og de nyere videnskabelige samlinger. Her udvikledes først den tanke, at det ikke så meget kommer an på at samle, hvad der til forskellige tider har været eller som på forskellige steder er sjældent og ualmindeligt, men nok så meget på, hvad der har været brugt eller bruges i det daglige liv, hvad der giver livet i de forskellige tider og på de forskellige steder sin ejendommelige karakter. Deraf fulgte igen, at de enkelte samlingers indre ordning blev forandret, således at man opgav hensynet til stof eller andre uvæsenlige omstændigheder og søgte at bringe en kronologisk eller ethnografisk tråd ind i den[1].

Imidlertid var der i århundredets begyndelse dannet en særlig oldnordisk samling i bibliotheket over Trinitatis kirke. Det var bibliothekaren Rasmus Nyerup, som grundlagde denne samling samtidig med oprettelsen af en kommission „for at opbevare og anvende til offenlig brug de i kongens riger Danmark og Norge værende oldsager". Kommissionen var nedsat den 22. Maj 1807 efter forslag af daværende professor, senere biskop Fr. Münter, og Nyerup var dens første sekretær og mest ihærdige medlem.

I året 1832 havde denne samling nået et sådant omfang, at kongen ved resolution af 4. September efter hofmarskal Hauchs tilskyndelse bestemte 6 værelser i Kristiansborgs nørre fløjs stueetage, dels ud til ridebanen, dels til prins Jørgens gård, til dens opstilling. Det tillodes slotskommissionen til værelsernes istandsættelse at anvende indtil 2000 rbdlr.

Et par år efter optoges denne del af slottet iøvrigt efterhånden af Thorvaldsens værker, alt som de ankom hertil fra Rom; 4. Oktbr. 1835 gaves der anvisning på 7 værelser, som henstod med rå vægge; 10. Novbr. 1838 kom hertil 5 andre, alt istandsatte, tilligemed korridoren.

[1] Kort udsigt osv. 1844, s. 13. 37 f. 17.

I kong Kristian VIII's tid udvidedes derefter oldsagssamlingen efterhånden som Thorvaldsens værker flyttede ud (resol. af 7. Juli 1842), og i året 1844 optoges den oldnordiske afdeling af konstmusæet i hovedsamlingen på Kristiansborg, som tilsidst fik et omfang af ialt 18 værelser. Den indtog nu i forening med oldskriftselskabet og det ved resolution af 7. Februar 1846 oprettede historisk-arkæologiske arkiv hele slotsfløjen fra ridebanen og kolonaden til dronningens trappe, som kongen spøgende for samlingens talsmænd betegnede som „verdens ende".

De ledige værelser i konstmusæet optoges fra den tid af ved en ny oprettet amerikansk afdeling, hvorved altså den ethnografiske afdeling fik nogen lettelse[1].

Det oprindelige „naturalkammer" i konstkammeret var imidlertid bleven indlemmet i det naturhistoriske musæum.

Efterat der i året 1796 var bleven nedsat en kommission under hertugen af Avgustenborgs forsæde for at overveje midlerne til at oprette et „musæum for naturvidenskaberne", dets lokaler og bekostningen ved deres erhvervelse og indretning, udvirkede denne en kongelig resolution af 25. Maj 1804, hvorved der til dette brug gaves anvisning på en sidebygning til det afbrændte slot. Der sluttede sig dengang, som vi alt forhen har set (s. 315), to bygningsfirkanter til slotskirken; den første brugtes for stuens vedkommende til vognremiser, medens theatret havde sin malersal ovenpå (det var den, som ved reskript af 4. Januar 1839 skænkedes til et musæum for Thorvaldsens værker); den anden, som sluttede sig umiddelbart hertil mod vest, stod endnu halv nedbrændt, og til den sluttede sig atter en garderstald. Det var denne anden firkant, forhen i 5 år sæde for konstakademiet, som bestemtes til naturalkammermusæum, deri indbefattet kemisk laboratorium og forelæsningssale. Ved samme tid udskiltes samlingen af mineralier fra konstkammeret og optoges i universitetets (19.

[1] Hindenburg, Bidrag til den danske arkæologis historie (Dansk månedsskrift 1859, I). A. D. Jørgensen, Georg Zoega, s. 182 (226).

Juli 1804). Men indretningen af et naturalmusæum trak ud fra år til år, idet der stilledes større fordringer end slotsbygningskommissionen troede at kunne gå ind på. Ved resolution af 27. Januar 1818 bestemtes endelig ruinen til nedbrydning, således at fundamenterne bevaredes.

To år efter bestemtes det ved kongl. resol. af 14. Oktober 1820, at der skulde lejes lokale til de samlinger, som staten havde fået af det naturhistoriske selskab, i grev Lerches gård, nr. 187 (nu gadenummer 10) i Stormgaden, og godt 6 år efter, den 12. Februar 1827, gav kongen sit samtykke til, at denne gård købtes af statskassen til et naturalmusæum. Købet sluttedes den 18. Marts næstefter for 21,000 rigsbankdaler rede sølv (42,000 kroner). Gården var af greven i året 1811 købt for den sexdobbelte sum, 85,000 rdlr. kurant (272,000 kroner). Det var den samme gård, som i årene 1726—1807 havde været i slægten Holstein-Ledreborgs besiddelse og i hvilken videnskabernes selskab i de første 21 år holdt sine møder under Johan Ludvig Holsteins forsæde. En del af ejendommen var 1827 lejet ud til beboelse; men ved resol. af 9. Juni bestemtes, at kun musæets inspektør, prof. Reinhardt måtte beholde sin lejlighed. Året i forvejen var alt konstkammerets hele naturalsamling optagen i dette musæum. Den 24. April 1829 opløstes kommissionen for tilvejebringelsen af et naturalmusæum, og der udnævntes en direktion for det således omsider lykkelig tilvejebragte[1].

Vi vender herefter tilbage til det af konstkammeret forladte lokale i Fredrik III's bygning på Slotsholmen. Neppe var i efteråret 1824 udflytningen af malerier og musæum foregået, før man begyndte på den hovedreparation, som havde gjort udflytningen til en bydende nødvendighed. „Tømmerværkets brøstfældighed var så stor“, siges der, „at næsten

[1] Kollegialtidende 1799, s. 254. 1804, s. 440. 1829, s. 414. Slotsbygningskommissionens kgl. resol. af 1818, 27. Jan.; 1827, 12. Febr., 9. Juni; 1839, 12. Juni (med forestillinger). P. Brock, Det Holsteinske palæ i Stormgade (Danske samlinger, 2. række, III 297 ff.). Genealogisk arkiv s. 307.

alle bjælkehoveder på loftet over hele bygningen var oprådnede. Kobbertaget var i den grad beskadiget, at det fandtes rådeligere rent at borttage det og at ombytte det med et nyt tegltag, end at nøjes med en meget bekostelig og dog usikker istandsættelse.“ Den svære tømmerkonstruktion, som bar øverste etage og loftet, måtte desuden nedtages og flyttes, da der havde dannet sig en skævhed hele bygningen over.

Det viste sig snart, at bibliotheket ikke kunde nøjes med mindre end den hele etage, og som vi har set opgav man altså at flytte enten malerisamlingen eller dele af konstkammeret tilbage til det tidligere lokale. Da istandsættelsen derefter under ledelse af hofbygmester J. H. Koch var tilendebragt i løbet af året 1825 og den indre omdannelse af rummene i det følgende år, toges det hele i brug 1827, hvorved bibliotheket opnåede det omfang, som det beholdt indtil 1862.

Anden sal bestod forhen i bygningens oprindelige del (altså undtagen Harsdorfs tilbygning ind imod tøjhuset, som indrettedes til bogsal) af to 7 alen brede kabinetter ved siden af trapperne i husets østre og vestre ende og derimellem af et længdegalleri mod nord og 5 sale mod syd. Nu lagdes der til det vestlige kabinet, som siden bibliothekets åbning for publikum 1796 havde været brugt til læsestue, en udvidelse af 10 alen; de tiloversblevne 114 alen deltes i tre sale, i husets hele dybde ($18^1/_2$ alen indvendig), den første, 64 alen lang, til bogsal; den næste, 35 alen lang, til håndskrifter, og den tredje, 15 alen, til kobberstiksamling[1].

Det må endvidere bemærkes, at det store loft ved konstkammerets udflytning var bleven gjort ryddeligt og nu henstod til bibliothekets afbenyttelse.

Kort tid efter udskiltes der som følge af denne udvidelse en særlig samling af bibliotheket, nemlig den kongelige kobberstiksamling. Et par år efter at det hertil bestemte lokale var istandsat, overdroges det (1831) til en komité, bestående af

[1] Nord. tidsskr. for historie, literatur og konst, III (1829), s. 632 ff.

baron K. F. Rumohr og J. M. Thiele, at ordne og beskrive alle de konstblade og tegninger, som fandtes i bibliotheket, og den 24. Februar 1835 erklæredes samlingen for selvstændig med J. M. Thiele som inspektør. Den 4. April 1843 åbnedes den dernæst til offenlig afbenyttelse. Den bestod da af ialt 37,634 blade, ordnede i 401 portefeuiller[1].

VI. Tiden fra 1848.

1. Regeringsforandringen 1848—49.

Den 23. Oktober 1848 åbnedes den grundlovgivende rigsforsamling på Kristiansborg, og den 24. November næstefter udkom den kongelige kundgørelse, hvorved rigets øverste styrelse definitivt fordeltes mellem 7 ministerier, efterat allerede under 24. Marts den kollegiale styrelsesform var afskaffet, danske kancelli opløst i et justits- og et kirke- og undervisningsministerium, departementet for de udenrigske anliggender omdannet til et udenrigsministerium og de to militære kollegier til et krigs- og et marineministerium. Nu trådte der endvidere et indenrigs- og et finansministerium istedenfor det hidtilværende rentekammer, generaltoldkammer og kommercekollegium, finansdeputationen, direktionen for statsgælden og den synkende fond, direktionen for den almindelige pensionskasse og forskellige selvstændige kommissioner. Den gennemgribende omdannelse af rigets hele forfatning og regeringsform, som var en følge af disse foranstaltninger, fik imidlertid foreløbig kun et meget svagt udtryk i dispositionerne over statens offenlige bygninger.

Under 5. Avgust nedlagde justitsministeren efter bemyndigelse af statsrådet forestilling om anvendelsen af forskellige

[1] Werlauff, Kongl. bibl. hist., s. 408. 410. Nord. tidsskrift III 636. 638. Emil Bloch, Den kgl. kobberstiksamling, s. 1.

lokaliteter til brug for rigsforsamlingen. Statsrådet holdt for, at sagens betydning naturligt udkrævede, at det kongelige residensslot valgtes til sæde for den grundlovgivende forsamling, og det fandt endvidere, at der her kun kunde være tale om højesterets festsal i stueetagens søndre fløj. Det antoges endvidere, at der vilde blive brug for 6 værelser til ministrene, præsidenten og medlemmerne, desuden et værelse til sekretariat og et til arkiv.

Ved siden heraf foreslog statsrådet at overlade forsamlingens præsident salsetagen i Kristian VII's palæ på Amalienborg, idet det udtaltes, at „et sådant fælles foreningspunkt, hvor medlemmerne privat kan mødes og udvexle deres anskuelser, vil bidrage til at formindske adskillelsen mellem de forskellige partier, som kan danne sig, og til at forkorte diskussionerne i selve forsamlingen". Stueetagen i dette palæ brugtes dengang dels af overhofmarskallatet, dels af krigsministeriet (det ældre „bureau for armeens kommandosager"), salsetagen henstod derimod uden særlig anvendelse, til brug ved fyrstelige besøg.

Ved resolution af 12. Avgust gav kongen sit samtykke til den af statsrådet påtænkte ordning, dog „kun for denne gang". Den nærmere indretning foretoges derpå strax efter og tilendebragtes snart; den beløb sig for Amalienborgs vedkommende til en udgift af 28 rdlr. 12 sk., for lokalernes indretning på Kristiansborg til 390 rdlr., og for nyt indbo foruden det ældre, der hidførtes fra stændersalen i Roskilde, til omtrent 1100 rdlr., deraf over halvdelen til nye lamper.

Allerede før rigsforsamlingen sammentrådte, viste det sig imidlertid, at man havde været for knap i sine beregninger; der forlangtes tre rum til trykkeriets brug og to til bureau; de første anvistes i kælderen. Ligeledes gjorde forsamlingens præsident prof. Schouw strax fordring på en bedre udstyrelse af salen, anbringelse af gulvtæpper, en rigeligere belysning osv. Der medgik således ialt 3618 rdlr. 2 sk. til indbo.

Derimod gav han fuldstændig afkald på brugen af den ham tiltænkte lejlighed på Amalienborg[1].

Efterat der dernæst ved grundloven af 5. Juni 1849 var oprettet en rigsdag med to ting, resolverede kongen under 29. Juli, at der skulde skaffes lokale til den i Kristiansborgs søndre halvdels stueetage, således at rigsforsamlingens sal bestemtes til folketingssal, medens landstinget fik en forsamlingssal i fløjen ud til slotspladsen, den tidligere overhofmarskallejlighed. Desuden bestemtes 9 værelser til udvalg og andre til rigsdagens øvrige fornødenheder. Et par finanskontorer måtte flyttes op i mezzaninen.

På dette grundlag har som bekendt rigsdagen siden den tid forøget sine lokaler, således at den nu omfatter hele stueetagen i slottets sydlige halvdel, mellem hovedporten, kolonaden og løngangsporten, med største delen af den tilsvarende mezzanin og halvdelen af den tilsvarende kælder, ialt henholdsvis 9338, 6703 og 4783 □ alen.

Efter ministeriernes oprettelse approberede premierministeren under 2. Decbr. 1848 en plan til lokalernes fordeling imellem dem. Kancellibygningen og de nærmest liggende lokaler i slottet tildeltes derefter justits-, finans- og indenrigsministerierne, medens kirke- og undervisningsministeriet samledes i Lerches gård (om den tidligere universitetsdirektion), og udenrigsministeriet ligeledes indrettedes her i største delen af det slesvig-holsten-lauenborgske kancellis lokaler. Dette sidste beholdt kun to værelser tilbage, til expedition af de enkelte sager, som endnu udfærdigedes gennem det indtil dets fuldstændige opløsning den 2. September 1849, og til arkivkontor.

Krigsministeriet var oprettet den 25. Marts ved en sammensmeltning af generalkommissariatskollegiet og bureauet for armeens kommandosager (s. 340). Dette bureau, som nu udgjorde en del af krigsministeriets første afdeling, flyttedes

[1] Akter i justitsministeriets og rentekammerets arkiv (bygningsjournal 1849, nr. 574, pk. nr. 72).

fra Amalienborg til Lerches gård, hvor det fik de værelser, som rentekammerets generaldecisor og kommissionen for de usserødske fabrikker havde afbenyttet, såvel som det tyske kancellis såkaldte lauenborgske sal.

Den samlede udgift ved de civile ministeriers omflytninger og de deraf foranledigede reparationer beløb sig, da regningerne i Marts måned 1849 samledes, til 6840 rdlr.

2. *Monarkiets oprettelse 1852.*

Efterat ministeren for Slesvig alt i foråret 1851 havde fået særskilte kontorer anvist i regeringsbygningen, ligesom også den kongelige kommissarius for Holsten havde fået enkelte værelser, blev det nu som følge af den kongelige kundgørelse af 28. Januar 1852 bestemt, at de to ministerier, henholdsvis for det danske og for de to tyske hertugdømmer, skulde organiseres i umiddelbar forbindelse med monarkiets fælles og kongerigets særlige ministerier. Regeringskontorerne i Flensborg flyttedes derfor her til byen og det holsten-lauenborgske ministerium indrettedes i lighed med, men fuldstændig adskilt fra det slesvigske.

Det viste sig snart at være en umulig opgave at finde plads til disse regeringskollegier i de hidtil benyttede bygninger. Det slesvigske ministerium fik dels anvist værelser i kancelliet, dels i den gamle posthusbygning; for at skaffe plads tilveje, måtte direktionen for invalideforsørgelsen indtil videre flytte ud i Rosenborg kommandantbolig, medens det statistiske bureau flyttede til porcellænsfabrikken. Der toges samtidig fat på at opføre en sidebygning til Lerches gård ud imod haven. Det holstenske ministerium indrettedes foreløbig i hovedbygningen, i udenrigsministeriets lokaler, medens dette flyttedes til Amalienborg. I Novbr. 1852 fremkom dernæst indenrigsministeriet med den plan fra grunden af at regulere de civil-ministerielle kontorers temmelig brogede fordeling i bygningerne. Det foresloges at tildele finans- og indenrigs-

ministeriet tilligemed det slesvigske ministerium kancelli-, forbindelses- og posthusbygningen, medens justits- og kirkeministerierne tilligemed det holstenske ministerium skulde anbringes i Lerches gård. Denne plan stødte imidlertid på en bestemt modstand fra justitsminister A. V. Schels side. Han fremhævede med føje, at hans ministerium i alt væsenligt havde taget arv efter det tidligere danske kancelli og derfor måtte siges at have et berettiget krav på at beholde de lokaler, som, sålænge kancellibygningen havde stået, havde tilhørt dette, i alle tilfælde så længe, indtil der andensteds kunde skaffes det fuld erstatning, ikke blot for sine kontorer, men også for det uundværlige arkiv. Denne indsigelse havde en fuldstændig opgivelse af planen til følge.

At flytte udenrigsministeriet til Amalienborg havde alt været påtænkt dengang den kongelige kundgørelse om civillisten blev udstedt (30. Maj 1849), idet palæerne på Amalienborg heri bestemtes til salg eller bortleje, forsåvidt de ikke måtte bestemmes til „hotel for udenrigsministeriet og for en af statens samlinger".

I efteråret 1851 havde det dernæst været på tale at indrette Kristian VII's palæ til udenrigsministerium, men det var dengang strandet på overhofmarskallens modstand. Denne gjorde nemlig gældende, at han selv havde lejlighed her efter at være fordreven fra sin tidligere bolig af landstinget; desuden boede prinsen af Bentheim-Steinfurth her, andet var udlejet eller måtte holdes i beredskab til mulige fyrstelige besøg. Planen blev for dengang opgiven, men fremsattes nu igen af det nye ministerium i forestilling af 20. Februar. Ved resolution af 4. Marts afslog kongen det vel af hensyn til prinsen: men da der strax efter nedlagdes en ny forestilling, i hvilken det udtaltes, at den hele foranstaltning kun skulde være midlertidig, medens den endelige plan gik ud på at skaffe ministeriet plads i nr. 123 i Amaliegade (det såkaldte gule palæ), gav kongen under 15. Marts sit samtykke til flytningen. Palæet blev derpå således fordelt, at overhofmarskallen beholdt

stuen, ligesom udenrigsministeren beholdt de værelser i salsetagen, som han alt i nogen tid havde haft[1], medens ministeriets kontorer nu indrettedes i den mellemliggende mezzanin. Neppe 8 dage efter at denne bestemmelse var tagen, døde enkedronning Marie Frederikke (21. Marts) og derved blev det af hende beboede sydøstlige (Fredrik VI's) palæ ledigt. Under 22. Juli samme år bifaldt kongen derefter, at det for fremtiden skulde anvendes på følgende måde: i stuen skulde udenrigsministeren have sin embedsbolig, i mezzaninen skulde hans ministerium anbringes og i salsetagen skulde højesteret have sit lokale, ligesom udenrigsministeren her kunde få enkelte konferenseværelser. Rettens flytning var en følge af kongens ønske om at få det oldnordiske musæums lokale på Kristiansborg til beboelse, hvorfor dette måtte flyttes over til Prinsens palæ i højesterets lejlighed.

Denne plan stødte imidlertid på modstand i rigsdagen og måtte tildels opgives; dog bevilgedes der i finansloven af 31. Juli 1853 ialt 7000 rdlr. til højesterets flytning. Under 8. Oktober næstefter resolverede kongen derpå, at indretningen af palæets salsetage skulde finde sted efter den tidligere plan, medens det iøvrigt bestemtes til bolig for tronfølgeren, prins Kristian af Danmark. Dette sidste kom dog ikke til udførelse. Efterat højesteret derpå strax efter nyår 1854 var flyttet ind i palæet, genoptog udenrigsministeren sin tidligere plan at flytte over i Fredrik VI's palæ, idet han foreslog også at flytte arkivet fra kancellibygningen til et hvælvet køkken i mezzaninen. Han opnåede dog kun at få tre værelser i palæets stue, ud til haven, indrettede til konferenser med de fremmede gesandter, og dette endda kun som vederlag for afståelsen af et par sale i Kristian VII's palæ. Det ved „forordning om det danske monarkis fællesanliggender“ af 26. Juli (1854) skabte midlertidige rigsråd på 20 kongevalgte medlemmer fik

[1] Bluhme var den 18. Oktbr. 1851 bleven minister, men hans familie var bleven i Helsingør, hvor han som bekendt var direktør for Øresunds toldkammer.

nemlig anvist lokale på Amalienborg, og i Avgust måned sattes den såkaldte „riddersal“ og „skilderigemakket“ i Kristian VII's palæ istand til at modtage rådet, som var indkaldt til 1. September. Salen blev smukt udstyret, med plads til de 20 medlemmer, formanden og de 8 ministre. — Det senere rigsråd (efter forfatningen af 2. Oktbr. 1855) holdt som bekendt sine møder i rigsdagens lokaler.

Udenrigsministeriet har stadig senere beholdt sit lokale på samme sted, i Kristian VII's palæ. Det indtager for øjeblikket en plads af henved 2000 □ alen i mezzaninen, henved 3500 □ alen i salsetagen og 500 □ alen i stuen. Denne sidste indtages af arkivet, som først i året 1878 flyttedes hertil fra kancellibygningen. Værelserne i Fredrik VI's (nu den regerende konges) palæ er selvfølgelig forlængst opgivne.

Samtidig med udenrigsministeriets flytning fra Lerches gård byggedes der i denne som forhen nævnt en selvstændig sidebygning, fra hovedbygningens sydlige ende ned til og ind i haven. Overslaget af 7. April 1852 lød på 31,597 rdlr. 14 sk.; det overdroges ved licitation til tømmermester Møller for 28,000 rdlr. Bygningen stod færdig før jul og sattes i den følgende sommer i forbindelse med hovedbygningen ved smalle gange i alle etagerne.

Denne sidebygning er som bekendt opført efter de tarveligste fordringer; dens dybde er 13½ alen, længden 54 alen; den har foruden kælder: stue, 1. og 2. sal og mansard, med ialt 32 værelser; det samlede fladeindhold er omtrent 3000 □ alen. I denne bygning samledes det holsten-lauenborgske ministeriums kontorer.

Endnu en tredje betydelig udvidelse fandt sted i året 1852, idet store rum af proviantgården toges i brug til administrationens arkiver. Den 24. Marts fik det slesvigske ministerium et loft til sit arkiv og den 11. Maj næstefter fik indenrigsministeriet en betydelig udvidelse af sine lokaler. Som vi har set, havde rentekammeret alt 1832 fået 47 alen i to etager, nærmest gehejmearkivet; dertil blev nu lagt det

tilsvarende loft (3. sal) og desuden 32 alen i begge de gamle etager, til næste brandmur. Slesvigsk ministerium fik loftet over denne samme strækning, således at nu ialt 79 alen i tre etager var tagne i brug til arkiver. Den hele tilvæxt var næsten 4000 □ alen (det ældre ialt godt 2500 □ alen).

Også matrikelarkivet lagdes noget senere ind i proviantgården, medens kontorerne udvidedes. Efter et den 24. August 1852 fremsat forslag sattes en anden etage på den gamle staldbygning ved Lerches gård, foreløbig i en længde af 29 alen fra proviantgården ud, for her at indrette to tegnestuer. Ligeledes indrettedes der kontorer i resten af bygningen, som konferensråd Rothe benyttede til brændehus, rullestue og tørreloft, hvorfor der måtte skaffes ham erstatning i et nyt udhus i vedhaven. Af proviantgårdens hvælvede stue overlodes 57 alen fra bygningens sydende til et matrikelarkiv, ialt godt 1500 □ alen, af hvilke dog kun omtrent halvdelen foreløbig toges i brug. Disse indretninger udførtes 1853.

Til disse omfattende udvidelser (Amalienborg, sidebygningen i Lerches gård og proviantgårdens arkivlokaler) sluttede sig i de nærmest følgende år et par mindre byggeforetagender. I Sommeren 1854 omdannedes mansardetagen på Lerches gård ud til haven til en fuld etage, og først på året 1856 sattes der en ny etage på forbindelsesbygningen mellem kancelliet og krigsministeriets gård, idet hele denne bygning bestemtes til det ny oprettede fælles indenrigsministerium. Ingen af disse udvidelser havde dog nogen fremtrædende betydning[1].

3. *Omflytninger efter tronskiftet 1863.*

Tronskiftet den 15. November 1863 foranledigede højesterets flytning fra Fredrik VI's palæ på Amalienborg, som indrettedes til residens, til Kristiansborgs nordlige fløjs stueetage.

[1] Hele dette afsnit såvel som det følgende er udarbejdet efter akterne ved indenrigsministeriets bygningskontor og bygningsdirektoriet (kongerigets arkiv).

Allerede i December måned blev de første forberedelser til denne forandring trufne og ved kongelig resolution af 28. April 1864 bestemtes det, at retten skulde have hele den del af slotsfløjen, som forhen havde været optagen af den nordiske oldsagssamling og senere dels havde afgivet beboelsesrum for den afdøde konge, dels havde været anvendt til statsråd og til kongens private våbensamling. Indflytningen fandt sted i Juli måned. Det var netop 70 år efterat retten ved den store ildsvåde var bleven fordrevet fra slottet, hvor den fra umindelige tider havde været holdt.

Allerede i året 1863 havde det holstenske ministerium begyndt at flytte sine kontorer over til Pløn, hvor der som bekendt blev oprettet en særlig regering for de tyske hertugdømmer. Efterat forbundsexekutionen dernæst var indtrådt ved juletid, stansedes ministeriets virksomhed så godt som aldeles. Krigens ulykkelige gang havde året efter samme følge for det slesvigske ministerium.

Den ved det holstenske ministeriums ophævelse indvundne plads blev snart tagen i brug igen, idet marineministeriet i det følgende år fraflyttede admiralitetsbygningen på Gammelholm, som det og dets forgængere havde beboet i 70 år. Ved lov af 15. April 1859 var det bestemt, at hele Holmen skulde rømmes af flådens etablissementer, som fra nu af samledes på Nyholm, medens de gamle grave opfyldtes og gader anlagdes i det nye kvarter. Med marineministeriets flytning fra den gamle gård, som under 21. Juni 1865 overleveredes finansministeriet til nedbrydning, forsvandt det sidste spor af Bremerholms anvendelse i orlogsflådens tjeneste.

I de fælles regeringsbygninger, hvor marineministeriet nu optoges, anvistes der det plads i det holstenske ministeriums forhenværende lokaler i Lerches gård, særlig sidebygningen mod syd. Det indtager her 1.—3. sal, ialt 23 værelser, desuden 12 værelser på hovedbygningens første sal. Dertil kommer et arkivlokale i provianthusets stue af godt 1000 □ alens gulvflade, som alt var bleven taget i brug i sommeren 1862,

da den gamle pavillon på Gammelholm med admiralitetets arkiver blev solgt og ombygget (til studenterforening).

En del af det slesvigske ministeriums lokaler i den gamle posthusbygning, nemlig 7 værelser på første sal, udlejedes efter ministeriets opløsning til landbygningernes almindelige brandforsikring (af 29. Februar 1792), indtil denne ved lov af 23. April 1870 fra 1. April 1872 udskiltes fra statens overbestyrelse. Den købte derefter det naturhistoriske musæums gård i Stormgade, efterat dette alt forlængst var flyttet til sin nye bygning ved universitetet. Af værelserne i posthuset anvendtes herefter de 5 til en udvidelse af generalstabens lokaler i proviantgården. Også flere af det slesvigske ministeriums lokaler i Lerches gård tilfaldt krigsministeriet og generalstaben; andre brugtes til de civile ministeriers udvidelse.

En sidste følge af hertugdømmernes tab var udleveringen af deres arkiver til Preussen, som tilendebragtes i årene 1872—76. Medens den store årlige tilvæxt af kongerigets arkiv meget hurtig optog de derved ledigblevne rum i proviantgården, henstod derefter det forhenværende tyske kancelliarkivs lokale i kancellibygningens stue nogen tid ubenyttet. I året 1878 bortflyttedes ligeledes udenrigsministeriets arkiv, som var indrettet i den ene halvdel af tyske kancellis, af hvilket det i forrige århundrede var bleven udskilt. Udenrigsministeriet opnåede derved at få sit arkiv ud på Amalienborg, hvor et køkken i stuen indrettedes til det. Hvælvingen i kancellibygningen indrettedes derimod til finanshovedkasse, idet desuden en del af rentekammerarkivets hvælving ud imod slotspladsen optoges heri. Der opnåedes herved ialt en plads af 1113 □ alen, foruden et kælderrum af 826 □ alen, omtrent det samme, som hovedkassen havde haft i Kristiansborgs og løngangens stue- og kælderetage. De her forladte lokaler tilfaldt rigsdagen, særlig landstinget.

Denne omflytning indtager for så vidt en ret mærkelig plads i de offenlige bygningers historie, som det var første gang i århundreder, at finanshovedkassen uden tvingende nød-

vendighed forlod Københavns slot, ligesom det var første gang, at et lokale i kancellibygningens hvælvede stue toges i brug til andet end arkiver.

Samtidig med de ved tronskiftet og den ulykkelige fred fremkaldte omflytninger falder generalstabens gradvise optagelse i proviantgården, hvorved dennes fuldstændige anvendelse i administrationens tjeneste, til kontorer og arkiver, finder sin afslutning.

Generalstabens generalkvartermesterstab, d. e. dens taktiske og topografiske afdeling, havde ved omdannelsen 1842 fået lokale i gården mat. nr. 131 i Amaliegade. Denne bygning var imidlertid gammel og skrøbelig og truede omsider med at falde ned, hvorfor ingeniørkorpset i året 1855 udarbejdede planer til dens fuldstændige ombygning; overslaget lød på 80,000 rdlr. Denne plan kom imidlertid ikke til udførelse, og den 1. Septbr. 1857 stilledes da kommandantboligen i kastellet til rådighed for den topografiske afdeling, medens den taktiske flyttedes til landkadetakademiet. Ved lov af 31. Marts 1858 bevilgedes dernæst 45,000 rdlr. til opførelsen af en ny bygning, som man tænkte at lægge i Esplanaden; men ved resolution af 19. Februar 1859 bestemtes det at opføre den på samme grund som den gamle. Denne blev derfor nedbrudt og materialier indkøbte til en ny; men dermed stansede det hele foretagende, da staben nu erklærede beliggenheden for utålelig på grund af kulstøv o. desl. Et par år efter overlodes grunden til finansministeriet, som dels lod den udlægge til vej, dels anvendte den til toldbodens udvidelse.

Imidlertid var den topografiske tjeneste ved generalstaben under 13. Decbr. 1856 bleven henlagt under finansministeriet, og 7. Juni 1863 opnåede dette kongelig resolution på. at denne tilligemed gradmålingen, som 28. Oktober 1855 var bleven henlagt under samme ministerium (fra undervisningsministeriet), skulde have deres lokaler indrettede i proviant-huset. Kommandantboligen i kastellet var dels alt for indskrænket, dels mente militæretaten ikke at kunne undvære

den. De 36,000 rdlr., som ved hin resolution var bestemte til proviantgårdens indretning, krævedes efterbevilgede af rigsrådet som en delvis fornyelse af den tidligere bevilling på 45,000 rdlr. Bevillingen gaves vel, men udvalget udtalte i sin betænkning (af 28. Oktober 1863), at man ikke fandt det rigtigt, at arbejdet var påbegyndt, før bevillingen forelå. — Arbejderne tilendebragtes iøvrigt først i efteråret 1864 og i det følgende forår toges de nye lokaler i brug.

Ved kongelig resolution af 19. December 1864 var imidlertid bleven bestemt, at den topografiske tjeneste igen fra 1. April 1865 skulde overgå til krigsministeriet. Samtidig blev der tale om at flytte den militære højskole til landkadetakademiet, for at få plads til de nye gadeanlæg på Gammelholm, og som en følge deraf igen at flytte generalstabens taktiske afdeling fra akademiet, hvor den midlertidig var bleven anbragt. Således fremkom ganske naturligt den plan at samle hele generalstaben i proviantgården, og under 20. Februar 1865 udbad chefen sig til den ende tolv nye værelser i umiddelbar nærhed af de ældre. Efter en række tildels meget indviklede forhandlinger kom det den 1. Juni næstefter til et kompromis mellem finans- og krigsministeriet, hvorefter dette tillod højskolens nedbrydning imod at hint påtog sig indretningen af generalstabens nye lokaler i proviantgården eller ministeriebygningerne.

Efterat de derved foranledigede byggeforetagender var tilendebragte, indtager generalstaben foruden forskellige værelser i krigsministeriets og Lerches gårde samt de 5 i den gamle posthusfløj, som det fik indrømmet i 1872 efter den almindelige brandforsikrings fraflytning, følgende lokaler i proviantgården. Hovedrækken af kontorer, tegnestuer osv. er indrettet i salsetagen, således som denne er fremstået, efterat mellemloftet mellem de to etager over den hvælvede stue er fjernet. Der er derved opnået en højde af 17 fod og store buede vinduer til begge sider er trådte istedenfor de ældre luger og småvinduer. Til en (udvendig) bredde af 27½ alen har generalstaben (tilligemed gradmålingens 3 værelser) i denne etage

en samlet længde af 152 alen, ialt altså godt 4000 ☐ alen. Dette lokale støder umiddelbart op til rentekammerarkivets to halvetager på 79 alen og indtager i forening med dem proviantgårdens fulde længde.

Af den hvælvede stue optager generalstaben med sine kontorer og sit kortarkiv en længde af 66 alen, medens hele resten er fordelt til matrikelarkivet, gehejmearkivet og marineministeriets arkiv. På loftet endelig indrettedes i foråret 1867 en længde af 23 alen til stabens brug, medens krigsministeriet to år senere lod indrette et arkivlokale på 37 alens længde på et højere loft (4. sal), som erstatning for loftet over den gamle vagtbygning ved Børsen, der i mange år var bleven brugt til arkiv[1].

4. De videnskabelige samlinger efter 1848[2].

Det kongelige gehejmearkiv var i årenes løb bestandig bleven mere indsnævret i brugen af sine oprindelige lokaler. Bygningen indeholdt, som vi har set, ialt 6 hvælvinger, af hvilke dog kun de tre, i den fritstående del, fra først af var bestemte til arkivets benyttelse; hertil kom senere (1749) stueetagen i den anden halvdel (s. 310). Den tilsvarende første sal dannede et led i kongens løngang fra slottet til gehejmekonseljet, medens anden sal ligeledes toges i brug til arkiv. I året 1778 var de to hvælvinger bleven overdragne til rentekammeret (s. 338) og gennemgangen i den nederste af dem indsnævret ved anbringelsen af et 6 alen højt stakit, som tillod benyttelsen af den til arkiv. Da nogle år efter (1792) Thorkelin ansattes som arkivar, flyttedes efter hans anmodning arbejdsværelset fra stuen op til den øverste arkiv-

[1] Meddelelser fra krigsministeriets arkiv og 4. kontor. Rigsrådstidende for den 5. ordenlige samling (1863), tillæg A 469 osv. (sml. registret).

[2] Der er på dette sted på grund af nærværende kommissions særlige opgave intet hensyn taget til universitetets videnskabelige samlinger (bibliothek og museer), skønt de på samme måde som „statens“ er tilgængelige for almenheden.

sal, som samtidig deltes ved et gitterværk, således at tyske kancelli fik den største halvdel til de gottorpske og glyksborgske sager. Det oplystes ved denne lejlighed, at det tidligere kontor var så mørkt, fugtigt og råkoldt om vinteren, at ingen af de tidligere arkivarer på en enkelt undtagelse nær (Voss) havde kunnet arbejde der i denne årstid[1]. Hertil kom endelig, at hele stuen gik tabt for arkivet, idet der 1827 indrettedes bolig til budet i den vestlige, medens danske kancelli 1842 igen fik den østlige hvælving nærmest sit eget arkiv. Gehejmearkivet havde således i virkeligheden kun halvanden af bygningens 6 hvælvinger til sin rådighed.

Herpå rådedes der bod, idet indenrigsministeriet, efter tilskyndelse af den „til udvidelse af gehejmearkivets lokaler" under 7. Februar 1849 nedsatte kommission, den 25. Avgust s. år gav ordre til at overlevere til det de to østlige og den halve vestlige hvælving, som henholdsvis rentekammeret (indenrigsministeriet) og det holstenske kancelli sad inde med. Et forsøg på ved denne lejlighed at få al gennemgang gennem arkivets hvælvinger afspærret lykkedes kun for anden sals vedkommende, idet der her indrettedes en snæver gang til forbindelse mellem kancellibygningen og proviantgården. På første sal måtte man nøjes med at danne en smal og lav smøge mellem finansministeriets kontorer, hvorved hvælvingen mistede en stor del af sit lys.

Kort efter denne udvidelse opnåedes endvidere ved kirke- og undervisningsministeriets initiativ en overenskomst mellem alle ministerier om at aflevere alle de over 100 år gamle arkivalier, som endnu opbevaredes i de særskilte arkiver, for således at udvide gehejmearkivet til et fælles ældre rigsarkiv. Efterhånden som disse afleveringer skred frem, måtte selvfølgelig lokalerne yderligere udvides. Justitsministeriet afstod samtidig med sine afleveringer hvælvingen i gehejmearkivets

---

[1] Kgl. resol. i rentekam. Kbhvns. kontor 1778, nr. 120. 1781, nr. 192. Bygn. kontor 1792, nr. 133 (journ. nr. B 1974).

stue, og i året 1861 indrettedes et betydeligt stykke af provianthusets stue, den såkaldte „Kristian IV's hvælving", nærmest arkivet, — ialt 58 alen med en gulvflade af 1240 □ alen, større end alle den oprindelige arkivbygnings hvælvinger tilsammen — til brug for dette ældre rigsarkiv. Ikke des mindre måtte en fuldstændig aflevering af det gamle rentekammerarkiv, det eneste, som endnu stod tilbage, opgives som uudførlig på grund af regnskabsrækkernes omfang. —

Omtrent samtidig med denne sidste udvidelse for gehejmearkivet modtog også det kongelige bibliothek en sådan for sine overfyldte bogsale. Efter konstkammerets fraflytning i året 1824 havde det kun modtaget en ringe udvidelse ved kobberstiksamlingens optagelse på Prinsens palæ i året 1852. Der var nu kun en eneste mulighed for en udvidelse indenfor bibliothekets egne mure, idet stueetagen endnu bestandig tilhørte militæretaten. Denne havde her et oplag af seletøjer og andre, tildels ubrugelige sager; men da der blev tale om en afståelse til bibliotheket, viste der sig ikke des mindre betydelige vanskeligheder. Forhandlingerne om denne sag endte med, at etaten modtog en affindelsessum af 30,000 rdlr. og flyttede sine ting over i proviantgårdens sydlige sidebygning, som overlodes den af marineministeriet. Bibliothekets stue indrettedes derpå til bogsal; de gamle porte erstattedes af store buede vinduer — (de oprindelige små firkantede vinduer mellem portene var alt ved ombygningen 1824 tilmurede) —, og der opstilledes hylder over hele gulvfladen. Disse indretninger udførtes i året 1861, og i den følgende sommer flyttedes bøgerne ind i det nye rum. Den derved opnåede udvidelse repræsenterede en gulvflade af omtrent 3000 □ alen, eller henved en tredjedel af samtlige ældre lokaler. —

Det „store og for den ethnografiske samling udmærket passende lokale", som der alt i året 1844 var „grundet håb" om at se den indflyttet i (se s. 345), var Prinsens palæ, eller som det officielt kaldtes: det kongelige palæ i Kalleboderne.

Denne rummelige bygning var indtil 1849 beboet af en hel

række familier og enkelte personer. I de henved 150 værelser og rum fandtes der således i året 1835 foruden en 6—7 mindre husstande store lejligheder for generalløjtnant F. Bülow, kammerherrerne Rømer, Berger, v. Krogh og v. d. Maase, konferensråderne Hansen, Bugge og Treschow. Desuden var der, som forhen omtalt, lokale for højesteret (riddersalen og 5 andre værelser) og landhusholdningsselskabet (1 værelse på første og 7 på anden sal).

I den „kongelige kundgørelse angående civillisten“ (af 30. Maj 1849) hed det nu: „Til opbevaringssted for statens samlinger og musæer bestemmes palæet i Kalleboderne, imod at højesteret anvises andet passende lokale; de nærværende beboere af bemeldte palæ opsiges til fraflyttelse, med eller uden vederlag, og konstmusæet fraflytter dets gård i Dronningens tværgade.“

Den ethnografiske samling havde først fået løfte på at få tildelt et passende lokale på palæet og havde alt dengang begyndt at flytte derind; den kunde den 23. Juni åbnes for publikum i en del af sine værelser. Anden dagen efter, den 25. Juni, henlagdes derpå „alle offenlige og kongelige musæer, samlinger og gallerier“, som ved den kongelige kundgørelse om civillisten var erklærede for statens ejendom, under ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen. Dette forelagde derpå en plan for kongen om deres fremtidige ordning, som tiltrådtes ved resolution af 5. Avgust.

Ved denne ophævedes alle de særskilte bestyrelser — (deriblandt også kommissionen for oldsagers opbevaring, af 22. Maj 1807) —, som hidtil på forskellig måde havde sorteret under overhofmarskallatet, og der oprettedes en fælles overdirektion under ministeriet; overhofmarskal Levetzau blev overdirektør, kongen selv desuden protektor for den nordiske oldsagssamling. Ved samme lejlighed opløstes også det historisk-arkæologiske arkiv (af 7. Februar 1846). Dets antikvarisk-topografiske afdeling, samt de topografiske efterretninger fra Island i dets anden (oldnordisk-islandske) afdeling, forenedes

med selve oldsagssamlingen under navn af det antikvarisk-topografiske arkiv, medens samlingen af diplomer og egenlig historiske efterretninger afleveredes til gehejmearkivet.

Under overdirektøren samledes altså ved denne lejlighed maleri- og kobberstiksamlingerne med konstmusæet, musæet for nordiske oldsager, den ethnografiske samling og mønt- og medaljekabinettet. De fandtes spredte i gården i Dronningens tværgade, på Rosenborg, på Kristiansborg i stuen og på anden sal, og i bibliothekbygningen; men det udtaltes i samme resolution, at ministeriet skulde være bemyndiget til „at træffe de fornødne forberedende skridt til indretningen og fordelingen af palæet i Kalleboderne som opbevaringssted for musæerne".

Efterat denne nye organisation var trådt i virksomhed, nedsatte ministeriet en kommission, bestående af overdirektøren, bygmesteren Koch og samlingernes inspektører Thomsen og Thiele, for at affatte en nærmere plan for fremgångsmåden ved samlingernes indretning i Prinsens palæ og dettes omdannelse til en musæumsbygning (13. September). Den derved fremkaldte plan gik ud på forandringer og forbedringer til et beløb af 23,000 rdlr., som tænktes fordelte på 2 år; den tiltrådtes alt under 9. Februar 1850 af ministeriet. Det var en selvfølge, at alle beboerne efterhånden blev opsagte til fraflytning, således at kun løngangen ud til Fredriksholms kanal vedblivende bestemtes til boliger, fra nu af for samlingernes embedsmænd.

Der toges strax fat på den vedtagne plans iværksættelse. I løbet af 1850 flyttedes alle sagerne fra gården i Dronningens tværgade til palæet; ud på efteråret kunde „konstkammerbygningen" sælges (til grosserer H. B. Fogtmann) og før jul var den fuldstændig rømmet og overleveret til den nye ejermand. Samtidig overtog undervisningsministeriet palæets vedligeholdelse. Den 9. Oktober havde Thomsen fået dets samtykke til at holde rejsegilde på palæet efter tilendebringelsen af de første byggearbejder.

Det ethnografiske musæum var det første, som fik sig

indrettet i det nye hus; Thomsen indberettede den 1. Juni 1850, at lokalerne nu var færdige, og strax efter fuldførtes indflytningen. Allerede i det foregående efterår havde Thiele begyndt at revidere kobberstiksamlingen i en lejlighed, som stilledes til hans rådighed på palæet; i det følgende forår påskyndtes indretningen af dets eget lokale.

Men bygningens omdannelse og samlingernes ordning viste sig snart at være et såre omfangsrigt og langvarigt arbejde. I foråret 1851 var endnu kun 4 af de bevilgede 23 tusind rdlr. kommen til anvendelse; i løbet af det følgende år kom hertil 10,000, og i de to næste, til foråret 1854, atter 10,000 rdlr. Imidlertid havde overdirektøren under 3. Avgust 1852 fået ordre til at rømme Kristiansborg med oldsagssamlingen, da kongen havde bestemt denne del af slottet til en udvidelse af sin egen bolig og til opstilling af sine private samlinger. Der blev i den anledning også strax lagt en plan til dens flytning, men palæets plads var alt så optagen, at det blev nødvendigt først at flytte højesteret fra sine lokaler. Der gik derpå igen et helt år, uden at der foretoges noget i sagen, da så kongen under 11. Avgust 1853 gentog sin fordring i reskript til indenrigsministeren. Der var da lige på finansloven af 31. Juli bevilget 7000 rdlr. til rettens flytning til enkedronning Marie Frederikkes palæ på Amalienborg. Denne foretoges, som vi har set, strax efter nyår 1854, og umiddelbart efter førtes hovedmassen af oldsagssamlingen over til Prinsens palæ. Hele denne flytning var dog først tilendebragt den 20. September, „på ubetydeligt nær", og kongen takkedes for den velvilje, hvormed han havde tilladt, at man havde ladet sig så god tid med overførelsen og opstillingen.

Imidlertid var kobberstiksamlingen bleven fuldt indrettet og fra 1. Juni 1852 åbnet for publikum i sit nye lokale; det ældre overlodes, som vi har set, strax efter til det kongelige bibliothek.

Derpå toges der fat på indordningen af kong Kristian VIII's værdifulde samlinger, som kongen havde skænket staten,

mellem det tidligere konstmusæums sager. Den 27. Juni 1851 overdrog ministeriet professor Ussing det hverv at modtage dem for atter at overlevere dem til musæet, og året efter indgav dettes direktør Thomsen en plan til deres fordeling, som af ministeriet approberedes den 12. Juli. Der var især en betydelig samling af antike oldsager, som kongen havde samlet på sin rejse i syden eller senere var kommen i besiddelse af ved indkøb og gaver. Den bestod væsenlig af malede vaser, men indbefattede også marmorskulpturer, bronser, terrakotter osv. Forskellige mindre samlinger var efterhånden bleven optagne i den kongelige, således de af Brøndsted, Falbe, arkitekten Kr. Hansen og professor Ussing under deres ophold i Grækenland erhvervede antiker, oldsager fra Nordafrika, som var indsendte af konsulen Carstensen, osv. Ved sammensmeltningen af disse samlinger med konstmusæets afdelinger for ægyptiske og græsk-romerske oldsager dannedes der nu et antikkabinet, som i foråret 1853 opstilledes i sine nye lokaler; der bevilgedes hertil i Februar og Marts måneder 1000 rdlr.

I konstmusæet i Dronningens tværgade fandtes der, som det vil mindes, foruden oldsagerne og den ethnografiske samling endnu en større samling af konstsager og kostbarheder. en arv fra det tidligere konstkammer. En del af disse optoges nu vel i andre samlinger, men der blev dog en ikke ringe mængde tilbage, som nu bestemtes til at danne et „musæum for skulptur og konstflid“, der atter i forening med antikkabinettet sammenfattedes under det særlige navn: konstmusæum. Denne samling, som efterhånden tænktes forøget ved indkøb af nyere danske billedhuggerværker, blev dog først færdig ordnet, opstillet og tilgængelig for almenheden i Maj 1860, og den opløstes igen 7 år efter.

Samtidig med at i året 1854 det oldnordiske musæum efterhånden flyttedes til Prinsens palæ og her optog blandt andet højesteretssalen, den såkaldte riddersal, indrømmedes der også sammesteds videnskabernes selskab et lokale. Da hoffet i begyndelsen af året gjorde fordring på de værelser i

Kristiansborgs søndre tilbygning, som efter slotsbranden var indrømmede dette selskab, fik det først løfte på indtil videre at måtte bruge nogle værelser i enkedronningens palæ på Amalienborg, men under 25. April bestemte undervisningsministeriet sig for at skaffe det lokale på Prinsens palæ, sammen med oldskriftselskabet. Det indrettedes samtidig med oldsagssamlingens opstilling og var færdigt til afbenyttelse i Oktober måned. Landhusholdningsselskabet, som var forblevet på palæet, fik samtidig en lille udvidelse af sin lejlighed.

Efter overhofmarskal Levetzaus død i November 1859 blev posten som overdirektør ved musæerne ubesat, og de styredes fra nu af umiddelbart af undervisningsministeriet, idet dog konferensråd Thomsen efterhånden var bleven direktør for dem alle. Efter hans død, den 21. Maj 1865, nedlagde ministeriet forestilling til kongen om en ny ordning af samlingernes bestyrelse og opnåede under 29. Januar 1866 resolution på denne. Overdirektørposten blev fra nu af formelt inddragen og forretningerne henlagte under undervisningsministeriet. Mønt- og medaljekabinettet fik sin egen direktør (daværende professor L. Müller), det oldnordiske og det ethnografiske musæum holdtes derimod som nær beslægtede under en fælles direktør, der tillige var direktør for de antikvariske mindesmærkers bevaring og for de danske kongers kronologiske samling på Rosenborg (daværende etatsråd J. J. A. Worsaae). Konstmusæet endelig bestemtes til nedlæggelse i sin daværende form, som endnu i visse måder mindede om det gamle konstkammers tilfældige sammenhobning, og der nedsattes en kommission til at overveje, hvad der bedst kunde gøres ud af dets enkelte dele. Allerede 4 uger efter oprettedes der derpå ved resolution af 26. Februar fra 1. April af en særlig antiksamling med samme direktør som møntkabinettet. Musæet for skulptur og konstflid opløstes derimod efter resolution af 6. December fra årets udgang og afgav en del af sine sager til Rosenborg og Charlottenborg, medens de egenlige konstværker fra middelalderen og den nyere tid indtil videre magasineredes i Kristiansborgs

øverste mezzanin. Ved resolution af 7. December 1874 overdroges de til konstakademiet, og 1879 bestemtes det, at de originale værker af nyere danske billedhuggere skulde opstilles i malerisamlingen, medens afstøbningerne af ældre skulpturer i forening med konstakademiets egen samling skulde finde deres plads i den nye udstillingsbygning.

Den ved skulptursamlingens bortflytning indvundne plads på Prinsens palæ benyttedes strax efter til en omflytning, hvorefter mønt- og medaljesamlingen i året 1867 førtes hertil fra Rosenborg, som fra nu af helt optoges af kongernes kronologiske samling. Med denne forandring har musæerne nået deres nuværende ordning.

Prinsens palæ indeholder, foruden beboelseslejlighederne til samlingernes inspektører samt lokaler til videnskabernes-, oldskrift- og landhusholdnings-selskaberne, ialt 129 værelser og rum, fordelte i tre etager og med en samlet gulvflade af godt 9000 □ alen. Af disse indtager det ethnografiske musæum de 52, med en gulvflade af 3131 □ alen, altså over tredjedelen af det hele. Det oldnordiske musæum har vel kun 34 værelser og rum, men deres samlede gulvflade er større, nemlig 3406 □ alen. Dertil kommer det antikvarisk-topografiske arkiv og arbejdslokale for bestyrelsen for de nationale mindesmærkers bevaring med 4 værelser og en gulvflade af 279 □ alen. De tre øvrige samlinger indtager tilsammen omtrent en fjerdedel af palæets rum. Antiksamlingen har 14 værelser med en gulvflade af 857 □ alen, kobberstiksamlingen henholdsvis 17 og 868, mønt- og medaljesamlingen 8 og 509. Det er en selvfølge, at der i alle disse tal er medregnet ikke blot selve de opstillede og for offenligheden tilgængelige samlinger, men også de talrige (ialt 32) magasinrum, arbejds- og bibliothekværelser.

GRÅSTENS ÆLDRE HISTORIE.

(1889.)

[Sønderjydske Aarbøger 1889, S. 1—43. Slutningen (S. 34—43) dannes af et Tillæg, hvoraf kun det første Stykke er medtaget i denne Udgave. — Her med Tilføjelser og Rettelser af Forfatteren.]

Gråsten ligger i en gammel skovegn, som endnu sent ned i middelalderen kun var forholdsvis lidet opdyrket. Det er en del af det gamle Sundved herred, hvis navn og våben, et træ og en vandstrøm, tilstrækkelig betegner dets natur. Endnu den dag idag ligger den lille by ligesom skjult mellem skove; fordum strakte disse sig imidlertid helt ud over de nærmeste sogne. Mod nord og øst vidner navnene „Roden“ (den „ryddede“ skov), „Bøgskov“ (en nedlagt landsby) og „Igeskovgård“ (en nu forsvunden herregård) o. l. om den tidligere tilstand; mod syd minder „Egernsund“, hvis bredder fordum var bedækkede med gamle skove, så et egern efter sagnet kunde springe over det, om lignende forhold. Nabosognet mod vest, Rinknes[1], var endnu i midten af det 16. århundrede „gribsjord“, d. e. oprindelig udmark, som aldrig var bleven „rebdelt“ til de enkelte gårde. Enkelte bønder havde her efterhånden tilegnet sig („grebet“) jorderne i større

[1] Af navnet Rink, se O. Nielsens stednavne (Bland. t. oplysn. om dansk sprog I 339); personnavne s. 76 (sml. Rynkeby).

eller mindre lodder, dels som fællesmarker, dels som særmarker, uden at ejendomsforholdene var endelig opgjorte. Dette var i en så sen tid kun tilfældet i afsides egne, hvor skoven havde fået lov til at ligge hen, eller hvor hede og kær hindrede bebyggelsen.

Skovegnen var gennemskåren af vige og vandløb. Fra Flensborg fjord førte det snævre og godt skjulte, men dybe Egernsund ind til Sildkulen, hvorfra atter to nor udgik, det ene mod øst, forbi Fisknes, til Nybøl, opnævnt efter denne kirkeby, det andet nordpå, forbi Stængerod, de nuværende ferskvandssøer omkring Gråsten; det kaldtes Alvnor. Medens Nybøl nor har en regelmæssig afrundet form, med høje bredder, var Alvnor udtunget med talrige vige og opfyldt af holme. Navnet hidrørte vistnok fra denne stedets ejendommelige karakter, der kunde synes særlig skikket til bolig for elverfolk. På det samme tyder navnet „Troldslyk“ for den halvø, som skilte noret fra Sildkulen og på hvilken den ældste herregård „Gråsten“ var beliggende; der må vel antages her at have været større samlinger af stensætninger fra oldtiden, henliggende i skoven og på den ryddede mark og genstand for allehånde overtro. Talrige fortællinger om onde troldes færd har da også holdt sig her lige til vor tid og en enkelt kæmpehøj, kaldet Alvers grav, er først bleven udgravet i mands minde. På Stor Solt overdrev i Angel kaldtes en mark med tolv hedenske stensætninger endnu for nogle år siden „de grå stene“.

Allerede i middelalderen fandtes der dog her som overalt i vort fædreland opdyrkede bymarker og spredte større herregårde; disse sidste var neppe større end et par bondergårde. men de havde anseligere bygninger og var befæstede med vold og grav; deres ejer var desuden som oftest tillige den egenlige grundejer til flere eller færre bondergårde, hvis fæstere måtte svare ham landgilde og dagværk. Af sådanne herregårde fandtes i Adsbøl sogn Holbæk, hvis indtægt af landgilde og ved var så stor, at der må antages at have hørt en halv snes bondergårde til den; i Rinknes var der en Hovgård, hvis

navn tyder på, at det var en gammel adelsgård; endvidere Dalsgård og den såkaldte Bennikgård. I Kværs sogn omtales en adelsgård Æbild; en mark på Ladgårds jorder hed Kværsgård, ligesom der endnu findes et voldsted i en udtørret sø, hvis dæmning kaldes „gamle Hans Limbeks vej“.

Dette sidste navn fører os tilbage til de urolige tider, da grev Gert af Rensborg satte den sønderjydske hertug Valdemar på Danmarks trone. Blandt de tyske adelsslægter, som dengang trængte frem over Ejderen og tildels antog nye navne, var også Limbekkerne, som opnævntes efter en gård strax nord for grænsefloden. Medens en Nils Limbek kom til at indtage stillingen som høvding over Nørrejylland, senere som Valdemar Atterdags drost, erhvervede ridderen *Hans Limbek* gods i Lyngtoft og Løg herreder i Sønderjylland og grundlagde de stærke borge Søgård og Trøjborg; han fik 1344 hele Lyngtoft herred og 1348 øen Røm og Visby sogn i pant af hertug Valdemar. I sine første år har han rimeligvis boet på den gård i Kværs, til hvilken hans navn endnu er knyttet, og fra denne tid stammede også det møntfund, som c. 1610 blev gjort ved Gråsten, da man søgte efter grundstene til den nye herregård og ved denne lejlighed kom til at bryde en gammel stensat bolig op, uden al tvivl en ruin fra hine tider[1]. Sagnet betegnede det som bolig for en viking ved navn Alf, og den halvlærde forfatter, som optegnede det, mente, at der herved sigtedes til den berømte norske jarl Mindre-Alf, som i Erik Menvæts tid blev lagt på stejle ved Helsingborg. Dette er imidlertid uforeneligt med de fundne mønters alder, og det er rimeligere at antage, at mandens navn er glemt og senere ombyttet med det ældre (Alf), som levede i sagnene på dette sted.

En gammel overlevering fortæller, at herrerne på Søgård oprindelig havde et jagthus på skovbakken ved Stængerod, den

[1] Mønternes præg er opbevaret i Jonas Højers beskrivelse fra samtiden; på den ene side fandtes der et A, på den anden et kors med 4 punkter. Det er typen Kristoffer II, Nørrejylland 6, hos Hauberg, Årbøger 1884.

yderste del af halvøen Troldslyk. Det ligger da nær at antage, at de alt i hin fjerne tid har taget dette sted i besiddelse og at den dristige viking, hvem det nu end har været, er bleven fældet af „gamle Hans Limbek“. Vist er det i alle tilfælde, at Limbekkernes efterfølgere på Søgård, Ahlefeldterne, stadig trængte længere frem i denne egn, indtil den kom fuldstændig i deres eje. Et afgørende skridt var det i den henseende, at *Klavs Ahlefeldts* enke fru *Anna* i de urolige år efter hertug Gerhards død, da dronning Margrete og kong Erik måtte kæmpe for bevarelsen af Sønderjylland, fordrev en kongeligsindet adelsmand Jeppe Iversen fra Holbæk og lagde hans bøndergods under Søgård. Selve gården Holbæk ejedes senere af slægten Pogwisch, til hvilken også fru Anna hørte; en Anna Pogwisch af Holbæk ægtede i kong Hans's tid Goske Holk på Ballegård[1]. Senere blev gården Ladkær i Ullerup sogn hovedgård for denne ejendom, og endnu senere den ny oprettede herregård Avnbølgård, som ejedes af slægten Høek. Medens Holbæk vedblev at høre hertil, skiltes Ladkær senere fra hovedgården ved mageskifte.

På lignende måde forsvandt de fleste gamle adelsgårde efterhånden i Lyngtoft herred; Fruermark og Holm i Kliplev sogn kendtes endnu som frigårde i reformationstiden, medens mindet om adskillige andre vistnok i tidens løb er tabt. Søgård gods var det største i Sønderjylland næst Tørning, der ligeledes fra Limbekkerne var gået over til Ahlefeldterne, men i kong Hans's tid blev erhvervet for kronen. I de samme år lykkedes det kongens broder hertug Fredrik ved køb at erhverve en søsterlod af Søgård, medens samtidig de pantsatte kongelige bønder i herredet indløstes. Således var i reformationstiden af herredets bønder de 61 bleven kongelige (eller hertugelige), medens de 178 endnu lå under Søgård.

[1] Det hedder i et (utrykt) klageskrift fra kongelig side: primo dat vrouw Anna van Zeegarden heft van my Jeppe Ywerssen genomen . . . . enen hoff, de het Holbek, de renthet alle iar 1 laast kornes vnd 44 artich kornes unde ock holt . . . . item heft vor Anna howen laten myne holte vnde schaden dan vppe hundert mark vnde dar enbouen. — Henrik Holks stambog i rigsarkivet.

Det gamle skel mellem Lyngtoft og Sundved herreder, som nu fejlagtig sættes ved Adsbøl bæk, er rettelig vest for Gråsten, ved Nalmaj bro; det var tillige skellet mellem Adsbøl og Rinknes sogne. At dette var så, fremgår især tydeligt af en voldgiftskendelse, som i året 1550 blev afsagt i Rinknes af 8 adelsmænd i stridighederne mellem hertug Hans af Haderslev, der i Sønderjylland ejede Haderslev, Tørning og Tønder len samt Nordstrand, og de to brødre *Frans* og *Gregers Ahlefeldt* af Søgård, vedrørende deres bønder i denne by. Disse stridigheder var dengang alt gamle og ud over mands minde og havde deres naturlige grund i den før nævnte omstændighed, at bymarken var „gribsjord": man vedblev bestandig at ville „gribe" ud over sin ret. Forliget sluttedes den 11. Juli 1550 af 8 af hertugdømmets fornemste adelsmænd, af hvilke hver af parterne havde tilnævnt de 4; der var statholderen Breide Rantzov, amtmanden til Haderslev og Tørning Siverd Rantzov, amtmanden i Åbenrå Asmus Ahlefeldt, amtmanden på Nørborg Bertram Ahlefeldt, osv. Der bestemtes, at Rinknes bymark nu skulde udskiftes („rebes") som andre bymarker, eftersom enhver betalte landgilde, således som det var lov og ret i Danmark, alene med undtagelse af visse særmarker (ornum), som forlods skulde blive ved deres hidtilværende ejer. Således beholdt adelsbonden Hans Bennik de tre særmarker Lerager, Grumholm og Buskmose, medens alle de hertugelige bønder tilsammen forlods skulde beholde engen Nalmaj. Brødrene på Søgård derimod fik tildømt særmarken Terkelsbjerg og Hulsager, der nu skulde „stables og stenes", d. e. forsynes med tydelige grænsestene; ligeledes Dalsgård og Ulvsnes[1].

De to brødre på Søgård, Frans og Gregers, sønner af Benedikt og Ejbe Ahlefeldt, havde iøvrigt lige så mange stridigheder indbyrdes som med hertugen. Det havde altid været vanskeligt at forliges for de forskellige søskendehold, som til forskellige tider boede på Søgård og ejede godset i fællesskab.

[1] Dette forlig haves endnu i original i rigsarkivet (f. a. XXIV 183).

Det gamle stærkt befæstede herresæde på en ø i søen var derfor delt ved en høj tværmur, således at der fremkom to helt adskilte boliger, og endda klagedes der jævnlig til kongen over gensidige overgreb. Det var derfor naturligt, at den yngste af brødrene, Gregers, så sig om efter en anden bolig ved siden af sin fædrenegård.

Således synes herregården *Gråsten* først at være opstået i reformationstiden[1]. Den lå i Troldslyk, midt på halvøen, hvor denne skyder sig ud i øst, mellem norets inderste vig og Sildkulen; i den såkaldte „Lilskov" ses endnu et spor af dens sydlige grav. Af jorder lå kun selve Troldslyk og Horskobbel, den nuværende fredskov Dyrehaven, til dens avl; en del kådnere, som boede spredt langs Alvnor og vistnok drev fiskeri i dette, forrettede det daglige arbejde.

Det var et dejligt sted, omgivet af skov og vand, saltvandsvige, småsøer og skovbække. Mellem bakkerne, som trindt omgiver denne plet, snoede sig en gammel landevej, over Nalmaj bro, op over Troldslyk, hvis højeste punkt her. i skovbrynet, bærer det gamle navn Konkel (jydsk: en højde); derfra ned til en lille skovbæk og langs norets bred, over talrige vandløb, nordpå til Fiskbæk og Adsbøl. Det var dog vistnok en såre lidet befærdet vej; hovedvejen gik fra Rinknes over færgen ved Egernsund, gennem Broagerland til Sønderborg, eller længere nordpå over Tyrsbøl og Kværs mod øst og nord. Som Gråsten fra først af havde været et ensomt jagthus, var det nu et afsides herresæde, som aldrig nævnes i den tids breve eller aktstykker.

At Gregers Ahlefeldt imidlertid ofte opholdt sig her og yndede stedet, fremgår af forskellige træk. Således siges det, at han satte særlig pris på præsten Hans Hvid, som 1548 beskikkedes til sognepræst i Ullerup og Adsbøl, og han såvel

[1] At alt denne Gregers Ahlefeldt ejede gården, fremgår af præsten i Såtrup Peder Bruns samtidige optegnelse, som Gude har kendt og rettet Jonas Højers fortælling efter (Gude, Bericht von Sundewitt, s. 82 fl. Sml. O. H. Moller, Hist. Nachricht von der Kirche St. Johannis in Flensburg, s. 54, anm. 4). Det får dog stå hen, om gården har været ældre.

som hans hustru Anna nævnes som faddere hos Henrik Holk på Rønhave, sammen med mange andre af adelen på Als og Sundved[1]. Iøvrigt var Gregers en virksom og højt ansét mand, der tog ivrig del i sine standsfællers liv. Han var „råd" hos hertug Hans i Haderslev og tilkaldtes altså jævnlig til offenlige hverv; i Flensborg ejede han et par huse og opholdt sig vel altså tildels her om vinteren[2].

Da hertugerne Hans og Adolf i forening med deres brodersøn, den unge konge Fredrik II, i sommeren 1559 gjorde et erobringstog til Ditmarsk, faldt det i Gregers Ahlefeldts lod at føre et hovedbanner; det var mærket med en pelikan, årvågenhedens symbol. Også broderen var med på toget. I slaget ved Heide, den 13. Juni, fandt denne sin bane, medens Gregers blev skudt i benet; han ænsede ikke såret, men herved forværredes det og han måtte forlade hæren og lade sig føre til Rensborg; de tre fyrster forærede ham det banner, som han havde båret med ære. Niende dagen efter slaget døde han, og st. Hans aften førtes hans lig gennem Flensborg til begravelsen i Kliplev kirke ved Søgård. Brødrene jordfæstedes hver på sin side i kirken, Frans mod nord og Gregers på sydsiden, blandt deres nærmeste slægt. Over Gregers hang banneret fra Heide og på hans kiste sattes de ord, som han havde gjort til sit valgsprog: „Gud alene min trøst, han vil være min hjælper!"[3]. Der sigtedes herved til det berømte valfartsbillede i samme kirke, „st. Hjælper", et Kristusbillede med guldkrone, samt forgyldte handsker og sko; det havde stået i et særligt lille kapel med et gittervindue, gennem hvilket de andægtige tilbad det. Således havde det endnu været skik, da Gregers var dreng, men efter reformationen var det selvfølgelig bleven afskaffet. Billedet stod der dog endnu

[1] O. H. Moller, Geschlecht Ahlefeldt, s. 198. Kirkehist. samlinger VI 553. Henrik Holks stambog (1549. 1556).

[2] Danske magasin, 4. række III 228 fl. Dipl. Flensborg. II 454. 519. 775. 867. Jahrbücher f. d. Landeskunde der Herzogthümer, X 75. 181. 183.

[3] O. H. Moller, Ahlefeldt, s. 189 fl. Molbech, Ditmarskerkrigen, s. 216.

længe efter, berøvet sine prydelser, og var genstand for almuens overtro.

Der haves fra denne tid en fuldstændig fortegnelse over Søgård bøndergods, således som det 1543 var sat i skat efter plovtal[1]. Det er ialt 178 gårde i Lyngtoft herred, 48½ i Sundved, 25 længere vesterpå. Delingen mellem de to brødre var foretagen således, at de begge havde gårde så at sige i hver af de talrige byer, i hvilke de var spredte. Herved opnåedes, at fællesskabet mellem dem var fremtrædende i alle forhold, så den ene ikke let kunde unddrage den anden sin hjælp overalt hvor de stod overfor tredjemand. På samme måde udøvede de deres kaldsret til kirkerne, birkeretten o. l. i fællesskab. Men det gav på den anden side anledning til de mange indbyrdes rivninger.

Endnu en anden ting fremgår af disse skattelister. Ved sammenligning med en liste over Frans Ahlefeldts gods 1549 ses det, at hans del af byen Vårdbjerg da er nedlagt og omdannet til en ladegård; dette var Grøngrøft, medens uden al tvivl Gregers samtidig på samme måde har lagt sin halvdel af byen til den ældre „Kværsgård“, hvorved den store Kværs „Ladgård“ opstod[2]. Hin landsby Vårdbjerg er nu forlængst glemt; kun et enkelt lille sted opbevarer endnu navnet. Det er den første bekendte nedlæggelse af en landsby på dette gods, men det blev rigtignok langtfra den sidste.

Ser vi nærmere på Gråstensegnen, da viser det sig, at Rinknes by var delt således, at Gregers her havde 3, Frans 4 bønder, medens 9 var kongelige. Hele Kværs sogn var adeligt på en enkelt gård i Tyrsbøl nær, som var kongelig. Adsbøl sogn bestod af 3 byer: Adsbøl, Fiskbæk og Bøgskov, af hvilke de to første vistnok havde hele deres bymark i fællig; kongen havde her 5 bønder i Bøgskov, 5 i Fiskbæk og 3 i Adsbøl, medens hver af brødrene på Søgård ejede 5 (3 i

[1] Tillæg II.

[2] Både på Ladgård og på Grøngrøft marker var der 1725 kobler med navnet Varbjerg; på den første også en „Kværsgård ager“ (avktionskatalogen).

Bøgskov, 7 i Adsbøl-Fiskbæk). Således havde det vistnok været langt tilbage i tiden; idetmindste var antallet af de kongelige bønder uforandret det samme tilbage til 1483, i den ældste bevarede jordebog.

Efter de to brødres fald i Ditmarsken gik Søgård over i deres børns hænder. Gregers efterlod et par sønner, af hvilke *Hans* arvede hans del af godset, medens den yngre Goske faldt i en tvekamp. Frans havde kun en datter, Dorotea, der ægtede en Hans (Fredriksen) Ahlefeldt[1], efter hans død en Daniel Rantzov. Hendes søn af første ægteskab, Fredrik Ahlefeldt, arvede senere godset.

Hans Gregersen Ahlefeldt, der altså også ejede Gråsten, var tilstede ved lenshøjtidelighederne i Odense 1580, da Sønderjylland af kong Fredrik II tildeltes de fire hertuger; han døde endnu samme år, ligesom hertug Hans af Haderslev. Hans var ved sin død endnu en ung mand og hans enke Margrete Rantzov indgik et nyt ægteskab, medens deres eneste søn, den yngre Gregers, endnu var et barn.

I Februar 1600 indgik *Gregers Ahlefeldt* ægteskab med Mette Blome. I et bryllupsvers kaldes han herre til Søgård, Stoltelund og Gråsten, og han lignes ved sin farfader og navne, hvis tapperhed var bekendt af overleveringen. Stoltelund var en avlsgård i Tinglev sogn, der hørte til denne gren af slægten[2].

Mette Blome var en datter af den rige og mægtige Hans Blome og Katrine Sture, en datter af Tomas Sture til Gammelgård og Helvedgård på Als, med hvem denne slægt uddøde her i landet. Hans Blome havde først været amtmand på Als, senere på Gottorp, hvorefter han trådte i kongens tjeneste og spillede en fremtrædende rolle i de mange forhandlinger med hertugslægterne. Han var død året før datterens bryllup og efterlod ikke mindre end 11 børn[3].

[1] Bryllup i Itzeho 29. Sept. 1555 (faderens indbydelse til hertug Hans).

[2] Jahrbücher X 77. Moller, s. 191. 193 fl. Det er vistnok første gang navnet forekommer på tryk: „Graueesteen“ (tysk gengivelse af Gråsten).

[3] Stemann, Urkundliche Beiträge zur Gesch. der Herzogth., s. 9-11.

Gregers (Hansen) Ahlefeldt gjorde Gråsten til sit hovedsæde; han samlede strax efter sit ægteskab bøndergodset i Adsbøl og Fiskbæk, idet han gav andet omkring i Sundved og på Als i mageskifte til hertug Hans af Sønderborg, som ved denne tid søgte at samle hvad han kunde overkomme til sine avlsgårde. Kort efter nedlagde Gregers disse byer og gjorde deres jorder til hovedgårdsmarker, de nærmeste henlagdes til Gråsten, af de øvrige oprettedes avlsgården Fiskbæk. Der blev en del kådnere tilbage med større eller mindre jordlodder, medens det iøvrigt foruden dem blev pålagt de Søgård bønder i de omkringliggende byer at gøre hoveri til de nye gårde[1].

Samtidig indtraf det uheld, at gården Gråsten i Troldslyk nedbrændte; ilden udbrød onsdagen den 30. November 1603. om aftenen kl. 8, og lagde hele gården med sædehus og lader i aske. Som naturligt, flyttede Gregers nu gården over på den anden side af noret, hvor de fleste jorder nu fandtes. Han valgte en holm nær norets nordøstlige bred og opførte her ufortøvet den nye ladegård; den kaldtes Vandrod, et ikke ualmindeligt navn for en lavtliggende, skovryddet jordlod. Allerede ved st. Hans tid 1604 var de nye bygninger opførte.

Den unge junker lod det dog ikke blive ved disse store forandringer. Han lod skoven rydde op over markerne; levningerne af den, nordvest for Fiskbæk kobler, kaldes endnu „Roden“. Adsbøl bymark var delt ved bækken; hvad der lå øst for den, lå endnu til byens kådnere eller præstegården, resten var bleven herregårdskobler. Kun en mindre skov ved Nybøl nor blev her stående; den kaldtes Stages skov, ligesom

[1] Det påstås i reglen, at også landsbyen *Bøgskov* ved denne lejlighed blev nedlagt og avlsgården af dette navn oprettet; efterretningen stammer fra Gude, der dog fremsætter den i usikre udtryk, som tyder på, at hans kilde her var tavs (s. 80). Gården nævnes dog først langt senere; 1633 forekommer endnu en gårdmand fra Bøgskov som vidne i en trætte; han siges at tilhøre Fredrik Ahlefeldt. Den er da også rimeligvis oprettet af den anden linje af Ahlefeldterne. Endnu 1725 mindedes det, at den „vor vielen Jahren“ var opstået af en landsby, hvad der ikke siges f. ex. om Fiskbæk eller de ældre gårde.

de nærmeste marker hedder „bag Stages gård“ og en kærstrækning ned imod noret „Stages mose“. Disse navne synes tydeligt at betegne, at der her fordum har været en større gård, hvis ejermænd dog er os helt ubekendte. På halvøen Fisknes, der skiller de to nor fra hinanden, anlagdes der en teglgård til de nye byggeforetagender.

Derefter fattede Gregers den plan at omdanne hele terrænet, således som det dengang var sket mange andre steder for at skaffe plads til de prægtige herresæder, som rejste sig trindt om i landet. Til den ende lagdes der en dæmning fra Fisknes over til Stængerod i Troldslyk, og en anden fra dennes nordøstligste punkt over til norets modsatte bred, ved siden af den nye hovedgård, den såkaldte „vindebro“. Over denne førtes nu en ny landevej mellem Adsbøl og Rinknes. Kådnerne ved noret måtte fraflytte deres huse, da al jorden nu skulde samles under avlsgården, medens fiskeriet ophørte af sig selv; de flyttedes ned til Egernsund og overførte navnet Alvnor til deres nye bopæl. Horskobbel voxede op til en prægtig fredskov med talrigt vildt.

Der er opbevaret en optegnelse fra denne tid om disse forhold; den skyldes en rådmand fra Flensborg Jonas Højer, som på grund af krigsforholdene 1628 opholdt sig i Malmø og her sysselsatte sig med sine ungdomserindringer fra hjemmet. Han havde godt kendskab til Gråstensegnen, da hans farmoder var fra Rinknes, af den bekendte adelsslægt Bennik. Højer fortæller først om vikingen Alf, som han, vistnok efter at have læst Hvidtfeldts historie, gør til den norske Mindre-Alf; hans stensatte bolig med de gamle mønter (fra o. 1320—40) blev funden, da junkerens folk samlede sten til grunden under det slot, som han nu lod opføre på Vandrod. Endvidere fortæller han, at man alt for tidlig satte ferskvandsfisk i de søer, som nu var trådte i norets sted, så de døde i store masser og forpestede luften vidt omkring. Slottet var iøvrigt færdigt i året 1616 og kaldes af Højer „smukt og velbygget“; nogen særlig stor eller prægtig bygning var det ikke, Søgård var

endnu slægtens egenlige hovedsæde. I Rinknes, siger Højer, bor der „fornemme velhavende storbønder", især de som ligger under Tønder amt; de andre, som ligger til Gråsten, „udpines meget ved dagligt arbejde og hovtjeneste" [1].

Gregers Ahlefeldt døde ligesom hans fader og farfader i en forholdsvis ung alder, kort efter at han havde fået sin slotsbygning fuldført. Hans hustru Mette Blome overlevede ham; hun testamenterede 1623 og 1625 ialt 1200 mark lybsk til fattige studerende fra Slesvig domskole, og endnu 1630 optræder hun i en retstrætte som „Mette Ahlefeldt til Gråsten". Hun døde 1646 og blev jordfæstet i Nikolaj kirke i Flensborg. De havde flere sønner, af hvilke *Hans* arvede det halve Søgård, Stoltelund og Gråsten, med Fiskbæk og Ladgård, — og en datter Brigitte [2], som 1619 ægtede sin frænde Fredrik Ahlefeldt, en sønnesøn af Frans Ahlefeldts datter Dorotea og ejer af den anden halvdel af Søgård, med Grøngrøft og avlsgården Årup, som hans fader havde oprettet af en nedlagt landsby.

Der er opbevaret flere kongebreve, som giver et indblik i de to svogeres færd som godsejere; således nævnes de i fællesskab som patroner for kirkerne i Kliplev og Kværs, og 1643 udsteder de som „sognejunkere" valgbrev for Kristen Steffensen, der havde prædket for dem og menige sognemænd i Adsbøl kirke, „både dansk og tysk", hvorfor de anbefaler ham til hertug Hans Kristian i Sønderborg, der har kaldsretten. Endvidere oplyses det, at Hans Ahlefeldt var en meget hård og hensynsløs mand. Der rettedes et kongebrev til ham, i hvilket han truedes med en bøde på 2000 rdl., hvis han forulempede præsten i Kværs Konrad Ziegler, som han havde undsagt og vilde hindre i udførelsen af sit kald. Og da han havde erhvervet kongebrev på „at måtte lade pågribe i Danmark, hvor

[1] Højers beretning er trykt af O. H. Moller som skoleprogram for Flensborg skole 1761. Gude, s. 83.

[2] [Senere Tilføjelse:] En datter Katrine Hedvig ægtede Dionys. v. Podewels, Krist. IV's gehejmeråd, † 1647. Hun døde 1677 som hofmesterinde hos enkedronningen (Personalhist. tidsskrift, 2. række III 287).

de antræffes. nogle hans bønder, som med hustru og børn fra hans gårde var bortrømte, og dennem til godset igen lade bortføre", udstedtes der en halv snes dage efter, da rimeligvis bønderne var tyede til kongen (Kristian IV), som opholdt sig i Haderslev, et nyt brev til „Hans Ahlefeldt, vor mand og ridder," om at retfærdiggøre sig overfor deres klagemål over fængsel og hård medfart. Hvorledes han klarede dette, er ikke overleveret[1].

Denne hårdhed og hensynsløshed var imidlertid ikke til hinder for at Hans Ahlefeldt kunde stå højt i sine standsfællers, det slesvig-holstenske ridderskabs omdømme. Han var slesvigsk landmarskal, d. v. s. formand for den slesvigske del af ridderskabet, og som sådan optrådte han ved kong Fredrik III's hylding i Flensborg efter Kristian IV's død 1648, såvel som også ved affattelsen af den bekendte „matrikel" af 1652, efter hvis plovtal hertugdømmerne i århundreder sattes i skat. Ligeledes blev han „forbeder" for det adelige jomfrukloster i Itzeho, en meget attrået ærespost for et medlem af ridderskabet[2].

Ved alt dette levede junker Hans og hans hustru Anna Sehested over evne, godserne blev mere og mere forgældede. og i året 1647 indledede han forhandlinger om salget af Gråsten med de tilliggende avlsgårde; han fandt en køber i *hertug Filip af Glyksborg*. Brevskaberne om dette salg er endnu bevarede. Hans Ahlefeldts svoger D. v. Podewels tilskrev 21. Februar 1647 hertug Filip fra Gråsten, at han havde talt med svogeren efter deres aftale dagen forinden, og at denne ikke vilde sælge Gråsten og Fiskbæk for mindre end 100,000 rdl.: „det er den bedste del af de Søgårdske godser, den, som hidtil har været en stor støtte for de andre". Med hensyn til

---

[1] Moller, s. 200 ff. Voss's excerpter XXXXI. b. 3. — XXXXIIII. b. 3. Jydske registre 10. og 19. Nov. 1648.

[2] I året 1636 tilegnede den bekendte poet Zakarias Lund, en præstesøn fra Nybøl, senere rektor på Herlufsholm og kancellisekretær i København, ham et bind „Allerhand artige deutsche Gedichte". Han roser i høje toner junkeren og hans forfædre som sin slægts velgørere.

købesummen tror han dog, man vilde kunne gå ned til 95,000 rdl. Strax efter skaffede junkeren sig sine to brødres, Tomas og Gert Filip Ahlefeldts samtykke til salget; de havde forkøbsret, men vilde ikke gøre brug af den.

Salget kom dog ikke istand før året efter; købebrevet er af 19. Februar 1648. Gården overdrages som Hans har arvet den efter sin fader: „grænseskellet begynder ved det salte vand ved Nalmaj bro, går derfra op langs Rinknes, Fredrikskobbel, Ladgård, Grøngrøft, Kiding, Bøgskov, Avnbøl og Adsbøl skove og marker, og igen til det salte vand ved Adsbøl å". Dertil lå ialt 37 bol og 51 kåd, „således som de fra umindelige tider hidtil dags er satte og findes i det gamle og nye borgregister"[1]. Købesummen var sat til 90,000 rdl. (omtrent 360,000 kroner); godset stod i matriklen til 45 plove og til 3 rustede heste (d. e. ryttere) i landregistret. De egenlige adkomstbreve og gældsbreve udstedtes den 2. Marts 1648, og to år efter, på Kieler omslag, den 14. Januar 1650, kvitterede Hans Ahlefeldt for den sidste udbetaling på købesummen.

Nogle år efter kom hertugen og junkeren i strid om en vej, som fra Ladgård og Kværs førte gennem Horskobbel ned til færgen over Egernsund og videre til Broager og Sønderborg. Hans Ahlefeldt påstod, at den havde været der fra arilds tid, også dengang Gråsten lå i Troldslyk, før dæmningerne lagdes og landsbyerne blev til avlsgårde; folk fra selve godset derimod påstod, at den var af nyere oprindelse og skyldte hoveriet til de store gårde sin oprindelse; derfor var den bleven nedlagt efterat Gråsten var skilt fra Søgård.

Om Hans Ahlefeldt kan der iøvrigt endnu tilføjes, at han i Kieler omslag 1662 erklæredes fallit, hvorpå han døde året efter som forbeder i Itzeho; han blev begravet i Kliplev kirke, hvor også hans eneste søn, Hans, alt dengang havde fundet sit sidste hvilested.

Hertug *Filip af Glyksborg* fortsatte sin faders virksomhed

[1] Bøndergodset lå spredt i Broager sogn, Rinknes, Tråsbøl, Ravrup og Nybøl, samt kådene i Adsbøl sogn.

med at samle godser og oprette hovedgårde. Hans den yngre af Sønderborg havde som bekendt ved delingen med sin broder kong Fredrik II fået det kongelige gods på Als og Sundved, senere også Rydkloster i det nordlige Angel. Hertil købte han alt hvad han kunde overkomme af adelsgods, og inden sin død havde han købt hele den gamle adel ud på et par stykker nær, slægten Magnussen på Blansgård og Høk på Avnbølgård. Desuden var der ved sammenlægning opstået nye avlsgårde; 1571 inddæmmedes Sandbjerg vig og herregården af dette navn oprettedes; 1582 nedlagdes Rydkloster og slottet Glyksborg byggedes i dets sted; i Ullerup oprettedes Lundsgård, i Broager sogn Skelgård. Da sønnen Filip fulgte ham i besiddelsen af Glyksborg med de 4 sogne i Sundved: Broager, Nybøl, Ullerup og Såtrup, fortsatte han, hvor faderen havde sluppet; gården Krammark i Broager sogn oprettedes 1631; kort efter byggedes Filipsborg i Ullerup sogn; senere oprettedes Skodsbølgård[1].

Hertil kom nu altså godset Gråsten med Fiskbæk og det tilliggende bondergods, som afrundede hans lille hertugdømme og udvidede det mod vest til ind i Rinknes sogn. Men denne nye ejendom lykkedes det ham dog ikke at fastholde.

I året 1657 udbrød den fordærvelige krig med Karl Gustav af Sverige, og i det følgende års Avgust måned fornyedes den ved de svenskes landgang på Sælland og den påfølgende belejring af København. Som bekendt ilede Danmarks forbundsfæller os efter nogen betænkning til hjælp; medens Hollænderne sendte en flåde til Øresund, drog landtropper fra Polen, Brandenburg og Østrig op ad halvøen. De svenske trak sig tilbage, dels til Jylland, dels til flankestillingen på Als. I November måned 1658 oprettedes der i den anledning et magasin ved Gråsten, ligesom det var tilfældet i begge de sidste krige, og det var også dengang Brandenburgerne, som

[1] 17. Juni 1652 gæstede Fredrik III hertug Filip på „Grawenstein“ efter at have været hos Ernst Gynter i Sønderborg. Næste dag tog han til Filipsborg og derfra til Flensborg (skrivkalender).

her opslog deres hovedkvarter, men rigtignok som Danmarks forbundsfæller. Det blev dog ikke dem, men det polske rytteri, som dækket af danske orlogskibe gik over til Als og fravristede de svenske denne kostelige besiddelse. Det var den 14. December; der var indtrådt mildt vejr efter flere dages frost og isen måtte hugges op i våger ud fra kysten ved Dybbøl. Da dette var sket, kastede rytteriet sig ud i vandet, med vojvoden Czarniezki i spidsen, og lod hestene svømme over; der var et hvilested midt i sundet, hvor hestene fik fodfæste nogle øjeblikke, hvorpå de fortsatte svømningen over til øen. Pistolerne havde de fæstet i kraven og krudthornene bar de om halsen. Da de kom over på den anden side, gjorde de et indhug på de svenske og slog dem i forening med Tyskerne, som var komne over i transportfartøjer[1].

Krigen førte mange fordærvelige følger med sig; frem for alt blev landet i bund og grund ødelagt. En almindelig pengenød fremkaldte store forandringer i alle ejendomsforhold og dette traf ikke mindst de forskellige sønderborgske hertugslægter. Medens nu husene Sønderborg og Nørborg, efter nogle års spildte forsøg på at holde sig oven vande, måtte opgive alle deres godser og len, hvorved Als atter blev kongeligt, slap hertug Filip på Glyksborg med atter at afhænde Gråsten, medens han iøvrigt reddede sit hertugdømme for slægten.

Det var en ætling af Ahlefeldterne på Søgård, hvem det var forbeholdt atter at samle slægtens store ejendomme. Den før nævnte Fredrik Ahlefeldt til Søgård, Grøngrøft og Årup, gift med Hans Ahlefeldts søster Brigitte, var død lige før krigens udbrud 1657 og havde efterladt sig en eneste søn, af samme navn, dengang en mand på 34 år. Han var ikke blot en ualmindelig begavet mand, men havde også uddannet sig ved lærde studier og ved rejser i udlandet, så han stod på højdepunktet af sin tids dannelse. Han blev kort efter for-

[1] Hist. tidsskrift, III 293 fl. 3. række, VI 212 anm.

lovet med en datter af den kongelige statholder i hertugdømmerne, grev Kristian Rantzau, den 15årige Margrete Dorotea, som han derpå ægtede ved juletid; hun skal have fået en medgift på 3 tønder guld. Samtidig trådte han ind i statstjenesten, idet han udnævntes til landråd og generalkrigskommissær i hertugdømmerne, hvorved den kongelige hærs forsyning overdroges til hans omsorg. I den følgende krig brugtes han i diplomatiske ærender, overfor de allierede fyrster og hertugen af Gottorp, og efter fredens slutning sendtes han til England for at forny Danmarks tidligere traktater med denne magt.

Imidlertid var han ved sine egne store midler og ved svigerfaderens indflydelse bleven en af landets største jordegodsejere. Kristian Rantzau overdrog til ham sine rettigheder til Tranekær og Langeland; de blev fra den tid af i hans slægt og oprettedes senere til et lensgrevskab. Hans morbroder Hans Ahlefeldt gik, som foran nævnt, kort efter krigen fallit, og Fredrik Ahlefeldt fik nu udlæg for sit tilgodehavende hos ham i hans tiloversblevne godser, det halve Søgård, Ladgård og Stoltelund (1661). Hertug Filip tilbød ham alt dengang også Gråsten og Fiskbæk, men først året efter indlod han sig på denne handel, hvorved han fik meget gunstige vilkår: hertugen solgte de to gårde for 65,000 rdl., således som han havde fået dem for 14 år siden for 90,000 rdl. (1. Juli 1662).

Dermed havde da Fredrik Ahlefeldt samlet slægtens gods på sin hånd, således som det ikke havde været samlet i henved 200 år. Hovedsædet var dog nu ikke mere Søgård, der var bleven belejret, indtaget og ødelagt af den svenske general Torstenson 1643 og ikke mere opførtes, men derimod slottet Gråsten. Her byggede den rige adelsmand sig et passende herresæde og herfra forestod han i en række år den øverste styrelse af den kongelige del af hertugdømmerne, efterat han 1663 var fulgt efter sin svigerfader som kongelig statholder.

Det var et rigt og betydningsfuldt liv, som nu udfoldede

sig på det ensomme skovslot. Fredrik Ahlefeldt stod i livlig forbindelse med den store verden ved hjælp af korrespondenter i alle Evropas vigtigste byer, hvorved han kunde følge begivenhedernes gang til en tid, da man savnede den trykte dagbladsliteratur. Han kom også jævnlig til hovedstaden, hvor han havde en plads i kongens råd, ligesom han her havde en stor ejendom med en prægtig bogsamling. Han sattes meget højt blandt de daværende danske statsmænd, men havde ikke sans for de daglige regeringsforretninger, ligesom han var for selvstændig og stolt overfor enevoldskongen. Han holdt sig derfor hellere noget tilbage og tilbragte sin meste tid på Gråsten. Herfra førte han forhandlinger med hertugen af Gottorp, som han søgte at knytte til kongens interesse, bl. a. ved et giftermål; senere, da dette ikke havde den ønskede virkning, blev det hans mål at tilbageføre det tidligere lensforhold eller ligefrem at samle hele Sønderjylland under kronen[1]. Overfor hertugerne af Sønderborg og Nørborg hævdede han ligeledes med stor styrke kronens rettigheder og han havde en fremtrædende del i at deres len under hans statholderskab kunde inddrages. Ved denne lejlighed erhvervede han selv det store gods Ballegård i Sundved, som havde hørt til Nørborg.

I anledning af et diplomatisk ærende blev Fredrik Ahlefeldt i året 1665 af kejseren ophøjet i den tyske rigsgrevestand[2], hvorfor han kort efter søgte at skaffe sig passende godser i Tyskland. Således købte han af kongen „die Wildniss" i Holsten og af en tysk greve Richecourt (Rixingen) og Mörsberg vest for Rinen. Han kaldte sig nu „greve af Ahlefeldt og Rixingen", senere, da Langeland af kong Kristian V ophøjedes til et lensgrevskab, „greve af Langeland og Rixin-

[1] [Senere Tilføjelse:] Her burde været nævnt, at han med stolthed fortalte, hvorledes hans stamfader Hans Ahlefeldt havde hyllet sig i danebrog 1500.

[2] Af denne grevetitel har man som bekendt i vor tid villet udlede det tyske navn „Grawenstein". Det er dog også i denne form langt ældre, ligesom grawenkloster (gråbrødrekloster) i Slesvig o. l. (af graw, ældre skrivemåde for grau, d. e. grå.

gen". Han ægtede ligeledes efter sin første hustrus død en tysk fyrstedatter.

Efter kong Fredrik III's død (1670) steg grev Ahlefeldt op til den højeste magt i staten næst kongen; han droges nærmere ind i statsstyrelsen og opholdt sig nu mere i København. Efterhånden opgav han dog igen denne forøgede virksomhed og trak sig tilbage til Gråsten, medens den unge kancelliembedsmand Peter Schumacher steg i indflydelse og i kongens gunst; han adledes som Griffenfeldt og blev greve og rigskansler med forbigåelse af Ahlefeldt. Efter få års forløb styrtedes han dog lige så brat som han var kommen op, og Fredrik Ahlefeldt indtog nu hans plads som rigets storkansler (1676), idet han dog også nu forbeholdt sig sin noget friere stilling. Man kan sige, at aldrig har nogen mand i Danmark været beklædt med så høje embeder som han; thi medens han som storkansler var udenrigsminister og præsident i begge kancellier, vedblev han tillige i flere år at fungere som kongens statholder i hertugdømmerne, en forening af embeder, som ingen senere har havt samtidig. I året 1681 afgav han statholderembedet til Ditlev Rantzau. Til denne periode af hans liv henhører den stordåd, der frem for alt andet gør hans navn mindeværdigt i Sønderjyllands historie, idet kongen 1684, selvfølgelig efter hans råd og tilskyndelse, indlemmede den gottorpske del af hertugdømmet under kronen og forenede den med den kongelige. Vel lykkedes det ikke at hævde denne erhvervelse, idet stormagterne tvang kongen til atter at indsætte hertugen i sine lande; men tanken var dog engang fremsat og trådt ud i livet, og den blev ikke mere opgivet, før det lykkedes den næste konge fuldt ud at virkeliggøre den. Da var det Fredrik Ahlefeldts søn Karl, der på Gottorp som statholder førte ridderskabet ind til hylding for kongen.

Grev Fredrik oplevede ikke hertugens genindsættelse; han døde i København 1686 og blev bisat på Tranekær, i sit danske lensgrevskab. Hans sønner delte den rige arv, medens døtrene opnåede fornemme giftermål og fik fyrsteligt udstyr;

tre af dem ægtede tyske rigsgrever og den fjerde, Sofie Amalie, hertugen af Augustenborg Fredrik Vilhelm[1].

Den ældste søn, grev *Fredrik Ahlefeldt (den yngre)*, var født i Flensborg 1662 og således en mand på kun 24 år, da han tiltrådte sin arv: grevskabet Langeland og de Gråstenske godser. Han ægtede samme år kong Kristian V's 15årige datter med grevinden af Samsø, Kristiane Gyldenløve. Store embeder og hædersbevisninger fulgte ham så at sige fra vuggen; han var vice-statholder, amtmand i Steinburg, gouvernør i Ditmarsken, ridder af elefanten osv. Hans hovedinteresse var dog knyttet til krigsvæsenet, og da der i hans tid så godt som ingen krige førtes i hjemmet, gik han med de danske hjælpetropper, som dengang kæmpede på Evropas blodigste valpladser. Først afsendtes der et sådant korps til England for at kæmpe mod den protestantiske konge Vilhelms katolske fjender på Irland (1689); i dette stod grev Ahlefeldt ved regimentet prins Georg, hvis standkvartér var i Sønderjylland. Et par år efter overførtes tropperne til fastlandet, hvor samme krig rasede mellem Holland og Frankrig; han forfremmedes her til brigadér med en brigade på 5 bataljoner og kort efter til general. Først 1697, efter freden i Ryswick, vendte han tilbage til hjemmet, efterat han dog i mellemtiden flere gange havde tilbragt længere tid her.

Strax efter sin hjemkomst udnævntes han ved Ditlev Rantzaus død til statholder i hertugdømmerne og hengav sig nu til fredens idrætter og bestyrelsen af sine godser. Han var bleven enkemand samme år som han drog til Irland, men havde nu igen ægtet en datter af storkansleren Konrad Reventlov, Armgard Margrete. Han bar rigsæblet ved kongens begravelse 1699.

Det var den yngre grev Fredrik, som lod den prægtige slotsbygning opføre, der senere omtaltes med så megen ros. I det enkelte kan grevernes byggeforetagender dog ikke efter-

[1] Dansk biografisk lexikon I 136 ff.

spores, og det vides således ikke, hvorledes det slot var, i hvilket storkansleren boede; kun det kan siges, at generalens slotsbygning var langt større og anseligere, og at særlig slotskapellet, den eneste del af de gamle bygninger, som står endnu den dag idag, skyldes ham. På dette sted stod der dengang endnu en stor stald- og ladebygning, der kaldtes „Vandrod", efter den oprindelige byggegrund, stor nok, siges der, til at rumme al gårdens afgrøde, heste og kvæg. Alt dette flyttedes nu op til det „hollænderi", som alt tidligere havde havt sin plads længere nordpå og nu blev en hel ladegård („herregård"). Der blev ligeledes bygget en egen ridestald og smukke haveanlæg med et kostbart orangeri sluttede sig til slotsbygningerne. Om dette sidste fortælles, at det havde kostet en 30—40,000 rdl. (over 100,000 kroner); det havde drivhuse til blomster, køkkenurter og sydfrugter, store vandbeholdere til fisk sommer og vinter, springvand o. d. — I denne have opelskedes den berømte abild, hvis frugt har fået navn efter slottet (Gråstener æble); det siges at være indført fra Italien eller Holland, men sine udmærkede egenskaber har det først udviklet her. I vort århundrede er det især det, som har gjort navnet Gråsten bekendt vidt og bredt, langt ud over landets grænser, og det ikke blot fordi det stammer herfra, men også fordi det her når sin største finhed og velsmag[1].

Hvad selve slottet angår, da var det bygget i tre store fløje, af hvilke den ene indeholdt kapellet. Hovedfløjen, umiddelbart ud til indsøen, var indrettet med en række pragtværelser, hvis tæpper og tapeter såvel som det prægtige bohave vakte alles beundring. En åben svale blev båren af 8 toskanske søjler og var stor nok til derpå at holde taffel; over de tre etager fandtes en stor oval sal, 50 skridt lang og halv så bred, smykket med statuer af de 12 græske hoved-guder forneden og 12 mindre guddomme foroven, mellem en række

[1] „Vort havebrug", 1887, 21. Maj.

vinduer. Kirken, som endnu i det væsenlige er bevaret, er opført efter et mønster fra Flandern, jesuiterkirken i Antverpen, som greven vel altså havde fundet behag i, da han færdedes her på sine felttog. Den er smykket med en stor mængde malerier og et sjælden smukt loft med stukkaturbilleder. Greverne holdt en særlig slotspræst; det var en Johan Paschius, som indviede kirken (1695—1702); men da der alt nævnes slotspræster tilbage til storkanslerens tid, har der altså dengang været et ældre kapel[1].

I disse grevers tid begyndte også *den lille by* at voxe op, som nu bærer navnet *Gråsten*. Nogle huse for slotsbetjente opførtes selvfølgelig strax i slottets umiddelbare nærhed; andre, for håndværkere o. l., byggedes på jordlodder syd for „vindebroen", den nærmeste dæmning over til Troldslyk. Det ældste opbevarede skøde på en sådan grund er udstedt 4. Marts 1699 til farveren i Åbenrå Martin Bahnsen; den omfattede en lod på 32 skæpper „havreland", d. e. omtrent 3 tønder land, med hustomt, 6 roder (48 alen) bred ud til vejen; derfra ned til saltvandet. Den var betalt med 200 mark; ejeren og beboerne skulde bevare deres fulde personlige frihed (i modsætning til godsets øvrige beboere), have ret til kirkestol i slotskirken, såvel på mændenes som på kvindernes side, og være skattefri såvel til staten som til godset og sognet, på en årlig afgift af 10 mark nær. Endelig knyttedes der til stedet en bestandig eneret til farveriet på de grevelige godser, således at alle dettes beboere skulde være tvungne til at lade farve hos husets beboer. — Dette farveri gik iøvrigt senere i arv i slægten og har holdt sig i den på en kortere afbrydelse i forrige århundrede nær, indtil alle slige forrettigheder ophævedes efter 1864[2].

På samme måde solgtes flere lodder, og alt i årene

---

[1] Moller, s. 362 ff. Et håndskrift fra 1772, af slotsgartner Hans Petersen i Gråsten, hvor han kom 1715 (født 1694).

[2] Forfatterens broder, fabrikant A. P. Jürgensen, som nedstammer fra Martin Bahnsen i 5. led, var sidste ihændehaver.

1716—20, da der betaltes krigsskat over hele landet og følgelig også her til trods for grevens løfter, nævnes der 6 selvejerhuse og 6 grevelige lejehuse i den egenlige by, foruden den spredte bebyggelse ved slottet, Stængerod og i skoven[1]; de almindeligste håndværk var nu repræsenterede, ligesom der var købmandshandel og krohold.

I året 1706 kaldtes Fredrik Ahlefeldt igen bort fra sit hjem; han overtog kommandoen over et hjælpekorps, som skulde komme kejseren til undsætning. På dette felttog faldt han i en heftig sygdom og døde i Regensburg (1708). Da han var barnløs, arvede hans eneste efterlevende broder Karl alle de store godser; han ejede alt fra tidligere tid en del jordegods i Kalundborgegnen, ligesom han havde bygget det bekendte Sorgenfri slot ved København.

Karl Ahlefeldt havde først tildraget sig opmærksomhed som hovmester for kongens søn prins Karl på dennes langvarige udenlandsrejse; han udfyldte denne plads til alles fulde tilfredshed og roses både for sin høje dannelse, sit slebne væsen, sin færdighed i alle idrætter og sin moralske vandel. Under kong Fredrik IV (fra 1699) beklædte han en række vigtige embeder; han var overhofmarskal, direktør for det ridderlige akademi i København, og i nogle år medlem af statsrådet. Da imidlertid flere medlemmer af familien Reventlov, som han stod i uvenligt forhold til, kom til at indtage de første stillinger i staten, trådte han ud af statsrådet og blev statholder i hertugdømmerne (1712). Han var gift med Ulrikke Danneskjold, en datter af statholderen i Norge, Fredrik III's søn Ulrik Fredrik Gyldenløve.

Grev Karl opholdt sig, ligesom hans frænder, så ofte det var muligt, på Gråsten. Han byggede i sine første år videre på slottet og oprettede 1716 en ny stor avlsgård af landsbyen Kiding. Hans broder havde købt den gamle adelsgård Skovbølgård. Endvidere var byen Keldstrup i Holbøl sogn bleven

[1] Her boede 1725 bl. a. grev Fredriks pensionerede kammertjener, Joh. Fr. Herrler, efter hvem bebyggelsen her endnu kaldes „e herlehed“.

til en avlsgård. Efterhånden blev grevens forhold dog trykkede[1], han kom dybere og dybere i pengeforlegenheder og kunde ikke betale de høje skatter, som krigsforholdene nødvendiggjorde. Imidlertid holdt det sammen, sålænge han selv levede, men efter hans død 1722 blev der rejst så mange fordringer i boet, at godserne strax kom under administration. To år efter blev prioritetsdommen afsagt og godserne i hertugdømmerne satte til avktion. Denne fandt sted på Gottorp den 6. Septbr. 1725, og dermed ophørte slægten Ahlefeldts over 300årige forbindelse med Søgård og alle de tilliggende ejendomme; grev Karls sønner beholdt kun lensgrevskabet Langeland tilbage. Med rette antog den unge lensgreve Fredrik det valgsprog: „tali procedunt ordine fata!“ (således går det i verden!)[2].

De tre grever Ahlefeldt, faderen og de to sønner, som ejede Gråsten i 60 år, betegner et eget afsnit i Sønderjyllands historie, i hvilken de tog virksom del; de beklædte i 39 år embedet som kongelig statholder. Kongehuset hengivne i højere grad end måske nogen anden sønderjydsk adelsslægt i de år, bidrog de til at knytte forbindelserne med moderlandet og udslette sporene af den stærke adskillelse, som var indtrådt ved Gottorpernes fjendske politik. Det er i det foregående nævnet, hvorledes storkansleren både overfor Sønderborgerne og Gottorperne fulgte en stræng kongelig-dansk politik, og det var i god overensstemmelse hermed, at hans ældste søn kæmpede under danebrog på alle Evropas valpladser, medens den anden som statholder førte det slesvigske ridderskab til den hylding på Gottorp 1721, som indlemmede Sønderjylland i den danske krone.

Mærkeligt og sørgeligt er det ved siden heraf at se, at de samme mænd ringeagtede det danske sprog, som dog også var deres modersmål, således at de ikke blot lod prædike

[1] [Senere Tilføjelse:] 2. Febr. 1689 tillades det K. Reventlov som formynder for Karl Ahlefeldt at sælge Rixingen (tyske kanc. patenter).

[2] Greverne Fredrik og Karl Ahlefeldt: Dansk biografisk lexikon I. Moller.

tysk i deres slotskirke, men også fandt sig i at der af og til taltes tysk i Adsbøl sognekirke, ligesom de glyksborgske hertuger lod prædike tysk i Sundveds andre kirker; ja grev Karl beskikkede endog en præst Samuel Thomsen, som ikke kunde eller vilde holde en dansk prædiken. Først efter grevens død dristede sognefolkene sig til at klage til kongen, men præsten fandt medhold både hos den dansk- eller norskfødte grevinde og i kongens omgivelse; det blev dog pålagt ham under trusel af afskedigelse at tale dansk i skriftestolen. Blandt de forsvarsgrunde, han førte for sit forhold, var også den, at beboerne kun hørte tysk ved hovtjenesten på Gråsten og derfor måtte antages at have lært det!

Ved avktionen på Gottorp splittedes den store samling af godser, som så længe havde været holdte sammen til liden både for bonden i disse egne. Greverne kaldte bønderne for „livegne“, og selv om dette udtryk ikke kan tages i ordets strængeste forstand, så blev de dog vistnok ligesom bønderne på Sælland med tvang holdte ved stavnen, ligesom de blev plagede med hårdt hoveri. At stavnsbåndet aldrig her kunde bringes til virkelig anvendelse på det unge mandskab, er imidlertid en selvfølge, da alle de kongelige bønder jo var fri og landet rundt omkring således stod dem åbent. Ved godsernes adsplittelse faldt nu også ethvert forsøg i den retning bort og bondens fulde fremtidige frihed i disse egne kan siges at have været en følge af Ahlefeldternes fallit. Senere blev endvidere bøndergodset skilt fra hovedgårdene og gik over til at være arvefæste. Som det vil være bekendt af mange tidligere beretninger, kom Søgård-godserne på følgende hænder: landråd v. Thienen købte „begge“ Søgårde (30,000 rdl.) og Årtoft (7,700 rdl.); overinspektør Paulsen fik Ballegård, Skovbølgård og Bøgskov (40,000 rdl.) samt Keldstrup (12,100 rdl.); en yngre Paulsen Grøngrøft (16,000 rdl.); etatsråd Grund Stoltelund (5000 rdl.); borgmester Bøhme Kværs Ladgård (17,000 rdl.). Hertug Kristian Avgust af Avgustenborg

endelig købte Gråsten, Fiskbæk og Kiding for 92,500 rdl. og Årup for 20,000 rdl.

I virkeligheden blev således disse sidstnævnte godser i slægten; thi hertugens moder var storkanslerens datter Sofie Amalie. Senere købtes hertil også Avnbølgård i Sundved og Keldstrup i Lyngtoft herred.

Slottets og godsets historie under Avgustenborgerne skal ikke her forfølges videre; kun skal det nævnes, at orangeriet hurtig forfaldt og blev nedbrudt, hvorpå slottet på kirken nær brændte en Decemberdag i året 1756 og ikke mere opførtes i sin tidligere størrelse eller glans; dertil var der ingen anledning for de nye ejere, hvis hovedsæde var på Als. Det fik nu mere karakteren af en rummelig sommerbolig eller et jagtslot, i hvilket den hertugelige familie lå på landet. Søerne og deres omgivelser omdannedes efterhånden til en stor park, i hvilken den engelske smag fortrængte den ældre franske; øerne med deres haver blev forbundne ved høje hvælvede broer, der blev bygget lysthuse og „eremit-hytter", en række skønne udsigtspunkter blev ryddede osv. Det var især den begavede hertug Fredrik og hans hustru, kongedatteren Luise Avgusta, som tilvejebragte denne forandring og indrettede Gråsten med al den smag, som på hin tid udmærkede det høje aristokrati. Her modtog de digteren Jens Baggesen i besøg og hyldedes af hans sang, samtidig med at hertugen tog sig af Schiller i Tyskland og sendte ham hjælp i hans trængselsår. Og her færdedes da også det begavede ægtepar med sine tre mærkelige børn, af hvilke Karoline Amalie skulde blive Danmarks højt ærede og højt elskede dronning, medens de to sønner, hertug Kristian Avgust og prins Fredrik af Nør, skulde vinde en sørgelig navnkundighed i 1848. Det var tildels deres troløshed mod konge og fædreland, som undergravede og i sine følger tilintetgjorde det værk, som deres stammefader og forgænger på Gråstens slot, storkansleren Fredrik Ahlefeldt, havde forberedt og stilet hen imod: Sønderjyllands tilknytning til moderlandet.

I Avgustenborgernes tid gled navnet Gråsten i den almindelige bevidsthed efterhånden over fra slottet til byen. Endnu ved avktionen 1725 kaldes denne kun „de nye huse“, men siges dog at være „som en lille flække“; godt 20 år efter lignes den ved en hollandsk by. Der lå da en snes huse i to rækker langs den lille gade fra „den store eg“ op til „den grønne plads“, hvor skoven Stængerod tog ved: de var holdte særdeles pænt og der stod lindetræer foran dem. At byen således tog et opsving efter ejerskiftet på slottet, viser, at den havde fundet et naturligt opland blandt omegnens befolkning: thi næringen fra slottet måtte nu meget formindskes, da det nye herskab følte sig langt mere knyttet til Avgustenborg.

I slutningen af århundredet, da byen var vedbleven at gå frem, kom den hertugelige families lyst til at arbejde for humane formål den tilgode; der byggedes en efter tidernes forhold stor og rummelig skole og et såkaldet hospital for fattige, og prinsesserne oprettede en systue for pigebørn, medens drengene fik lejlighed til at arbejde i et linnedvæveri. Nogen tid efter, da den engelske krig og de fortvivlede pengeforhold beredte alle købstæderne så store vanskeligheder, fik byen et nyt opsving, idet købmanden Otto Fredrik Ahlmann, af den bekendte slægt fra Als, nedsatte sig her for efterhånden at udfolde en betydelig handelsvirksomhed. Ved folketællingen 1835 fandtes der på slottet, herregården, samt i byen og hele den spredte bebyggelse ialt 540 personer. Den lille brolagte „gade“, fra hvilken næsten alle træerne nu var fjernede, havde 30 huse, medens næsten lige så mange lå spredte i skovene til alle sider. Byens øvrighed, den hertugelige „justitiarius“ (birkedommer) Thomas Thomsen, skrev i de år et lille stridsskrift imod de fra Sønderborg fremkomne påstande, at al selvstændig handelsvirksomhed på dette sted var stridende mod stædernes forret; han gjorde gældende, at Gråsten var en „flække“ (handelsplads) og havde alle en sådans rettigheder. Lignende stridigheder kom i den følgende tid af og til igen, indtil nutidens næringsfrihed gjorde en ende på dem.

Gråsten var i hin tid, før 1848, endnu en fredelig og ensom skovby; de veje, som førte til den, var ikke meget befærdede, det var krogede og bakkede landeveje med høje gærder; til søs kunde man kun befordres med båd eller jagter. Skovene stod dengang i deres ældgamle ubrudte kraft; vældige ege og store strækninger af gammel bøgeskov omgav byen så at sige til alle sider. Flensborg fjord med sine mange sejlskibe, der daglig færdedes ud og ind, gav som et lille udkig til den store verden, der ellers syntes så fjern fra disse steder. Selve byen lå stille og beskeden langs søen, de lave teglhængte huse overfor det hvide ubeboede slot; talrige svaner syntes at bære bud mellem byen og den venlige skov, som sluttede kredsen. Alle mennesker kendte hinanden og de fleste havde siddet på de samme skolebænke; hvad der end kunde være de enkelte imellem, så var det i forhold til de storme, som skulde gå hen over alt og alle, da det store brud kom, kun idel fred og venskab. — Mon nogen plet i Nordslesvig blev således rystet op ved begivenhederne 1848 som denne by, af hvis indbyggere halvdelen med lidenskab hang ved hertugen, den anden halvdel ved konge og fædreland, medens fjendlige hære gjorde den til udgangspunkt for deres blodige kampe i Sundved? Den gamle tid, med århundreders stilhed og fred kom efter dette aldrig tilbage!

Tillæg.

Ejerne af Gråsten.

Gregers Ahlefeldt. † 1559.

Hans A. † 1580.

Gregers A. † c. 1620.

Hans A (til 1648). † 1663. — *Brigitte A.*, g. m. Fredrik Ahlefeldt.

Fredrik A. Greve, storkansler, statholder, (fra 1662). † 1686.

Fredrik A. General, statholder. † 1708. — *Karl A.* Statholder. † 1722. — *Sofie Amalie*, g. m. Fred Vilh., *hertug af Avgustenborg*

Fredrik A. (til 1725). [søn af Karl A.]

Kristian Avgust (fra 1725). † 1754 [søn af Sofie Amalie]

Fredrik Kristian. † 1794.

Fredrik Kristian. † 1814.

Karoline Amalie. Dronning af D. † 1882. — *Kristian Avgust* (til 1852). † 1869.

Fredrik (fra 1865). † 1880.

Ernst Gynter

ULLERUP SOGNS ÆLDRE HISTORIE.

(1891.)

[Sønderjydske Aarbøger 1891, S. 30—81.]

Landet Sundved har forholdsvis tidlig fundet sin historieskriver; det var den forhenværende hertugelig glyksborgske embedsmand, justitsråd Johan Kristian Gude, som året før hertugslægtens afgang udgav en tysk beskrivelse af dens landområde nord og syd for Flensborg fjord (1778). Hvad der senere er fremkommet i den retning, som f. ex. Klavs Duus's skildring af Sundved, eller Traps topografi o. l., går alt sammen tilbage til Gudes bog og giver kun såre lidt eller intet nyt. En enkelt fejl i hans angivelser kan være rettet; men så er der istedenfor kommen andre ind og fremstillingen har tabt sin oprindelige vederhæftige karakter. I det hele giver Gudes bog endnu den bedste fremstilling af dette emne.

Det kan dog ikke være andet end at denne må lade meget tilbage at ønske. Gude havde vel adgang til hertugernes godsarkiv på Lyksborg, ligesom han med flid samlede efterretninger af gamle optegnelser og overleveringer; men han manglede dog mange af de kilder, som nu står til vor rådighed, og han forstod ej heller at drage den fulde nytte af, hvad han havde adgang til. Endelig var hans interesse ikke rettet på alt det, som nu vilde tildrage sig vor opmærksomhed. — Det

skal derfor her forsøges, i tilslutning til den foregående skildring af Gråstens ældre historie at give en samlet fremstilling af Ullerup sogn, den del af Sundved, som frembyder den langt overvejende historiske interesse og giver lejlighed til også at kaste lys over nabosognene, især det lidet kendte „Varnes land".

Sundved omfattede som herred foruden „Broagerland" de sex sogne Dybbøl, Nybøl, Såtrup, Adsbøl, Ullerup og Varnes; det strakte sig fra Alssund i øst til Dyrbæk og Alvnor i vest, fra „Nørhav" til „Sønderhav", d. e. fra Åbenrå til Flensborg fjord. Således fremtræder det i kong Valdemars jordebog og således dannede det et samlet hele i den katolske kirkes inddeling, sålænge den herskede her i landet.

Selvfølgelig havde dette herred navn efter „sundet", som skiller Als (Alvs-ø) fra fastlandet; det betegnes som et skovland („ved"), ligesom landet syd for Danevirke (Jernved) og som de store skovstrækninger i Sverige: Finveden, Holeveden, — eller på Sælland: Ørved på nord- og Stensved på sydkysten o. s. v. På det gamle herredssegl, som er bevaret under et aktstykke fra middelalderen, er der derfor også fremstillet et træ og et vand; folk vesterfra, på heden, kaldte Sundvedboerne for „de Skovbo mænd"[1]. De tilsvarende halvøer på Sønderjyllands østkyst, nord og syd for denne, synes at have været opdyrkede og befolkede, før Sundved kom under ploven; især gælder det om største delen af Angel. Der var lange tider, i hvilke man søgte at undgå de fremskudte halvøer og strandkanten på grund af havets usikkerhed; vi ser således også, at halvøen Gelting, den østligste del af Angel, endnu langt ned i middelalderen var en stor skovstrækning.

Forbindelsen mellem Sundved og de andre landsdele skete nok så meget til søs som til lands. Mod syd var der overfart fra Broagerland til Angel, mellem de to fremspringende nes, som bærer gammeldanske personnavne: Bruns-nes og Halv-

[1] Slesvigske provinsialefterretninger IV 210. Kieler Blätter III 315 (af Outzen, fra Tinglev).

dan-nes; det første navn er endnu bevaret uforandret, det andet er efterhånden bleven sammentrukket i Holdnes og har derefter modtaget en anden forklaring. Mod nord fandt overfarten sted fra Var-nes (af at vare, vogte) til Løgtved-nes (løg-tved, en blomsterlund, nu Løjt), hvilke navne begge gik over på de nærmeste to kirkesogne[1].

Herredet falder ret naturligt i tre hoveddele: mod syd danner Broager sogn en egen halvø, begrænset af de to bugter Vemming (Vemund) bund og Nybøl nor; de sex nordlige sogne falder i to grupper, af hvilke den ene strækker sig fra Dybbøl bakke langs Alssund til Snogbæk hage og ned mod Nybøl nor, — den anden fra Als fjord, sundets brede del, og Åbenrå fjord ned til de to nor, som fra Flensborg fjord trænger ind gennem Egernsund. Det er denne nordlige del — Ullerup, Adsbøl og Varnes sogne —, som mere eller mindre vil blive genstand for den følgende fremstilling.

Varnes nævnes alt særskilt i den såkaldte „kong Valdemars jordebog", spredte optegnelser fra det danske regeringskancelli i Valdemar Sejrs dage (1231), oplysende kronens og kongens indtægter. Idet Sundved herred nemlig opføres med en indtægt i korn og penge, nævnes Varnes særskilt på en sådan måde, at det ses at have hørt til kongehusets slægtgods. Det vurderes til 96 mark gulds værdi og indtægterne af det sættes til 5½ mark korn, 3 mark penge og 2½ mark sølv. Hvad kornet angår, da svarer de 5½ mark eller læst til 132 ørtug (ørt), af hvilke hver havde 12 skæpper, når der var tale om hartkorn (rug eller byg), eller 20 skæpper havre. Pengeindtægten hidrørte dels fra „arnegæld, stød og gårdsædegæld", afgifter, som viser, at der har været en slags købstad eller handelsplads dér i sognet, dels fra møllen og „overfarten" (færgefarten) til Løjt og øerne. De 2½ mark sølv svarer til

[1] Et pavebrev fra 1255 har navnet Haldenes Bratorp; navnet Holden, opr. Halvdan, er endnu ikke ualmindeligt i Sønderjylland. Løjt, Løgt er sammentrukket af Løgtved (løg — blomst, urt); hele halvøen kaldes Løjtnes.

det tredobbelte beløb i den tids penge, og den samlede indtægt, 3½ mark sølv, til godt 100 kroner.

Den kongelige ejendom på Varnes kom tidlig til at udgøre et eget „birk", d. e. en lille retskreds under en særlig kongelig bryde (foged). Dette oprindelige Varnes birk omfattede dog ingenlunde hele sognet, men kun selve Varnes by og bymark, og ikke engang denne helt. Efter kong Valdemars død gik det i arv til Abel og hans sønner, og der er opbevaret levninger af et brev, ved hvilket hertug Erik 1269 af adelsmanden Peter Jonsen får tilskødet hans ejendomme på Varnes mark. Senere var da også denne by ublandet kongelig eller hertugelig, alene med undtagelse af et større „ornum" (særmark) på bymarken, rimeligvis de jorder, som oprindelig havde ligget til den kongelige borg, den såkaldte „vold", hvis plads endnu ses ved „vigen", den lille bugt vest for Varnes hoved. Ikke usandsynligt var det her den lille handelsplads fandtes, af hvilken kongen oppebar „arnegæld"; ornumet strakte sig nemlig efter et bevaret gammelt kort øst for Vigbækken, mellem denne og den smale vig, som fordum gik ind fra Alssund. Borgen ved „vigen" har senere givet anledning til, at man i de gamle sagn har givet dens ejer navnet „Vigge"; hans hoved, hugget i sten, findes endnu på kirkens ydre væg.

Efter de ulykkelige forhold i grev Gerts dage, da hertugdømmet bragtes nær til undergangens rand, pantsatte den unge hertug Valdemar i sin pengenød Varnes til en adelsmand af den tyske slægt Barsbæk, der ligesom Sturerne på Als førte en fisk (bars) i sit våben. Det var i de samme år som „gamle Hans Limbæk" fik hele Lyngtoft herred i pant (1344). Hertugen lånte 406 mark sølv og 10 engelske skilling på Varnes, omtrent svarende til 14—15000 kroner i vor tids penge.

Pantet gik senere i arv til panthaverens søn, Ludvig Barsbæk, der efter hertugslægtens afgang sluttede sig til kong Valdemar Atterdag imod de holstenske grever. Dette kom ham imidlertid dyrt til at stå; thi da kongen kort efter døde,

indtog greverne landet og fordrev Ludvig Barsbæk fra hans pantejendom. Varnes tilfaldt nu grev Klavs, som fra Nyhus havde besat Åbenrå og Sundved og nu lagde det lille birk til Åbenrå hus, en forbindelse, som mærkeligt nok holdt sig til vore dage. Fra greven gik den samlede arv over til hans eneste datter Elisabet, som 1411 solgte den til Dronning Margrete[1]. Senere delte Åbenrå len det øvrige hertugdømmes skæbne; det lagdes ved begge delinger til Gottorp og kom altså først 1713 tilbage under kronen.

Skattelisterne viser, at der i Varnes fandtes 30 hele gårde. hvis afgifter alle var lige store; de gav hver to ørter byg, 4 ørter 16 skæpper havre og 1 skilling „karlepenge“; dog var den af dem, som forestod fogedforretningerne, skattefri. Det ses således, at indtægten af birket var bleven større siden middelalderen, idet den nævnte landgilde ialt giver 2½ læst byg og 6 læst havre. Denne forøgelse ligger dog rimeligvis kun deri, at en almindelig havreskat — som alt i jordebogen opføres ved Sundved — er lagt til landgilden, ligesom det jo efter det før omtalte køb af en adelsmands jorder kan antages, at ikke alle 30 bol alt 1231 lå under birket.

Den mølle, som alt i kong Valdemars tid omtales under Varnes, indbefattedes også under Barsbækkernes pant; det var den senere nedlagte Blåmølle, syd for Blåbæk. Den svarede en afgift af en halv læst rugmel og 18 skilling. Da den senere nedlagdes, gik afgiften halvt over på Varnes by, nemlig for jorderne og den udtørrede mølledam, halvt til Krus mølle, for møllegæsterne. Selve møllestedet omdannedes til et laxevér.

På bymarkens „ornum“ fandtes der to bøndergårde, som endnu stadig stod udenfor birket; det var som forhen antydet snarest handelspladsens jorder, som således var kommen på

---

[1] Kong Eriks klage: „Lodewich Barsbeke claget, dat sinem vader was en gut to pande seth, dat heth Warnes mit der molen to Blaa . . . . vnde ander tobehoringe van hertogen Volmer etc. Dit gut hadde sin vader in siner weren xl iar vnde noch mer, dar na wart id em genommen to der tid, do he was in koning Wolmers denste“. Dipl. Flensb. I 176.

uafhængige ejeres hænder. De blev engang i det 16. århundrede nedlagte og hele ornumet samlet til en lille herregård, således som vi senere, i ejeren Hans Blomes historie, vil få at se.

Varnes sogn omsluttes i vest af Dyrbæk, i øst af Bavrup bæk; det deles tværs igennem af Blåbæk, der fra vest mod øst skiller Varnes fra Bavrup bymark og flyder sammen med Bavrup bæk, for under navnet Blåå at udmunde i Alssund. Bavrup (eller Borup) nævnes alt i Valdemars jordebog som Bagtorp; det er vistnok dannet af mandsnavnet Bage og betegnelsen for en mindre by: torp.

Bavrups by og bymark er omtrent af samme størrelse som Varnes; der var 32 bønder. Men dens skæbne var i tidernes løb meget forskellig fra nabobyens; thi medens denne var så lykkelig at komme ind under kronen, gik Bavrup mere og mere over i herregårdenes eje og indtil den nyeste tid var bønderne dér de hårdest medtagne af hoveri. Man siger derfor, at den har navn af en ulykkelig begivenhed, som gjorde dens indbyggere til trælbønder; de levede over evne og gjorde gæld på gæld, indtil de tilsidst havde „borget“ alting „op“ (Bor-op); så måtte de tage gårdene i fæste af herremændene.

Medens Varnes, som vi har set, efter Valdemar Atterdags tid blev lagt til Åbenrå og således skilt fra Sundved (eller Nybøl) herred som et eget birk, vedblev Bavrup mange år efter at regnes til Sundved, og med dette til Sønderborg len. Oprindelig havde hele Sønderjyllands fastland som bekendt været delt i tre sysler, der i en noget senere tid udgjorde de tre store len: Tørning, Tønder og Gottorp; men efterhånden deltes disse i mindre len (amter). Således udskiltes Flensborg fra Gottorp, Haderslev fra Tørning, og det lille Åbenrå len, kun omfattende to herreder (Ris og Sønder Ravnstorp), fra Tønder. Men samtidig droges Sundved over imod det nærliggende Sønderborg, som imidlertid var kommen til at høre til hertugdømmet; Lyngtoft herred hørte derimod lige til vore

dage til Tønder, for så vidt som det ikke helt eller delvis lå til Søgård.

Der kastes noget lys over de iøvrigt dunkle forhold i middelalderen ved hvad der fortælles os om begivenhederne før og efter Valdemar Atterdags død. Medens grev Klavs sad på Nyhus som forpost for den holstenske magt, og medens hans hengivne mænd, Limbækkerne, sad på det faste Søgård, rede til at tage den første tørn nordfra, ejede den unge hertug Henrik endnu Sønderborg len og en del af Nordslesvig. Kongen begyndte med hans tilladelse at indløse hans pantsatte ejendomme og samlede dem derved på sin hånd, og således kom han også i besiddelse af Als og Sundved, medens Ludvig Barsbæk i Varnes, som vi har set, sluttede sig til ham. Der var dengang på Als tre faste borge: Sønderborg, Nørborg og Kejborg ved Kejnes, medens der i Sundved nævnes Brådborg. Borgpladsen er endnu let kendelig; den ligger på Avnbøl bymark, ved Bavrup bæk og har øjensynlig været en meget fast stilling, støttet til bækkens dybe leje. Navnet „brådde“ er vel kendt over hele Norden som betegnelse for en fast stilling i en skovstrækning, en forhugning, for at hindre fjendens fremrykning. Der findes også et „Bråd“ lidt længere sydpå, i Adsbøl sogn, på herredsgrænsen mod vest. Dette tyder på, at man engang i fortiden har havt forskansninger langs herredsskellet for at hindre indfald vesterfra, og den ene af disse stillinger er da bleven særlig befæstet til en „Brådborg“.

Kongens lensmand på disse borge var ridderen Jakob Olavsen, af slægten Lunge. Han afløstes senere af andre, og ved kongens død 1375 var det Henning Meinstorp, tidligere på Tranekær. Denne tyskfødte mand viste ikke den tilbørlige årvågenhed, måske end ikke troskab; thi kort efter lykkedes det grev Klavs at underkaste sig ikke blot Åbenrå og Varnes, men også Brådborg og Als. Man beskyldte lensmændene for forræderi; men det synes dog ikke, at dronning Margrete har delt denne opfattelse, da hun senere havde Henning Meinstorp i sin tjeneste.

Efter den tid nævnes Brådborg ikke mere i historien; der var ikke mere brug for nogen fast plads til landets forsvar på dette sted. Det er dog rimeligt, at gården senere har været sæde for en eller anden adelsslægt, som havde gods her i egnen, men der er ingen pålidelige efterretninger bevarede derom (sml. næste side). På selve stedet sås endnu ind i den nyere tid en muret kælder, ligesom man i vore dage dér har fundet en stridsøxe o. l. Sagnet siger, at borgen på grund af sin herres ugudelighed er bleven tilintetgjort af et uvejr og sunket ned i jorden med folk og fæ; man kunde endnu høre hanen gale i dybet. Også sagnene om den vilde jagt knyttedes hertil; den blev ført af en kvinde, den sidste borgfrue, som ikke havde kunnet få nok af jagtens glæder. Stedet var i forrige århundrede bevoxet med træer, som ansås for at være flere hundrede år gamle. Først i en nyere tid har overleveringen flyttet fortællingerne om Hans Blome fra Ornum til Brådborg; men dette er, således som vi senere vil få at se, uden al hjemmel[1].

Fra det nærmest følgende århundrede er kun få og spredte træk bevarede. Det gik her som overalt i Sønderjylland, at den indfødte danske adel efterhånden fortrængtes af den tyske, som dog atter for det meste snart fordanskedes, uden at vi nu i det enkelte kan følge denne bevægelse. I Erik af Pomerns tid førtes der her som i landets andre egne en hårdnakket og forbitret kamp mellem danske og tyske, en kamp, af hvilken kun enkelte træk og navne er opbevarede i kongens klager over den vold, som er overgået hans tro mænd, den indfødte adel. Således siges det, at Jeppe Iversen har mistet Holbæk i Adsbøl sogn med tilliggende bondergods; det er frataget ham af herremændene på Søgård. Lave Urne har mistet gods både i Angel og Sundved. Peder Vagnsens bønder i Såtrup, Ullerup og Blans er bleven udplyndrede og mishandlede af de holstenske herrer i Sønderborg. Palne Då i Blans,

[1] Dipl. Flensb. I 362. 366. 335. Gude, s. 86. N. Staatsb. Mag. II 125. Fr. Fischer, Slesvigske sagn, s. 124 ff. Lorenzen, Minder fra Sundved, s. 25 f.

Ludek Skovman, Las Tygesen, Peder Uke, Hartig Jensen og andre adelsmænd har alle lidt større eller mindre tab. Man havde også dengang indfødte „hjemmetyskere“. En adelsmand Bonde Klavsen af slægten Fris (med egern i våben), som forekommer i Sundved ved 1400, havde to sønner, af hvilke den ældste, Klavs Bondesen, var kongen tro, medens den yngste, Palle eller Palne, gik over til de tyske grevers parti og i ledtog med deres mænd fra Sønderborg ud førte en hårdnakket fejde på de tro mænd i Sundved. Han overfaldt og indtog bl. a. sin broders gård og tog alt hvad han dér fandt for sig; der nævnes 20 læst korn, 43 stude, 30 køer, 60 får og 60 svin, dertil kostbare heste, én til 50 mark, en anden til 40 mark, foruden flere andre til ringere værdi. På denne gård mistede også andre deres gods, og det må således antages at have været en både ualmindelig stor og vel befæstet ejendom; muligvis var det Brådborg, hvis undergang i en enkelt overlevering bringes i forbindelse med en broderkrig[1]. Senere fratog Palle Bondesen også sin broder og et par andre adelsmænd jordegods i Skelde. Blandt disse var Herman Slets eller Slese, der havde været krigsfange og hvis søn var bleven dræbt i fredstid; senere erklæredes han endog for at have forbrudt alt sit gods i fejden. 1425 vidnede „riddere og svende, bønder og bokarle“ på Nybøl herreds ting, at Herman Slets havde forbrudt sit gods ved at dræbe „sin herre hertug Gerhards tjener Vivian“. Det er neppe gået de andre dansksindede stort bedre, efterat greverne nu havde sejret. Senere kom sagen dog op igen og hertug Adolf afkøbte da Herman Slets's datter Ide og hendes mand Lage Magnussen hendes fædrenegods for 300 mark og et stykke klæde. Ligeledes købte hertug Adolf jordegods i Sundved, som havde tilhørt Olav Buk og efter hans død var kommen til hans søster Katrine Markvardsdatter, hvis mand Hartvig Krummedige solgte

[1] Klavs Bondesen vidnede 1421 på Viborg landsting, at Sønderjylland hørte til Danmarks rige. Hans efterkommere levede i kongeriget. (Danmarks adels årbog 1886, s. 121.)

det til kong Kristian I; denne afstod det atter til sin morbroder hertug Adolf. Senere gjorde Lyder Rixtorp fordring på det, men kunde ikke godtgøre sin ret, der rimeligvis var tabt i krigens tid[1].

Den sidst nævnte adelsmand tilhørte en slægt, som synes at have havt større ejendomme i Sundved. Henrik Rixtorp spillede en vis rolle i grevernes kamp mod Erik af Pomern; han var særlig knyttet til den yngste af de to, Gerhard, som efter sin moder sad inde med Als og Sundved. Da Flensborg blev erobret, flyttedes han hertil fra Gottorp, senere blev han endog Sønderjyllands drost. En ridder Ditlev Rixtorp stod derimod på kongens side; det er ikke usandsynligt, at hin Lyder, som forgæves påtalte sin ret til gods i Sundved, var hans søn. I Kristian I's tid træffer vi derpå en Klavs Rixtorp i Sundved; han sluttede sig til kongens broder Gerhard i dennes oprør, besatte Flensborg og gjorde her i nogen tid modstand mod kongens tropper. Han blev som følge heraf dømt fra liv og gods, og dette blev overgivet i forlening til dronning Dorotea (7. Januar 1474), som alt i forvejen havde Sønderborg len i pant af kongen. „Rixtorpernes gods“, som disse bønder senere kaldtes, lå helt overvejende i Sundved; det var ialt nogle og 30 gårde, af hvilke 2 lå i Skovbøl på Als, 19 i Ullerup sogn, 3 i Bavrup, 4 i Såtrup sogn, enkelte i Dybbøl, Skelde og Smøl. Endvidere var der en mølle, Esnes i Dybbøl sogn ved Alssund ud for Ragebøl, og den store Skeldegård. — Senere solgte Wulf Rixtorp med sine søstre og deres mænd gården Palsgård med tilliggende bønder i Sundved, således som deres fader havde ejet den, til kong Hans og hans broder hertug Fredrik. Hvor denne Palsgård har ligget, lader sig nu neppe mere oplyse, ej heller hvem Wulfs fader har været. Endnu 1507 nævnes han med sine to svogre blandt adelen i Sundved; de betaler da skat for 33 gårde. Hvilke disse har været, er lige så ubekendt som selve

[1] Ovfr. s. 374. Zeitschrift für d. Gesch. der Herzogth. III 101. 104. Dipl. Chr. I 41. 42. 47.

hovedgården. Af Klavs Rixtorps gods var senere gården i Smøl bortforlenet til Dorotea Wonsflet, tilligemed de 4 gårde i Avnbøllund og Esnes mølle[1]; Skeldegård var selvanden givet Volmer v. d. Herberge, og en af gårdene i Ullerup havde jomfru Rixe von Qualen.

Et andet større godskøb er ligeledes tilfældig bleven erindret; kong Hans købte nemlig adelsmanden Erik Skrandis efterladte ejendomme af hans enke Sofie og sønnen Klavs. Hovedgården kaldes Langeskærlund, senere også Egeskovgård, og lå i Avnbøl; af bøndergods hørte der til den sex bol i samme by, et i Blans, et i Såtrup og et i Snogbæk. Hovedgården gaves i forlening til Markvard v. Qualen, der selv ejede gods i Sundved, og kaldes nu også „Skrandisgård"; den var godt og vel så stor som to bol, således som det i reglen var tilfældet med de gamle herregårde.

Dette er omtrent alt hvad der kan meddeles om adelens ejendomsforhold i det femtende århundrede; det er lige nok til at vise, at der også dengang fandt jævnlige omsætninger sted, uden at vi dog nu mere kan følge dem. I Broager sogn, ligesom også i Dybbøl og Nybøl, synes adelen alt ved denne tid næsten helt at have fortrukket; bønderne lå enten umiddelbart under kronen eller til Ryd kloster i Angel, eller de var erhvervede af Ahlefeldterne på Søgård; de forskellige borgvolde på disse steder ligger nu som gåder fra fortiden. I Ullerup sogn og de nærmest tilgrænsende byer havde derimod den ældre tids forhold vedligeholdt sig og nåede helt ind i en nyere, af historien oplyst tidsalder.

Ved siden af kongen og adelen stod i middelalderens samfund den kirkelige stand; også den havde betydelige ejendomme i Sundved. Medens Als fra gammel tid lå under Odense bispestol, hørte Sundved til Slesvig stift, og det var endog

[1] Denne mølle, som ydede en årlig afgift af 8 ørtug rug og 3 ørtug havre, blev senere nedlagt; jorderne fordeltes til de 22 bol i Dybbøl, som hver gav 1/2 rdl. i den anledning. Desuden havde bønderne overladt en fisker tomten med en jordlod for en årlig afgift af 1 1/2 rdl.

særlig knyttet til bispeembedet, idet det militære høvdingedømme her tilkom biskoppen. Som bekendt beroede hele den danske ledingspligt oprindelig på en inddeling i sølæg, der måtte udrede skibe med fuld besætning; tre hele (oprindelige) bol skulde skiftevis besætte en plads ved åren. Ethvert „skiben" eller skibsrede stod under en høvding (styresmand), som havde ret til at opkræve visse ydelser, hvorimod han selv skulde skaffe skib og føre det i leding. Slige høvdingedømmer gik i arv i visse slægter, men kunde overdrages bispestolene eller hjemfalde til kongen. I Slesvig stift opstod der således i Erik Glippings tid en strid mellem kongen og biskoppen om fire „skiben", der formentlig tilkom biskoppen, men som kongen ikke desmindre ligeledes gjorde fordring på; det var to herreder på grænsen af marsken, Kær og Nørgøs, og to ved Østersøen, Nyherred i Angel og Sundved. Striden blev først afgjort ved voldgiftskendelse i året 1271, da Erik Abelsøn var hertug, og dens udfald var, at Kær herred tildømtes biskoppen, medens denne skulde dele halvt med hertugen i de andre tre herreder, altså også i Sundved. Det kan antages, at grunden til denne kendelse var, at biskoppens ret til disse herreder var mere tvivlsom, medens der dog vel engang havde fundet en overdragelse af høvdingedømmet til bispestolen sted[1].

Iøvrigt ses det af bispestolens jordebog fra 1462, at denne i Sundved ejede ialt 75 mark guld foruden Nybøl mølle. Af gårdene lå fire i Dybbøl, tre i Nybøl og fire i Stendrup; de udgjorde tilligemed bispestolens gårde i Stavnsbøl og Sibbelev på Als — (det senere Avgustenborg) — et eget birk, hvis ting skiftevis kunde sættes i de to landskaber. Ikke ret mange år tilforn ejede dog biskoppen også en herregård i Sundved, som dengang kaldtes Provstgården. Den lå ved Blans og var af biskop Johannes (i Erik af Pomerns tid) bleven pantsat til slægten Då, som dengang havde ejendomme på Als og vistnok også i Sundved. 1439 indløste hans efterfølger Nikolaus den,

---

[1] Cypræus, p. 289, og levninger af det originale brev i rigsarkivet.

og kvitteringen for løsesummen er endnu i behold. Den er udstedt af Palne Då, kanik i Slesvig domkirke og provst i Vidå provsti (Tønder), tilligemed hans brødre Kristjern, Henrik, Hans og Ditlev Då, og indeholder et fuldstændigt afkald på gården med alt dens tilliggende. Alligevel må den antages ikke at være kommen i kirkens eje igen, men være gået over på andre hænder. Det er rimeligvis det senere Ballegård.

Da det i Då'ernes brev udtrykkelig siges, at denne gård fra arilds tid har ligget til bispestolen, må det antages, at høvdingedømmet overhoved nærmest har været knyttet til den, og at det med den er gået over til biskoppen. Noget bestemt kan dog ikke i den henseende vides.

Foruden af sit gods havde biskoppen vigtige indtægter af kirkesognene, dels bispetienden, dels en lille pengeafgift af kirkerne efter deres størrelse. Ullerup og Adsbøl kirker, som havde fælles præst eller præster, gav tilsammen 24 skilling til biskoppen, ligesom Broager, Varnes og Såtrup, medens Dybbøl og Nybøl kun gav det halve. Af kirkerne i Lyngtoft herred gav kun Uge 24 sk., de andre hver 12, Bjerndrup 6. Bispetienden solgtes i året 1462 af Varnes for 24 mark; af Ullerup og Adsbøl for 16 mark, hvortil kom en læst havre; af Såtrup for 20 mark og af Dybbøl og Nybøl for 30 mark; Broager lå til Ryd kloster.

At Ullerup og Adsbøl sogne hørte sammen havde uden al tvivl sin oprindelse deraf, at det sidst nævnte var af yngre oprindelse. Ullerup sogn havde oprindelig strakt sig ned over hele skoven til Alvnor; senere, da byerne Adsbøl og Fiskbæk opstod, byggedes der et særligt kapel for dem, uden at dog sognet opløstes. Således var det endnu i reformationstiden; først senere udskiltes Adsbøl som eget kirkesogn.

Der er fra slutningen af den katolske tid bevaret et mærkeligt mindesmærke fra Ullerup sogn, nemlig et broderskab, indrettet til sankte Annas ære og oprettet af præsten Tomas Jebsen (Jacobi). St. Anna var efter kirkens påstand navnet på jomfru Marias moder og en højt ansét helgeninde. Hendes

billed stod bl. a. i et lille kapel på en bakke ved vejen syd for Åbenrå; herom hedder det i en sang fra reformationstiden:

> et nådefuldt billed monne der stå,
> som er sankta Anna fra Åbenrå, osv.

Tomas Jebsen var barnefødt i Blans, hvor hans broder Nis havde en gård; forfatteren Gude kendte endnu dennes efterkommere, som boede i Sønderborg og Husum. Han havde, som det synes, fået sin uddannelse i Flensborg fruekirke, thi 1505 optoges han både i hellig trefoldigheds og i hellig legems laget i denne by og 1508 indrettede han i frue kirke ved en gave af 60 mark en evig messe for sine forældre og velgørere, særlig indviet til st. Anna. I Ullerup er han vistnok tiltrådt 1506, samme år som han oprettede sit st. Anna-lag. Som medlemmer optoges herredets præster. to i hvert af de større, én i de mindre sogne; i Ullerup var det foruden stifteren også Lavrents Momme. Af verdslige medlemmer optoges ikke blot adelsmænd, men også bønder, og kvinder såvel som mænd. Lagbogen nævner som deltagende ved oprettelsen: Markvard v. Qualen i Avnbøl, Jep Magnussen på Blansgård, begge adelsmænd, og bønderne Mikkel Terkelsen i Adsbøl, Peter Nilsen i Snogbæk, Jep Nilsen i Ullerup, Anders Truelsen i Bøgskov og Johan Mortensen, alle med deres hustruer. Ialt opregnes som verdslige medlemmer, foruden disse, 12 andre bønder; desuden jomfru Rixe v. Qualen i Ullerup, og de to degne fra Ullerup og Varnes med deres hustruer.

Hvad broderskabets formål og indretning angår, da giver den endnu i højtysk oversættelse bevarede gildeskrå følgende oplysninger. Vilde nogen optages, skulde oldermanden for laget først sætte dette under forhandling og afstemning. Optagelsen fandt sted ved en højtidelig gudstjeneste, med edsaflæggelse og indvielse. Medlemmerne påtog sig den forpligtelse hver tirsdag at bede tre paternoster og tre ave Maria („fadervor“ og „hil Maria“), til ære for den hellige Anna og til tegn på at de tilhørte hendes lag. Dette var beregnet på

16 par folk foruden præsterne; disse, der jo skulde være ugifte, måtte lade deres husholdersker optage, når det var ærbare kvinder. Mellem lagmændene gjordes der kun den forskel på adel og bønder, at hine sad øverst til bords. „Gildet“ skulde holdes hvert år på søndagen efter vor frue dag i høst. Det holdtes skiftevis af en af brødrene, men altid indenfor Ullerup og Adsbøl sognes grænser; uden-sogns medlemmer måtte selv skaffe hus. Til at holde gildet måtte hvert par folk sende 3 skæpper byg, ugifte mænd og enker mindre; de skulde leveres på vor frue dag i fasten og var selvfølgelig bestemte til at brygges til godtøl. Hver lagbroder havde ret til at medtage ikke blot sin hustru, men også en karl og en pige. Gildet begyndte på den nævnte søndag med et måltid og fortsattes til mandag aften; da holdt sex præster messe, tre for de afdøde og tre for de levende og st. Anna. Om tirsdagen holdtes der regnskab over lagets midler, dettes udgifter til voxlys på st. Annas alter, bøderne i vox og øl m. m. Derefter gik man igen i flok til gildehuset for at fortære levningerne fra gildet tilligemed en tønde øl, en skinke, ost og smør. Mindre højtider holdtes st. Anna dag før jul og mellem påske og pinse; de var især kirkelige. Tilsynet ved gilderne, idømmelsen og oppebørslen af bøder m. m. forestodes af en oldermand og en skurdsmand.

„Broderskabet“ skulde stå sin prøve i fællesskab ved visse lejligheder. Således måtte medlemmer ikke stævne hinanden til tinge, før forlig var forsøgt i et lagmøde, og når en broders gård brændte, skulde de andre hver give en snes lægter og en trave halm til taget, samt yde en dags arbejde med at sætte det op. Det var altså mere en tilkendegivelse af broderligt fællesskab end egenlig hjælp, især da der selvfølgelig samme dag blev givet et rejsegilde. Ved dødsfald ydedes der hjælp ved vågestue og begravelse, ved messer og forbønner, både i kirkerne og i hjemmet. Til gengæld skulde de efterladte inden år og dag holde gravøl for alle lagets med-

lemmer: „for at den arme sjæl måtte få trøst og hjælp af de levende og nåde af den almægtige Gud“.

St. Anna laget bestod kun i en snes år, så faldt hele den gamle kirkeskik for aldrig mere at rejse sig.

Der er bevaret et hidtil ukendt pergamentsbrev, som giver os underretning om den lutherske læres sejr i Ullerup og Adsbøl sogne. St. Valentinsdag, d. 14. Februar 1527 erklærer kong Fredrik I heri, at sognemændene i Ullerup med det tilliggende kapel Adsbøl, efter at have fået kundskab om, at kongens tolder Everhart Esterman, som han havde forlenet med kirken, er faret udenlands, har bedet ham om at give dem en ny kirkeherre; de har dertil kåret Peter Mattisen, deres hidtilværende vikar, som de antager vil kunne forkynde Guds ord rent og efter ret evangelisk skik. Det ses heraf, at den ikke ualmindelige skik dengang må have fundet indgang her, at kongen gav kirken til en mand, som slet ikke kunde eller vilde påtage sig præstegerningen, men kun oppebar indtægterne og lod tjenesten besørge af en vikar, som han lønnede efter en privat kontrakt. Kongen tilføjer iøvrigt i brevet, hvormed han indsætter Peter Mattisen til kirkeherre, at han skal affinde sig med Everhart Esterman, hvis han måtte komme tilbage, efter deres tidligere kontrakt, men at han selv skulde være forpligtet til personlig at røgte sit kald og det efter den sande kirkes skik og lære. — Denne stadfæstelse af en allerede fuldbyrdet reformation viser, at man har været tidlig på vej i Sundved i den henseende.

Mærkeligt nok er også originalen til den næste præstekaldelse i Ullerup og Adsbøl endnu i behold. 1548 var Peter Mattisen død, og den lutherske biskop Tileman van Husen i Slesvig kaldte da Hans Hvid (Johan Witte), der alt nævnes 1535 som den yngste af hans to „vikarer“, til efterfølger, efterat sognemændene i de to sogne énstemmig havde valgt ham. Han skal oppebære sognets indtægter, men yde sin formands enke, hvad ordinansen derom havde påbudt.

I hans tid kom det på tale at udskille Adsbøl sogn med

en særlig præst. Grunden synes nærmest at have været den, at Gregers Ahlefeldt havde bygget sig en avlsgård ved Alvnor (Gråsten) og opdyrket en del af de nærmeste jorder; der siges, at han vilde have haft Hans Hvid for sig selv, d. e. til præst alene i Adsbøl, så meget yndede han ham som taler Dette vilde denne dog ikke indlade sig på; men, som det synes efter hans død, en snes år efter hans tiltrædelse, fandt adskillelsen sted. For at skaffe et nødtørftigt udkomme til den nye præst, hvis sogn omfattede byerne Adsbøl, Fiskbæk og Bøgskov, måtte ikke blot Ullerup præst, men også andre af nabopræsterne give bidrag.

Fra reformationstiden af haves der ret fyldige efterretninger om ejendomsforholdene og de adelige gårde i Ullerup sogn, og vi skal nu forsøge i det enkelte at gøre rede for dem.

Sognet omfattede dengang fire byer, Avnbøl, Avnbøllund, Ullerup og Blans. Et blik på kårtet viser, at de fleste og største byer i Sundved ligesom er trængte sammen i midten; foruden de tre førstnævnte i Ullerup sogn findes her Såtrup, Snogbæk og Stendrup. Dette må antages at være den ældste bebyggelse, hvorfra da de omliggende skove efterhånden er bleven ryddede. At det i alle tilfælde er gået således til i Ullerup sogn, ses af bymarkernes form; de strækker sig over imod vest til Bavrup bæk i lange, forholdsvis smale strimler, der tydeligt betegner denne del som ryddet længe efter at byen havde indtaget sin plads. Navne som Bråde, Brådborg, Brådbøl, Stapel (d. e. den med stenmærker betegnede jordlod) osv. tyder da også tilstrækkeligt på denne sagernes stilling i en ikke alt for fjern tidsalder.

Kirkebyen Ullerup kaldes, hvor den første gang nævnes i middelalderen: Ugeltorp, d. e. et torp (mindre by), grundlagt af en mand ved navn Ulge, det ældre Ulvger (af ulv og ger, et spyd); i tidens løb er Ulgetorp ved en hyppig forekommende lydflytning bleven til Ugelrup[1] eller ved en endnu alminde-

[1] F. ex. Axel (Aksel), opstået af Askel osv. Sml. Ulkebøl på Als.

ligere afslibning til Ullerup. Et par bol øst for byen kaldtes Kålund, efter skoven, som på dette sted må have været opkaldt efter kåen (en slags krager; sml. Kålundborg o. l.). Avnbøl, hvis bymark går helt ind til Ullerup gade, har navn efter en mand Agne.

Avnbøllund, som lå længere i øst, over imod Såtrup kirke, må være opstået ved udflytning fra Avnbøl til en oprindelig skovegn; byen kaldes i de ældste jordebøger kun „i lunden", bønderne „de Lundebo mænd". Svarende til det nærliggende Kålund var her en Kåsmose med en vandmølle. Når hensés til, at der i de to byer tilsammen var ca. 40 gårde, medens Ullerup kun havde 13, bliver det sandsynligt, at Avnbøl er det oprindelige midpunkt for bebyggelsen, medens Ullerup er en senere aflægger; det samme fremgår af modsætningen mellem et „bøl" og et „torp".

Hvad Blans angår, da er dette navn opstået af det ældre Blånes; i året 1315 nævnes to adelsmænd, Erik Blånes og Peder Nilssen af Blånes. Det har sit tilsvarende i Blåskov, Blåbæk, Blåhøj, Blåmølle osv. Navnet hidrører rimeligvis derfra, at der her fandtes en mørk skovstrækning; thi blå betyder i ældre tid det samme som sort (negrene kaldtes som bekendt blåmænd osv.). Sammentrækningen til Blans svarer til Brøns af Brydenes, Føns af Fynnæs, Flens af Flænes eller Flennes, o. l.

Der er fra året 1543, da der betaltes en almindelig plovskat, opbevaret vistnok fuldstændige lister over bønderne i Ullerup sogn. Det viser sig her, at ved denne tid omtrent de to tredjedele af bønderne lå umiddelbart under kronen, medens resten tilhørte „junkerne", de adelige herremænd, som dels boede i selve sognet, dels havde deres sædegårde andensteds. Selve jordebøgerne giver dog oplysning om en ældre tid, da forholdet var langt ugunstigere, idet kun godt en fjerdedel af bønderne lå under kronen. Vi skal tage enhver af disse grupper for sig selv.

Der opregnes ialt i de fire byer 70 bol eller plove og

det må forudsættes, at der kun kan have været ganske enkelte til ud over dette tal. Af disse 70 gårde lå de 20 i Blans, 19 i Avnbøl, 18 i Avnbøllund og 13 i Ullerup med Kålund. Til Sønderborg len hørte oprindelig 19, nemlig 4 i Blans og 5 i hver af de andre byer, og disse 19 må antages at være oprindelige selvejere eller kronens fæstere. Netop ligeså mange gårde betegnes dernæst som „Rixtorp tjenere“, d. e. hørende til Klavs Rixtorps gods, der 1473 inddroges som forbrudt. De blev ved delingen 1490 lagte til Fredriks del og knyttedes derved til Tønder len, medens Sønderborg som bekendt kom under kong Hans. Af disse gårde fandtes de 7 i Blans, medens der var 4 i hver af de tre andre byer. Endelig kom hertil de 7 gårde i Avnbøl, som kong Hans havde købt af slægten Skrandi; de var lagte under Sønderborg len.

Ved siden af disse 45 kongelige bol fandtes der 1543 mindst 25, som var adelige fæstegårde, fordelte på mange hænder. Indensogns fandtes der fire adelige sædegårde, der som sådanne var fritagne for plovskat: Ballegård og Blansgård ved Blans by, Avnbøllund ved byen af samme navn, og Ladkærgård ved Avnbøl; desuden boede junkeren Sivert v. Qualen på Egeskovgård (Skrandisgård) i Avnbøl som en kongelig forlening. Af disse sædegårde havde kun én sit bøndergods samlet, nemlig Avnbøllund, til hvilken halvdelen af den tilliggende by, ialt 9 gårde, hørte. Ballegård, som ialt havde et tilliggende af 19 gårde, havde kun 4 af dem i sognet, nemlig i Blans, Ullerup, Kålund og Avnbøl. Til Ladkærgård, som vi senere vil få at se egenlig en bondegård under Holbæk i Adsbøl sogn, lå der 10 gårde, deraf én i Avnbøl; til Blansgård 6, af hvilke ingen indensogns. Sivert v. Qualen ejede selv en bondegård i Avnbøl, foruden 9 andre i Sundved og på Als. Af udensogns herremænd ejede brødrene Gregers og Frans Ahlefeldt til Søgård hver 4 gårde i Blans, medens Povl Uke til Skovbølgård og Otto Breide til Søby på Als hver ejede en gård i Ullerup.

Den ældste og fornemste herregård i sognet ansås i refor-

mationstiden *Ballegård* for at være; i Ullerup kirke var det første sæde indrømmet dens ejere. Gården ligger nær Alssund, ud for Blans, ved et lille vandløb, som driver en mølle; navnet synes at hidrøre fra gårdens beliggenhed på en mindre forhøjning (balg, balle). Det ligger ikke fjernt at formode, at det var denne gård „ved Blans", som i middelalderen lå til bispedømmet i Slesvig og en tid var pantsat til slægten Då. Den har da i tidens løb haft forskellige navne, bl. a. Provstgård, hvad der jo haves mange sidestykker til fra en nyere tid. At det muligvis er den gamle høvdingegård for herredet, den til hvilken styresmandslenet hørte, er alt forhen omtalt.

Med historisk sikkerhed kan vi dog ikke følge Ballegård længere end til kong Hans's tid; den ejedes dengang af Goske Holk, af den gamle sønderjydske adelsslægt, som i sit våben førte en mursparre, bestående af syv røde sten i hvidt felt, med syv røde og hvide faner på hjelmen. Slægten Holk havde alt i middelalderen været mægtig og ansét og havde spillet en vis rolle i de gamle danske hertugers tid. Goske Holk på Ballegård var gift med Anna Pogvisk til Holbæk i Adsbøl sogn; han efterlod sig mindst tre sønner, hver med en betydelig ejendom: Hartvig havde Ballegård, Bertel Rønhave ved Sønderborg, og Vulf Melsgård ved Nørborg. Efter Hartvig, som nævnes 1507, træffer vi atter en Goske Holk, uden al tvivl hans søn; han nævnes 1534, i anledning af plovskatten 1543, og flere gange senere. Listen over hans bønder er skreven egenhændig af ham selv og affattet på dansk; der er ialt 19, deraf, som forhen bemærket, kun 4 i Ullerup sogn, 3 i Skovbøl, 3 i Såtrup, 3 i Stendrup, 1 i Snogbæk, 4 i Broager sogn, og 1 i Lysabild på Als.

Med Goske Holk uddøde henved 1560 den mandlige linje på Ballegård og denne ejendom gik i arv til hans søstersøn[1] Iver Eriksen, af slægten Rosenkrans, til Kågsbøl ved Tønder, fra hvem den atter kort efter kom til Goskes søskendebarn

[1] [Jvfr. dog ndfr. S. 468.]

Henrik Holk (Bertelsen) til Rønhave. Denne var en fremragende herremand, rig og højt ansét; han havde i Fredrik I's og Kristian III's tid tjent i det danske kancelli i København, og var på grund deraf til sin dødsdag forlenet med Helligtrekongers kapel i Roskilde; senere trak han sig tilbage til sine godser. Han var gift med Magdalene, datter af Andreas Reventlov til Søbo på Fyn, og der er opbevaret optegnelser om hans børns dåb med de talrige faddere af omegnens adel, som ved disse lejligheder samledes på Rønhave; det er en vigtig kilde til kundskab om disse personer.

Henrik Holk døde 1579 og efterlod fire sønner, af hvilke den ældste, Bertel, arvede Højgård i Nørrejylland, som Henrik havde erhvervet af kong Fredrik II; den næste, Anders, arvede Ballegård, medens Ditlev og Kristian fik Rønhave. Kristian blev kort efter sekretær i danske kancelli og senere „øverste sekretær“ og rigsråd, og både han og Ditlev blev i kongens tjeneste, som lensmænd i rigets største og vigtigste len (København, Kronborg, Tryggevælde, Hald, Silkeborg osv.). Ditlev Holks søn Henrik var den berømte feltherre, kejserlig generalfeltmarskal Holk, som døde i trediveårskrigen i Tyskland 1633.

Hele slægten vendte sig mere og mere mod kongeriget. Da det mange år efter kom til en strid om kirkestolene i Ullerup, vidnede gamle mænd, som havde tjent Henrik Holk og hans hustru fru Magdalene, at de kunde mindes, at ikke blot disse havde siddet i de pågældende stole, men også de unge junkere, „når de var hjemme i besøg fra Danmark“. Henimod år 1590 solgte brødrene deres gårde til den rige Hans Blome, som havde ægtet Katrine Sture, Tomas Stures datter, til Gammelgård og Helvedgård (Østerholm), og den sidste af dette navn i Sønderjylland. Hans Blome solgte dem atter til hertug Hans af Sønderborg, „således som han havde købt dem af brødrene Anders, Ditlev og Kristian Holk“ (1590). Istedenfor de 19 gårde i 1543 lå der nu kun 11 til Ballegård og det var kun meget delvis de samme. I året 1573 havde Henrik Holk nemlig gjort et mageskifte med hertug Hans af

Haderslev, hvorved denne havde fået 9 gårde vesterpå, vistnok arvede efter Iver Rosenkrans, medens Henrik Holk fik 5 af de Rixtorp bønder i Ullerup sogn (3 i Blans, 1 i Ullerup og Avnbøl); disse var nemlig nu med Tønder amt kommen til Haderslev brødrelod. Foruden disse 5 bønder, som endnu lå til Ballegård ved salget 1590, var der endvidere kommen en gård til i Snogbæk, medens der af de 19 fra 1543 kun var 5 tilbage, deraf ingen i Ullerup sogn. Anders Holk døde iøvrigt få år efter i Svendborg, i hvis fruekirke han blev begravet.

Ved en strid om kirkestolene i Ullerup kirke 1633 mellem Ballegård og Avnbølgård erklæredes denne sidste for den yngste herregård i sognet; det var endnu bekendt, blev der sagt, at den var dannet af to nedlagte bøndergårde. Om grunden, hvorpå striden fra Avnbølgårds side kunde rejses, er intet indlæg bevaret; men det må vel have været gjort gældende, at denne gård havde haft ældre forgængere, hvis arvtager den med rette kunde gøre påstand på at være. Sammenhængen hermed var følgende.

Den ældste ejer af *Avnbølgård*, som man ved hin lejlighed mindedes, var Vulf Høk, der var død senest 1585; gården solgtes da af hans enke og døtre til brodersønnen Didrik Høk. Vulf Høk havde imidlertid ikke altid boet på Avnbølgård; der er opbevaret et brev fra ham til hertug Hans i Haderslev, som er skrevet 1562 på *Ladkærgård*, og både 5 år før og 10 år efter nævnes han til denne gård; det er altså ham, som har oprettet Avnbølgård af to nedlagte bøndergårde og opgivet Ladkærgård som sædegård. Men ved at gå endnu længere tilbage, træffer vi i året 1543 også Ladkær som skattegård, beboet af en bonde og tilhørende den pomerske adelsmand Woslaf Wobitzer, der stod i kong Kristian III's tjeneste; han havde ialt 11 gårde i Sundved og på Als. Ved denne tid var der altså en endnu ældre sædegård, til hvilken dette bøndergods hørte. Men denne herregård var *Holbæk* ved

Adsbøl, som endnu mange år efter tilhørte junkerne på Avnbølgård.

Holbæk var i det 15. århundrede fra sine gamle danske ejere kommen i hænderne på slægten Pogvisk; Goske Holk på Ballegård var, som vi har set, gift med en Anna Pogvisk fra Holbæk. Såvidt det nu kan skønnes, var det atter en datter af denne Goske Holk, Anna, som først var gift med Didrik Høk i Haderslev og derpå med Woslaf Wobitzer, ved hvem Holbæk kom til disse ejere. Junker Woslaf nævnes alt i Sundved 1534, og da han 1543 var fraværende, betalte Goske Holk på Ballegård (den yngre) plovskatten på hans vegne. Der var af konens første ægteskab to sønner, Mavrits og Vulf Høk, som efter deres forældre arvede henholdsvis Kærstrup ved Haderslev og Holbæk, medens stiffaderen endnu levede[1]. Mindet om, at herregårdsretten for Avnbølgård således oprindelig var knyttet til Holbæk, holdt sig mange år efter; den flensborgske forfatter Jonas Højer kalder endnu 1628 Høkerne „til Adsbøl“, medens Holbæk af Dankwerth og Joh. Mejer (1652) betegnes som herregård.

Oprettelsen af Avnbølgård ved Vulf Høk synes at stå i forbindelse med at denne junker var gift med Anna v. Qualen, uden al tvivl fra Egeskovgård i Avnbøl; han har da vel med hende arvet en gård til den, han ejede under Ladkær, og af de to dannet den nye anselige sædegård. Sivert v. Qualen, Markvards søn, nævnes 1543 med 11 gårde, deriblandt den store „Skrandisgård“ i Avnbøl, som han havde i len af kongen. Af hans egne bondergårde lå en i Avnbøl, resten spredt i Sundved og tre på Als; han boede for det meste i Sønderborg.

Sagnet om „pesten i Ullerup“ har åbenbart sin oprindelse fra Vulf Høk; i den senere overlevering er alle navnene for-

[1] Vulf Høk til hertug Hans af Haderslev: orig. i f. a. XXXIX 26 (heri brødrenes slægtskab med Goske Holk). Brev fra Johan Høk til Allingkloster af 1557, hos Voss, slægten Høk. Forlig i en sag mellem borgmester og råd i Haderslev og bl. a. Mavrits Høk, i Registrant fra Hansborg, 3, 276. — Landregistre.

vanskede. En junker Volmer fra Kålund ved Ullerup, siges der, ægtede jomfru Margrete fra Egeskovgård i Avnbøl, men vakte derved Nils af Blansgårds levende skinsyge. Da så pesten rasede i landet 1566 og også var udbrudt på Blansgård, drog junker Nils en sildig aften syg og elendig til Kålund for idetmindste at drage sine fjender med sig i ulykken. Han blev gæstfrit modtagen og plejet og overvandt den forfærdelige sygdom, uden at den smittede husets folk. De tidligere fjender forsonedes ved denne lejlighed; men nogen tid efter solgte junker Nils sin gård og bosatte sig i Haderslev[1]. — At Volmer i denne fortælling er trådt istedenfor Vulf (Høk) og at Anna, hans hustru, der utvivlsomt var fra Egeskovgård, er forvexlet med sin moder Margrete, er ikke vanskeligt at se; men hvem Nils fra Blansgård er, vil det nu være vanskeligt at oprede.

Vulf Høks ældre broder Mavrits boede i sin arvede gård i Haderslev og var marskal hos hertug Hans; han arvede desuden, som nævnt, herregården Kærstrup på Haderslev nes (halvøen syd for Haderslev fjord). Hans søn Didrik arvede ikke blot denne gård, men giftede sig desuden til Bardskov, i samme egn, ved søen (Vilstrup sogn). Begge disse gårde med stort bondergods solgte han 1584 til kong Fredrik II, som ved denne tid var i færd med at opkøbe adelsgodset i Haderslev og Kolding len; han købte derpå en ejendom i Flensborg og bosatte sig der.

Nogen tid efter døde imidlertid hans farbroder Vulf Høk på Avnbølgård; han efterlod sig fire døtre, af hvilke de tre var gifte, henholdsvis med Jørgen Rantzov, Joakim Ples og Jørgen Blome; den fjerde ægtede nogen tid efter Burkard Daldorf. Ingen af svigersønnerne kunde eller vilde overtage ejendommen og Avnbølgård solgtes derfor 3. Juli 1585 i Flensborg til Didrik Høk. Svigersønnerne kom senere i langvarig trætte med fru Anna om hendes enkesæde.

---

[1] Lorenzen, Minder fra Sundved, s. 38 ff.

Slægten Høk stammede fra Holsten, men var gammel i Sønderjylland; den førte en halv gedebuk i sit våben. Den gren, om hvilken der her er tale, nedstammede fra Otto Høk, som i kong Kristian I's tid ejede et hus med boder på borgen i Itzeho; han efterlod sig fire sønner, blandt hvilke Didrik var den ældste, Johan den yngste. Denne sidste havde Allingkloster i Nørrejylland i pant, medens Didrik erhvervede gods i Sønderjylland. Holbæk og Avnbølgård blev i denne slægts eje i over 150 år og i flere led.

Didrik Høk, Mavrits' søn, som i sin ungdom i syv år havde været hofjunker hos hertug Hans i Haderslev, vedblev længe efter at stå i forhold til hertugdømmets nordligste egne; han havde i mange år gården Vesterbæk i pant, indtil den gik over i Gert Rantzovs eje. Avnbølgård udvidede han ved forskellige mageskifter med hertug Hans af Sønderborg. Da Sivert v. Qualens enke Margrete døde 1589, erhvervede han, som det synes, største delen af den gamle Skrandisgård (Egeskovgård eller Langeskærlund), hvis jorder lagdes til Avnbølgård mod vederlag andensteds, og året efter fik han endnu et bol i Avnbøl mod et andet i Blans. Endvidere afstod Didrik Høk Kåsmose mølledam, som var tørlagt, mod vederlag i Trankær ved Avnbøl og en skovlod ved Sprenmose, som strakte sig „op til Jens Hansens gærde til Brådborg“.

I mandtallet over adelen fra 1616 nævnes Didrik Høk endnu med to unge sønner Mavrits og Vulf, men samme år døde han og de to brødre sad nu en del år i fællig på Avnbølgård. Mavrits var dog den som boede på gården og senere købte sin broder ud; Vulf var i en del år husfoged på Gottorp og købte 1624 Brunsholm i Angel (for 16,500 rdlr.).

I året 1632 begyndte Mavrits Høk en strid med hertug Fredrik af Nørborg som daværende ejer af Ballegård om kirkestolene i Ullerup kirke; han gjorde fordring på den ene af Ballegårds stole. Sagen indstævnedes for landretten, som optog den til doms; men herimod gjorde hertug Filip af Glyksborg som kirkens ejer indsigelse. Denne kom for kongen og

førte til en skarp irettesættelse til Mavrits Høk ved kongeligt brev af 1. Febr. 1633. Sagen førtes derpå for hertug Filip og endte uden tvivl til skam og skade for Avnbølgård, da så godt som alle vidner var enige om at give modparten medhold. Mavrits Høk lod da sin egen stol indrette med en smuk dør, på hvilken hans og hustrus, Magdalena Buchwalds, navne stod udskårne.

Han døde i April måned 1644 på Kegnesgård på Als og efterfulgtes af sin søn Didrik og svigersønnen Kristoffer Meinstorp til Søgård på Nordstrand; denne sidste nævnes som ejer af Dankwerth. Didrik Høk solgte 1649 en gård på Skodsbøl mark, som stod til 7 mark guld, til Hans Ahlefeldt på Gråsten (for 1000 rdlr.), og 1. Maj 1653 solgte han selve Avnbølgård til sin farbroder Vulf Høk, som tre år efter skilte sig ved Brunsholm. Didrik Høk forlod senere sin hustru, Vulf Wonsflets datter, og drog til Holland med en frille; han døde i landflygtighed.

Vulf Høk indvikledes i en højst ubehagelig sag ved 1661 at købe bolet i Skodsbøl tilbage fra Hans Ahlefeldt til en tid, da denne var fallit; da han kort efter havde solgt det til hertugen af Glyksborg, blev han gjort ansvarlig for vanhjemmel og fik en langvarig strid på halsen, som hans sønner Didrik og Hans Høk omsider måtte ende med et forlig, ved hvilket de købte bolet tilbage for Kåsmos mølle og 400 rdlr.; derefter blev det udleveret til den nye ejer af Gråsten (1670).

Vulf Høk havde været gift med Armgart v. Thienen; hans søn Hans fik efter hans død tilladelse til at indgå ægteskab med sin morbroder Sigfrids datter Barte Margrete v. Thienen (1668). Han købte senere sin broder ud af fællesskabet og ejede Avnbølgård indtil 1694, da han d. 8. Maj solgte det til den tyske greve Fredrik Ludvig af Nassau Saarbrück, gift med en datter af storkansleren Fredrik Ahlefeldt til Gråsten og Søgård. Denne solgte det atter 23. Avgust 1703 til hertug Fredrik Vilhelm af Avgustenborg, som var gift med en anden datter af storkansleren; købesummen var

22,600 rigsdaler. at betale til Kieler omslag, samt et spænd heste, som skulde leveres strax. Det viste sig imidlertid bagefter, at grevindens medgift var prioriteret i gården, og da denne var betalt, mødte endnu en anden panthaver og måtte udløses. Først 1708 kom hertugen i besiddelse af sin ejendom, medens det pålagdes svogeren Karl Ahlefeldt på Gråsten at skaffe ham oprejsning i søsterens andre ejendomme. Hans Høk døde kort efter salget af Avnbølgård; hans børn havde året efter en sag for landretten mod forpagteren af Blansgård. Slægten uddøde i det følgende århundrede.

Blansgård er en af de meget få herregårde i Sønderjylland, som beholdt deres indfødte ejere, søn efter fader, langt ned i tiden. Gården var som alle lignende gamle herresæder kun lidet større end en almindelig bondegård, den ligger lidt udenfor byen, nær vejen sønderpå til Ullerup. Den ældste ejer som nævnes er Magnus Jepsen; han forekommer i et brev fra 1483. Hans søn og efterfølger var Jep eller Jeppe (Jakob) Magnussen, efter hvem slægten beholdt efternavnet; de førte et spydjern i deres våben. Jep nævnes alt 1506 som medstifter af st. Anna-laget i Ullerup kirke og forekommer endnu 1530 i adelens mandtal; han er et ypperligt exempel på en „god mand“ efter gamle tiders skik: det jævne danske navn, gårdens ringe størrelse, som den sikkert havde været fra umindelige tider, og hans samliv med sognets bønder til trods for at han med ære fører adeligt skjold og våben, alt dette peger tilbage gennem århundreder til den ældre middelalder; der er intet i vejen for at Jep Magnussen i lige linje kan have nedstammet fra „Peter Nilssen til Blånes“, som levede 1315, og således tilbage til endnu fjernere tider.

Jeps søn og efterfølger var Povl Magnussen, der alt nævnes 1536 som ejer og først døde 60 år efter. Han havde 1543 sex bøndergårde, af hvilke de fire lå i Snogbæk, en i Såtrup og en i Bavrup. Han var i de år husfoged på Sønderborg og havde som sådan det nærmeste tilsyn med den fangne konge Kristian II. Vistnok som belønning for sin gode tje-

neste her fik han af kong Kristian III løfte på den kongelige gård Melvedgård på Als efter den daværende ihændehaver Benedikt Sehesteds død. Denne indtraf nogle år senere (1549), og Povl Magnussen var nu i besiddelse af Melvedgård lige til sin dødsdag, den 15. Dec. 1596. Derefter tilfaldt den hertug Hans af Sønderborg som tilhørende hans arvelod Nørborg len; men der siges, at han først måtte affinde sig med sønnerne for en pengesum, da kongen havde lovet Otte Magnussen forleningen efter sin fader. Gården kaldtes senere Hardspring og man sagde, at hertugen ved denne erhvervelse skulde have sagt: „det var et hardt spring“, m. h. t. købesummens størrelse. Dette sagn kan dog kun være opstået, efterat sammenhængen med gårdens overdragelse var bleven glemt; thi i virkeligheden nævner hertugen ikke nogen købesum for denne gård i sit testamente, således som for andre betydelige godskøb. Hvorfor det gamle navn Melved (Medelved, mellemskoven) måtte vige plads for Hardspring, er neppe vanskeligt at forklare; rimeligvis har der ved gården været en kilde, som hed således („hardspring“ er det stærkt rindende kildespring), og hertugen har da vel ønsket at blive af med et navn, som var blevet ham forhadt på grund af de bryderier, han havde haft med at få fat i den. Povl Magnussen var nemlig ikke blot den ene af de to adelsmænd på Als og Sundved, som ene holdt fast ved deres fædrenejord — (den anden var Didrik Høk) —, men han gjorde også ved at blive så gammel hertugen ventetiden ualmindelig lang m. h. t. Melvedgård, som han anså for sin ejendom. Hardspring oversatte hertugen endvidere aldeles vilkårligt til det tyske Hirschsprung (Hjortespring).

Medens Povl Magnussen selv i senere år boede på Melvedgård, havde han overladt Blansgård til sine sønner. Af disse nævnes Otte, Henrik og Jakob; den sidste, som døde 6. Dec. 1620 i sit 75. år og altså var født 1546, og som opnævnt efter sin farfader må antages at have været den ældste, forekommer aldrig i hin tids optegnelser og var vel altså så

ringe udstyret af naturen, at han måtte holde sig tilbage fra verden. Otte døde 9. Maj 1600, da brødrene lige havde begyndt på at opføre et anseligt sædehus på Blansgård. Det blev færdigt 1602 og stod da med to grundmurede stokværk, samt derpå et tredje af „stænderværk“ (bindingsværk); Henrik og Jakob beboede hver sin etage. Huset kaldtes senere sommetider „Schönleben“.

Henrik Magnussen købte i året 1600 gården Søndensø i Angel af hertugen af Gottorp; han nævnes endnu 1626 med begge gårde. Fire år efter nævnes derimod hans søn Povl, ligeledes med begge godserne. Han blev dog den sidste mand af stammen i den gamle ejendom; 1638 nævnes en anden ejer på Søndensø, og 1646 findes der en Margrete Magnussen til Blansgård; han var da vel alt død og kan for så vidt have været en ældre mand, når man husker at hans farfader forekommer som voxen i året 1536.

Blansgård gik herefter over i fremmede hænder, idet den tyskfødte adelsmand, oberst Johan Fircks, som kom ind i landet i Torstensonfejden, 1643, nævnes som ejer; mulig kan han have fået den ved giftermål med enken. Fircks sendtes 1645 til Norge, hvor han senere forblev med nogle afbrydelser. Han byggede fæstningen Fredrikstad og døde 1682 som generalmajor. Blansgård gik fra ham over til Johan v. d. Wisch og derpå til dennes søn Kristian Albrekt, der 1717 solgte den til hertug Filip Ernst af Glyksborg (for 22,000 rdlr.).

Den fjerde og sidste herregård i Ullerup sogn var *Avnbøllund*, som tilhørte den sønderjydske slægt Uge eller Uke. Allerede i Valdemar Atterdags tid forekommer der en Fredrik Uge som hans første marsk, strax efter tronbestigelsen, altså muligvis medbragt fra brylluppet på Sønderborg. Senere optræder en Peder Uge som Erik af Pomerns tro mand i kampen mod greverne, men det siges ikke, hvor han har haft hjemme. Da imidlertid kongen 1423 klager over, at Peder Ukes hustru fru Katrine hindres i nydelsen af sin ejendom, især af grevens amtmand i Tønder, Ditlev Ahlefeldt, kan der

neppe være tvivl om, at de jo har siddet på Skovbølgård i Feldsted sogn, i den yderste udkant af Tønder len ind imod Varnes birk.

Her træffer vi nemlig 80 år senere en Peder Uke (1506), derpå hans søn Povl (1523). Denne opgav 1543, i anledning af plovskatten, sit gods til 10 gårde, af hvilke de fem lå i Skovbøl og Bavrup, en i Ullerup, en i Broager og de tre ved Nørborg på Als, i Mels og Oxbøl. Povl Uke, der var gift med Margrete Ratlov, efterlod to sønner, af hvilke Peder arvede Skovbølgård, medens Erik alt 1543, i faderens levetid, ejede Avnbøllund.

Denne gård lå „i lunden“, øst for Avnbøl, tilligemed en hel landsby på 18 bol. Herregården lå helt ude i øst, ved det vandløb, som her danner skellet mellem Ullerup og Såtrup sogne, i nærheden af denne sidste kirke. Af de 18 bol lå halvdelen til gården, der således i modsætning til de andre herregårde, vi her har haft lejlighed til at omtale, havde sine fæstejorder liggende i sin umiddelbare nærhed. Af de andre ni gårde var de 5 gammelkongelige, medens de 4 var Rixtorp bønder.

Da Erik Uke ejer Avnbøllund i sin faders levetid, er det alt deraf sandsynligt, at han har giftet sig til gården, og dette stadfæstes yderligere, når vi hører, at han var gift med Dorotea Wonsflet, Emmekes datter, som kort tid tilforn af kongen var bleven forlenet med en del af Rixtorp-godset, nemlig de fire bønder i Avnbøllund, Esnes mølle ved Alssund og et bol i Smøl. I Emmeke Wonsflet, der også nævnes sammen med andre adelsmænd fra Sundved 1506, og endnu 1530, har vi da vistnok den ældre ejer af Avnbøllund. Forleningen med de fire Rixtorp-bol i lunden gik efter giftermålet over til Erik Uke og senere til dennes søn. Peder Uke på Skovbølgård, som nævnes indtil henved 1570, var død i året 1571, da hans enke Magdalene Andersen, af den adelige slægt til Klægsbøl, nævnes som formynderske for gården. Ved samme tid var hans broder Erik til Avnbøllund død; de efterlod begge sønner,

opnævnte efter deres farfader Povl Uke. Den ældste af disse, Povl Eriksen, tog tjeneste hos hertug Hans som amtmand på Sønderborg; da hertugen 1589 skulde modtage sit len af den unge konge Kristian IV, sendte han Povl Uke til København for at fuldbyrde denne ceremoni i hans navn. Kort efter tog han sin afsked for at trække sig tilbage til sin gård i Sundved.

Hvad der foranledigede ham hertil, var vistnok nærmest en fejde, som ved denne tid kastede en mørk skygge over to slægter. Den fulde sammenhæng med de begivenheder, som nu udviklede sig så tragisk og om hvilke et utydeligt sagn endnu lever i Sundved, var følgende.

En gren af den holstenske slægt Blome eller Blomme, Blom, som den kaldtes heroppe, havde erhvervet gods på Als og i Sundved. Melsgård, som ligger hinsides Als fjord, ved vejen fra Hardeshøj færgegård op imod Nørborg, ejedes efter midten af århundredet af Hans Blome, efterat den i lange tider havde været i slægten Holks besiddelse. Denne Hans Blome havde to sønner, Jørgen og Hans, af hvilke hin arvede Melsgård, medens denne kun fik et par bondergårde på Varnes mark. Jørgen ægtede en datter af Vulf Høk på Avnbølgård, Hans derimod fik en Drude Rantzov. Begge brødrene var såre urolige hoveder, voldsomme i deres adfærd og hurtige til våben og værge. En sag fra året 1577 giver et klart billed af den ældste.

Borgmesteren i Sønderborg, den gamle Mattis Kremer, havde ladet et søgsmål mod et par af Jørgen Blomes folk for voldsfærd mod borgere gå til hertugen, og herover søgte junkeren at hævne sig ved personlig at øve vold mod borgmesteren og hans venner. Han var dog ikke heldig i sine bestræbelser; thi da han ud på natten anden gang vilde storme ind i huset, først gennem døren, derpå gennem vinduet, blev han modtagen af nogle af borgmesterens venner med „tørre hug“ (d. e. uden blodsudgydelse). Da han herefter fik underretning om, at der var indgivet klage over ham til hertugen for

brud på husfreden, fik han Henrik Holk til Rønhave og Vulf Høk til Avnbølgård til at gå i forbøn for sig; hertugen stillede dog det vilkår, at han selv skulde forlige sig med borgmesteren. Dette vilde han imidlertid ikke, men lod hestene sadle og gik over færgen til Sundved. Samme efterår traf han i Åbenrå et par af sine fjender fra Sønderborg; de skyndte sig fra byen, men blev indhentede og måtte lade vognen i stikken på vejen, medens de selv bjergede sig ind i skoven; junkeren mishandlede da karlen og slog vognhjulene i stykker. Hertugen klagede herover til den unge herres formyndere, men lige meget hjalp det. Noget senere overfaldt hans ven, den unge Erik Breide, en af hertugens folk i Flensborg, fordi hans kones broder skulde have været med at slå Jørgen i Sønderborg; de søgte atter at overfalde ham på tilbagevejen fra Tyskland, da han kom til den berygtede Krophede, syd for Danevirke. Endelig kom det en vinternat til et sammenstød på Sønderborg gade. De to unge junkere Jørgen og Erik red fra Blansgård til Sønderborg; de var alt drukne, da de kom til Ragbøl, så de måtte tvinge en bonde til at vise dem vej til færgen. I staden sad de atter og drak forskellige steder til langt ud på natten, indtil de omsider fandt på at gå til borgmesterens hus og gav sig til at rive vinduesskodderne af. Ved støjen kom naboer og genboer ud og søgte ved skrig og våbenlarm at skræmme dem bort; Jørgen Blome løb da også med sine ledsagere, men Erik Breide blev stående og forhånede borgerne; disse faldt da over ham og hug ham ned. En frænde indgav senere klage over dette drab, men gerningsmændene kunde ikke udfindes.

Hans Blome satte bo på Varnes mark, hvor han byggede sig en lille herregård, efter at have nedlagt de to bondergårde; den kaldtes efter jorderne for *Ornum*, d. e. en særmark i byens fællesmark. Allerede dette var vistnok et uvant misbrug af retten som jorddrot og måtte gøre ham ilde lidt blandt hans naboer, de Varnes bønder. Derefter kom han i strid med sin nabo Povl Uke på Skovbølgård. Det gik så vidt, at

han skød ham, da han som gæst var kommen til Ornum; det skete den 1. Juni 1589, kl. 4 om eftermiddagen. Liget førtes til Skovbølgård og henstod ubegravet næsten i otte uger, da den dødes frænder ventede tilbud om forlig fra drabsmandens side. Da han ikke meldte sig, fandt begravelsen sted i Feldsted kirke, den 24. Juli. Ved denne lejlighed opfordredes den dræbtes søskendebarn Povl Uke fra Avnbøllund som nærmeste frænde til at forkynde hele slægtens undsigelse til drabsmanden; han fremtrådte da også ved liget og udtalte for de forsamlede, at junkeren Hans Blome var en nidding for den gerning, han havde gjort. Da dette meddeltes denne, gik han i landflygtighed til Meklenborg og blev borte i et par år.

Hans Blome var igen tilbage på Ornum i sommeren 1591 og hans hustru fødte ham da en søn; til dennes dåb, den 5. September, indbød han hele omegnens adel, men alle udeblev på hans nærmeste slægtninge nær, broderen Jørgen, hustruens broder Mikkel Rantzov, en anden svoger Baltaser Broktorp og hans frænde Skak Mjød. Ophidsede, som de var over denne tort, red de unge herrer dagen efter fra Ornum til Avnbøllund for at drage Povl Uke til ansvar; med en hob løse folk mødte de udenfor gården og to af dem, junkerne Rantzov og Mjød, kom frem for broen og krævede ham ud til sig. Povl Uke gik da også ud til dem og gav Skak Mjød hånden til velkomst, men da han på samme måde vilde hilse på Mikkel Rantzov, sagde denne, at de ingenlunde stod således med hinanden, at han kunde give ham hånd. Han opfordrede ham derpå til at gå længere frem foran porten, til samtale med de to andre. Dette afslog Povl imidlertid gentagne gange, „ikke fordi han frygtede de fire adelsmænd, men fordi han ikke vilde udsætte sig for det løse folk, som havde samlet sig med dem“. Dette var en torsdag; den følgende onsdag kom der igen ryttere for gården; de kaldte på en pige for at spørge hende, om Povl Uke var hjemme. Da hun svarede nej, førte det til gentagne samtaler, skænderier og forbandelser. Senere kom Jørgen Blome selv hen til broen og en dreng sendtes ind på

gården med en lang bøsse i hånden; han havde et brev med til junkeren, men vilde ikke levere det til hans hustru. Da disse forhandlinger ikke førte til noget, drog de hjem til Ornum. Samme aften kl. 10—11 forlod derpå Hans Blome sin gård for på stimands vis at overfalde sin selvforskyldte fjende. Han kom til Avnbøllund om natten og brød over gårdens hegn, gik over graven og kom ind i gården med sine folk. De gjorde derpå anskrig, så folk vågnede og kom på benene; Povl Uke greb sine våben, slog nogle ruder ud og stillede sig op til skud, medens angriberne skød op imod husets stråtag for at sætte ild på det; de sprængte tillige en ladeport for fra dette skjul at angribe sædehuset. Gårdens folk, som hørte den vilde larm, troede at junkeren var dræbt og holdt sig tilbage. Imidlertid skimtede Povl Uke et par skikkelser, som gik hen foran en lys ladevæg; dem skød han på og gav dem begge banesår; den ene af dem var Hans Blome. Da hans skud var faldet, skød også hans karl over imod ladedøren, men angriberne tog nu flugten og førte den hårdt sårede junker med sig; de efterlod deres våben og Hans Blomes hat. Junkeren blev lagt på sin vogn og kørt bort, men han døde før de kom til den lille bæk, som løber ud fra Avnbøl sø, og blev som lig ført til Ornum.

Anden dagen efter skrev Povl Uke til den unge konge Kristian IV og det danske regeringsråd for at stille sig under deres beskyttelse imod slægtens hævn. Han skildrer i sine breve, hvorledes det hele var gået til, og lagde ikke skjul på, at han selv havde fældet sin modstander; ja han tilføjer, at havde han hin nat vidst, at der dog var flydt blod, vilde han have ilet efter de flygtende og dræbt dem til sidste mand.

Strax efter modtagelsen af dette bønskrift udfærdigedes der kongebreve til statholderen i hertugdømmerne, Henrik Rantzov, og til lensmanden på Nyborg slot, Lavrids Brokkenhus, lydende på, at Povl Uke var i kongens fred og skulde søges ad rettens vej, hvis nogen vilde klage på ham. Særlig blev det pålagt lensmanden at stævne Jørgen Blome, der var bosat i Svend-

borg, til sig, foreholde ham kongens befaling og tage håndslag af ham, at han ikke tænkte på blodhævn for sin broders drab (8. Oktober). Hans Blome kom til at ligge på sine gerninger og der blev næppe engang rejst sag imod drabsmanden, som ved nattetide var bleven angrebet i sin egen gård.

Imidlertid gav dog dette dobbelte sammenstød anledning til, at de to slægter forlod egnen. 20. Februar 1592, fem måneder efter Hans Blomes død, solgte Povl Uke i Sønderborg sin gård Avnbøllund til hertug Hans; købesummen blev sat til 7500 rdlr. og en guldkæde til sælgerens datter, af værdi 100 kroner. Da der var strid om den store dam ved og omkring gården, skulde den vurderes til 2000 rdlr., som Povl Uke da skulde godtgøre hertugen, om den tabtes.

Otte Dage efter solgte Hans Blomes enke gården Ornum til amtmanden i Åbenrå Kai Rantzov; han gav 2800 rdlr. for den. Jørgen Blome var tilstede og samtykkede i salget på børnenes vegne. For ydreligere at sikre køberen mod senere indsigelse fra disses side, pantsatte Drude Blome nogle dage efter gården for 4000 rdlr., i 50 år, således at den efter den tid kunde indløses mod godtgørelse af alle forbedringer. Iagttagelsen af denne form umuliggjorde senere krav. Pantebrevet medforsegledes af svogeren Baltaser Broktorp. — 1597 solgte Kai Rantzov atter Ornum for 3500 rdlr. til hertugen af Gottorp, til hvis hertugdømme Varnes birk hørte. Han lod gården nedbryde og overlod jorden til bønderne for en årlig afgift af 130 rdlr. Efter kårt og jordebog fra en lidt senere tid fandtes tomterne af gården ved Vigsbæk, og jorderne var ikke større end at de havde en udsæd af 28 ørt korn, imod 18 ørt til hvert af de 30 bol i Varnes. Samtidig klagede kirkeværgerne over, at der ved Hans Blomes begravelse i kirken var bleven lovet denne en godtgørelse af 10 rdlr., som dog aldrig var bleven betalte; de bad ved visitationen om, at arvingerne måtte få tilhold om at betale eller de selv få tilladelse til at fylde graven, der var helt forfalden.

Også Jørgen Blome måtte kort efter fortrække fra Als;

hertugen klagede over hans stridbare opførsel til kongen og bad denne tilskynde ham til at sælge sin gård. Hertugen erhvervede Melsgård for 15,500 rdlr., som han selv oplyser i sit testamente. — Povl Uke forlod derimod ikke landet. Han nævnes endnu 1594 som forlenet med de fire Rixtorp-bol i Avnbøllund og skødet på herregården synes først at være bleven udstedt i julen s. år, ligesom han i dette år endnu udnævntes tilligemed Didrik Høk til kongelige kommissarer i en grænsestrid. Der fortælles iøvrigt, at han skal være bleven dræbt i sin seng af en kok. Hans datter ægtede en mand af slægten v. d. Herberge; sønner havde han ikke. Hvad endelig den dræbte fætter på Skovbølgård angår, da efterlod han sig en enke Magdalene Ratlov og en søn Klavs Uke, den sidste mand af slægten i Sønderjylland. De nævnes endnu begge på gården 1616, sønnen som ungkarl; næppe ret længe efter solgte de gården til statholderen Gert Rantzov; 1626 boede de i Flensborg. Senere drog Klavs Uke til Fyn, hvor han ejede Lammehave; hans søn Kristoffer var landsdommer på Sjælland og døde ugift.

Det var intet under, at det sørgespil, som således var bleven opført, gjorde et stærkt indtryk på befolkningen; det levede i overleveringen og antog altid vildere træk. Hans Blome og de to Uker gjordes til brødre og den ustyrlige junker bragtes i forbindelse med tomterne af Brådborg og de sagn, som kendtes herfra. Efter at have dræbt sin broder, fortaltes der, havde han ægtet en vildfarende pige og derpå atter villet forskyde hende, da så himlens retfærdige straf ramte ham. At sagnet først i en senere tid har knyttet tildragelsen til Brådborg ses deraf, at vielsen og skilsmissen finder sted i Varnes kirke, ligesom junkeren påberåber sig en ret for adelsmænd „på Varnes land“.

„*Junkertiden*“ afløstes i Sundved og på Als af „*hertugtiden*“. I året 1572 tiltrådte kong Fredrik II's broder hertug Hans som myndig den arv, som 1564 var bleven ham til del, og hermed begyndte der et nyt afsnit i disse egnes historie.

Ligesom kongen købte så godt som hele adelen ud af Haderslev amt, således fortrængte Hans den fra Als og Sundved, kun ganske enkelte holdt stand, alle de andre måtte fortrække. Flere slægter forsvandt kort efter, da de ikke andensteds kunde gøre sig gældende således som i deres hjemstavn, hvor de nød gammel anseelse; de andre købte gårde andensteds, i Holsten eller i kongeriget. Man mærker at fyrstemagten er i færd med at fortrænge adelsmagten.

Hertug Hans gør i sit testamente rede for købet af en række ejendomme; han havde i de to lande anvendt 366,200 rdlr. på gårdkøb; desuden havde han ryddet skoven på Kegnes og dér grundlagt et helt kirkesogn. I Ullerup sogn, det eneste der overhoved beholdt et par junkere, gjorde han efterhånden store opkøb.

De Rixtorp bønder, som jo hørte til Tønder len, var ved delingen 1544 komne til hertug Hans (den ældre) af Haderslev. Han forærede alt 1570 sin brodersøn på Sønderborg Esnes mølle ved Alssund, tre bønder i Såtrup og to på Als. Senere bortbyttede han på forskellig måde ti andre; Henrik Holk på Ballegård fik 1573 fem gårde i Ullerup sogn, hertug Hans det samme antal 1578. Resten blev ved Tønder, efterat dette 1580 var bleven gottorpsk.

Ved købet af Ballegård 1590 kom hertugen derpå i besiddelse ikke blot af denne gamle herregård, men også af de fem Rixtorp bønder, som Henrik Holk havde erhvervet; blandt de andre sex, som lå til gården, var ingen indensogns. Med Avnbøllund erhvervede han halvdelen af bymarken, medens han alt tilforn havde resten undtagen de fire bol, som Ukerne havde i forlening; de blev utvivlsomt inddragne straks efter Povls død og lagte til resten. Hertugen lod nu alle bønderne flytte fra deres gårde og forvandlede bymarken til en hovmark: istedenfor den lille herregård byggede han en avlsgård, som han gav navnet *Lundsgård*. 13 bønder i Såtrup blev henagte under den for at forrette hoveriet. Ballegård udvidedes ved nedlæggelsen af idetmindste et bol, medens 17 bol i Blans

og 12 i Bavrup efterhånden henlagdes til den som hovbønder. Således indførtes ved hertugens overgreb og hårdhed en helt anden tilstand, end bonden i Sundved tidligere havde kendt; hoveriet blev lagt til landgilden og bonden blev tvungen til sin stavn. Samtidig oprettedes de to store avlsgårde Gråsten og Fiskbæk i Adsbøl sogn, Sandbjerg i Såtrup sogn, Skelgård i Broager sogn osv.

I året 1622 døde hertug Hans og efterlod sig fem sønner som regerende hertuger i hver sin del af hans hertugdømme. Medens de to, henholdsvis på Ærø og i Pløn, ikke vedkommer Sundved, fik de tre andre hver sin del af dette lille land; Sandbjerg kom til at høre til Sønderborg, Ballegård til Nørborg og Lundsgård til Lyksborg i Angel.

Nogle år efter besluttede hertug Filip af Lyksborg istedenfor det fyrstelige sædehus, som var bygget ved Lundsgård, at opføre et andet ved Ullerup; den tiltagende forfinelse i livsvaner yndede ikke store avlsgårdes umiddelbare nærhed ved herresæderne. Hertug Hans havde købt de to bol udenfor Ullerup, som kaldtes Kålund, tilligemed gården Kåsmose; dem nedlagde sønnen nu, tilligemed et halvt bol i Avnbøl, lod i Oktober 1631 fæsterne fraflytte dem og opførte en lille ladegård med et stort herresæde, som han kaldte *Filipsborg*. I ugen før faste 1633 blev „slottet“ på Lundsgård nedbrudt og stenene førte op til Filipsborg. De murede kældere blev stående og sås endnu ind i det følgende århundrede på den høje borgplads i søen. Ved Filipsborg blev der ligeledes dannet en konstig høj, omgiven af en ti favne bred grav, og her opførtes et anseligt slot, i tre huse, hvert på to stokværk, samt staldbygning og have. I en af bygningerne indrettedes en kirke, som indviedes 28. Avgust 1636. En mængde præster samledes i den anledning, blandt dem også Anders Brandt fra Nørborg, der skriver i sin kirkebog: „11. søndag efter trinitatis var jeg på Filipsborg udi Sundved, og blev samme tid og dag den ny stiftede kirke indviet af hofpræsten, udi fyrstelige, adelige og borgerlige standspersoners nærværelse. Og

blev samme tid et fyrsteligt gæstebud anrettet, samt og holdt et bryllup med en saddeler og en vadskerpige." Kirken havde et tårn med to klokker, som slog halv- og kvarttime slag så tydeligt, at det kunde høres ved Blans strand.

Hertugens tanke var, at Filipsborg skulde være bolig for en yngre søn af hans talrige børneflok; men det blev i virkeligheden aldrig benyttet efter sin bestemmelse. Det stod næppe en menneskealder og inden århundredet var tilende blev dets stene brugte til at genopføre den i stormen nedkastede avlsgård. Levningerne ses endnu på den gamle borgvold.

Først et århundrede efter de store godskøb, som havde fordrevet den øvrige adel fra Als og Sundved, opgav de sidste ejere af denne stand deres ejendomme. 1694 solgtes Avnbølgård, som vi har set, til en tysk greve og kom fra ham kort efter til hertugen af Avgustenborg, og 1717 købte hertug Filip Ernst af Lyksborg Blansgård af Kr. Albrekt v. d. Wisch. Hertugen lod året efter den øverste etage tage ned på sædehuset og satte sit fyrstelige våben på den plads, hvor de gamle danske junkere havde sat deres spydmærke.

Imidlertid var der dog foregået et ejerskifte i modsat retning, som gjorde at Ullerup sogn ingensinde kom til at mangle en adelig godsejer. Ved kongelig og hertugelig dom af 13. Decbr. 1667 var Ballegård og Melsgård fradømte hertugen af Nørborg for gæld, og ved prioritetsdom af 11. Avgust 1669 fik Henrik Blome fra Holsten udlæg i Ballegård for et tilgodehavende af 20,245 rdlr. Han solgte den året efter til statholderen grev Fredrik Ahlefeldt til Gråsten, hvis slægt nu ejede Ballegård i 55 år. Den kom herved ind i den store samling af avlsgårde, som greven havde erhvervet, og lagdes nærmest sammen med Bøgskov, der var oprettet af hans fader af den nedlagte landsby i Adsbøl sogn. Senere kom hertil, i den yngre grev Fredriks tid, Skovbølgård, som købtes af B. F. Rumohr.

Ved Ahlefeldternes konkurs og godsernes salg, 5. Sept. 1725, blev Ballegård derfor opråbt under ét med Bøgskov og

Skovbølgård; de blev købte af overinspektør Nikolaj Paulsen, af en bekendt forpagterslægt fra Als, senest forpagter på Kiding, for ialt 42,000 rdlr.

Af avktionsbeskrivelserne ses, at den daværende forpagter på Ballegård gav årlig 780 rdlr.; han holdt 54 køer, 20 stykker ungkvæg og 18 heste. Gårdens avl måtte besørges af forpagteren ved egne folk, medens 8 bol i Blans holdt veje og hegn og gjorde høhøsten; de skulde tillige gøre „håndtjeneste“ sammen med kådnerne. Forpagteren af Skovbølgård gav 800 rdlr. og holdt 100 stykker kvæg og 14 heste. Bøgskov var bortforpagtet for 1100 rdlr.; der holdtes her 140 stykker kvæg og 24 heste. Veje, gærder og høbjergning besørgedes af 6 bol i Blans, 5 i Bavrup og 1/2 i Avnbøl.

Bøndergodset regnes i denne beskrivelse ikke efter bol, men efter den nye matrikels plove. Der betales i „herreregistret“ af de enkelte gårde, ikke efter plovtal, men øjensynligt efter gammel overenskomst om afløsning fra det egenlige hoveri, hvorimod de kongelige kontributioner jo svares efter plove. Således hørte der til de tre pågældende gårde herrepenge af Såtrup sogn (c. 40 rdlr. af godt en plov), af Ullerup sogn, nemlig Blans og Avnbøl, 424 rdlr. 8 sk af 16 5/21 plove, af Feldsted sogn (c. 236 rdlr. af 8 pl.), af Adsbøl sogn: Bøgskov skov, Brådborg og Limberg, 7/16 plove, 5 rdlr. 45 sk. Godt 10 plove i Bavrup betalte intet, da de gjorde fuldt hoveri. Omtrent 18 plove sammesteds lå til Gråsten, men betalte også her kun en ubetydelighed. De gjorde hovtjeneste til Gråsten, Fiskbæk, Kiding og Bøgskov.

Godt et halvt hundredår senere opløstes også den lyksborgske godssamling, ved hertugslægtens afgang 1779. De hertugelige bønder blev herved kongelige og forpagtergårdenes skæbne var afgjort: de skulde ligesom de andre domæner udskiftes og sælges til bønder og kådnere. Ved denne forandring fuldendtes i Sundved bondestandens udfrielse fra det hele herregårdsvæsen og den opnåede den fortrinlige økonomiske

stilling og den moralske selvstændighed, som har været dens hæder i vort århundrede.

Først nedlagdes Filipsborg; gårdens jorder deltes til otte gårde, deriblandt en stamgård med 62 tønder land og hovedbygningen. De solgtes ved avktion til selvejendom og tiltrådtes til Maj 1787.

Derefter kom Lundsgård med Kåsmos mølle. Denne sidste bortforpagtedes på langt åremål, medens avlsgårdens jorder deltes i 6 skifter til bebyggelse, foruden et par mindre lodder. Tiltrædelsen til selveje fandt sted 1. Maj 1792.

Endelig solgtes til Majdag 1797 Blansgård, hvis gamle sædehus alt 10 år i forvejen var bleven nedbrudt; de ny opførte bygninger var derefter afbrændte i Maj 1795. Ved gårdens udskiftning holdtes en stamgård på 48 tønder land tilbage, resten deltes i 36 lodder, på fra 1$^{1}/_{2}$ til 5 tdr. land, med ret men uden forpligtelse til opførelse af huse.

Kort efter blev også Ballegård udstykket (1797). Gården var efter Nikolaj Paulsens død kommen til hans søn Hans og dennes søn kancelliråd Henning Paulsen, fra hvis umyndige børn den gik over i grev Konrad Reventlov til Sandbjergs eje. Denne lod gården udstykke i lighed med domænerne, og kun en stamgård af et par bols størrelse minder nu om det gamle herresæde.

Endnu må det nævnes, at en almindelig udskiftning af jordfællesskabet var gået umiddelbart forud for denne udstykning af avlsgårdene. Adskillige bønder flyttede i den anledning ud på deres marker, hvorved der opstod en mere spredt bebyggelse. Landet opnåede ved alle disse forandringer sit nuværende ejendommelig blomstrende udseende: de høje hegn om de utallige veje, den tætte befolkning og det veldyrkede rige og afvexlende landskab.

Avnbølgård kom 1852 med de øvrige avgustenborgske godser under kronen. Den solgtes 1855 til syv bønder i Avnbøl og udskiftedes, således at en større stamgård bevaredes.

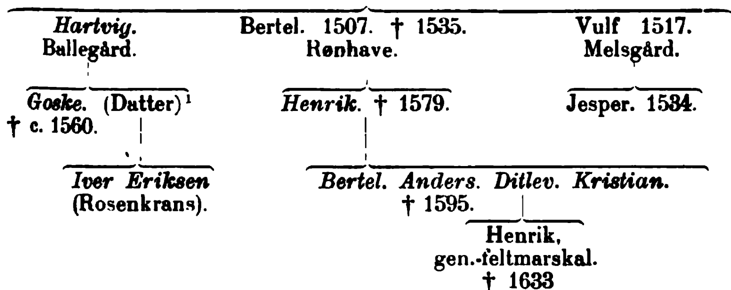
Det var den sidst bevarede adelige sædegård i Sundved, dens grave forsvandt først helt efter udstykningen.

Således er bonden igen efter århundreder overalt i sognet bleven ejer af jorden, og det i et omfang, som det næppe havde været tilfældet fra umindelige tider. Som et vidnesbyrd om befolkningens danske sind og åndsretning opvoxede netop i de år, da de store gårde forsvandt og bylagenes bånd blev sprængte, maleren Kristoffer Vilhelm Eckersberg i en lille gård i Blans; han skulde grundlægge en ny national malerskole i sit fædreland, præget af hans levende sans for den fædrelandske natur, især havet, og af den jævne sanddruhed, som er et så fremtrædende træk i den sønderjydske bondes karakter. At hans fødesogn ikke stod tilbage for ham eller for nogen i trofast dansk sindelag, har den sidste slægtalder haft rig lejlighed til at erfare.

Tillæg.

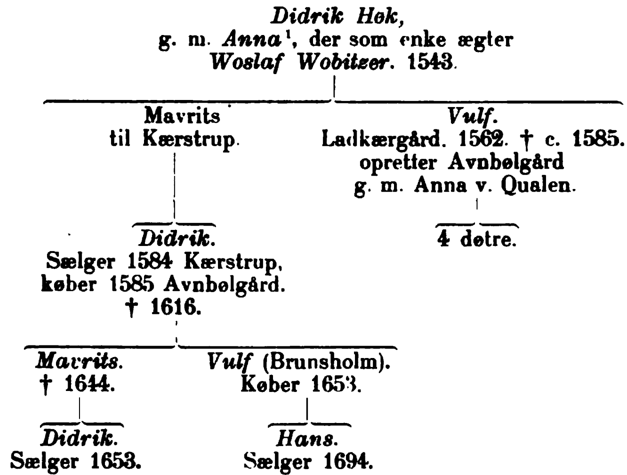
Slægttavler over herremændene i Sundved.

I. Ballegård.

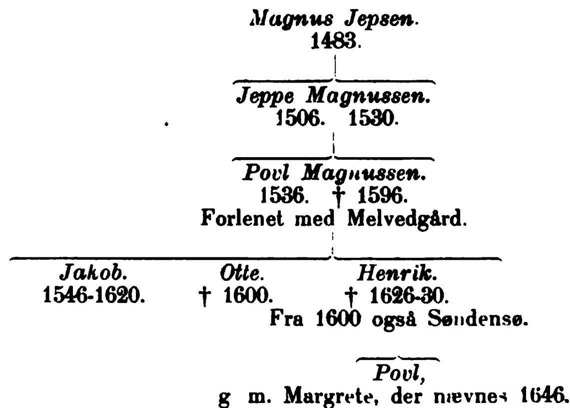

[1] [Jvnf. dog nedenf. s. 468.]

II. Holbæk-Avnbølgård.

III. Blansgård.

[1] *Anna* var rimeligvis en datter af ovenstående Goske Holk til Ballegård og Anna Pogvisk til Holbæk.

IV. Avnbøllund (og Skovbølgård).

Peder Uke.
Skovbølgård 1506

Povl.
1523. 1543.

Peder.
Skovbølgård.

Povl.
Dræbt 1589.

Klavs
(Fyn.)

Erik
Avnbøllund. 1543

Povl.
Sælger 1592.

Emmeke Wonsflet.
1506-30.

Dorotea,
g. m. Erik Uke.

Povl Uke.

TO GAMLE HERREGÅRDE PÅ HADERSLEV NES.

(1893.)

[Sønderjydske Aarbøger 1893, S. 149–57.]

En i det enkelte gående granskning af et sogns, en bys eller en gårds historie kan ofte for den udenfor stående synes at være af ringe betydning eller så godt som uden værd. Anderledes for den, som kender stedet, som er knyttet til det eller har sine barndomsminder derfra; for ham kan det have en forunderlig fængslende interesse at dvæle ved disse minder, hvoraf brudstykker eller forvanskede overleveringer smelter sammen med hans tidligste erindringer. Dertil kommer, at landets og folkets fælles historie i mange retninger må bygges op nedefra, ud af de talløse spredte efterretninger fra alle egne. Et kan få betydning her, et andet hist; snart er det en personlighed, snart en tildragelse, snart et kulturhistorisk forhold, eller vel endog kun et navn, der kan være af værdi til oplysning på andre områder eller i en større sammenhæng.

Det vil derfor ikke være uden betydning, om „Sønderjydske årbøger“ efterhånden kunde samle og opbevare sådanne stedlige minder; det vil straks ved sin fremkomst kunne glæde adskillige og senere i årenes løb komme mange tilgode. Thi som man gennem sin nærmere slægt knyttes til det folk, man tilhører, således knyttes man gennem sit fødested eller ved den plet, man særlig har lært at elske, til hele sit fædreland.

I. Bårdskov (Keldstrup).

I Vilstrup sogn, på sydsiden af Haderslev nes, ligger ved strandkanten en stor bondegård, som på den danske generalstabs kårt kaldes Bodskov. Stedet er bekendt for sin skønhed, med vid udsigt til Als og Fyn, såvel som ned mod Barsø og Løjt nes; der ligger her et meget besøgt forlystelsessted „Sølyst“.

I Schrøders topografi kaldes gården Bortskov, og der siges om den: „Ved B. er der fundet spor af bygninger, vistnok af en gammel herregård; stedet, som er omgivet af en grav, er endnu tydeligt at se.“ På Johan Mejers kårt fra 1649 betegnes gården da også som herregård og kaldes „Bartschow“.

Den hører efter Haderslev lens jordebog fra c. 1600 til de gårde, kong Fredrik II købte af Didrik Høk, den samme som er omtalt ovfr. s. 423 f. (og i Årbøgerne for 1889, s. 184). Efter jordebogen lå der af hans gods i „Bartschow“ tre gårde og tre kåd; de to gårde betalte almindelig landgilde, den tredje, beboet af Peter Nissen, 20 mark lybsk og lidt småredsel.

Sammenlignes dette med skødet af 15. Februar 1584, viser det sig imidlertid, at der her kun nævnes en „Barschov“ mølle, men ingen gårde af dette navn; de indbefattes under Keldstrup, der opføres med tre gårde og tre kåd. I jordebogen står denne by med en enkelt landgildegård. Dette hænger da således sammen, at skødets tre gårde i Keldstrup er de tre landgildegårde, af hvilke de to i jordebogen opføres under Bartskov, medens den gård, der svarer 20 mark, slet ikke særlig nævnes i skødet, men er den gamle herregård.

Et helt lignende forhold mellem skøde og jordebog kan iagttages for Kærstrups vedkommende, der samtidig solgtes til kongen af Didrik Høk. Skødet nævner kun én gård og flere kåd under navnet „Kistrup“, medens jordebogen foruden disse har to gårde, hvis beboere Jes Petersen og Peter Riggelsen betaler ligesom herregården Bartskov; de svarer til den be-

kendte herregård Kistrup eller Kærstrup, der lige ned til hin tid var en adelig sædegård.

Didrik Høk havde arvet Kærstrup efter sin fader Mavrids Høk, medens han derimod havde fået Bartskov med sin hustru Mette Breyde. Denne må nemlig have været en datter af *Povl Breyde*, der i landregistrene fra midten af det 16. århundrede snart kaldes til Keldstrup, snart til Bartskov[1]; der er herved selvfølgelig tænkt på den samme gård, som snart nævnes ved sit særnavn, snart ved bynavnet.

Povl Breydes slægtskabsforhold kendes ikke nærmere; ej heller kan det oplyses, hvorledes han er kommen i besiddelse af det betydelige jordegods, han ejede i Haderslev len; der hørte efter landregistrene 33—34 hele plove til hans herregård. Han nævnes 1550 som på sin hustrus vegne medansvarlig for gamle Henneke von der Wisch's forpligtelser, ved siden af hans sønner[2]; det er da rimeligt, at hun har været deres søster. Henneke v. d. Wisch, der faldt i Ditmarsken 1500, ejede Ejsbøl (Egelsbøl) ved Haderslev, et af de største godser i Nordslesvig, som det dog lykkedes hertug Fredrik (I) at erhverve af ham; kong Hans købte som bekendt samtidig Tørning af Ahlefelderne, og de to brødre gjorde derved de første skridt til at samle bønderne i det nordligste Sønderjylland under kronen. Det ligger nær at antage, at Povl Breyde har fået Bartskov med sin hustru og at det dertil liggende bøndergods altså var en del af, hvad det lykkedes den gamle Henneke at samle.

Navnet Bartskov eller Bortskov, Bodskov, er sikkert det samme som det nørrejydske Barritskov (herregård ved Vejle fjord) og må efter de forskellige former at dømme snarest skrives *Bárdskov*. Det er sammentrukket af *Barved-skov*, et

---

[1] Zeitschrift für die Geschichte der Herzogth. IV 188. 196. Seestern Paully II 123. — 1552 forbød hertug Hans ham at tilegne sig Vilstrup kirke- og præstetiende. Kirkehist. saml. 3. r. I 709.

[2] Diplom Flensb. II 470. 472. Sml. Jahrbücher f. d. Gesch. der Herzogth. IX 482. 483. Zeitschrift III 191.

navn, som ikke kan være oprindeligt, da „ved“ og „skov“ har samme betydning. Skoven må oprindelig have heddet *Barved*, der i almindelighed fortolkes som nåleskov, og derefter har da gården atter taget navn.

Navnet Barved har som bekendt sin store betydning i vor historie, da *Sønderjyllands nordligste syssel* var opnævnt derefter: Barwith-syssel. Dette var ikke blot mærkeligt som verdslig herredsgruppe (omfattende Haderslev, Tyrstrup, Frøs, Gram og Ravnstrup herreder, med stæderne Haderslev og Ribe), men også som et kirkeligt provsti under Slesvig stift med sin særlige sysselkirke og præsteskole i Haderslev[1].

Man har villet gøre gældende, at dette syssel skulde være opnævnt efter byen Bjert, men dette er aldeles uholdbart. Dennes navn er nemlig af helt anden oprindelse og hedder i 13. århundrede Bjærte, den lyse, rene; det kan umulig være dannet af Barved.

Mindet om, at Bårdskov var en gammel herregård, til sin tid altså vistnok sæde for kongens sysselmand, holdt sig langt ned i tiden og som ovenfor nævnt betegner Johan Mejer den således på sit kårt fra 1649, selvfølgelig fordi hans hjemmelsmænd dér på stedet opgav den som sådan. Den blev da også efter krigene 1657—60 af kongen givet som gave til en fortjent officér, ritmesteren Hans Stenbek; gavebrevet af 9. November 1660 betegner den som „øde“, hvorfor den nye ejer også får den skattefri i tre år mod at tilfredsstille dens kreditorer. Gården har da åbenbart delt så mange andres skæbne at være bleven ødelagt i krigens tid og forladt af sine beboere.

Da ritmesteren imidlertid havde vanskelighed ved at få noget ud af gården i de dårlige tider, fik han, da de tre år udløb, ved kongebrev af 28. Marts 1663 fritagelse for al tjeneste, ægter og hoveri, og da gården 1670 blev udlagt til rytterhold, fritoges ejeren for landgilde mod at svare 25 rdl.

[1] Sml A. D. Jørgensen, Den nordiske kirkes grundlæggelse, s. 526.

årlig. Alt før Hans Stenbeks død ejedes Bårdskov af hans datter Abel og hendes mand Mikkel Dahlmann eller „mester Mikkel", som han kaldtes, sårlæge i Haderslev og feltskær ved jydske regiment rytteri. Han døde på toget mod Ratzeburg 1693 og i det følgende år døde også ritmesteren, hvorefter der blev truet med eksekution for skatterestanser; der var ialt påløben over 600 rdl., medens gården kun vurderedes til godt 200 rdl. Enken indgav ansøgning til kongen, og da også amtmand grev Konrad Reventlov bevidnede hendes fattigdom og den afdøde mands dygtighed og nidkærhed i kongens tjeneste, fik hun ved kongelig resolution af 24. Juli 1694 lov til at beholde gården, dog kun som fæstegård; hun fritoges dog på livstid for al tjeneste og tjenestepenge.

II. Vandlinggård (Grågård, Gramgård).

Omtrent en fjerdingvej sydøst for Haderslev ligger Vandlinggård, lidt nord for Vandling by. Dens første bekendte ejer er adelsmanden *Klavs Mød*, i reformationstiden. Slægten er ikke meget bekendt og det er vel et spørgsmål, om den er oprindelig dansk eller tysk (Moth). Dens våben er tre knive eller spyd, der vender spidsen indad imod skjoldets midte. Navnet Mød kan enten være det samme som mjød, eller betyde lille og spæd. De fornavne, Klavs, Schak og Otto, der forekommer i slægten, er tyske.

Klavs Mød efterlod en enke, som senere ægtede *Hans Reichenbach*, der 1543 opføres i landregistret med Vandlinggård; der hørte hertil 14 fæstebønder, som var spredte over omegnen og helt ned ad Flensborg til. Da sønnen af første ægteskab *Jørgen Mød* blev myndig, tiltrådte han sin fædrenearv og opføres fra nu af som ejer af Vandlinggård. Han var hofsinde hos hertug Hans på Haderslevhus eller Hansborg og blev hans kæmrér. 15. Maj 1550 gav hertugen ham til tak for god tjeneste løfte på forskellige forleninger: efter fru Drude, Klavs Ahlefelds enke, skulde han have de to gårde og ene-

mærket i *Langkær*, vest for Vandling; efter husfogden i Haderlev Johan Johansens død skulde han have tre gårde i Vandling: efter herredsfogden i Haderslev herred Jens Jensen skoven *Store Bævskær*. Jørgen Mød nævnes derfor senere med ialt 18 gårde, som han dog efterhånden for det meste atter skilte sig ved.

Han var 1560—62 hertugens staller i Ejdersted og, som det synes, en ret anselig mand. Han oprettede en større sædegård, rimeligvis ved at lægge en eller et par bondergårdes jorder til Vandlinggård og byggede derpå et anseligere sædehus, som han kaldte *Grågård*. 1577 udgik der således brev fra hertug Hans til Jørgen Mød „to Grawgard“. Denne fortyskede form omdannedes yderligere til Grawngard og Gramgard og blev mærkeligt nok stående således og atter fordansket til *Gramgård*, åbenbart ved ligheden med det bekendte Gram og Gramherred.

Jørgen Mød var to gange gift, først med Doroté Blome, der alt nævnes 1556 ved en barnedåb på Rønhave (som Dorte Moth fra Vandling), derpå med Emerentse Powisch. Den første var vistnok en datter af Jørgen Blome til Schønhorst, en tid amtmand i Haderslev, og søster til Hans Blome, der ejede Melsgård på Als og var fader til de to urolige brødre Hans og Jørgen, henholdsvis til Ornum i Varnes og Melsgård (ovfr. s. 430 ff.). Der fandtes i Starup kirke et gravmæle over Hans Blome Jørgensen, fra 1565. Den anden kone var en datter af Wulf Powisch af Elersdorf i Holsten.

Da kong Fredrik II efter hertug Hans's død begyndte sine store godskøb i Haderslev amt, sad Jørgen Mød på Grågård som en gammel mand uden synderlige hjælpekilder; han synes dengang at have bortsolgt alt sit bondergods. Da han derfor hørte, at kongen også ønskede at købe Grågård, skrev han derom til dronning Sofie og forestillede hende, at han gerne vilde sælge for rede penge, da hans søn som bekendt ikke opførte sig godt og han derfor frygtede sin hustrus

skæbne efter hans død, da hun var sønnens stifmoder. Den unge mand har således vel slægtet sin moders brodersønner på.

Handelen kom istand den 12. December 1586, idet Jørgen Mød tilskødede kongen sin gård „Gramgård“, med en særmark Pugholm i Stendit Østerskov, for en købesum af 3260 daler (13000 kroner). Han døde vistnok kort efter, thi et gravmæle i Starup kirke over ham og hans to hustruer var opsat 1590.

I Haderslev lens jordebog for 1602 nævnes „Gramsgård“ som beboet af Fredrik Frese, der gav 30 daler afgift af den. Der siges her, at Pugholm er lagt til slottet i Haderslev, medens en anden eng, *Humlegården*, er lagt til Vandling. Det ses endvidere, at de to gårde Langkær, som Jørgen Mød havde i forlening, endnu nævnes sammen med hans gård og er fæstede til to bønder, Lave Lassen og Jes Severinsen (Sørensen), der hver giver en halv tønde honning, et svin og ti læs ved.

Grågård var nu en kongelig fæstegård, indtil den i kejserkrigen kom til at ligge øde. 18. April 1636 gav kong Kristian IV den derpå til sin husfoged på Haderslev hus, *Jørgen Hansen*, der lod den genopbygge og besætte og ejede den fri for afgifter. Den kaldes da atter for det meste Vandlinggård og Rævskær henregnes til dens tilliggende. Efter hans død fik sønnen, der kalder sig *Gotfred (Jørgensen) Vandling*, den 19. Juli 1664 stadfæstelse på denne frihed for afgifter. Han døde imidlertid nogle år efter, og da også hans hustru og deres børn døde, gik den i arv til svigerfaderen, den daværende landkansler *Johan Kristoff Schønbach;* han fik frihedsbrevet stadfæstet 21. September 1669. Da også han kort tid efter døde, erhvervedes Grågård af amtmanden i Haderslev, den senere storkansler, grev *Konrad Reventlov*. Han gav den til sin elskerinde Anna Katrine Hagensen, en datter af borgemesteren i Åbenrå, Karsten Hagensen. Hun var kammerpige hos hans hustru, men fødte ham flere børn, som senere adledes med navnet Revenfeldt. 28. Januar 1686 overdrog greven Vandlinggård til sin søn Ditlev Revenfeldt; men før

drengen blev myndig, solgte han den atter på hans vegne for 1000 rdl. til sin søster Katrine Kristine v. Holsten (27. Dec. 1701), og nogle år efter, da dette køb vel altså atter var gået tilbage, for 1706 danske kroner til baronesse *Anna Margrete v. Kielmannseck*, enke efter en oberst von Erffen (Januar 1705). Som ejer ved 1780 nævner „Danske atlas“ *Lorens Hoyer*.

MÅRKÆR KLOSTER I ANGEL.

(1894.)

[Sønderjydske Aarbøger 1894, S. 147—56. — Her med et Par Smaarettelser af Forfatteren.]

De talrige klosteranlæg i middelalderen falder i to store grupper: herre- og tiggerklostre. Herreklostrene hørte til de ældre ordener: Benediktinere, Avgustinere, Cisterciensere, Præmonstratensere osv.; de lå på landet, som oftest i en smuk egn, hvor der var skov, søer og rindende vand, og de ejede faste ejendomme, avlsgårde og bøndergårde, ofte med meget betydelige indtægter. Klostret var som en herregård, omgiven af abildgårde og urtegårde, med fiskedamme og lunde, og livet indenfor de hellige mure var ikke altid et mønster på afholdenhed og nøjsomhed. Tiggerklostrene derimod lå i købstæderne; de måtte ikke eje jordegods, munkene skulde tværtimod leve af folks fromme gaver og færdedes derfor jævnlig udenfor klostermuren; de prædkede, hørte skriftemål og underviste folks børn, medens de drog tiggende omkring i byerne og på landet, med pose og stav, eller til visse tider med deres almissevogn, der som oftest bragte rigelig forsyning tilbage til køkken og kælder.

Der fandtes i Sønderjylland tre gamle herreklostre, alle tre rige på jordegods: Johannes døberens jomfrukloster på holmen ved Slesvig, lige ved den ældste dåbskirke i Norden,

grundlagt af Nordens apostel Ansgar, og de to Cistercienserklostre i Løgum og Ryd. Løgum kloster under Ribe stift havde jordegods spredt over hele hertugdømmet, det havde en stor og smuk kirke og anselige bygninger; Ryd lå ved Flensborg fjord, oprindelig på Guldholm ved Langesø i Angel, og var mindre anseligt; det blev som bekendt nedlagt og i hertug Hans's tid afløst af Glyksborg slot.

Af tiggerklostre havde hver af hertugdømmets større stæder et, Slesvig endog to. De hørte til de bekendte ordener. Dominikanere og Franciskanere, eller sorte- og gråbrødre; de første havde klostre i Slesvig og Haderslev, de sidste i Slesvig, Flensborg, Tønder og Husum.

Antoniusklostret i Mårkær var en mellemting mellem et herre- og et tiggerkloster, eller rettere det forenede begges egenskaber. Ordenen var oprettet på det første korstogs tid i Vienne i Frankrig og oprindelig et broderskab til at pleje de syge, som led af en dengang fremkommen farlig hudsygdom, „den hellige Antonius' ild" (nu „helvedes ild"). Den hellige Antonius var en berømt eneboer fra de første kristelige århundreder i Ægypten, hvis navn påkaldtes imod de utålelige lidelser, som denne sygdom medførte. Der fortælles, at en adelsmand ved navn Gaston, hvis søn lå hjælpeløs syg, havde gjort det løfte, at de begge vilde vie deres liv til de syges pleje, hvis han måtte blive reddet. St. Antonius viste sig derpå for ham i drømme og forkyndte, at Gud havde hørt hans bøn og at han skulde stifte et broderskab til at bekæmpe „den hellige ild". Godt hundrede år efter (1218) omdannedes dette broderskab til en munkeorden efter den hellige Avgustins regel; dens tegn var et blåt kors i form af et T (Antoniuskorset) på brystet af en sort kappe.

Her til landet kom ordenen først i slutningen af det fjortende århundrede, idet Antoniusklostret Tempsin i Mecklenburg købte herregården Mårkær[1] med mølle og jorder på

[1] Navnet, hvis danske betydning ligger lige for hånden, forvanskedes senere på tysk fra „Morker" til „Moorkirchen".

Spentinge og Bukstorp mark af Emmeke Lembeks sønner. St. Hansaften 1391 opholdt Sønderjyllands hertug, grev Gerhard af Holsten, hans farbroder grev Klavs og deres råd sig på Sønderborg slot. Her indfandt sig for dem Antoniusbrødrenes „mester“ Peter tilligemed væbneren Markvard Broktorp for at få stadfæstelse på den nævnte handel. Lembekkerne var dengang den mægtigste adelsslægt i Sønderjylland; de ejede Tørning med Gram herred, Trøjborg med Løg herred og Søgård med Lyngtoft herred, foruden meget andet gods; men alt ved denne tid begyndte deres udstrakte ejendomme at gå over i andre hænder, en menneskealder senere var de fuldstændig forsvundne fra hertugdømmet. På Sønderborg „tilskødedes“ nu Mårkær Antoniusbrødrene, idet mesteren „efter dansk skik“ fik en håndfuld jord af gårdens marker lagt i sin kappes „skøder“, medens vidnerne holdt i dens flige. „Skødet“, som i den anledning udstedtes, er endnu bevaret. Fra dette øjeblik af var ordenen hjemstedt i Danmark. Den havde alt tidligere udsendt sine betroede mænd hertil; således siges 1379 en udsending af Antoniterne ved navn Konrad at have optaget nonnerne i Dalum på Fyn i broderskabet og tilsikret dem syndernes forladelse. Først nu kom der dog system i det og fra den følgende tid forlyder der jævnlig om ordenens virksomhed overalt i de danske lande.

Det er dog egenlig først fra kong Kristian I's tid, at der nu er opbevaret sikre efterretninger om ordenens erhvervelser og ejendomme. Han stadfæstede hertug Gerhards gave af Nørre Brarup kirke til klostret og gav det dertil kaldsretten til Bøl, begge i Angel, i klostrets nærhed. Dronning Dorotea lod sig endog optage i broderskabet og efterlod det 300 gylden. Af Rejmer Sehested, Ottes søn, købte munkene 18. November 1467 gården Kisby med tilliggende gods: en mølle med mølledammen, og bønder i Tumby, Skryfstrup, Bøl og Skovby. Købesummen var 1850 mark lybsk. Af Hartvig Skinkel, Schaks søn, købte de 1478 gården Aneby med tilliggende bøndergods i Skovby og andre steder i Struksstrup

og Ny herreder; købesummen var 2800 mark. Af Eggert van der Herberge erhvervedes Ryggesgård (1487), af Henneke van Kroge gårdene Skadelund (1488) og Nisvrå (1490). Borgere i Flensborg solgte munkene Mølmarkgård med tilliggende bønder, såvel som bønder i Østerholm osv. Det således samlede jordegods beregnedes i reformationstiden til en årlig indtægt af 600 mark lybsk, deri indbefattet Mårkær ladegårds avl og indtægten af kirkerne, hvis præstetiende tilflød klostret. Disse 600 mark svarede omtrent til 1000 tønder byg.

Kong Kristian havde imidlertid betænkt brødrene med endnu en anden gave, som blev en rig indtægtskilde, nemlig vor frue kirke i Præstø på Sjælland. Den 17. September 1470 overdrog han i Segeberg denne kirke til hr. Povl Winter, „præceptor i st. Antonius's hus i Mårkær", tilligemed præstegården og præsteembedet, efterat biskoppen af Roskilde i forvejen havde givet sit samtykke til det; pavens stadfæstelse opnåedes nogle år efter. Der blev nu anlagt et datterkloster ved Præstø kirke, og munke fra Mårkær flyttedes herover, ligesom nu selvfølgelig andre indtrådte i dette broderskab. Det fik gaver i penge og jordegods, optog lægfolk i sit samfund og fik huse i København (i nuværende Antonistræde) og Malmø. Forbindelsen mellem de to klostre vedblev bestandig at være meget livlig, Præstø måtte købe sig retten til at indsamle gaver i den danske kirkeprovins, som Mårkær havde hævd på, ved en årlig afgift af 30 læster korn og 15 gylden, foruden en gave én gang for alle af 200 mark. En læst korn var 40 tønder rug, 48 tønder byg eller 80 tønder havre. Det var rigets to østligste og største stifter, Sjælland og Skåne, som særlig blev henlagte til Præstø, medens Mårkær altså beholdt hele Jylland, Fyn og småøerne.

Endnu et mindesmærke er bevaret om Antoniusmunkenes færd i slutningen af den katolske tid, idet der 1510 oprettedes et „Kristilegems broderskab", en såkaldet „kaland", mellem præster og lægfolk i Angel, med Mårkær til midpunkt. Medlemmer kunde alle præster i Angel blive, medens der kun

måtte optages syv par lægfolk; blandt disse sidste skulde adelsmændene med deres fruer have det øverste sæde. Sammenkomsterne til fælles gudstjeneste og glade gilder holdtes i Mårkær, og til klosterkirken gik også lagbrødrenes fromme gaver. Iøvrigt minder de opbevarede vedtægter om det st. Anna-lag, der samtidig oprettedes i Ullerup for præsterne i Sundved (ovfr. s. 412 ff.).

Om der fra de danske Antoniusklostre virkelig blev gjort noget for at opfylde ordenens bestemmelse, sygeplejen, véd vi intet om; det må dog antages, at det har været tilfældet. I et brev, hvorved fru Pernille Olufsdatter, Anders Bilde til Søholms hustru, 1511 optages i broderskabet i Præstø og hvorved der gives hende del i alle de gode gerninger, som øvedes i ordenens 365 huse, nemlig messer, „tider“ (d. e. andagtsøvelser til alle døgnets hellige tider), faster, nattevagter og almisser, omtales som sådanne særlig underholdningen af fattige og syge af helvedsild, vanføre eller lemlæstede. Dette brev består af en trykt formular, der kun er udfyldt med klosterforstanderens og fruens navne; lignende har altså utvivlsomt været udstedte i større mængde og vistnok været en rig indtægtskilde for munkene. Men det må da vel antages, at der også var noget om „de gode gerninger“, som man købte sig del i til syndernes forladelse.

Denne optagelse i broderskab med tilhørende sjælesorg fører tanken over til klostrenes virksomhed med indsamling af milde gaver rundt omkring i landet. Denne blev øjensynligt dreven i det store, om kap med de egenlige tiggerklostre, således som det især fremgår af reformationstidens satirer. Antoniusbrødrene samlede særlig flæsk, idet svinet var bragt i forbindelse med deres helgen: han havde i sin ørken ikke haft andet selskab end de vildtløbende svin. I Italien lader munkene endnu, eller lod i mands minde, en gris løbe omkring i byen med en bjælde om halsen; den kaldtes „Antonigrisen“ og fodredes af folk til ære for munkenes fader, indtil den var skikket til slagtning i klostret. Indsamlingen af flæsk synes

især at have været en rig indtægtskilde heroppe og der var forskellige beretninger om oprindelsen hertil. Særlig synes man at have skumlet over en helgenlevning, som uden al tvivl fandtes i Mårkær og blev udgiven for at være et ben af den hellige Antonius, idet man påstod, at det var af et svin. Det hedder således i en satire over den katolske tro, at præsterne har lært folk at stole på det ydre:

til helligdom i fremmed land at løbe,
af Antonis præsten benedielse at købe,
des må vi vel os skamme,
fordi de Antoniter lære ej det samme.
enten det ben er af st. Antonio,
eller det er benet af en so
ved hvilket de den ganske verden svige,
herrer og fyrster, borger og bønder tillige[1].

Fyldigst underrettes vi dog om disse forhold i et fortællende digt fra år 1530, skrevet i Viborg stift midt i den hedeste kamptid. Det kaldes „En historie om Peder smed og Asser bonde" og fortæller, hvorledes Peder smed i Las fogeds hus i Skive, og i overværelse af en præst og en munk, overbeviser Asser bonde om de katolske lærdommes indre usandhed, præsters og munkes misbrug af folks tillid og de mange kirkeskikkes ukristelige oprindelse. Han kommer her også ganske naturligt ind på Antoniusbrødrenes færd omkring i landet, for Nørrejyllands vedkommende med Ålborg som midpunkt, og de lærdomme, som forkyndtes om den hellige mand i Mårkær. Peder smed siger:

Af Mårkær i Ålborg bor en mand,
hr. Lavrens Pedersen hedder han,
sankt Antonii kors han bær',
i Nørrejylland hans termen[2] er.
Han for os lyste aflad stort.
Da var der en, som havde forgjort

[1] Danske magasin, II 150. Teksten er her meget fordærvet, men må vel omtrent have lydt som ovenfor angivet.
[2] Distrikt, af terminus, grænse.

sit liv og skulde derfor rettes,
i fire parter på stejle sættes;
af bøddelen købte hr. Lavrens der
det menneskes hjerte, som partet er.
Bøddelen tænkte i hjertet det:
den præst vil gøre der skalkhed med;
et svinehjerte da fik han
og ikke det af den døde mand.
Hr. Lavrens tog hjertet af det svin,
han svøbte og lagde det i sit skrin,
intet andet vidste han,
end det var af den døde mand.
Han fo'r til Mårkær i den skov
og hjertet neder i jorden grov;
jeg ikke for sanding sige vil,
hvad han gjorde der andet til:
men alle de svin mellem Skagen og Slæ[1],
de løbe til det samme træ,
som det svinehjerte under lå,
så mangen mand så der på;
de samme munke og lærde mænd
ere med sådant vel bekendt.
Endog at svin løbe ikke nu (så) fast,
som de da gjorde med en hast,
dog sender hr. Lavrens mange hundred stykke:
så er i Mårkær flæske-lykke!

Asser bonde svarer hertil:

Underlig tingest jeg høre må,
som jeg gav aldrig agt uppå.
Jeg gav hannem og både flæsk og gris,
aldrig var jeg herpå vis.
Som min nabo gav, så gav jeg med,
for det haver været en gammel sæd.
Nu haver jeg lært så meget her,
af mit flæsk får han ikke mer!

---

[1] Det eneste opbevarede (senere) aftryk har fejlagtig: „mellem skoffuen oc flæ“, hvad der ingen mening giver (blad c iiij). Skagen hedder (blad k ij) „Skauffuen“. Slæ er Slien: „mellem Skagen og Slæ“ er hele Jylland.

Senere hen i digtet kommer Peder smed oftere tilbage hertil. Kristus sagde: du skal elske din næste, som dig selv:

han sagde ikke: du skal løbe
til paven og afladsbreve købe,
du skal flæsk til Mårkær give,
for de skulle dig i broderskab skrive osv.

Hvad der tillægges den samtidige Lavrens Pedersen i Ålborg er åbenbart et gammelt skæmtesagn om Antoniusbrødrene, som af forfatteren uden videre overføres på klostrets nuværende repræsentant. Man forklarede den „flæskelykke", Mårkær havde, af en hemmelig troldom, der ligesom trak svinene ned til Mårkær skov. Præsten havde vel tænkt på at drage mennesker til klostret med et menneskehjerte; men da bøddelen narrede ham, blev det til svin. Det er et sidestykke til tvivlen om det hellige bens ægthed.

Iøvrigt indskrænkede Antoniusmunkene sig ikke til at samle flæsk, de tog også mod oste; Asser bonde beklager sig over, at disse hentes ud af huset ligesom de bliver færdige:

Den ene ost hente de bort,
før min hustru fik en anden gjort:
af Randers komme munke, de vare grå,
her komme af Års de sorte også,
af Horsens kommer den, som korset bær',
så kom hr. Anders af Mårkær,
her komme og flere, hvor de har hjemme,
de ville det ingenlunde forsømme.
Jeg undrer derpå i alle måde,
hvor munkene de mange oste lade.

Det vil være umuligt at læse, hvad der i denne digtning fortælles om Antoniusbrødrene, uden at få en levende fornemmelse af, i hvor høj grad hele Jyllands enhed „fra Skagen til Slæ", i kirkelig og folkelig henseende, endnu dengang lå i den offenlige bevidsthed. Det antydes ikke med et ord, at disse brødres tiggerier ved Limfjorden ansås for et overgreb af fremmede, således som det nødvendigvis måtte være sket, hvis

man havde holdt dem derfor; de sammenstilles uden forbehold med gråbrødrene fra Randers og sortebrødrene fra Århus. Lavrens Pedersen, der sad i Ålborg „fra Mårkær", var 1535 broder i Præstø og blev luthersk præst i Skibbinge, medens hr. Anders Andersen, måske den samme, som samlede oste til Mårkær i Jylland, blev sognepræst i Præstø og efter hr. Lavrens's død 1557 tillige i Skibbinge. På deres ligstene findes Antoniuskorset som minde om den orden, de havde tilhørt. Det var jo danske folk; Mårkær og hele Angel var dengang lige så dansktalende som Præstø og Skibbinge.

Mårkær kloster blev som alle de andre nedlagt ved reformationen, der for Sønderjyllands vedkommende havde den uheldige virkning at sønderrive forbindelsen med den danske kirke. Da hertugdømmet 1544 deltes mellem kong Kristian III og hans tvende brødre, kom Mårkær til hertug Adolf af Gottorp; indtægterne beregnedes, som forhen anført, til 600 mark. Afgiften af Præstø og indsamlingen af flæsk m. m. var naturligvis falden bort for længe siden. Det vilde vistnok have været det naturligste, om klostergodset var gået over til en hospitalstiftelse for at gøre fuldt alvor af den hensigt, hvori det var lykkedes at samle det; men som bekendt udførte reformatorerne kun meget delvis, hvad Luther havde pålagt dem, at bevare kirkers og klostres ejendomme til fremme af undervisning og sygepleje.

Henvisninger.

Kirkehistoriske samlinger, II 96—106. 342 fl. 369. 387. Samme, 4. række II 193—230.

Staatsbürgerliches Magazin, IX 437—45.

H. N. A. Jensen, Angeln, s. 188—95.

S. Grundtvig, Peder Smed (1880).

HERREGÅRDENE PÅ ALS I DET 16. ÅRHUNDREDE.

(1897.)

[Sønderjydske Aarbøger 1897, S. 96—137.]

Ligesom i de fleste andre egne af Nordslesvig forsvandt i slutningen af det 16. århundrede de gamle herregårde på Als for at give plads for store hertugelige avlsgårde, der blev drevne af forpagtere med hoveripligtige bønder. For befolkningen betegnede dette en stærk nedgang både i sociale og økonomiske kår; det hertugelige hof i Sønderborg, senere forøget med et andet i Nørborg, måtte til det yderste lægge beslag på bøndernes ydelser for at kunne optræde standsmæssigt, medens det stod øens menige indbyggere fjærnt. Herregårdenes tidligere ejere, de adelige „junkere“, havde derimod stået disse langt nærmere, talte deres sprog og levede spredte imellem dem uden at stå synderligt over storbønder, præster og velstående købstadsfolk i levevis og vaner.

Det ligger i sagens natur, at der kun er opbevaret få og spredte efterretninger fra denne ældste herregårdstid. De adelige slægter, som ejede dem, er forlængst uddøde, eller, hvor enkelte endnu er i live, gennem tre århundreder skilte fra enhver forbindelse med Als og således uden nogen overlevering fra hin tid. Der er aldrig gjort noget forsøg på at samle,

hvad der kunde oplyse de gamle forhold; det lå ikke i hertugslægtens interesse at vedligeholde minderne om en lykkeligere fortid. Det skal nu forsøges her, med et enkelt opbevaret mindesmærke som udgangspunkt, at samle hovedtrækkene til et billed af herregårdsforholdene i det 16. århundrede; muligvis vil det da kunne fuldstændiggøres ved bidrag fra selve øen.

I det danske rigsarkiv opbevares der en „slægtebog", som er samlet af den kejserlige feltmarskal i trediveårskrigen, grev *Henrik Holk*, hvis fader var født på slægtens gamle sædegård Rønhave. Han har dertil brugt optegnelser af sin farfader, der ejede Rønhave fra 1535 til sin død 1579. Henrik Holk var født 1599 på Kronborg, hvor hans fader var kongens lensmand; han uddannedes hjemme og i udlandet, både i videnskaber og krigerske færdigheder, og droges tidlig af lyst til eventyr og heltebedrifter ind i den store krig i Tyskland. Efter først at have kæmpet for protestanterne i en række år, tog han efter fredsslutningen mellem Danmark og kejseren tjeneste under dennes berømte hærfører Wallenstein, hvis eventyrlige heltebane han beundrede. Holk kom til at stå ham nær i personligt venskab og nåede ved sin sjældne tapperhed og hærførerdygtighed værdigheden som feltmarskal, ligesom han af kejseren blev udnævnt til rigsgreve og fik løfte om store godser i Bømen. Men en pludselig død bortrev ham 1633, få måneder før Wallenstein på kejserens befaling blev myrdet af sine officerer.

Sin slægtebog har han afsluttet i tiden nærmest efter sit bryllup med Hilleborg Krafse (Juni 1628), imellem de forskellige krigstog, i hvilke han deltog. Den består af en lang række malede våbenskjolde, tildels på pergament, svarende til hans egne og hustruens „aner", de umiddelbare forfædre og stammemødre. Endvidere findes der optegnelser om hans egen ungdom, om hustruens slægt og afskrift af farfaderens optegnelser om sine sønners dåb. Det er især disse sidste, som her er af værd for os, da de giver os en udsigt over største-

delen af den daværende adel på Als og i Sundved, i midten af det 16. århundrede.

Der skal nu først gives et aftryk af de pågældende stykker af slægtebogen, hvorefter udbyttet af de deri indeholdte oplysninger skal blive samlet til en overskuelig helhed.

I. Henrik Holks fædreneslægt[1].

Henrik Holk til Eskildstrup, Kong. Mayst. øffuerstes forældre och adelig Herkompst.

1. Hans fader Ditlef Holk til Høygaard.
2. Hans farfader ***Henrik Holk til Rønhafue***, rigens sekretær.
   Hans farmoder Malena Reventlow til Søboe.
3. Hans farfaders fader ***Bertel Holk til Rønhafue***.
   Hans farfaders moder ***Karen Lund af Tansgaard***.
4. Hans farmoders fader Anders Reventlow til Søboe, øfwerste udi Fyen.
   Hans farmoders moder fru Sitsele Lange af Engelsholm.
5. Hans farfaders faders fader ***Godske Holk til Ballegaard***.
   Hans farfaders faders moder fru ***Anna Powisk til Holbek***.
6. Hans farmoders faders fader Jacob Reventlow til Søboe.
   Hans farmoders faders moder fru Margrete Flemming.
7. Hans farfaders moders fader ***Henrik Lund til Tansgaard***.
   Hans farfaders moders moder fru . . . . Schrandye.
8. Hans farmoders moders fader er gammel Erik Lange fra Engelsholm.
   Hans farmoders moders moder fru . . . . Saxstrup.

II. Begyndelsen af Henrik Holks våbenbog.

Henrik Holkis
ferne och mørne 32 waben
och
Hilleborre Kravfsis
ferne och mørne 32 waben.

[1] De på Als og i Sundved bosiddende personer er her fremhævede.

Disse efterskrefne waben, 32 fæderne paa die Holkers, Reventloers, och 64 mørne paa die Krabber og Skauffuers side, som ærre mine ahner, hafuer ieg udtegnet af en original, skrefuen med min farfader Henrich Holkis hand och mormoders Birgitte Skauffuis hand. Disligeste min kierre hustrues Hilleborge Kraufsis 32 ahner, af hindes moder Dorethe Banners original handskrift.

Anno Christi 1629 mense Aprili. Ætatis meæ 30. Othensee.
Henrich Holk.
Virtute et sangvine.

1. *Holker*. (Rød mursparre i hvidt; 7 røde og hvide faner på hjelmen.)
Fader Ditlof Holk, Henriksøn. Er nefnet efter sin farbroder Ditlof Holk, som blødt sig død af nesen.
2. *Reventlow*. (Rød mur med tre tinder, i hvidt.) Farmoder Malene Reventlow Andersdatter.
3. *Lunder*. (Sort udspilet fugl uden hoved, med stjerne på hovedets sted, i hvidt.)
Faders farmoder Karen Lund, Bertel Holkis af Tansgaard frue, och Henrik Lunds datter. (Den sidste af dette slægt)
5. *Langer*. (Tre røde roser i hvidt.)
Farmoderens moder, Sissele Lange af Engelsholm, Anders Reventlow til Søboes frue.
5. *Pogwisch*. (Hvid ulv i blåt.)
Fru Anna Powisk af Holbek, som hafde Godske Holk.
6. *Schrandi* (Hvid halvmåne i skrådelt feld, oppe til højre rødt. nede til venstre blåt.)
(Ingen oplysninger.)

III. *Gamle Henrik Holks sønners fødsel og dåb*[1].

Henrik Holk till Rønhauffue haffde bryllup med Jomfrue Malene Reventlow S(alig) Anders Reventlow och frue Sissele Langis Datter paa Søboe udi Fyen Anno Christi 1546, den Søndag som S. Michaelis aften paafaldt, under Tyrens Tegen.

Anno 1549, den første Dag udi Nye, i Septembris Maanit paa en Tirsdag efter S. Bartolomej Dag, imellem Klokken var 8 och 9 For-

[1] Sønnesønnen har ikke overalt kunnet læse sin farfaders håndskrift, hvorfor der både findes fejl og udeladelser i afskriften. Disse er her blevne rettede eller udfyldte i [ ].

middag, føddis Henrik Holks och Fru Malene Reventlows første Søn Bertell Holk, efter sin Farfader kaldit, fød under Planeten Mars udi Wecktens Tegen, paa Rønhaufue. Till hannom stunde Faddere disse efterskrefne: Michell Brockenhus til Brangstrup, Gregorius von Ahnfeld til Søgaard, Bendiktus Seested till Mellwitgaard, Woldamahr och Jørgen von der Herberge Brødre till Snabeklund, Thoms Sture till Helwittgaard, Jørgen Sture till Gammelgaard, Frants Brockenhus till Egeskov, Asmus von Ahlefeld till [Åbenrå]. Erik Ucke till Awenbeklund [d. e. Avnbøllund], Hans Holk till Barritsko , Godske Holk Bertelsen, Fru Karen Holk, Sitsele Lange, Fru Else Hr. Tønnis Nielsens till Ligtuide, Anna Knud Ebbesens till [Kågsbøl], Fru Anna till Wanding, Fru Karine [Eriksen] till Estrup, Frue Soffie Jacob Hardenberges till Sandholt, Fru Margrette Grubbe [Krabbe] paa Ønne, Fru Anna Mangnis till Blantsgaard, Fru Carine Lange till Koxbølle[1]. Jomfrue Birrete Holk aff Slesvig Kloster.

Anno 1550 i Decembri den 5. Dag nye Maanit paa en Fredag S. Lucieaften imellom 8 och 9 formiddag under Planeten . . . . udi Løffuens Tegen blef fød paa Rønhafue Anders Holk, den anden deris søn, saa kaldet efter hans morfader Anders Reventlow. Hans faddere vare Johan Fries til Hesselagger, Kongl. Majestets Canceler, Hans [Reichenbach] til Wanding, Erik Bille til Lindet, Erik Eriksen til Eystruppe, Jochim Bryde til Søboe paa Alse, och Knud Reventlow till Søboe udi Fyen, Fru Karen Michel Brockenhuses til Bramstrup, Frue Margrette Erik Grubbes [d. e. Krabbes] til Bustrup, frue Karine von der Herberge, frue Karine Sestede til Melwit, frue Emerents Bryde til Wagaarde, jomfru Maren Reventlow til Søboe udi Fyen.

Anno 1556, Janr. 10, paa en tisdag paa Agnetledag imellem 3 och 4 om morgenen, under planetten Venus, udi Twillingens tegen, blef paa Rønhafue fød deris tredie søn Ditlof Holk, saa kaldet efter hans s. faderbroder. Hans faddere vare disse efterskrefne: Erik Krabbe til Bustrup, Jfuer Eriksøn til Koxbølle, Paull Mogensen. til Blantsgaard, Jochum Bryde til Worgaard, Henrik Lund til Torsletgaard [d. e. Tandsletgård], Jørgen Hartwig til [Munkgård], Morits Høcken til Haderslef, Skackie Plilis, husfogit paa Sønderborg, Balsar Karberrig til Erbikgaard [d. e. Ærtbjerggård], Jacob Revenlow til Søboe, frue Anna von Arnfeld til Søgaard, frue Margrette von Qualen til Awenbøll, frue Margrette von der Hardenberg [d. e. Herberge] til Snabeklund, frue Dorette Mottie til Wanding, frue Margrette Hans Holkis til Baridskov, fru Ermegaard Bryde til Søboe paa Als, jomfrue Ida Holk, jomfrue

[1] Her tilføjes: Jffuer Eriksen Rosenkrantz's frue och hr. Niels Langes syster; denne hafde ikkun en uechte søn, hed Christian, som blef adlit af Kong Fridrich, hvoraf er die nye Langer med en rose.

Bierete Reventlow, jomfrue Barbare Eriksen af Exstrupgaard, hr. Povel Godelycke provist paa Als och Karsten Bóndemand borger udi Hamborge

Anno 1558, Maji 29, pintsedag, den 8. dag udi nye maanet, eftermiddag imellom et och toe slet, under den planete Jupiter, udi Skorpionens tegen, fødes deris fierde søn Christian Holk, opneufned efter mester Christian Lange, som døde til Rom. Hans faddere vare disse paa Rønhafue: Johan Blom, Godske Holk, Bertel Holk, Margrette Erik Krabbis, Elsebe von Ahnfeld, jomfrue Anna von Qualen, her Peder Brun sognepræst til Wlckebyllkierke.

Anno 1564, Septembri 2, i maanens sidste quarter, paa en løfuerdag, ved 8 slet formiddag, udi Løwens tegen og under Saturni tegen, fødis paa Rønhafue, tre dage før nyet, deris femte søn Erik Holk, blef døbt om onsdagen, och var hans faddere: Erik Lange, Wolf Høchen, Anders Krabbe, Anders Holk, Margrette Erik Krabbis, Birgitte Sture, Anne Hartwig. Han døde straxs efter om torsdagen ved elfue slet och er begrafuen udi Wlileche [d. e. Ulkebøl] Kircke, hart for hans moders stoel.

Selve *slægten Holk* er tidligere behandlet i disse årbøger, i anledning af deres gamle sædegård Ballegård i Ullerup sogn (ovfr. s. 419 ff. 441). Den førte i sit våben en rød mursparre, bestående af syv sten, i hvidt; på hjelmen syv, skiftevis røde og hvide faner. En Erik Holk nævnes alt i begyndelsen af det 14. århundrede som marsk hos den sønderjydske hertug, senere forekommer hans søn „Erik Holk Marsksøn“. Den ældste bekendte Holk på Als er den foran nævnte Goske, hvis fader synes at have været en Ditlev, medens der samtidig nævnes en Mattis Holk. Den sidste havde efter gamle jordebøger solgt 16 gårde på Als til kongerne, deraf 2 i Dynneved, 1 i Stolbro og 13 i Stævning; i eller ved denne sidste by havde han vel altså haft en herregård. Goske Holk nævnes ikke mere ved adelens skatteansættelser 1506, hvorimod hans sønner Bertel (Bartelt) og Vulf da optræder, med henholdsvis 4 og 14 bønder (plove). Bertel var efter den foran meddelte forældretavle ejer af Rønhave i Ulkebøl sogn, Vulf ejede Melsgård i Oksbøl sogn.

Bertel Holk nævnes blandt de adelsmænd, som 1523 opsagde kong Kristian II og hyldede Fredrik som eneste hertug; han opføres da med to „heste" (d. e. ryttere til hærfølge), hvad der viser, at hans gård da hørte til de større, havde et tilliggende af mindst en halv snes bønder. 1534 opføres han da også i lenets skatteregnskab med 10 plove; året efter døde han og fulgtes på Rønhave af sin søn *Henrik Holk*.

Denne havde fået en lærd opdragelse og blev 1528 indskrevet ved universitetet i Wittenberg som student; reformationen havde dengang alt vundet så stor fremgang på Als, at de mere fremmelige søgte til selve Luthers læresæde. Han gik ind i kong Fredrik I's kancelli og tjente her i en årrække som sekretær, også efterat Kristian III var kommen i besiddelse af riget. Som løn herfor forlenedes han med degnedømmet i Bergen og indtægterne til Helligtrekongers kapel ved Roskilde domkirke[1].

[1] Kongebrevet af 16. Okt. 1538 er karakteristisk for tiden både ved hvad det giver og hvad det kræver, og meddeles derfor her med nyere retskrivning:

„Vi Kristian osv. gøre alle vitterligt, at vi af vor synderlig gunst og nåde, så og for villig og tro tjeneste, som os elskelige Henrik Holk, vor sekretær, os og riget hertil gjort og bevist haver og herefter troligen gøre og bevise må og skal, have undt og forlent og med dette vort åbne brev nådeligen og gunsteligen unde og forlene hannem vor og kronens kapelle helge tre kongers kapelle udi Roskild domkirke liggendes og samme kapelle med al sin rette tilliggelse, bønder, tjenere, residens, gårde, gods og al anden herlighed og frihed med al rente og rettighed, som der tilliggendes er og med rette der tilligget haver, intet undertaget, udi alle måde at have, nyde, bruge og beholde udi sin livs tid og så længe han lever, dog med så skel, at han, Gud almægtigste til lov og ære, skal dagligen lade sjunge nogle salmer og anden sang i samme kapellet, og skal han des til behov holde to små fattige sinker og dennom besørge til øl, mad og klæder til skellighed, hvilke samme sinker skulle med de vikarier, som i samme kapellet forleninger have, dagligen sjunge der udi samme salmer og sang efter den skik og måde, som vi ville lade give dennom en ordinans på, så der ingen brøst på findes. Sammeledes skal og fornævnte Henrik Holk besørge to fattige studenter, som studere her udi København, til mad, øl og klæder, så at de få deres nødtørftige ophold til skellighed; dog skal fornævnte Henrik Holk have tilsyn med, at samme to sinker og de to studenter, som han i så måde både der i kapellet og disligste her udi studium holde skal, er sådan personer, som bekvem ere at studere og vilje har til at studere, så at forhåbendes er, at de dennom forbedre ville. Skal han og holde samme kapellet med sin residens og andet gods, som der tilliggendes er, ved sin hævd og magt, og tjenerne, som på samme gods boende er, ved lov, skel og ret, og ingen af dem forurette imod loven. Desligste skal han ej forhugge eller forhugge lade nogle de skove, som der tilliggendes er, til upligt i nogen måde. Thi forbyde vi alle osv. Givet på vort slot København, s. Galli dag, under vort sekret. (Herre kongen underskrev med egen hånd.)" Af danske kancellis brevbog.

I året 1546 ægtede han Magdalene Reventlov, datter af Anders Reventlov til Søbo på Fyn, og arvede en del jordegods med hende, deriblandt senere selve Søbo herregård. Året efter forærede han tilligemed sin hustru en smukt udskåren prædikestol til Ulkebøl kirke. Han arvede senere Ballegård, dels efter sit søskendebarn Goske Holk, dels efter Iver Eriksen af slægten Rosenkrans på Kågsbøl ved Tønder, der døde barnløs. Denne var søn af Erik Klavsen (Rosenkrans) og Dorotea Holk, der siges at have været Henriks søster, men efter alderen må have været hans faster; hendes søn, kong Kristian II's bekendte kansler Gotskalk Eriksen, må nemlig senest være født i året 1490[1]. Det anføres i Henrik Holks slægtebog som betegnende for den danske arveret i Sønderjylland på den tid, at moderens arvegård således efter sønnens død gik til hendes slægt og ikke blev hos dennes frænder. Rimeligvis har Henrik Holk fået endel af Rosenkransernes gods i Tønderegnen, thi 1573 mageskiftede han 9 gårde her mod 5 i Ullerup sogn, som tilhørte hertug Hans den ældre i Haderslev. I så tilfælde må det antages, at Dorotea Holk har overlevet og arvet sin søn Iver Eriksen og derved bragt hans gods over til sin slægt.

Henrik Holk døde 1579 og blev begravet i Jorløse kirke på Fyn, Søbos sognekirke; hans hustru beholdt enkesæde på denne sin fødegård og levede endnu mange år efter (1602); hun blev begravet ved sin husbonds side. Han efterlod sine gårde i Sønderborg len til sine fire sønner: Bartold (Bertel), Anders, Ditlev og Kristian. De vendte sig alle til kongeriget og opgav ti år efter faderens død deres ejendomme i hertugdømmet. Om *Ditlev* siger slægtebogen, at han opdroges hjemme til sit fjortende år (født 1556), da han kom til enkedronning Doroteas hof (i Sønderborg). Efter hendes død gik

[1] Han er altså opnævnt efter sin morfader Goske (d. e. Gotskalk) Holk. Ovfr. s. 419 og 441 er Dorotea Holk fejlagtig opfattet som den yngre Goskes søster. Af et brev fra Vulf Høk til hertug Hans i Haderslev af 1562 ses det, at han og hans søskende på deres moders vegne hører til Goske Holks arvinger, der svarer en årpenge til hans enke. Henrik til Rønhave må senere have købt de andre arvinger ud.

han over i hertug Hans's tjeneste sammesteds, og nogle år senere optoges han efter kong Fredrik II's anbefaling ved markgreve Georg Fredrik af Brandenborgs hof. Efter at have været dennes mundskænk vendte han tilbage til Danmark og blev hofjunker hos kongen, senere kammerjunker. Fra året 1586 var han hofmester hos dronningen og efter kongens død 1588 blev han lensmand på Københavns slot. Senere var han lensmand på Kronborg, i Norge, på Tryggevælde og tilsidst på Gulland med Visby. Hans søn, den berømte grev Henrik Holk, feltmarskal i trediveårskrigen, er forhen omtalt; også de nulevende grevelige linjer Holk nedstammer fra Ditlev til Rønhave.

Den yngste broder, *Kristian*, født 1558, gik ligesom faderen kancellivejen. Han blev sekretær i det danske kancelli 1582 og 1589 „øverste sekretær", den der forestod de daværende regeringskontorer. 1596 blev han efter sin afgang fra kancelliet medlem af rigsrådet og lensmand på Tryggevælde, senere på Hald og på Silkeborg. Han er stammefader til de nuværende friherrer (baroner) Holk til Holkenhavn på Fyn.

Anders Holk, født 1550, døde 1595 i Svendborg og blev nedsat i den derværende fruekirke; han sad på Ballegård, indtil den solgtes i året 1589. Den ældste broder *Bertel* synes at have holdt sig til den i Nørrejylland købte herregård Højgård.

Rønhave og Ballegård solgtes af brødrene til Hans Blome, tidligere ejer af Gammelgård og Helvedgård, i sommeren 1589, og af denne igen i det følgende år til hertug Hans af Sønderborg, for 31,500 rdlr. (126,000 kr.). Derved var et af de mange bånd bristet, som dengang knyttede stormændene i Sønderjylland til dem i de øvrige danske lande.

Et blik på fortegnelsen over de faddere, som samledes til barnedåb på Rønhave, vil nemlig vise, hvor denne slægt havde sine forbindelser. Ved siden af de talrige gæster fra Als og Sundved møder vi nemlig især medlemmer af den fynske adel. Først er der selvfølgelig husfruens slægt fra Søbo:

brødrene Knud og Jakob med jomfruerne Maren, Birte og Anna Reventlov. Endvidere søsteren Margrete og hendes mand Erik Krabbe til Bustrup i Ty. Moderen Sissel Lange var endnu tilstede ved den ældste søns dåb (1549); hendes broder, magister Kristian Lange, der var død i Rom, opnævntes 1558 i den fjerde søn, og hendes brodersøn Erik Lange, der var gift med Anna Gorts (Gjordsen) fra Solvig (ved Tønder), 1564 i den femte. Endnu en frænke af barnets mormoder, Else Tot, Tønnes Nielsen Langes hustru til Løgtved på Fyn, var fadder til den ældste søn.

Af andre fynske slægter træffer vi Mikkel Brokkenhus til Brangstrup, med hustru Karen Lykke og søn Frans Brokkenhus til Egeskov (1549—50). Den sidste blev berømt som hærfører og rigsmarskal i syvårskrigen med Sverige, hvor han senere nævntes ved siden af Daniel Rantzov, indtil de begge fandt døden foran Varberg (1569).

Også den berømte kansler Johan Fris til Hesselager mødte 1550 som fadder på Rønhave, hos sin tidligere sekretær Henrik Holk. Endvidere Jakob Hardenberg til Sandholts enke Sofie Lykke, rimeligvis en søster til den ovennævnte Karen Lykke, og Jakobs søster Anna Hardenberg, enke efter Knud Ebbesen Ulfeld til Kågsbøl på Fyn (nu Holkenhavn). Endelig nævnes 1550 Erik Bille til Lindved, Odense herred, som han havde giftet sig til med Karen Marsvin.

Fra Nørrejylland nævnes kun enkelte som faddere: foruden Margrete Reventlov og hendes mand Erik Krabbe kun Hans Holk fra Barritskov ved Vejle og hans hustru Margrete Rotfeld. Denne Hans Holk var en søn af Mandrup Holk, til sin tid lensmand på Sønderborg og en nær frænde af Holkerne på Rønhave; han solgte 1519 nogle gårde i Ulkebøl sogn til Bertel Holk, der rimeligvis var hans søskendebarn.

Fra Sønderjyllands fastland fandtes mellem fadderne på Rønhave adskillige adelsmænd. Således amtmanden i Åbenrå Asmus Alefeld; Gregers Alefeld til Søgård (på Gråsten) med hustru Anna Alefeld (ovfr. s. 376 f.); Iver Eriksen Rosen-

krans på Kågsbøl, Holkernes frænde, og hans hustru Karen Lange. Foruden disse nævnes Hans Reichenbach til Vandling ved Haderslev og hans hustru Anna (ovfr. s. 448); derefter dennes søn af første ægteskab Jørgen Møds hustru Dorote Blome, søster til Hans Blome på Melsgård. Ligeledes Mavrits Høk til Kærstrup og hans broder Vulf Høk til Ladkær og Avnbølgård (ovfr. s. 421 ff.). Endelig Jokim Breide til Vårgård og hans hustru Emmerentse.

Fra Sundved, der jo var så nøje knyttet til Als og udgjorde en del af Sønderborg len, møder vi Erik Uke af Avnbøllund, Povl Magnussen fra Blansgård med hustru Anna, Sivert v. Qualens enke Margrete og jomfru Anna v. Qualen fra Avnbøl; endelig brødrene Volmer og Jørgen von der Herberge. med deres hustruer Karen og Margrete, fra Snogbæklund.

Derimod findes der ikke blandt de talrige faddere nogen eneste fra egnen syd for Flensborg fjord; kun en jomfru Birte Holk nævnes som indskreven i Slesvig kloster. Dette viser, at slægten var anerkendt som hørende til ridderskabet, men den holdt sig fjernt fra de tysktalende slægter længere sydpå.

Som det vil ses af den foran meddelte forældretavle, var Henrik Holks farfader Goske gift med *Anna Powisk fra Holbæk*. Om denne gamle herregård, der ligger ved Gråsten og hvis ejere senere oprettede Avnbølgård, har jeg tidligere fortalt i disse „Årbøger“ (ovfr. s. 374 og 422). Axel Olrik har senere fremdraget en gammel folkevise om „Iver Ottesen og ridder Buske“, som efter al sandsynlighed har sin oprindelse herfra og skildrer en kamp mellem den danske herremand på Holbæk og en holstensk ridder, som i de lovløse tider under og efter grev Gerts herredømme trættedes bl. a. om de store skove, i hvilke senere Gråsten byggedes (Årb. 1895, s. 190 fl.). Ved at sammenholde dette med, hvad der kan sluttes af det møntfund i en ældgammel bygningstomt (fra 1610), som henviser til dette steds ødelæggelse ved samme tid som Buske van Westenses død indtraf (c. 1350), bliver det sandsynligt,

at denne holstenske adelsmand har sat sig fast i skoven ved Alvnor, men er bleven fældet af Iver Ottesen fra Holbæk, hvem skoven tilhørte. Senere fordrev Klavs Alefelds enke, fru Anna Powisk til Søgård, til gengæld hans søn Jep Iversen fra Holbæk, og da vi senere træffer en Anna Powisk til Holbæk, bliver det sandsynligt, at det er denne slægt, som oprindelig er optrådt med arvekrav efter Westenseerne.

Bertel Holk til Rønhave, Goskes søn, var gift med *Karen* (d. e. Katrine) *Lund til Tandsgård* i Tandslet sogn. Hun var, som det hedder i forældretavlen, en datter af „Henrik Lund til Tandsgård". Dette er ikke ganske rigtigt, da Tandsgård først i året 1494 kom i slægtens eje, idet Markvard Lund, Karens broder, i et endnu bevaret brev, købte denne gård af Erik Kristjernsen, en adelsmand af ubekendt slægt, der kalder sig til „Stensgård i Tands kirkesogn". Erik Kristjernsen havde iøvrigt pantsat Stensgård til Goske Rantzov og overdrog i samme brev Markvard Lund indløsningsretten til den. Senere solgte Goskes søn Tønnes Rantzov Stensgård med mølle og 6 bøndergårde i Hemmark til kong Hans for 3000 mark. Markvard Lund nævnes i skattelisten 1506, men var død 1515, da hans enke Anna solgte tre bøndergårde i Tandslet til kong Kristian II. Det derom udstedte brev er medforseglet af Klavs Skrandi, Bertel Holk og Sivert von Qualen. Markvard efterfulgtes af sønnen Henrik, der nævnes i landregistret 1543 og som fadder på Rønhave 1556. Hans enke Margrete lånte 1562 50 mark af kapellanen i Tandslet mod pant i en kirketoft, og 1565 nævnes i landregistret hendes anden mand Klavs Jakobsen som besidder af Tandsgård. Hun var en datter af Lavrids Vasspyd på Langeland; han tilhørte slægten Mylting, ligeledes på Langeland. Senere gik gården over til hendes søn Markvard Lund, der en snes år efter (som det synes 1583) solgte sin fædrenearv til hertug Hans. Han kaldes senere til Holmegård på Langeland og var gift med Dorte Lunov til Dejbjerg i Skåne. På denne gård begik han den misgerning at lade sin hustru dræbe af en vis Gregers

Knudsen, hvorefter de i fællesskab begravede hende i bryggerset. Ved herredagsdom af 28. Juni 1613 dømtes han fra ære og liv og blev halshugget. Senere nævnes slægten ikke. Markvard Lund, der købte Tandsgård 1494, var en søn af Henrik Lund, Karen, Bertel Holks hustrus fader. Han var ejer af Lundsgård i Grumtoft sogn i Angel, der af hertug Adolf var givet til Jørgen Lund, hans fader eller farfader. Endvidere nævnes han 1479 tilligemed en broder Hartvig i byen Slesvig. Her var slægten i det hele vel kendt; dens våben: en hovedløs udspilet fugl, med en stjerne på hovedets plads, fandtes på en ligsten i st. Johannes klosteret, og i domkapitlet sagdes de 1598 at have haft medlemmer af denne slægt i 200 år. De havde testamenteret kapitlet et hus, som kaldtes Lunde-huset („das Lunten haus").

Hvilke ejendomme slægten har haft på Als og hvorlænge den har været bosat her, kan ikke oplyses. At den ikke har været indskrænket til Tandsgård, er dog vistnok sandsynligt. 1565 nævnes i landregistret en *Markvard Abildgård til Tårupgård* i Svenstrup sogn. Hans moder var en Magdalena Lund og altså (efter hans navn at dømme) en datter af Markvard Lund. Faderen var Jørgen Abildgård, der en tid var husfoged på Gottorp; han tilhørte den bekendte sønderjydske adelsslægt, af hvilken blandt andre Tyge Abildgård som hertug Valdemars drost spillede en historisk rolle. En broder til Markvard, Jørgen Abildgård, havde også tilhold på Als; han ægtede en datter af Povl Magnussen på Melsgård og Blansgård, Dorotea. I året 1602 solgte han en gård i Tårup til hertug Hans, altså vistnok den samme, som broderen havde haft 1565. Samme år solgte Kristian Abildgård til hertugen en gård i Svenstrup; om han ligeledes var en broder, vides ikke.

Hvor Markvard Abildgård første gang nævnes i landregistret, forsvinder en *Benedikt Ruter* (Rytter), som forekommer langt tilbage, lige til 1507, uden at hans gård nogensteds nævnes. Om han har ejet Tårupgård, får stå hen. Navnet tilhører en adelig slægt. — Slægten *Abildgård* spores iøvrigt

endnu i et andet gårdkøb på Als. 1577 erhvervede hertug Hans nemlig 4 gårde i Langensby og én i Brandsbøl af fru *Kristine Ulfeld*, der var enke efter Povl Abildgård til Vrandrup i Nørrejylland, senere gift med Morten Orning. Povl Abildgård var en broder af Jørgen, som var gift på Als, og det var da sikkert hans arvepart, enken solgte til hertug Hans, ligesom hun i Haderslev len solgte Bjerndrupgård og Vrandrupgård i Anst herred til kongen. Rimeligvis har de to brødres fader Benedikt Abildgård, hvis søster var gift med en Rosenkrans til Kågsbøl ved Tønder, ejet en del jordegods på Als, som således efterhånden er gået over i hertugens eje.

Henrik Holks forældretavle opgiver som den ældre Henrik Lunds hustru, Karens moder, en født Skrandi, hvis fornavn er glemt. *Slægten Skrandi* nævnes oftere på Als og i Sundved, især i begyndelsen af det 16. århundrede. Dens skjold var skrådelt, rødt og blåt, med en sølvmåne. Der nævnes ved år 1500 en Erik Skrandi, med børnene Klavs og Sofie. En stor kongelig gård i Avnbøl kaldes „Skrandisgård", som det synes den samme, der også hedder Egeskovgård; den var 1543 forlenet til Sivert v. Qualen (ovfr. s. 410, 418 og 422), men siges i jordebogen at være købt af Erik Skrandi, tilligemed seks almindelige bøndergårde i Avnbøl, en i Blans og en i Såtrup. Klavs Skrandi var kongens foged i et af de len, i hvilke Als var delt; han udsteder 1515 breve som herredsfoged i Sønderherred. En Tymme Skrandi var kongens staldmester, og en Margrete Skrandi var 1543 abbedisse i Slesvig kloster.

Blandt fadderne på Rønhave nævnes flere mænd af selve *slægten Holk*, som vi ikke ellers med sikkerhed kan påvise på noget bestemt sted. Således træffer vi 1549 en Goske Holk Bertelsen, og atter 1558 Goske Holk. Hvis det ikke er samme person, må dog den ene af dem være ejeren af Ballegård, men hvem af dem er det? Goske Holk Bertelsen må jo være en broder til Henrik Bertelsen på Rønhave, og da der 1543 i landregistret nævnes en Goske Holk „til Ulkebøl" med

en hest (ved siden af G. H. „til Blans“, d. e. Ballegård, med to heste), må det være denne, som har haft del i Rønhave, med nogle bøndergårde i Ulkebøl sogn. Han må antages senere at være død uden arvinger, hvorfor han ikke nævnes i slægtens optegnelser. En tredje broder nævnes jo i våbenbogen som den „Ditlev Holk, der blødte sig død af næsen“. Goske Holk, der er fadder 1558, må da være ham på Ballegård, der vistnok var en søn af Hartvig; både denne og Goske nævnes som boende i Haderslev (Goske 1523). Dennes moder var en søster til Vulf Rixtorp, hans hustru, Maren, en datter af Klavs Strangesen Vosnes. (Ovfr. s. 409, 419 og 441.)

Men så nævnes der endvidere i 1558 en Bertel Holk og 1564 en Anders Holk, uden nærmere betegnelse. Da ellers ingen personer af disse navne kendes, må det dog antages, at det er Henrik Holks ældre sønner, der her står faddere til deres brødre. Anders var 1564, da han nævnes som fadder, 14 år gammel, den ældste, Bertel, derimod kun 9, da han nævnes (1558).

Som man vil have lagt mærke til, findes der mellem alle disse Holker ingen fra *Melsgård*, som 1506 ejedes af Vulf Holk, Bertels broder; han havde dengang 14 gårde. Fra 1517, mandagen efter Antoni, er bevaret et pergamentsbrev, hvorved han tilskøder kong Kristian II 2 gårde i Oksbøl, en gård i Broballe og Brandsbøl mølle. Som vidner nævnes amtmanden på Nørborg Henneke Alefeld, broderen Bertel Holk og Vulf Sture. Efter senere jordebøger havde han solgt endnu et par gårde i Broballe. Vulf Holk var død 1530 og afløst af sønnen Jesper, der nævnes med to heste og i året 1534 med ialt 27 gårde. Han var gift med Bege Gjordsen, eller Gorts, Gørtse, datter af Eggert Gjordsen til Solvig og Tønde ved Tønder, der faldt i Ditmarsken 1500. Hendes broder Klavs var bekendt som domprovst i Ribe og kong Fredrik I's kansler. Hun overlevede sin mand og nævnes 1543 som ejer af 19 gårde i Slogs herred, der altså har været medregnede blandt mandens i 1534. Hun kaldes da „Bege Holkes til

(Stor) Tønde i Slogs herred" († 1553). Melsgård findes derimod 1543 opført sammen med Tyrstrupgård, idet fru Katrine Emmiksen betalte skat af 40 gårde under Tyrstrupgård og 7 under Melsgård. Hun var enke efter Klavs Emmiksen til Tyrstrup, der døde i julen 1541 og er begravet i Tyrstrup kirke, og hendes navn efter dansk talebrug (der ikke berøvede hustruen sit slægtnavn) var Karen Holk Vulfsdatter. Jesper Holk og Bege Gjordsen har altså ikke efterladt sig børn, hvorfor Melsgård er gået i arv til søsteren, der nævnes blandt fadderne på Rønhave 1549.

Karen Holk havde en søn, Erik Emmiksen, som ved sin voldsomme opførsel satte livet til for en borgers hånd. Han kom nemlig, efter de endnu opbevarede breve om denne affære, søndagen den 8. Juli 1554 ind i Sønder Løgum kro ved Tønder og ragede her i klammeri med købmanden Anders Momsen fra Tønder, der var på vej fra „søkanten", hvor han havde fragtet et skib. De hosstående hindrede junkeren i sit forsæt at overfalde købmanden med hug, og Anders Momsen gik ud til sine fragtvogne for at fortsætte sin vej til Tønder. Kort efter fulgte imidlertid Erik Emmiksen efter og fornyede deres strid. Anders Momsen kørte tilside for at lade adelsmanden komme forbi, men denne sprang af vognen og styrtede med dragen kårde henimod købmanden. Efter at have fået fire sår i hænder og arme fældede imidlertid Anders Momsen sin modstander med et kårdestød. Han forlod derpå straks landet, hvorefter hertug Hans på Haderslevhus, der var begges landsherre, gjorde ham fredløs og pålagde ham at søge forlig med den dræbtes frænder. Anders Momsen erklærede imidlertid drabet for nødværge og vilde ikke indlade sig på noget. Han fandt senere beskyttelse hos hertugens svoger, hertug Albrekt af Preussen, men det lykkedes ikke at skaffe ham tilladelse til at vende hjem. Da han nogle år efter døde, fik dog hans hustru og børn arven udlagt.

Erik Emmiksen var den sidste af sin slægt på Tyrstrupgård og rimeligvis ganske ung ved sin død. På *Melsgård*

nævnes, næste gang gården forekommer i et landregister, *Hans Blome* af den bekendte holstenske slægt, og man kan heraf slutte, at Karen Holk har giftet sig anden gang, så Hans Blome på den måde er kommen til gården. At det forholder sig således, fremgår yderligere af den omstændighed, at Henrik Holk senere gik i borgen for dennes ældste søn, Jørgen Blome, sammen med hans svigerfader Vulf Høk. Hans Blome nævnes blandt fadderne på Rønhave 1558 og i landregistrene 1564—65; han var begravet i Starup kirke 1565 (ovfr. s. 449).

Man fristes til at antage, at det stridbare blod, som hidførte Erik Emmiksens bratte endeligt, har haft sin oprindelse fra moderen Karen Holk; thi også Hans Blomes sønner, Jørgen og Hans, udmærkede sig i høj grad ved deres trættelystne og voldsomme sindelag. Det er tidligere fortalt i disse årbøger (ovfr. s. 430—34), hvorledes Jørgen Blome yppede klammeri med borgmesteren i Sønderborg og først fik et livfuld hug af dennes venner, senere med nød og næppe undslap fra et af ham foranlediget natligt opløb, i hvilket hans fælle Erik Breide satte livet til (1577). Senere klagede hertug Hans over hans utilbørlige opførsel til kongen og bad denne om at befri ham for hans nærværelse på Als ved at købe ham ud. Jørgen Blome opgav da også sit fædrenegods til hertugen. Efter dennes jordebog havde han i året 1585 solgt 4 gårde i Brandsbøl, én i Broballe og 3 i Mels. I sit testamente meddeler hertugen, at Melsgård med gods har kostet ham 15,500 rdlr. (62,000 kroner). Jørgen Blome var ved broderens død bosat i Svendborg; han var gift med en datter af Vulf Høk på Avnbølgård. Denne broder, Hans Blome, oprettede en sædegård på Varnes (Ornum) og blev ilde bekendt af sit drab på Povl Uke til Skovbølgård (1589) og det påtænkte drab af hans søskendebarn og navne, der et par år efter kostede ham selv livet.

Foruden Karen Holk Vulfsdatter på Melsgård fandtes der i midten af århundredet en *Karen Holk Bertelsdatter* af Rønhave, Henriks søster. Hun var gift med *Benedikt Sehested*

til Melvedgård i Svenstrup sogn og nævnes som „Karine Sehested“ blandt fadderne 1550, medens manden var nævnt året forud. Melvedgård, det senere Hardspring, nævnes alt i den sidste hertug Valdemars tid som pantsat til Markvard Rolstorp for 600 mark penge; han afstod det igen 1375 til kong Valdemar Atterdag. Gården hed dengang Medelved, d. e. Mellem-skoven, vistnok i forhold til den store Nørreskov og en tidligere Sønderskov. Gården lå nu under kronen eller hertugdømmet, hvad der ses af hertug Adolfs pantebrev til Klavs van Koden, der 1431 fik den overdraget på mindst to år som pant for 200 mark lybsk. Byen Medelved regnedes med til gården („unse hoff Medelwidgarde mit deme dorpe Medelwyt myt aller tobehoringen“).

Senere synes gården dog at være kommen fra kronen, thi i Sønderborg lens jordebog fra 1535 siges, at de 11 bønder i Medelved er købte af Iver Reventlov og derefter (med Medelvedgård) givne i forlening til Benedikt Sehested. Begge disse mænd var kongernes og hertugens højt betroede tillidsmænd, Iver Reventlov var ridder og en tid statholder i hertugdømmerne. Måske har han da fået udlæg for et tilgodehavende i dette jordegods, hvorefter han dog atter har solgt det til kongen.

Benedikt Sehested ejede iøvrigt selv andet jordegods på Als og i Sundved. En gård i Stævning siges 1535 at være købt af ham, og så sent som 1589 overdrager den ene af sønnerne, Ditlev, sin broder Bertram tre gårde i Sundved af deres fædrenearv. Benedikt nævnes blandt adelen 1530, i skatteregnskabet 1536 og 1543; der opføres da 8 gårde i Medelved og han tjener kongen med 2 heste (væbnede ryttere). Også Jesper Sehested til Runtoft ejede 1551 gårde på Als.

Alt i året 1542 havde Povl Magnussen på Blansgård fået løfte om at følge Benedikt Sehested i forleningen af Melvedgård. Han var i de år husfoged på Sønderborg og den, der nærmest førte tilsyn med den fangne kong Kristian II (se ovfr.

s. 426 f. og III 240); muligvis var forleningen, med forbigåelse af Sehesteds sønner, en belønning for hans holdning i denne stilling. Povl Magnussen gjorde hertug Hans, der betragtede Melved som sin fremtidige ejendom, tiden lang; han levede til 1596. I året 1584 var hertugen bleven foruroliget ved rygtet om, at kongen agtede at lade forleningen gå i arv til Povls søn Otto Magnussen; han gjorde derfor indsigelse herimod og stod på sin formentlige ret. Den senere overlevering gik ud på, at han var kommen til at betale gården dyrt, så han af den grund havde givet den navnet „Hardspring“ („det var et hardt spring!“ skulde han have sagt). Men hans testamente, der opregner de andre godskøb, nævner ikke Melvedgård, og navnet Hardspring er sikkert taget af et stærkt kildespring. Iøvrigt nedlagde hertugen hele byen, det vil sige, han lod alle bønderne jage fra gårdene, for at lægge byens jorder til herregården.

Benedikt Sehested havde foruden sønnerne Ditlev og Bertram en datter Anna, som 1589 for sit vedkommende tiltrådte skiftet mellem brødrene. Hun var gift med *Jørgen Hartvigsen til Munkgård* i Asserballe sogn, hvor gårdens voldsted endnu er at se. Den adelige slægt Hartvigsen hørte hjemme på Als og førte et tværdelt skjold, hvis nederste felt er skaktavlet, rødt og blåt, medens det øverste viser en rød jødehue med gult opslag, i blåt. I året 1506 nævnes Hartvig Andersen på Als; han kommer igen blandt de adelsmænd, som 1523 hyldede Fredrik I som konge, med to heste. 1530 nævnes han med én hest, 1534 med 9 gårde. 1543 er det hans søn Jørgen Andersen, den samme som ellers kaldes Hartvigsen, idet der på den tid begyndte at danne sig faste familienavne (Magnussen på Blansgård, Ludvigsen på Høgsbro, Iversen på Kågsbøl, Petersen på Unevad m. fl.), uden at skikken dog endnu kunde trænge igennem. Det er da ret interessant at lægge mærke til, at der gøres et tilløb til at fastholde navnet Andersen, medens det dog atter opgives for den ældre skik, som krævede, at Hartvig Andersens søn kom til åt hedde

Hartvigsen. Dette blev så slået fast som fremtidigt slægtnavn. Hundrede år efter begynder den samme bevægelse i borgerstanden, medens den først i vort århundrede har nået bønderne, uden dog endnu at have kunnet trænge igennem her. Jørgen Hartvigsen nævnes iøvrigt blandt fadderne på Rønhave 1556, hans hustru „Anna Hartvig" 1564. I landregistret forekommer han 1564 som Jørgen Andersen, 1565 som Jørgen Hartvigsen. Hans moder siges at have tilhørt slægten Uke i Sundved. Han solgte Munkgård med tilliggende (1565 var der 8 gårde) til hertug Hans, der lod herregården nedbryde. Selv trak han sig tilbage til Fyn som de fleste andre Alsingere af adel, og døde i Odense 23. Februar 1596; hans grav fandtes i Knudskirken. Sønnen Bendiks (Benediktus) ejede Klingstrup og Brendegård på Fyn, og var gift med Susanna Lykke.

I landregistret fra 1565 nævnes en *Rejmer Sehested til „Naskesgård"* på Als. Om denne mand har været en søn af Benedikt Sehested og Karen Holk og broder til Anna Hartvig, er uvist. Gården lå i Almsted, Notmark sogn, og kaldes senere Nassersgård. Formen Naske(r)sgård er dog sikkert nærmere oprindelsen, men ikke let at tyde. Turde man tro, at den stammede fra meget gammel tid, kunde det tydes som naskær (oldnordisk når, nás, et lig), et lig-kær, en mose eller et vand, hvori lig nedsænkes, ligesom man har navnet tyvkær for det sted, hvor tyvekvinder nedsænkedes (medens mændene blev hængte).

Vi kommer nu til en af de berømteste slægter på Als: *Sturerne på Gammelgård og Helvedgård.*

Allerede 1344 og 1358 nævnes en Kristjern Sture på Als, med det våben, slægten også senere førte, en fisk, vistnok en stør (stur). De bekendte Sturer i Sverige, rigsforstanderen Sten Sture den ældre og hans frænder, førte deri-

mod tre søblade i deres våben, medens de yngre Sturer kun på mødrene side tilhørte denne slægt. Om der alligevel var et oprindeligt slægtskab imellem dem, således som man i det 16. århundrede påstod, kan derfor ikke afgøres.

Ved siden af Kristjern Sture nævnes 1344 en Lasse (Lavrentius), og 1369 forekommer i Sønderborg, ved udstedelsen af et pantebrev fra hertug Henrik af Sønderjylland til Kristjern Fredlevsen, en Tomas Sture. Hundrede år efter træffer vi så igen en Tomas Sture i et af kong Kristian I's breve (1470), og denne er fader til de brødre, som nævnes i et endnu bevaret gavebrev til Helligåndshuset i Fåborg (1487): Henrik, Klavs og Vulf. Da dette brev er mærkeligt i flere henseender, meddeles det her i sin helhed[1]:

Alle men, thette bref see eller høre læsæ, Helser jech Pether Sture præsth ewindelig med wor herræ. Och gør witterlicth med thette mith obne bref, ath jech udi legomes sundhed och karskhed, med wel beradt huf och saa med myne kære frænders Hinrik Stures och Ulf Stures ja, wilghæ, samthyke og fuldbyrd, nerværende oppenbare[2] notario her forneden benefnd och underskrefwen, gud alsomectigste, then hellig trefoldighed, jomfru Marie, sancte Marie Magdalene och sancto Anthonïo med alle guds helgen til lof, heder och ære, myn kære faders och moders, med beggæ forældrenes, slectes och wælgerninge mænneskes och myn egen sielæ til ro, lisæ, glæde och ewig salighed, uplader jech, tilsiger och gantselligæ antworder hederlig och renliweth man, her Jeib Anderssen, prier och forstander til then hellig ands closter i Faburg i Fyen, til ewindelig eyæ uppa fornefnde Faburg closters vegne thesse efterskrefnæ gaardæ och gots udi Alse: i Sønder herret udi Lysabel sogn och by liggende først en gaard, som Asser Thomessen i boer; then annen gaard. Detlof Pethersen i boer; then trediæ gaard, Jes Brun i boer; then fierdæ gaard, Hans Rød i boer; och then femtæ gaard, som Pether Hermynssen i boer. Fornefnde gaarde og gots med alle theres rettæ tilhøringæ: ager, eng, skouf, mark, feskewand och fægang, woth och tiurt, ehwath thet nu er eller herefter worde kan, entet undertaget, med fructh och landgilde aarlig up at bære, wortnede i och af at

[1] I aftrykket er en del overflødige bogstaver udeladte, medens forkortelserne er opløste; hvor w gengiver u-lyden, er det ombyttet med u.

[2] Den „åbenbare" notar er den offenlig til retssager bemyndigede (not. publicus).

sætte[1], met gesteri, thienestæ och allehande redssel och renthæ, ther af gange kan, mue och skulle fornefnede Faburges closter formen och brødræ hafue, nyde, bruge och beholde til ewindelige eyæ, selfue at forsware och fordethinge med gode menniskes hielp och trøst, hwem som fornefnde closters och conventes brødre udi tilkommende tid befalende och tiltroende wordæ, efterdi som closteret bestadelict worde kan. Hwilke fornefnde gaarde och gots jech fornefnde Pether Sture præst bevise kan, at myn fathers father Marquardt Sture fordom dags i hæfd hafde efter sinæ foreldræ; ther næst myn father Pether Sture the gots erfuede; och siden ther efter fulde fornefnde gaarde och gots met theres tilligelse meg Pether Sture til arf. Och framdeles jech the gots udi rolig hefd hafth, nytth, bruget och besuth hafuer, ligerwis som myne foreldernæ fornefnde fordoms dags thennem i lang tid for meg frit och qwit nytth och bruget hafde, och engen af fornefnde gots wareth hafuer i myn mothers foreldernes hefd, arf eller eyendom i noghre mode, men alt eneste i myne fathers foreldernes arf, hefd och eyendom. Och kenner jech fornefnde Pether Sture præst eller myne arfwinge engen rettighed efter thenne dag at hafue i fornefnde gots, hwilke fornefnde gots met theres rettighed i alle mode som forskrefuet stander jech i dag met guts hielp fuldkommelige acter och wel skiøde, uplade, tilsige och antworde fornefnde her Jeib Anderssen, prier, paa Faburges closters vegnæ, loglige uppa Søndrealses herrets thing Met swadant skel, welkor och forord skal fornefnde closter hafue och beholde til ewig tid alle fornefnde gots met theres tilhøringe och alle rente, ther af kommæ kan arlige, som forskrefwet staar: at fornefnde prier och brødræ. som nu eræ, och theres efterkommer i fornefnde closter skullæ holde och holde lade en daglig messe, lest eller sungen efter theres wilje och beleyelighed och thimelighed for och wed forskrefne altare. som skal kalles til ewig tid Sturers vicaria: først hver søndag messæ de sancta trinitate; hver mandag pro defunctis; hver tisdag de sancta Anna; hver odensdag de omnibus sanctis; hver torsdag de corpore Christi; hver annen fredag de qvinqve vulneribus, och hver annen fredag de sancta cruce; och paa hver løfuerdag de beata virgine[2]. Och udi thesse fornefnde messer alle och hver særdeles skal holdes collecta fidelium for alle cristne sielæ. Men i alle største højtider, paa aaret kommer, skal messerne holdes som festum høgtiden

[1] At bortfæste gårdene (mod indfæstning) og sætte fæsterne fra gårdene. Fæsterne kaldes „vårdnede“ som de, der er under herremandens „vård“, værn.

[2] Messernes navne på dansk: om den hellige trefoldighed, for de døde, om den hellige Anna, alle helgener, Kristi legeme, de fem sår, det hellige kors, den salige jomfru.

tilfalder, paa hwat dag swadane fest helst hender paa at falde. Item, her ofuer skulle fornefnde her prier och brødre til ewig tid holde och holde lade begengelse och guts tieneste for fornefnde myne fathers och mothers begge theres foreldernes, welgerninge menniskes och myn sielæ uppaa fire tider paa aaret til ewig tid, som wære skal paa alle quatuortemporum tider, om tisdagen at aften met vigiliis udi koer, met alle præster, och hwer tamperothensdag messer met alle præster i samme sted. Och skal bedes i fornefnde daglige messer og begengelser, som forskrefuet stander. Item, sker det, at udi tilkommende tid noge sindæ merkelige forsømmelse aa komme paa fornefnde guds tieneste, swa at antig fornefnde daglige messer aflagdes eller merkelige forsømdes, at ey, som for er rørd, daglige holdes, eller och om fornefnde fire begengelser, som forskrefuet stander, ej holdes wed macht, da mue och skullæ Thames Stures ecthe børn Hinrich Sture, Claus Sture, Ulf Sture och theres afkome, som Stures woben førende worde til ewig tid at kære, klage och eftertalæ for werdige fethræ, biscopper udi Fyen, som tha tilstæde worde, och mue besethæ fornefnde arlige gotses rentæ och behindret at blifue i alle mode, swaa længe och til thes fornefnde brødre i Faburg closter samme guds tieneste i alle mode, som forscrefuet stander, upresinde worde at holdes, och brødrene ther ofuer met noger annen guds tieneste for swadan forsømmelse giord efter fornefnde werduge fethres biscoppers i Othens tykæ och dom forbethre och forøge skulle; men udi engen made skulle eller mue Sturers slect och afkome them beware eller tilhefue fornefnde gots uden priers och brøthres wilge och befaling ythermere en landgildet at besethe, om swa hender seg at forsømmelse paa kommer i noger mode, som fore er rørd.

In quorum omnium et singulorum evidentiam firmiorem sigillum meum una cum sigillis Hinrici Sture, Nicolai Sture et Ulfardi Sture, fratrum meorum germanorum, et Nicolai Cristierni armigerorum, dominorum Nicolai Brun, officialis nostre insule, Lodovici Kornehagen in Tandsleth et Nicolai Hake in Kettinge, ecclesiarum vicerectorum, Mathie Tordonis proconsulis et Hermanni sartoris consulis opidi Sønderborgensis in testimonium presentibus inferius duxi appendendum. Datum in opido Sønderborg anno domini millesimo quadringentesimo octuagesimo septimo, sabbato proximo ante festum beati Olaui regis et martiris gloriosi, hora octava de mane vel quasi ec.[1]

Derunder notarial påtegning af Olavus Smydht clericus Roskildensis eccl. publicus sacra imperiali auctoritate notarius.

[1] Den latinske slutning lyder i oversættelse således: „Til ydermere sikkerhed i

Af de ti segl, som har hængt under brevet, er et affaldet (Ulf Stures).

Der er endvidere bevaret et tingsvidne fra Sønderherred ting, udstedt onsdagen efter Peter og Povls dag 1488 (2. Juli), af herredsfoged og tingmænd, hvorved denne tilskødning af gårdene, foretagen af Peter Sture, „stedsevarende vikar" ved Lysabild kirke, bevidnes som lovlig forkyndt til tinge. Det er betegnende, at dette vidne er udstedt på plattysk.

Som det vil ses er der en modsigelse mellem brevets danske indhold og den latinske slutning. Peter Sture siger, at hans fader også hed Peter, farfaderen Markvard, medens han gør Tomas Stures sønner Henrik, Klavs og Ulf (Vulf) påtaleberettigede m. h. t. vilkårenes overholdelse. Ikke des mindre siges i slutningen de tre mænd af samme navn, som var nærværende, at være hans „kødelige brødre" (fratres germani). Nu er det vel ikke umuligt, at han både kunde have disse brødre og dog vælge fjernere frænder af samme navn til sine eftermålsmænd, men det er dog så usandsynligt, at det noget nær må betegnes som uantageligt. Nærmere ligger det at antage, at der er begået en fejl med det latinske sprog, måske kun ved brevets renskrivning, og at det kun har været meningen at betegne de tre som (indbyrdes) kødelige brødre. Man kan vistnok uden at udsætte sig for at tage fejl gå ud fra, at de tre brødre var Peter Stures søskendebørn, således at deres fader Tomas Sture ligesom den ældre Peter Sture var sønner af deres fælles farfader Markvard Sture.

At hitte rede mellem de ældste mænd af denne slægt vilde derimod nu være umuligt. Ved afgivelsen af forskellige vidnesbyrd på Urnehoved 1397 var en Markvard og en Tames

---

et og alt har jeg til vidnesbyrd ladet mit segl hænge under dette brev, tilligemed seglene af mine kødelige brødre Henrik Sture, Nikolaj Sture og Ulfhard Sture og Nikolaj Kristjernsen, væbnere, herrerne Nikolaj Brun, provst på vor ø, præsterne Ludvig Kornehage i Tandslet. og Nikolaj Hake i Kettinge, Mattis Tordsen borgmester og Herman skrædder, rådmand i Sønderborg by. Givet i Sønderborg by, i Herrens år 1487, løverdagen næst for hellig Olavs, den store konge og martyrs dag (28. Juli), om morgenen kl. 8 eller så omtrent."

tilstede. I kampen mellem kong Erik og de holstenske grever nævnes der på kongens side en Henrik, som det synes hjemmehørende ved Tønder, og en Sven, der blandt andet fravrister greverne *Ærø*. På grevernes side nævnes derimod Otte og Peter med ejendomme i Sønderherred på Als. I alle tilfælde ses det heraf, at slægten var gammel på Als; de her nævnte danner mellemledet mellem Sturerne ved 1500 og de foran nævnte fra årene 1344, 1358 og 1369.

Den *Tames Sture*, hvis 3 sønner nævnes i præsten Peters brev 1487, forekommer i en opgørelse af adelens mellemværende med kong Kristian I i året 1470 og, som det synes, endnu 1519 i et regnskab; dette kunde dog være en yngre mand af samme navn. Den ældste søn *Henrik* var død i året 1514, da hans enke solgte en årlig ydelse af 5 mark lybsk af en gård i Notmark til indtægt for sognepræsten. Hun havde dengang lige solgt *Gammelgård* med tilliggende mølle og byen „Turov" til mandens broder Vulf. Købebrevet blev senere lagt i rette mod Ditlev Alefeld, der efter Vulfs søn Tomas Stures død vilde frahjemle enken denne gård, hvorefter den tildømtes hende (1565); salget lå dengang nogle og 50 år tilbage i tiden.

Tames Stures anden søn *Klavs* var gift med Sofie Holk, en søster til Mandrup Holk til Barritskov. De synes ingen sønner at have haft og Klavs døde tidlig (han var død 1513), hvorfor *Gammelgård* gik over til den yngste broder. Derimod havde de et par døtre, af hvilke Margrete, der fremhæves for sin skønhed, ægtede den berømte ridder Magnus Gøje, Danmarks riges hofmester, og med ham havde flere børn. En søster til hende, Magdalena, fik 1548 af kong Kristian III tildelt indtægten af en læst korn årlig af Ulkebøl kirkes jorder, som hendes moder havde haft før hende, medens „herligheden" over godset var gået i arv til Vulf Sture. Hun døde 1562 i Haderslev og søstersønnen Kristoffer Gøje meldte sig som nærmeste arving til hendes efterladte bo. I året 1547 fore-

kommer der en Sofie Sture i Haderslev; det er muligvis moderen Sofie Holk, som dengang endnu levede.

Tames Stures tredje søn *Vulf* levede endnu ved 1550 og samlede betydeligt jordegods på sin hånd. Han mødte 1523 med 6 heste og betaler 1534 skat af 70 gårde. Han var gift med en datter af Benedikt Alefeld på Burghorst i Sydslesvig, der siges at være bleven 105 år gammel; sønnen Klavs købte godset Gelting i Angel, som hans efterkommere ejede i mange år efter ham.

Vulfs gods på Als samledes omkring de to hovedgårde *Helleved* (Helvit, nu Østerholm) og *Gammelgård*; selve sædegårdene var dengang selvfølgelig langt mindre, således som det var tilfældet med alle de gamle herregårde. I Sønderborg lens jordebog siges 6 gårde at være erhvervede af Vulf Sture, rimeligvis ved mageskifte; de fandtes i Broballe (3), Lysabild (2) og Ulkebøl. Som så mange andre af adelen på Als havde han bopæl i Haderslev, ved den ovennævnte hertug Hans den ældres lille hof; herremændene kedede sig på deres ensomme gårde og tilbragte derfor gerne en del af vinteren i en eller anden købstad.

Der forekommer tre sønner af Vulf Sture: *Asmus*, *Tames* (Tomas, Tønnes) og *Jørgen*. Den første nævnes 1543 ved Gammelgård, men forekommer ikke oftere og må vistnok være død kort efter. 1549 var de to andre tilstede ved barnedåben på Rønhave og Tomas kaldes da til Hellevedgård, Jørgen til Gammelgård. Fjerde søndag efter påske 1551 gav hertug Hans i Haderslev *Jørgen Sture* en kålgård i brug, ligesom hans fader Vulf havde haft den; den hidrørte fra Haderslev kloster og lå ved siden af Sturernes hus der i byen. Tre år efter blev han dræbt i en tvekamp af Hans Sehested, broder til amtmanden i Åbenrå, Bertram; broderen Tomas vilde ikke modtage drabsbøder, men forfulgte sagen ad rettens vej. Han var gift med Hese Rumor til Røst i Angel, en datter af Hennike Rumor og Eibe Sehested, Benedikts datter til Runtoft.

Tomas Sture overlevede således sine brødre, og det faldt

i hans lod at blive den sidste mand af sin slægt i Sønderjylland. Han hører til de mest omtalte adelsmænd fra den tid, da han ved rigdom og indflydelse ragede op over de andre danske slægter, som endnu hævdede deres plads overfor de mægtige Reventlover, Alefelder og hvad ridderskabets helt tyske eller fortyskede slægter ellers hed. Fra 1554 af ejede han både Hellevedgård og Gammelgård, medens han indtog stillingen som amtmand over Als (Sønderborg og Nørborg). Som en af Kristian III's mest pålidelige mænd havde han alt vist sig i grevefejden, da han ved forræderi faldt i hænderne på kongens fjende, Kristoffer af Oldenburg.

Tomas Sture døde 30. November 1563, som det fremgår af hans prægtige ligsten i Notmark kirke; han var da ved 56 år gammel. Han overlevedes af sin hustru Barte Alefeld, datter af Peter Alefeld til Lindå i Angel, og hun nævnes i de følgende år som ejer af de to herregårde på Als; skattelisten af 1565 opfører hende med 68 gårde; nogle år senere har hun endog 117. Der siges, at de svenske Sturer rejste påstand på slægtens jordegods som formentligt lensgods, der kun kunde gå i arv i mandsstammen; men en sådan arveret kendtes ikke i Sønderjylland.

Ægtefolkenes eneste overlevende datter Katrine Sture ægtede den holstenske adelsmand Hans Blome til Sehedorf og tilførte ham alle sine ejendomme. Han var hertug Hans's amtmand i Sønderborg. De solgte ved skøde af hellig tre kongers dag 1584 de to herregårde med alt tilliggende gods til hertugen for en rede købesum af 175,000 rdlr., d. e. 700,000 kroner; skødet er medunderskrevet af „Barte Stur", moderen, der da altså endnu var i live. Til Helleved og Gammelgård lå dengang henholdsvis 60 og 53 gårde, der alle opregnes i skødet, med deres bønder og landgilde. Kort efter (2. Maj 1584) solgte Hans Blome iøvrigt endvidere Stormsgård med tilliggende, i Slogs herred, til hertug Adolf af Gottorp, for 24,500 rdlr. (98,000 kroner). Dette gods var en arv, Tomas Sture

havde fået efter sin moders søskendebarn, Morits Alefeld til Satrupholm.

Blandt faddere på Rønhave nævnes også *Joakim Breide* og hans hustru Ermgard (1550 og 1556). De ejede *Søby* i Notmark sogn, den senere Rumorsgård. Gården er vistnok erhvervet af Otte Breide, en søn af Povl til Hesel ved Slien († 1504), ved ægteskab med Anna af den slægt, som senere kaldes Fikkesen, en gammel slægt fra Als, hvis våben, et (rødt) hjortehorn og 2 (blå) bølger (i sølv), findes på hendes gravsten. Brødrene Fikke og Henrik Lavridsen var alt i Erik af Pommerns tid gået til kongeriget og der kendes ingen andre ætlinge af slægten på Als end Anna til Søbo.

Otte Breide nævnes alt 1506 og ofte senere blandt landets adel; han døde 1544, pinsenatten, og ligger begravet i Notmark kirke. Ved skatten 1543 sættes han til 6 heste og 50 gårde, hvoraf dog kun 13 på Als, medens 4 lå i Sundved, 17 i Angel, 9 i Haderslevegnen, 7 vesterpå. Anna Breide døde 1551, lørdagen efter Mortensdag, og blev begravet ved mandens side. Søby gik i arv til sønnen *Joakim*, der var gift med Ermgard (Armgard) Alefeld. De havde en datter Anna Breide, som (senest 1579) ægtede *Ditlev Rumor*, en søn af Asmus Rumor til Røst, der atter var broder til Jørgen Stures hustru. Senere arvede Ditlev Rumor efter sin fader Dyttebøl og Udmark (Urmark, fortysket Ohrfeld!) i Angel. Søby solgte han til hertug Hans, med 17 gårde og 2 møller, for 33,000 rdlr. (132,000 kroner). Købebrevet er udstedt 1. Sept. 1600. Det kalder endnu gården ved sit gamle navn; senere kaldtes den efter sin sidste ejer Rumorsgård.

Dermed er da rækken af de større og mere bekendte herregårde på Als udtømt. Der er dog endnu et par, som fortjener særlig omtale og om hvilke muligvis yderligere oplysninger måtte kunne findes af overleveringen på selve stedet.

Således nævnes jo foran en *Erik Kristjernsen* til *Stensgård*, tillige ejer af Tandsgård, som 1494 afhænder sit gods. Stensgård var pantsat til Goske Rantzov, og dennes søn

Tønnes Rantzov solgte den senere til kong Hans. I jordebogen for 1535 siges 4 gårde i Tandslet og 5 i Himmark at hidrøre fra denne Tønnes. Erik Kristjernsens våbenmærke, et hjerte og en lilje, er ikke genfundet hos andre adelsmænd her i landet. Muligvis er den væbner Nils Kristjernsen, som 1487 er vidne ved Peder Stures gavebrev, en broder til ham.

Endvidere kunde man fristes til at holde *Erik Eriksen* til *Egstrupgård* (Jestrup), der nævnes som fadder på Rønhave 1550, for en søn af ham. Vist er det i alle tilfælde, at også han må have været adelsmand, efter det selskab, han forekommer i. 1559 nævnes endvidere fru Karen og 1556 jomfru Barbara fra samme sted. Der findes endnu spor af en gammel herregård i Jestrup, der ligesom Stensgård hører til Tandslet sogn. I landregistret eller plovtallene forekommer derimod ingen af disse gårde.

Det samme er tilfældet med den gamle gård *Kegnes*, der alt 1373 overdrages til kong Valdemar Atterdag af Hans Tormendsen; han havde den i pant af hertug Henrik for 100 mark. I Erik af Pommerns tid er der opført en stærk befæstning, som kaldes Kegborg; dennes volde findes endnu ved drejet fra halvøen, syd for Høruphav. Det er jo øjensynligt det høje nes, som her springer frem i øst, der har givet stederne navn.

Kong Hans gav Kegnesgård i forlening til Karsten Kukenmoder, der var hans foged i Tandslet og Lysabild sogne, som også senere kaldes hans len. Den har altså rimeligvis været fogedgård i denne del af Sønderherred. Kong Fredrik I stadfæstede 1527 og Kristian III 1533 denne forlening på Karsten Kukenmoders levetid. Hvorfra denne mand havde sin oprindelse, er ikke bekendt.

I året 1543 nævnes en fru Marie Munkes til „Karkesgarde“; men da hun 1549 nævnes til Kegnesgård, må hint være en af de talrige forskrivninger af danske navne i de tysk affattede lister; det er ofte vanskeligt at kende det rette navn

gennem forvanskningen. Hun forekommer endnu ved 1564, men nævnes ikke mere i det lidt yngre mandtal.

I „Danske atlas“ (VII 435) fortælles, at Kegnesgård, der som alle andre ejendomme endte med at tilfalde hertug Hans af Sønderborg, af kong Kristian IV var givet til hans livkarl Tomas Kylling.

Hvorfra denne efterretning hidrører, kan ikke ses, og det må derfor stå ved sit værd, hvad der ligger til grund for den. Kristian IV ejede næppe noget som helst på Als, hans fader havde ved et mageskifte (1584) overdraget alle kronens ejendomme til sin broder; blandt disse nævnes heller ikke Kegnesgård. Der boede iøvrigt en slægt ved navn Kylling i Assens, en rådmand Lavrids Kylling og hans søn, den bekendte botaniker Peter Kylling.

I Tandslet sogn fandtes der endnu en gammel gård: *Ærtbjerggård.* Den nævnes i et landregister fra 1565 med *Baltasar Kerberg* som ejer. Samme år stævnes denne mand af Didrik Høk for landretten i anledning af et pantebrev og købebrev på noget arvegods (gårde). Nærmere antydning herom fås af et lidt ældre landregister, i hvilket Kerbergs navn er sat istedenfor *fru Drude Høk til Ulkebøl.* Både han og hun findes andensteds nævnte til denne by, fru Drude helt tilbage til år 1534, da hun opføres med 4 gårde. Hun er øjensynligt enke efter *Goske Høk,* der nævnes her 1530. Da nu Didrik Høk (til Kærstrup, fra 1585 til Avnbølgård, se ovfr. s. 423 f. og 441) påtaler Kerbergs jordegods, må Goske have været en nær slægtning af ham, uden al tvivl en farbroder, opnævnt efter sin morfader Goske Holk. Dette vilde da også forklare, at han har haft gods i Ulkebøl, nemlig en søsterpart i Rønhave efter sin moder Anna Holk.

De fire gårde, om hvilke der her er tale (1534), synes uforandrede at være holdte sammen, indtil de gik over til Baltasar Kerberg; denne nævnes nemlig med dem i skattemandtallet fra omtrent 1570 og kaldes da til „Ulkebølgård“. Han forekommer blandt fadderne på Rønhave 1556 og kaldes

her til Ærtbjerggård; dette viser, at denne gård har tilhørt ham, før han ved køb eller som pant fik Drude Høks fire gårde i Ulkebøl, på hvilke slægten senere gjorde påstand, uden dog, som det synes, at opnå noget.

Iøvrigt ses det af et kongebrev af 1538, at fru Drude Høk alt dengang var død, ligesom manden, og at de havde efterladt sig umyndige børn, kun sønnen Fabian var myndig. Men han styrede fædrenearven så slet, at de to amtmænd på øen blev satte til at tage vare på ham. Det må da antages, at børnene er blevne ved gårdene i de følgende år, men er døde uden livsarvinger, medens moderens navn fremdeles er bleven nævnt i mandtallene. Således kan det også være kommen, at de ved den sidstes død var pantsatte eller solgte til en pengemand i Sønderborg.

Hvad Baltasar Kerberg angår, da tilhørte han jo uden al tvivl den bekendte købmandsslægt af dette navn i Sønderborg. Det var ikke ualmindeligt, at enkelte storborgere erhvervede jordegods og derved kom til at gå i lag med adelen, om denne end ikke anerkendte deres fulde jævnbyrdighed. Det er således betegnende, at „Balsar Karberrig" nævnes blandt de sidste blandt fadderne på Rønhave, efter husfogden fra Sønderborg. Også den bekendte storborger i Flensborg Povl Pajsen havde ejet jordegods på Als; hertugen købte 1577 to gårde af ham i Tårup, uden at han dog synes at have haft nogen ældre herregård her på øen. Hans slægt var imidlertid fuldt ud adelig og førte en harniskklædt væbnet arm i sit våben.

Ved år 1600 eller kort efter synes hele Als således at have været i hertugens eje, dels som kongeligt len (fevdum), dels som arvegods (allodium). Da øen et par menneskealdere efter ved dom frakendtes hans efterfølgere, skelnedes der endnu for hver enkelt gårds vedkommende mellem de to slags besiddelse.

Når der iøvrigt siges, at hertug Hans ialt fjernede 17

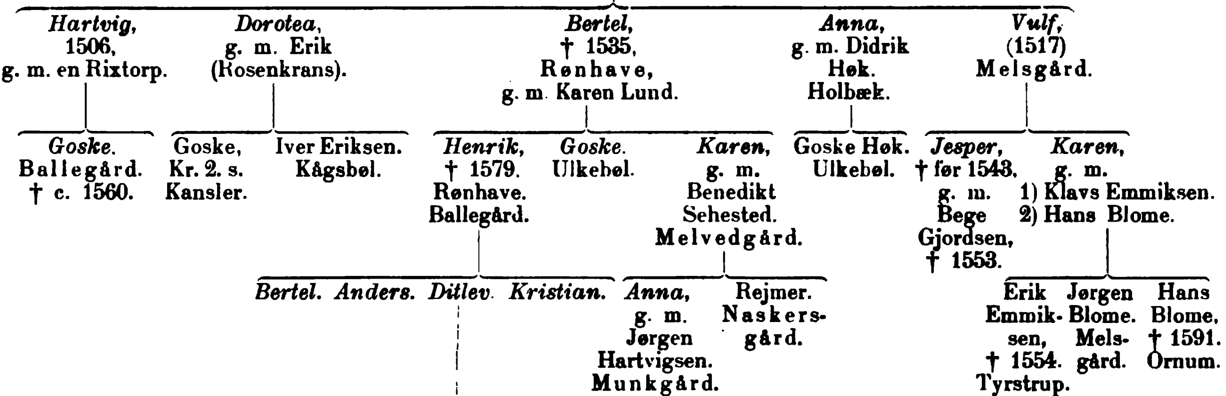
adelige slægter fra deres nedarvede ejendomme på Als og Sundved, vil man af det her meddelte vistnok kunne opstille den fuldstændige liste over disse slægter, selv om det i et og andet tilfælde kan være noget tvivlsomt, hvorledes man dengang har regnet.

Tillæg.

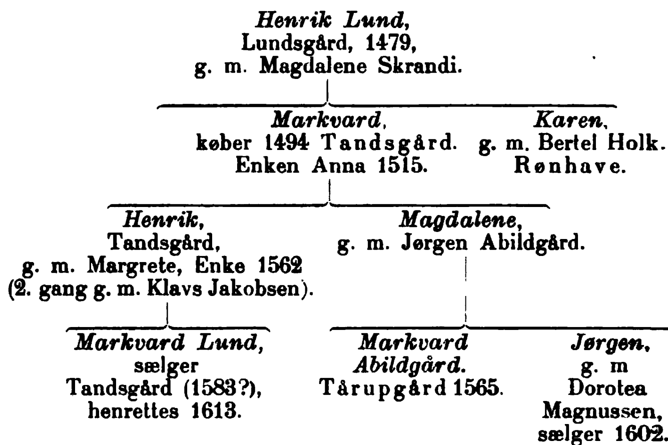
Herremændene på Als i det 16. århundrede.

I. Slægten Holk.

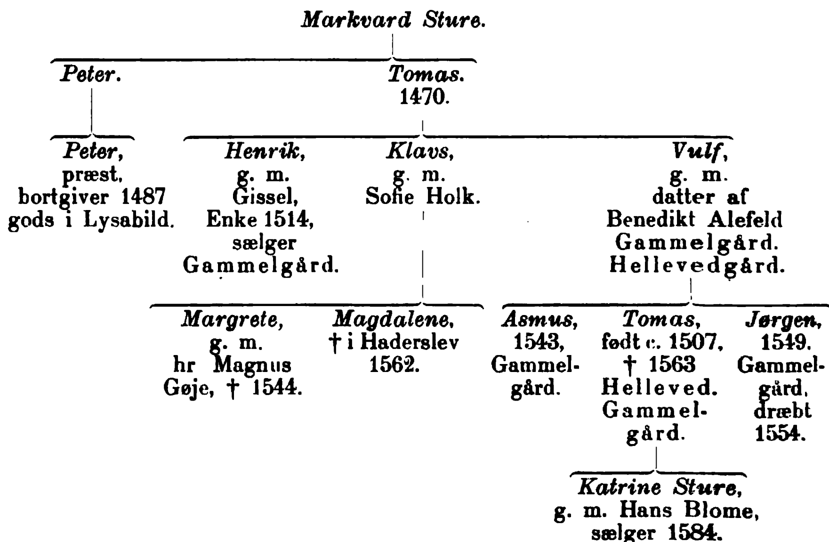
Goske Holk til Ballegård (og Rønhave?),
g. m. Anna Pogwisch til Holbæk.

II. Slægten Lund.

III. Slægten Sture.

TILLÆG.

UDGIVERENS EFTERSKRIFT.

Allerede i Aaret 1871, faa Aar efter at have begyndt sin Forfattergerning, samlede A. D. Jørgensen en Del af sine Afhandlinger, baade trykte og hidtil utrykte, og udgav dem som en selvstændig Bog under Titelen: „Bidrag til Nordens historie i middelalderen“. Den Mulighed, han i Forordet hertil stillede i Udsigt, at Bogen kunde blive fortsat med mindst ét Bind til, blev ikke til Virkelighed; andre og større Planer optoge ham, og han vendte aldrig tilbage til at samle nogle af sine spredte Arbejder. Det laa da nær, efter at Døden brat havde afbrudt hans lige til det sidste utrættelig udøvede Forfattervirksomhed, at gjenoptage, om end paa en anden Maade, hans Ungdomsplan og paa ét Sted at samle et Udvalg af de mange Afhandlinger, som han med gavmild Haand havde spredt i Tidsskrifter og Blade, og som til Dels derved for mange vare blevne vanskelig tilgængelige, i hvert Fald ikke kunde give et samlet Indblik i hans mærkelige Forfatterpersonlighed. Ligesom adskillige danske Historikeres Arbejder fuldstændig eller delvis ere blevne samlede, syntes det ønskeligt paa samme Maade at rejse et Mindesmærke i Litteraturen over denne vor højtfortjente Historieskriver. Rigtignok har A. D. Jørgensen selv sat sig et Minde, „der aldrig vil dø“, i den Række selvstændige Skrifter, han har udgivet; men ved Siden af dem indeholde hans Afhandlinger saa mange Vidnesbyrd

om hans friske Originalitet, aandfulde Syn, sjældne Skarpsindighed, fængslende Fremstillingskunst og dybe Fædrelandskjærlighed, at de fortjene at unddrages den Forglemmelse, som ellers kan true mange af dem.

Naar jeg optog Planen og med Billigelse af Enkefru Jørgensen besluttede mig til at udføre den, skete det i Tillid til, at den store Kreds af Læsere, som min afdøde Chef og Ven havde vundet sig, ogsaa vilde omfatte dette Foretagende med Interesse, og at jeg ikke tog fejl heri, har Udfaldet vist, idet Værket, skjønt af betydeligt Omfang, har kunnet udkomme uden nogen Understøttelse, og uden at et litterært Selskab har maattet overtage Udgivelsen. Et bedre Vidnesbyrd om Forfatterens Popularitet kan ikke let gives. Han forstod da ogsaa den Kunst at tale baade til lærd og til læg, og hans Forskning spændte over et større Felt, end det i Regelen forundes den enkelte at beherske.

Efter at Udgivelsen nu er tilendebragt, er det imidlertid min Pligt at gjøre Rede for de derved fulgte Principer.

For det første har der maattet gjøres et *Udvalg*. Alt, hvad der er udkommet som selvstændige Skrifter (naturligvis ikke Særtryk), og de Afhandlinger, han selv har indlemmet i sine „Bidrag“ fra 1871, ere blevne udelukkede af nærværende Udgave, og det samme gjælder endvidere om de Meddelelser, som hovedsagelig bestaa af Aktstykker[1], samt hans Artikler i „Dansk biografisk Lexikon“. Af Resten (egentlige Afhandlinger, Foredrag o. s. v.) er derimod det meste medtaget, dog med Forbigaaelse af et og andet. Først og fremmest er der her taget Hensyn til, hvad der i og for sig maa antages at have blivende Værd, og hvad der har Betydning for Forfatterens Standpunkt og Udvikling; ved Siden heraf er det dog ogsaa taget noget i Betragtning, at Bladartikler gaa til Grunde,

[1] En Undtagelse danner maaske Stykket „Kristian VIII og Nordslesvig“ (III. 292—388), der indeholder mange Aktstykker, men som dog formentlig ikke kunde udelades af nærværende Samling. For at spare nogen Plads ere Aktstykkerne her satte med mindre Skrift, hvad de ikke vare i vedkommende Tidsskrift. Samme Fremgangsmaade er fulgt enkelte andre Steder, navnlig i IV. 461—94.

hvis de ikke overføres i Bøger, og at desuden ogsaa enkelte andre af A. D. Jørgensens Afhandlinger findes paa utilgængelige Steder, saa at der var god Grund til at redde en Del af dem fra at forsvinde. I det følgende findes en bibliografisk Oversigt over *alle* A. D. Jørgensens trykte Arbejder, for saa vidt de ere mig bekjendte; man vil ved Hjælp af den blive sat i Stand til at se, hvad der er medtaget og udeladt i nærværende Udgave, og bedømme Udvalget. Jeg haaber, at man i det hele taget vil finde, at de rette Grænser ere trufne, selv om man paa et eller andet Punkt har et andet Skjøn.

Hvad *Ordningen* angaar, ere Afhandlingerne efter de Emner, de behandle, delte i 4 Afdelinger, nemlig vedrørende 1. Nordens Historie i Middelalderen (1.—2. Bd.), 2. Danmarks nyere Historie (o. 1500 — o. 1848) (3. Bd.), 3. Danmarks nyeste Historie og Nutidsforhold samt 4. Danmarks Topografi (4. Bd.). Indenfor hver af disse Afdelinger ere Afhandlingerne meddelte i samme Rækkefølge, hvori de ere fremkomne, for at Forfatterens Udvikling tydeligere kan træde frem for Læseren, men Afhandlinger om samme Emne ere dog holdte sammen. Om flere af Stykkerne gjælder det, at de kunne siges at høre hjemme i flere Afdelinger (navnlig i 1. og 4.); der har da maattet træffes et Valg[1].

At Afhandlingerne med Hensyn til *Indhold og Form* maatte meddeles, som de forelaa, uden Indgriben fra Udgiverens Side, er selvfølgeligt, men en stor Del af Forfatteren selv foretagne Rettelser og Tilføjelser er dog taget med. Ogsaa af disse har det imidlertid været nødvendigt at gjøre et Udvalg, thi for saa vidt de bestode af løse Bemærkninger eller henkastede Spørgsmaal, der aabenbart blot vare blevne nedskrevne som noget, Forfatteren skulde have sin Opmærksomhed henvendt paa, hvis han skulde vende tilbage til vedkommende Undersøgelse, var der i Regelen ingen Grund til at trykke dem[2]. Større

[1] Mulig havde det været rigtigere at anbringe Biografien af P. K. Koch (IV. 11—36) i 3. Bd., da den nærmest handler om Tiden før 1848, men den Plads, den har faaet, lader sig dog vistnok forsvare.

[2] Et Par af de ældste Afhandlinger til Middelalderens Historie vare øjensynlig

Tilføjelser i Noterne og saadanne, der staa i nogen Strid med Texten eller indeholde Oplysninger, som formentlig ikke oprindelig kunde staa til Forfatterens Raadighed, ere i Regelen udtrykkelig betegnede som „senere Tilføjelser“; men mange mindre Tillæg ere medtagne uden denne Betegnelse, og ved Rettelserne i Texten har den ikke kunnet finde Anvendelse, hvis man ikke vilde ind paa et vidtløftigt Apparat af Noter. Fuld Konsekvens er ikke opnaaet, men nedenfor S. 503 ff. er givet en Fortegnelse over alle de Afvigelser fra de oprindelige Udgaver, der ikke ere mærkede paa hin Maade. For ikke at gjøre denne Fortegnelse unødvendig stor ere i den ikke saadanne Forandringer optagne, som bestaa i, at aabenbare Trykfejl ere blevne rettede, at et eller andet Citat er gjengivet nøjagtigere, eller at der, især i Henvisningerne, er tilstræbt en vis, af selve den samlede Udgave paabudt større Ensartethed. Enkelte Rettelser, betegnede i Fortegnelsen paa en egen Maade, skyldes Udgiveren; det er en Selvfølge, at de kun ere anbragte meget sparsomt, hvor en til Vished grænsende Sandsynlighed talte for, at Forfatteren havde husket eller skrevet fejl[1].

Det bør fremhæves, at det ingenlunde er alle Afhandlingerne, af hvilke der er forefundet Exemplarer med Forfatterens tilskrevne Bemærkninger, ligesom man vilde gjøre sig en urigtig Forestilling om ham og hans Arbejdsmaade, hvis man troede, at han, hver Gang han under sine vidt spredte Studier stødte paa noget, som var af Betydning, støttende eller kuldkastende, for hans ældre Arbejder, noterede det paa det paagjældende Sted. Meget nedskrev han desuden paa Sedler til Indlemmelse blandt sine Samlinger. Det beror derfor vistnok temmelig paa Tilfældigheder, hvad han har indført i Randen af sine Særtryk,

---

af Forfatteren bestemte til Optagelse i hans „Bidrag“ fra 1871 eller den paatænkte Fortsættelse; der var bl. a. foretaget betydelige Udstregninger. Men da de ikke kunde skjønnes at være gjorte helt færdige, er det anset for rettest at beholde de overstregne Stykker.

[1] De yderst faa Noter, der skyldes Udgiveren, ere helt anbragte indenfor skarpe Klammer.

og den Omstændighed, at de vare uden Tilføjelser, er paa ingen Maade Bevis for, at han til det sidste fastholdt den der udtalte Anskuelse.

Medens Udgaven har søgt at medtage saa mange Afhandlinger som muligt, har det været nødvendigt, hvis ikke Omfanget skulde blive altfor stort, at indføre Indskrænkninger paa anden Maade, nemlig ved at udelade de Tillæg af Aktstykker, der oprindelig ledsagede adskillige af Afhandlingerne, saaledes som der er gjort Rede for ved hver af dem. Henvisningerne til disse Tillæg ere derimod naturligvis bibeholdte, for at de ligesom andre Henvisninger kunne tjene til Vejledning for den, der vil gaa videnskabelig til Bunds i Sagen. Samme Fremgangsmaade er af samme Grund fulgt med Hensyn til Afbildningerne, der ikke heller ere optagne i denne Udgave.

Endelig er der *Retskrivningen*. Ikke faa af Afhandlingerne ere fremkomne i Tidsskrifter og Blade, som have deres egen Orthografi, men at bevare denne i nærværende Udgave vilde have været meningsløst. Forfatterens egen Retskrivning er derfor søgt gjennemført, saaledes som den til ethvert Tidspunkt var. Skjønt den i sine store Træk var uforandret i de 30 Aar, Afhandlingerne spænde over, undergik den dog efterhaanden visse Modifikationer, og den var aldrig konsekvent i alle Enkeltheder (f. Ex. i Sammenskrivningen af Ord). Det har derfor ikke heller overalt været muligt at fastslaa, hvorledes den til ethvert Tidspunkt har været, eller nu at opnaa Konsekvens; men det er dog formentlig kun i Smaating, at der vil spores nogen Vaklen. Ligesom nogle Tidsskrifter og Blade have ændret Forfatterens Retskrivning, saaledes have nogle af dem ogsaa foretaget den Forandring i hans Stil at bruge Verbernes Flertalsformer, hvilke han selv aldrig brugte, og disse Former ere da her alle Vegne ombyttede med Enkeltalsformerne. I Henseende til Ordenes Deling i Slutningen af Linierne er her helt igjennem anvendt den ældre, af A. D. Jørgensen kun i hans senere Aar fulgte Regel.

Overfor Brugen af Interpunktionstegn har Udgiveren stillet sig noget friere, men dog i det væsentlige søgt at rette sig efter Forfatteren. —

Naar nu A. D. Jørgensens Afhandlinger — hvis 1. Hefte (Begyndelsen af 3. Bind) udkom i Marts 1898 — foreligge i en, som jeg haaber, værdig Skikkelse, skyldes megen Tak herfor til Hr. Forlagsboghandler *Ernst Bojesen*, som uden Betænkning gik ind paa at forlægge det store Værk, og til Hr. Arkivsekretær *L. Laursen*, som har haft en væsentlig Andel i den ikke lette Korrekturlæsning.

Kjøbenhavn, i Januar 1900.

C. F. Bricka.

Afvigelser

mellem nærværende og de oprindelige Udgaver[1].

De Rettelser i nærværende Udgave, som ikke skyldes Forfatteren selv, ere mærkede med *.

	Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
I. S. 6	Anm. 1 L. 2: assecuta	assecutus
- 6	— 1: Sml. vita . . . impetravit.“	[Mangler.]
- 8	Anm. 1.	[Mangler.]
- 11	L. 11: Asger	bispen
- 11	- 20—21: annales Rodenses i	[Mangler.]
- 13	Anm. 2	[Mangler.]
- 15	L. 2: 1135	1134
- 29	- 28: vita et translatio	vita
- 29	Anm. 1 L. 4—5: Helmold . . . pacis (I 84)	[Mangler.]
- 30	Anm 1 L. 1: Translatio	Vita
- 30	— 1 - 1: Anonymus	Anonymi
- 31	L 13: Vendland	Venden
- 90	- 22: (af Gregorius og Nikolaus)	[Mangler.]
- 97	L 16: omfang, men	omfang (dog undtagen landet mellem Trave og Pene, som Ferden beholdt), men
- 99	- 35: derfor et unøjagtigt referat af den ægte bulle, når	derfor enten et unøjagtigt referat af den ægte bulle, hvad der er det rimeligste, eller han har kun kendt den i en forvansket skikkelse (dog mindre forvansket end den nu foreligger), når
- 132	L. 21: 1098	[Mangler.]
- 148	- 14: sine unge	sine hjemmefødte unge
- 154	- 31: blev senere	var nu
- 162	- 3: Imber	Imbra
- 170	- 5: ikke brydes	ikke må brydes
- 179	- 9—10: give ham	have at han skal have
- 183	Anm. 3, 2 sidste Linier.	[Mangler.]
- 184	— 1.	[Mangler.]
- 185	— 1, 3 sidste Linier (fra „Knud den store“).	[Mangler.]

[1] Dog med Forbigaaelse af de Steder i nærværende Udg., som udtrykkelig ere betegnede som „senere Tilføjelser“. Jvfr. ovfr. S. 500.

Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
I. S. 197 L. 33: tænkes	tænke
- 198 - 12: deres fælles	den fælles
- 199 - 6: nu let	nu saa let
- 209 - 13: af privatsag	som privatsag
- 209 Anm. 2, Parenthesen (L. 1—2).	[Mangler.]
- 212 L 10—11: der skrev sin krønike . . . kende det	der må have oplevet det, idet han måske alt dengang var munk i Korvej, eller i alle tilfælde have kendt det
- 213 L. 18: dåb,	dåb, så de for fremtiden var rigets undersåtter,
- 245 Anm. 4: Smst. nr. 116... 1438	[Mangler.]
- 248 L. 2, Citatet.*	[Mangler.]
- 260 Anm. L. 1—2: Scr. V 272 . . . klager	[Mangler.]
- 307 L 10—11:mistænksomme*	mistænkelige
- 330 - 21: fastsættelse*	fortsættelse
- 332 - 31: 3,64*	s. 64
- 337 - 22: herredsmændene*	hovedsmændene
- 349 - 29: 29 uger ... 16. Juli*	24 uger til fredagen d. 10. Juli
- 360 - 18 [udeladt]	(Anmærkning til: „ben og gerd".)
- 370 Anm. 1.	[Mangler.]
- 382 L. 16—17: rige, og de tidligere erobringer Rye og Pommern havde	rige, havde
- 382 L. 19: Meklenborg og Estland	Meklenborg, Pomern og Rye samt Estland
- 382 L 20: tabt, Tyskerne	tabt på Rye nær, Tyskerne
- 387 - 7: dens	deres
- 387 Anm. 1.	[Mangler.]
- 405 L. 15: end	ind
- 411 - 32: Volodar af Minsk	Vlademir af Halicz
- 412 - 22—26: Men det bliver . . . misforholdet	Men da den ældre datter af dette navn dengang endnu levede, vilde det dog være i høj grad påfaldende, om faderen også havde ladet en yngre få det samme navn. ligesom det bliver vanskelig forklarligt, at Valdemar skulde have erkendt et sådant barn for sin søster. Men dertil kommer desuden, at Knud endda døde mindst en halv snes år før Buris kan være født, og 27 år før sønnen blev konge; og misforholdet
- 413 L. 4—5: haft en yngre datter ved navn Kirsten, hvad enten nu den	haft datteren Kirsten, medens måske den
- 413 L. 6—9: eller endnu ...	[Mangler.]

Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
hedder ens. [med tilhørende Anm.]	
I. S. 413 L. 10–11: adskillige år	flere år
- 413 - 12: fremrykket	langt fremrykket
- 443 Anm. 1 L. 3: Verset om „fåret bræged“ osv.	[Mangler.]
- 445 Anm 1 L 6–8: N. E.s gentagne . . . fruerlund.	[Mangler.]
II. S. 6 L. 11: fra år 1414	endog fra kort efter år 1300
- 14 - 11: Letland	Estland
- 18 Anm. 2, Henvisning til Suhm.	[Mangler.]
- 42 Anm. [udeladt]	(Slutningen af Anm.:) I kong Abels kæmrér Tyge Pust's sigil ses over hans våben et lille Danebrogsmærke (omskrift: S. dom. T. camerarii regis Dacie). Thorkelins diplom. tab. IX.
- 54 – 2.	[Mangler.]
- 88 – 3, Slutn.: På billedet . . . II 152).	[Mangler.]
- 90 L 24–25: Korset er endnu. . . 17. århundrede.	[Mangler.]
- 97 L. 6: pavebreve	pave Leos breve
- 97 - 7–8: disse anmodes om at overlade pavernes sendebud*	han beder dem overlade sit sendebud
- 104 L. 13–14: sønnesøns sønnesøns søn	sønnesøns sønnesøn
- 107 Anm 1.	[Mangler.]
- 116 L. 7: Dens	Hin tids
- 117 - 23: Jon*	Jens
- 118 - 6: (d. e. Norges)	[Mangler.]
- 132 Anm 1.	[Mangler.]
- 140 – 1.	[Mangler.]
- 174 – 1, Henvisning til Høyen.	[Mangler.]
- 174 Anm. 2.	[Mangler.]
- 177 L 6: ligesom det vedblev at være stiftsstad,	[Mangler.]
- 183 Anm. 1, Slutn.	[Mangler.]
- 184 – 1.	[Mangler.]
- 185 – 1.	[Mangler.]
- 191 – 1.	[Mangler.]
- 202 L. 15 } landmand*	landsmand
- 205 - 19 } landmand*	landsmand
- 206 - 20: 1204*	1203
- 225 - 13: Gerts*	Gerhards
- 239 - 5: Gert*	Gerhard

	Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
II. S.	263 Anm. 2 L. 1 og 2: Asvard*	Åsvard
-	280 L. 34: afladshandel	afladshandel (Raymund Peraulds)
-	321 Anm. 2 L. 4: 1869*	1870
-	325 — 1 - 4—5: Cæteri . . . necantur.	[Mangler.]
-	338 L. 28: over 20*	20
-	338 Anm. 1 L. 1: 1869	1870
-	353 — 1 - 1—2: Sml. emnet . . . hærtagne G.	[Mangler.]
III. S.	24 L. 10: Seefeldt*	Sehefeldt
-	26 - 21: Rokleng*	Bokleng
-	99 Anm. 1.	[Mangler.]
-	100 — 1 L. 2—7.	[Mangler.]
-	110 (Stamtavlens Romertal.)	[Mangler.]
-	113 L. 21, Parenthesen.	[Mangler.]
-	113 - 22—23: samme kvindes*	hendes
-	139—40. (I de latinske Citater er der foretaget et Par Rettelser efter den senere fremkomne Udgave af Povl Helgesens Krønike i H. F. Rørdams Hist. Kildeskr. 2. R. 2. Bd.)	
-	199 Anm. 2 L. 2: marsk*	mark
-	249 L. 22: Norge forfatningssagen	Norge, hvor han jo havde båret kronen i nogen tid, men derefter havde opgivet den mod at sikre rigets selvstændighed under forbindelsen med Sverige, forfatningssagen
-	257 L. 10: den var	det var
-	271 - 8: i Belgien	[Mangler.]
-	274 - 13: anden dagen efter	dagen efter
-	277 - 18: knytte	knytter
-	290 - 35: Her	Nu
-	297 - 34: forretninger, overretterne	forretninger. Overretterne
-	309 L. 40: ulykkens*	ulykker
-	311 - 1: anden*	andre
-	326 - 12: herreder*	herred
-	326 Anm. 1 L. 5: stemmer). Derimod	stemmer). Også på Als faldt de fleste stemmer på en dansk, som dog ikke erkendtes valgbar. Derimod [Jvfr. Sønderj. Aarb. 1895, S. 176.]
-	334 L. 9—10: at gøre H. Reventlov Criminil af Tyske kancelli til præsident for	at optage H. Reventlov Criminil af tyske kancelli i statsrådet

	Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
	dette og optage ham i statsrådet	
III. S. 334	Anm. 2.	[Mangler.]
- 345	L. 5: mod det*	mod
- 356	- 12: talede [med] om udtuskningen af visse distrikter i*	talede om udtuskningen af visse dele af
- 358	L. 5–6: at statuterne burde indsendes, for at man kunde stille betingelser for deres konfirmation*	at den burde have sine statuter konfirmerede, da den kun ødelagde folks tid
- 363	L 24: forpagterkone*	forpagterfru
- 364	- 31: 4. Avgust*	9. Avgust
- 375	- 12: [ɔ: Hans Nissen]*	[Mangler.]
- 383	L. 31: hvilken*	hvilke
- 385	- 16–18: Tyske kancelli . . . de danske	[Mangler.]
- 403	L. 24: den første*	det første
- 406	- 21: som formand i komiteen	[Mangler]
- 411	L. 20: Sorgenfri	Virumgaard
- 413	- 1–2: Povl Møller, Sibbern, Ingemann, P. Hjort, — blandt de yngre S Kierkegård, Paludan Müller	Povl Møller, Paludan Müller, Sibbern, P. Hjort. — blandt de yngre S. Kierkegaard
- 418	L. 17–18, Parenthesen.	[Mangler.]
- 467	- 30: sad sig[1]	sad jeg
- 471	- 28: især	og især
- 474	- 7: har her	han har
- 475	- 5: Brüggemann	Brugsmann
- 476	- 9: kommissarier	Kommissarius
- 477	- 10: hvis	hvor
- 478	- 13: tidens	Tiderne
- 480	- 14: Raskenbjerg	Boskenbjerg
- 480	Anm. 1 L. 3: over	om
- 481	L. 23: Mat. Leths	Leths
- 485	Anm. 1 L. 1: J. K	J. H.
- 487	L. 2: Kr.	Hr.
- 487	- 26: fortsætter	fortæller
- 488	- 11: en privat	privat
- 491	- 32: er der	er da
- 492	- 1–2: d. e	d v. s.
- 492	- 23: denne	den
- 496	- 33: sin skønheds	Skønhedens
- 499	- 18: pennen	Penne
- 501	- 14: jordklimp	Jordklump

[1] Denne og de fleste følgende Rettelser til samme Afhandling ere efter Forfatterens Manuskript.

	Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
III. S. 501	L. 18: et flyvesand	er Flyvesand
- 502	- 25: den sidste	det sidste
- 507	- 12: over	om
- 508	- 24: tiden	Tid
- 508	- 28: evnen til at afpræge den	Evner til at afpræge dem
IV. S. 8	L. 32: afdrag	offer
- 25	- 24: sin fortids tanker*	sine Fortids Tanker
- 28	- 3: udtale sig for og*	udtale sig og
- 129	- 22–23: forvrængende skildring	fanatisk Uretfærdighed
- 130	L. 2: det var	det være
- 149	- 3: tilføjer*	tilføjede
- 182	- 34–35: Povl I af Rusland var bleven myndig*	(Manuskr. har:) Povl I havde besteget kejsertronen i Rusland
- 184	L. 12: 8. Juli*	(Manuskr. har:) 16. Juli
- 186	- 6: und*	(Manuskr. har:) oder
- 191	- 14: mark*	mark sølv
- 192	- 8: Assens, Horsens, d. e. Asnes, Horsens,	[Mangler.]
- 192	L. 9: egnen; ved fjorden	egnen; i stadsretten nævnes der et Brunsnes ved byen, længere ude ved fjorden
- 192	- 10: Brunsnes	Brunsnes (på Broagerland)
- 192	Anm. 3.	[Mangler.]
- 194	L. 26: Det er desuden en misforståelse	Det er vel egenlig neppe engang godtgjort
- 194	Anm 1 L 2–3 Kongebrev . . . Mikkelskirken	[Mangler.]
- 195	Anm. 2, det latinske Citat.	[Mangler.]
- 197	– 3, to sidste Linier: magnisque . . . p. 629	[Mangler.]
- 198	Anm. 3: At dæmningen . . . Danevirke	[Mangler.]
- 205	L. 14: det år	det år (1166?)
- 205	- 18–19: men Absalons gavebrev . . . Valdemar	Men Absalons gavebrev må atter have støttet sig til et eller flere ældre af Valdemar; at noget sådant ikke indføres i stadfæstelsen har vel nærmest sin grund i, at kongen ikke gav biskoppen alle de ejendomme, paven stadfæster, på én gang, men til forskellige tider; noget lignende siges udtrykkeligt i Bonifacius's stadfæstelse af året 1299: – „således som det skal indeholdes i *de åbne breve*, der derom er udstedte og bekræftede med segl af hin konge“.

	Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
IV. S. 205	L. 28: dertil	dertil (efterhånden?)
- 255	- 23: — går fra nord til syd øst for kirken —	[Mangler.]
- 264	L. 24: Blankermaj	Blankemaj
- 266	- 21: Morten Jonsen	Peder Jonsen
- 269	- 34: samtidig med	samtidig ved
- 279	- 10—11: hørte med Haderslev til hans besiddelser, medens Flensborg og Åbenrå var	hørte med til hans Besiddelser, medens baade Flensborg, Aabenraa og Haderslev var
- 306	Anm. 1, Slutn. [udeladt.]*	P. M. Stolpe, Dagspressen, IV, 40 ff.
- 313	Anm. 1, Henvisning til Stolpe, Dagspressen.*	[Mangler.]
- 332	L. 17: dens*	deres
- 342	- 29: Den*	Det
- 343	- 30: 173*	731
- 344	- 16: rbdlr.*	rdlr.
- 371	Anm. 1.	[Mangler.]
- 372	L. 6: vandløb	vande
- 375	- 6—8: Hans af Haderslev, der i Sønderjylland ejede Haderslev, Tørning og Tønder len samt Nordstrand, og de to brødre	Hans af Haderslev og de to brødre
- 379	Anm 1.	[Mangler.]
- 383	L. 25: D. v. Podewels*	G. v. Pudwels
- 384	- 14: 360,000	300,000
- 385	Anm. 1.	[Mangler.]
- 390	L. 5—6: Langeland og de Gråstenske godser*	Langeland, de Gråstenske godser og de tyske grevskaber
- 390	L. 29: Han bar rigsæblet	Han fik nu også sæde i statsrådet og bar som sådan rigsæblet
- 393	- 32—33: købt den gamle adelsgård Skovbølgård	købt de to gamle adelsgårde Skovbølgård og Avnbølgård, af hvilke han dog havde givet sin søster Sofie Amalie den sidste i medgift
- 396	L. 4: hertugens moder	hertugen købte dem for sin moders penge, og denne moder
- 396	- 5—6: Senere købtes hertil også Avnbølgård i Sundved og Keldstrup	Hendes broder Fredrik havde alt ved hendes bryllup købt Avnbølgård i Sundved til hende; denne gård blev da opgivet af slægten Høk, som havde havt den i over 150 år Senere købtes dertil også Keldstrup
- 405	L. 7: sammen med*	sammen ved
- 413	- 13: som er*	som en
- 420	- 19: Henrik*	Kristian
- 420	- 23: Henrik*	Anders

	Nærværende Udgave.	Oprindelige Udgave.
IV. S. 424	L. 10: Didrik Høk, Mavrits' søn.*	Didrik Høk
- 427	L. 5: tilfaldt den*	tilfaldt det
- 429	- 31: dennes*	deres
- 430	- 6: gård i*	gård på
- 430	- 17: den*	det
- 437	- 1: den*	det
- 438	- 26: den*	det
. 438	- 28: Den	Det
- 440	- 19: af	fra
- 440	- 33: Den	Det
- 441	Stamtavlens sidste Led: Henrik*	Kristian
- 454	L. 4: dem	denne
- 458	Anm. 1 L 1: flæ	slæ
- 463	L. 11: Malena*	Helene
- 463	- 20: farmoders*	farfaders
- 466	- 16: Wlileche [d. e. Ulkebøl]*	Wleche
- 467	Anm. 1 L. 1: 1538*	1536
- 467	— 1 - 21: er sådan personer*	en sådan person
- 469	L 9: Henrik*	Kristian
- 470	- 16: Varberg*	Halmstud
- 472	- 18: den*	det
- 480	- 22: den*	det
- 481	- 25: prier*	pater
- 482	- 21 og 26: prier*	pater
- 483	- 2: prier*	pater
- 483	- 7: tamperothensdag*	tamporatum dag
- 483	- 24: priers*	paters
- 487	- 8—9: Nørborg). Som en af Kristian III's mest pålidelige mænd havde*	Nørborg) og Kristian II's bevogter; som det fremgår heraf henregnede kongen ham til sine mest pålidelige mænd. Som sådan havde
- 487	L 11: kongens*	Kristian III's
- 488	- 12: andre*	anden
- 488	- 17: 17*	16
- 489	- 1 og 26: den*	det

Kronologisk Fortegnelse

over

A. D. Jørgensens litterære Arbejder.

Fortegnelsen er udarbejdet paa Grundlag af Optegnelser af Forfatteren selv, men de have vist sig ikke at være ganske fuldstændige, og jeg har derfor søgt saa godt, som det var mig muligt, at supplere dem. Den omfatter kun de af ham selv udgivne eller til Udgivelse forberedte Arbejder, ikke derimod hans Breve. Nogle af hans Embedsskrivelser ere trykte i de forskjellige Arkivmeddelelser og i Rigsdagstidenden; af hans private Breve ere enkelte fremkomne i Tidsskrifter og Blade, navnlig efter hans Død.

Titlerne paa hans selvstændige Bøger ere fremhævede (satte med Kursiv). En * foran Titelen betegner, at Afhandlingen er optaget i nærværende Samling, paa det bagefter nærmere angivne Sted, hvor man da vil finde Oplysning om, hvor den oprindelig har staaet. Medens i denne Udgave Forfatterens egen Retskrivning overalt er søgt gjennemført, ere Titlerne nedenfor gjengivne, som de vare der, hvor de oprindelig fremkom. Arbejderne ere opførte under de Aar, i hvilke de ere udkomne eller begyndte at udkomme, og indenfor Aaret i kronologisk Rækkefølge.

1868.

De sønderjydske Strandfrisers foregivne selvstændighed i middelalderen. (Aarbøger f. nord. Oldkynd. og Hist. 1868, S. 167–91, 395–96. Optaget i Bidrag til Nordens hist. i middelald. S. 35–63.)

* De hamborgske erkebispers forsøg på at generhverve primatet over den nordiske kirke. (I. 5–36.)

De historiske efterretninger om Danevirke. (Aarbøger f. nord. Oldkynd. og Hist. 1868, S. 365–95. Optaget i Bidrag til Nordens hist. i middelald. S. 1–34.)

1869.

Gunild og Tyrken (Peder Paars 2 B. 2 S.). (For Ide og Virkelighed 1869, S. 197–98.)

* Erkebispeskiftet i Lund 1177 og den skånske kirkelov. (I. 37–58.)

En paatænkt Udgave af Vedels Saxo under Christian V. (For Ide og Virkelighed 1869, S. 294–95.)

Nils Ebbesen. (For Ide og Virkelighed 1869, S. 371–96. Optaget i Bidrag til Nordens hist. i middelald. S. 135–63.)

Tovelille. (For Ide og Virkelighed 1869, S. 621–44. Optaget i Bidrag til Nordens hist. i middelald. S. 93–112.)

* Historisk-topografiske bemærkninger. (IV. 191–99.)

* Svolderslaget og tidsregningen i den norske kongerække. (I. 59–85.)

1870.

Saxe, Absalons Klerk. (For Ide og Virkelighed 1870, I. 244–77. Optaget i Bidrag til Nordens hist. i middelald. S. 229–59.)

* Nyere tyske bidrag til den danske middelalders historie. (I. 86–179.)

* Harald Hårdråde i Limfjorden. (I. 180–88.)

To norske Konger. (For Ide og Virkelighed 1870, II. 482–501.)

1871.

Bidrag til Hindsgavls historie i det 17de århundrede. (Danske Samlinger VI. 186–94.) — Yderligere bidrag til Hindsgavls historie i det 17de århundrede. (Sstd. S. 361–64.)

Anmeldelse af 1. Hefte af „Kjøbenhavns Diplomatarium", udg. af O. Nielsen. (Dagbladet 11. Febr. 1871.) Anonymt.

Fr. Rostgaards uforgribelige Underretning om Anholt. (For Ide og Virkelighed 1871, I. 188–90.)

* Den danske Skueplads i Aarene 1772–84. (III. 5–14.) Jvfr. en Erklæring af A. D. J. i Nationaltid. 1. Maj 1890.

Et bidrag til Griffenfeldts fængselshistorie. (Danske Samlinger VI. 287–88.)

Arnakke (Avernaki) kirke. (Ny kirkehist. Samlinger V. 639–46.)

* Om kristenforfølgelser i Danmark. (I. 201–34.)

Bidrag til Nordens historie i middelalderen. Kbh., Gyldendalske boghandel. (288 SS.) Trykt i 650 Explr.

* Om sysselinddelingen på Sælland. (I. 235–40.)

1872.

* To stedsbestemmelser til Erik Emunes historie. (I. 241–46.)

* Det ældste København. I–III. 1872–81. (IV. 200–60.)

* Bidrag til oplysning af middelalderens love og samfundsforhold. I–IV. 1872–76. (I. 262–343.)

1873.

* Om forholdet mellem den sællandske og den skånske kirkelov. (I. 344–54.)

1874.

Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling. Kbh., selsk. f. Danmarks kirkehist. 1874—78. (VIII + 906 + 111 SS.) Trykt i 1000 Explr. Udkom i 5 Hefter.

* Nordslesvigske Byers Fortid. I—II. 1874—75. (IV. 261—85.)

1875.

* Folkeviser om historiske personer. (I. 355—423.)

1876.

* Anmeldelse af Jap. Steenstrups Bog om Harald Haardraades Tog til Limfjorden. (I. 189—200.)

* Om stedet hvor Erik Emune blev dræbt. (I. 247—61.)

* Kong Kristian den femtes formentlige tyskhed. (III. 15—27.)

Bidrag til Rentekammerets Historie 1660—1848 1876—79. (Meddelelser fra Rentekammerarchivet, udg. af J. Grundtvig, 1873—76, S. 1—144; 1877, S. 1—129; 1878, S. 1—106.)

Sønderjyderne i den danske Hær. Kbh., Gyldendalske Boghandel. (138 SS.) Trykt i 1000 Explr.

1877.

* Om Danebroges oprindelse. (II. 5—44.)

* Erland Kalv og Kong Valdemar. (II. 120—28.)

1878.

Den hellige Biskop Jon og Sæmund Frode. Med 2 Tegninger af L. Frølich. (Ude og Hjemme 26. Maj 1878 Optaget i omarbejdet Form i Fortællinger af Nordens Hist. I. 143—57.)

1879.

Valdemar Sejr. Udvalgt samling af samtidige kildeskrifter og oldbreve, i dansk oversættelse. Kbh., K. Schønberg (selsk. til hist. kildeskrifters overførelse på modersmålet). (223 SS.)

* Det gamle danske kongevåben. (II. 52—79.)

* Striden mellem biskop Tyge og Øm kloster. (II. 129—69.)

Den nationale Stilling i Nordslesvig. I Anledning af Traktaten af 11. Oktober 1878. Af en Nordslesviger. 1879—80. (Dansk Folkeblad 1. Oktbr. 1879—15. Janr. 1880. Et *Optryk* udkom 1880 i Kolding.) Anonymt.

1880.

* Danmarks Grænse. I—II. (IV. 5—10.)

Absalon og Venderne. (Smaaskrifter, udg. af Foreningen i Fyens

Stift til Forsvarssagens Fremme. Nr. 1. (16 SS.) I det væsentlige optaget i Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Hist. S 54–67.)

* Slesvigs gamle stadsret. (II. 170–211.)

* Peter Kristian Koch. (IV. 11–36.)

1881.

Georg Zoega. Et mindeskrift. Kbh, samfundet til den danske literaturs fremme. (230 SS.) Trykt i 1000 Explr.

* Fredrik Barfod. (IV. 37–46.)

* Hvor blev Danebroge af? I–II. (II. 45–51.)

1882.

Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. Kbh., Udvalget for Folkeoplysnings Fremme (483 SS. og 5 Kaart.) Trykt i 15,000 Explr. -- 2 Opl 1886. (499 SS.) 5000 Explr — 3. Opl. 1892. (515 SS.) 7000 Explr. — 4 Opl. 1898 (514 SS. og Forf.s Portr.) 5000 Explr.

1883.

Forord til: Aarsberetninger fra det kongl. Geheimearchiv. Slutningshefte (7. Bd.).

* Synspunkter for opfattelsen af Valdemar Atterdags og dronning Margretes historie. (II. 212–55.)

Betænkning afgiven d. 24 Septbr. 1883 af den ved Kongl. Resolution af 10 Juli 1879 til Overvejelse af Spørgsmaalet om Tilvejebringelsen og Omordningen af forskjellige offenlige Bygninger nedsatte Kommission. Kbh. (68 + 118 SS. i 4°) Af de 68 SS. ere o. 42 af A. D. J., der først var Kommissionens Sekretær, siden Medlem af den. Af Bilagene (118 SS.) ere af ham Nr. II: * Udsigt over Centraladministrationens, Domstolenes og de offenlige Samlingers Bygningshistorie, fra 1660 til Nutiden (IV 286–370)[1], og Nr. IX: Oplysninger fra det Kongl. Gehejmearkiv og Kongerigets Arkiv om de Fordringer, som maa stilles til deres Lokaler (S 97–100).

Tyge Brahe og Arild Hvidtfeld. (Nytaarsgave til danske Kvinder, udg. af L Fenger, S. 32–47. Optaget i 2. Opl. af Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Hist S. 215–30.)

Med „Frithjofs Saga". (Nytaarsgave til danske Kvinder, udg. af L. Fenger, S. 104-5.) Et anonymt Digt, undertegnet U. N. V. ɔ: *u*bi *n*ihil *v*aleo, ibi nihil volo. Var oprindelig fulgt med en Brudegave.

---

[1] Af dette Arbejde er der en ældre Udgave fra 1882 (60 SS. i 4°), udelukkende bestemt for Kommissionen.

1884.

* Den historiske Udvikling i Danmark i Henseende til „Magtens Tyngdepunkt“. (IV. 47—58.)

Sønderjydernes Tog til Danmark. (Illustr. Tid. 29 Juni 1884.) Anonymt.

Udsigt over de danske rigsarkivers historie. Kbh., de under kirke- og undervisningsministeriet samlede arkiver. (329 SS. og 3 Tavler.) Trykt i 6 0 Explr.

Markus Adolf Jürgensens og hustru Marie Elise Margrete Bahnsens slægtebog (Trykt som håndskrift.) Kbh. (48 SS.)

Nils Stensen Et mindeskrift. Kbh, samfundet til den danske literaturs fremme. (231 SS.) Trykt i 1250 Explr.

Om Danebroge (Vort Forsvar 28 Decbr. 1884.)

1885

* Sønderjyllands indlemmelse i den danske krone 1721 (III. 28—97.)

Hans Adolf Brorson. (Nordslesvigsk Søndagsblad, Folkelig Del, 4. Oktbr —8. Novbr 1885. Optryktes 1887 med nogle Forandringer og udkom blandt Smaaskrifter til Oplysning for Kristne, udg. af Fr. Nielsen (s. ndfr.).)

To Bidrag til Wessels Biografi (Illustr Tid. 27. Decbr. 1885.)

1886.

Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker Kbh., de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver. (VIII + 72 SS.) A. D. J.s Navn staar ikke paa Titelbladet.

* Helgenskrinene i st. Knuds kirke. I—II. 1886—87. (II. 256—308.)

· Oberst Hans Fris i Slaget ved Nyborg. (Danske Magazin 4. R. VI. 289—308)

Meddelelser angaaende det kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv for 1883—85. (Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv for 1883 85 [udg. af A. D. J.], S. 1—62.) — Samme for 1886—88. (Meddelelser fra o s v. for 1886—88 [udg. af A. D. J.], S. 1-62. I dette Bind har A D. J. desuden skrevet Fortalen og Begyndelsen af „Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848“, nemlig: Medlemmer af Kongens Raad (S. 65—99).)

* Om den ved kongeloven fastsatte arvefølge. (III. 98—132.)

* En upåagtet krønike af Povl Helgesen. (III. 133—43.)

1887.

* Et Par Ord i Striden mellem Hr. H. og Hr. Klint. (IV. 59—67.)

115 Biografier (Aage—Michelsen), 1887—97, i Dansk biografisk Lexikon I—XI. (De fylde tilsammen o. 160 SS.)

Kong Kristian II på Sønderborg slot. (Danske Magazin 5. R. I. 1—26.)

Hans Adolf Brorson. Kbh., K Schønberg. (64 SS.) Jvfr. ovfr under 1885

Om Graasténer-Æblet. (Nationaltid 19. April 1887. Optrykt i Vort Havebrug 21 Maj 1887.)

* Om „Kortfattet Sønderjyllands Historie til Skolebrug" af H. Jacobsen. (IV. 68—71.)

* Vor Fremtid som Nation. (IV. 72 - 79.)

* To Foredrag om Sønderjylland. (IV. 80 - 116.) (Heraf er „Sønderjyllands særegne Plads i vor historiske Udvikling" optrykt i Nordslesvigsk Søndagsblad, Folkelig Del, 1. Septbr. 1895.)

* Indledningsforedrag til en Forhandling om Forsvarssagens Stilling for Tiden. (IV. 117—25.) (Optrykt i Vort Forsvar 27. Novbr. 1887.)

Forfatteren til „Gulddaasen". (Dagbladet 15. Novbr. 1887.)

Fæstning og Handelssted. (Morgenbladet 20. Novbr. 1887.)

* Undersøgelser vedrørende Danebroge og det danske kongevåben. (II. 80—119.)

Betænkning afgiven den 13. Decbr 1887 til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af den under 8. Marts 1886 nedsatte Kommission til at gjøre Forslag om Statens Papirforbrug m. m. (Trykt som Manuskript.) Kbh (38 + 86 SS.) A. D. J. var Kommissionens Formand. En stor Del af de enkelte Udviklinger er skreven af Dr. jur. V. A Secher, Kommissionens Sekretær.

1888.

Vort Papir (Nationaltid. 13. Janr. 1888.)

Regeringsskiftet 1784 Fremstillinger og Aktstykker udgivne i Juni 1888 til Minde om den Regering, som løste Bondens Stavnsbaand, af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver. Kbh. (XXIV + 325 SS.) A. D. J.s Navn staar ikke paa Titelbladet. — Efterslæt til „Regeringsskiftet 1784". (Hist. Tidsskrift 6. R. I. 794—97.)

* Regeringsskiftet 1784. (III. 144—55.)

* Den danske Bondes Stavnsbaand Tale. (III. 156—75.)

Johannes Evald. Kbh., Gyldendalske boghandel. (263 SS.) Trykt i 1000 Explr.

* Den danske bondes stavnsbånd (III. 176 - 85.)

1889.

Et højskoleskrift af N. F. S. Grundtvig. Meddelt. (Danskeren I. 273–84.)

* Gråstens ældre historie. (IV. 371—99.)

Oplysninger om de norske stiftsarkiver. (Avgust 1889.) Kbh. (8 SS.) Uden Titelblad og Forfatternavn. Trykt som Manuskript.

Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovins (Haderslev 1528). (Sønderjydske Aarbøger 1889, I. 218–45.)

Om Kampen for den danske Nationalitets Bevarelse i Nordslesvig. Et Foredrag. (Trykt som Manuskript.) Kbh. (29 SS.) – [2. Opl.] Kbh. 1890. Hvert Oplag trykt i 10,000 Explr.

1890.

Brevvexling fra J. L. Heibergs Reise til Sverige i Efteraaret 1812. (Museum 1890, S 393–422, 457–84, 521–73.)

* En berømt svensk slægt fra Nordslesvig (Rudbæk). (III. 186–93.)

* Sognetallet i Jylland i middelalderen. (II. 309–17.)

* Kampen mellem kongerne Sven og Valdemar 1157. I–II. 1890—91. (II. 318–42.)

Om tilnavnet Menvæt (Menved). (Hist. Tidsskrift 6. R. II. 706–8.)

Klavs Lembeks frafald 1421. (Danske Magazin 5. R. II. 108–19.)

1891.

KK & KKK eller Kassereren og hans Medhjælp fra S-J S. 1866, 24. Januar, 1891. (Anonym Sølvbryllupssang.)

* Reformationen i Sønderjylland indtil foråret 1526. (III. 194—211.)

* Ullerup sogns ældre historie. (IV. 400–43.)

* De historiske folkeviser om Nils Ebbesen. (I. 424—65.)

Samling af de for det danske Rigsarkiv gældende Bestemmelser. Kbh. (30 SS, hvortil senere føjedes 3.) — [Ny Udg.] Kbh. 1896. (44 SS., hvortil senere føjedes 3.) Begge Udgaver uden Udgivernavn.

Et Liv gjenoplevet i Erindringen af Johanne Luise Heiberg. Udg. af A. D. J. 1.–4. Del. Kbh., Gyldendalske Boghandel. 1891—92. (530 + 361 + 316 + 445 SS.) Trykt i 2500 Explr.

1892.

Reformforslag fra kong Kristian V's første tid. (Danske Magazin 5. R. II. 275–319.)

* De danske regalier. (III. 212–16.)

Deres Majestæter Kongen og Dronningen. (Jubilæums-Album.

Mindeblade ved D. Maj. Kong Christian IX og Dron. Louises Guldbryllup.)

Forord til: Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden. I Uddrag udg. af Rigsarkivet. 1. Bd Uden A. D. J.s Navn.

Det norske Venstre og Udlandet. (Nationaltid. 17., 21. og 24. Aug. 1892.)

* Kong Kristian II på Sønderborg. (III. 217–46.)

Embedsiver eller Hr. Larsen og Fru Heiberg. (Nationaltid. 6. Decbr. 1892.)

En „Protest". (Berlingske Tid 9. Decbr. 1892.)

Meddelelser om Rigsarkivet for 1889—91. Kbh., Rigsarkivet. (62 SS.) — Samme *for 1892–94.* Kbh. 1895. (35 SS.) A. D. J.s Navn staar ikke paa Titelbladene

Fortale til: Vejledende Arkivregistraturer. II. Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet. 1660–1848. Udg. af Rigsarkivet.

Fru Sødring og Fru Heiberg. (Dannebrog 29. Decbr. 1892.)

1893.

Fra Rigsarkivar A D. Jørgensen til Kammerherre, Amtmand C. St. A Bille. (Nationaltid. 26. Janr. 1893.)

Prof. Phisters og Fru Sødrings Kritik af Fru Heibergs Erindringer. Kbh., Gyldendalske Boghandel. (23 SS.) Trykt i 1250 Explr.

* Svar til Hr. Kammerherre Bille. (IV. 126–34.)

Fortællinger af Nordens Historie. 1.—2. Del. Kbh., Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. 1892[1]–93. (352 + 375 SS. og 2 Kaart.) Trykt i 5000 Explr.

* To gamle herregårde på Haderslev nes. (IV. 444—51.)

Ved kongens ligfærd igennem Flensborg 30. November 1863. (Sønderjydske Aarbøger 1893, S. 174–76[2].) Selve det her meddelte Digt er af A. D. J.

Peter Schumacher Griffenfeld. 1.–2. del Kbh., Gyldendalske boghandel 1893–94. (502 + 564 SS.) Trykt i 1250 Explr.

De danske Provinsarkivers Bygninger. Tegninger og Afbildninger udgivne af Rigsarkivet. Kbh. (48 SS., deraf dog kun 8 SS. Text foruden Forordet.) A D. J.s Navn staar ikke paa Titelbladet.

* Historieundervisningens Forhold til den videnskabelige Granskning. (IV. 135—46.)

* Frisernes indvandring i Sønderjylland. (II. 343—54.)

[1] Udkom først i 1893.

[2] S. 175 L. 9 skal for „kongens mod" læses: kampens mod.

1894.

Adolf Ditlev Jørgensen og hustru Ida Marie Pedersens slægtebog. 24. Marts 1894. (Trykt som manuskript.) Kbh. (72 SS.) Uden Forfatternavn.

* Mårkær kloster i Angel. (IV. 452—60.)

Kong Christian IV. og hans Arbeidere. (Berlingske Tid. 6. Juli 1894.)

Selvbiografi. (Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation 1894, S. 126—27.)

* Kong Kristian VIII. og den danske sag i Nordslesvig. (III. 247—76.)

1895.

* Hvorledes Krige og Krigshelte bør bedømmes. (IV. 147—50.) (Optrykt i Vort Forsvar 2. Juni 1895.)

* Kong Kristian VIII og den danske Sag i Nordslesvig. (III. 277—88.)

* 2. December 1842 og 29. Marts 1844. (III. 289—91.)

* Kristian VIII. og Nordslesvig. (III. 292—388.)

Indledningsartikel til Bladet: Sønderjylland Nr. 1 (1. Aug. 1895). Anonymt.

Mindesmærket for Etatsraad Meyer. (Berlingske Tid. og Nationaltid. 23. Aug. 1895.) Underskrevet af 12 Mænd, forfattet af A. D. J.

* Forhandlingerne om Forfatningsspørgsmaalet i det danske Monarkis Lande 1814 til 1848. (III. 389—424.)

* Christian den Ottende og O. Moltke. (III. 425—31.)

* Rensborg. 24de Marts 1848. (IV. 151—56.)

1896.

* Vore nationale Opgaver (IV. 157—65.)

* Grundtvigs „Nyaarsmorgen". (III. 432—63)

Danmarks Riges Historie. 6. Del. 1814—1864. Kbh., det nordiske Forlag. 1896—98. (468 SS.) Udkom i 20 Hefter, hvoraf de 10 sidste (fra S. 241) efter Forf.s Død udgaves af C. F. Bricka.

* Tømmermester H Kayser. (IV. 166—69.)

1897.

* Forliget af 11. Februar 1340. (II. 355—62.)

Griffenfeld på Munkholmen. (Throndhjem i Fortid og Nutid, udg. af H. G. Heggtveit, S. 251—62.)

* Herregårdene på Als i det 16. århundrede. (IV. 461—94.)

* Femhundredaarsmindet om Kalmarunionen. (IV. 170–78.)

* The Danish view of the Slesvig-Holstein question. [Det slesvigholstenske spørgsmål.] (IV. 179–88.) (Den engelske Artikel findes oversat paa Dansk i Flensborg Avis 9.–11. Decbr. 1897 og herefter i Nationaltid. 30.–31. Decbr. 1897. En Oversættelse ved J. C. Bay er meddelt i Dannevirke (udk. i Iowa) 2., 9. og 16. Marts 1898. En russisk Oversættelse ved Thor Lange udkom 1898 i Moskau.)

* Ambrosius Stub. 1897–98. (III. 464–510.)

INDHOLD.

Afhandlinger vedrørende Danmarks nyeste historie og nutidsforhold.

Afhandlinger vedrørende Danmarks topografi.

